ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

ISSN 0041-4255

BELLETEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVII Sa. 278

Nisan 2013

ANKARA - 2013

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler: Sayfa

EZER, SABAHATTİN: Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük (12 resim ile birlikte) 1

ÇINARDALI-KARAASLAN, NAZLI: Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Frit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma 15

ARSLAN, NURETTİN – ÖZHAN, TOLGA: Tiyatro Yazıtları Işığında Assos'ta Zanaatkârlar (5 resim ile birlikte) 73

AYDIN, ERHAN: Uygur Kağanlığı Yazıtları ile Yenisey Yazıtlarında *Türk* Adının Kullanımı Üzerine 81

BAYRAM, FATİH: Hintli Bir İktisatçının Tarihte Özgürlük Arayışı: Amartya Sen'in Hindistan'da Türk Hakimiyetine Dair Tespitleri 89

ASLANTAŞ, SELİM: Avusturya Saray ve Devlet Arşivi'ndeki (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Türkiye Fonları 109

SUNAY, SERAP: Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi (2 resim, 3 belge ile birlikte) 119

BOLAT, GÖKHAN: Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848 - 1851) (1 resim ile birlikte) 151

ALANDAĞLI, MURAT: Çorum ve Çevresinde Faaliyette Bulunan Ali Murtezâ Nam-ı Diğer Kör Dede Çetesi (4 belge ile birlikte) 183

POLAT, Ü. GÜLSÜM: Arvad; Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı'ndaki Fonksiyonları 219

DAEİ, MASOUMEH: XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti 239

ÖZBEK, YILDIRAY: Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1945) Kayseri'de Okul Yapıları (65 resim, 17 çizim ile birlikte) 271

AYDOĞAN, İSMAİL: Eğitim ve Tarih Ekseninde Sosyal Bilinci ve Sosyal Bilinçaltıyı Oluşturmak 303

Kitap Tanıtma:

İLGÜREL, MÜCTEBA: İ d r i s B o s t a n - S a l i h Ö z b a r a n (ed.), *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi 1;* Z e k i A r ı k a n - L ü t f i S a n c a r , *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi* 317

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: D a r i u s z K o l o d z i e j c z y k , *The Crimean Khanate and Poland - Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th - 18th century)* ... 323

GÜÇLÜ, YÜCEL: H a s a n C e m a l , *1915: Ermeni Soykırımı* 337

Özetler 341

İngilizce Özetler 350

Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları 359

Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements 362

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. MEHMET METİN HÜLAGÜ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN
Doç. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Ali Akyıldız (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayten Sezer Arığ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Arslan (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahri Ata (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur (Atatürk Üniversitesi – Türk Tarih Kurumu)
Prof. Dr. Kemal Beydilli (İstanbul 29 MayısÜniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkin Ekrem (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Emel Erten (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevinç Günel (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Metin Hülagü (Erciyes Üniversitesi - Türk Tarih Kurumu)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hanefi Palabıyık (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Azmi Özcan (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent Özdemir (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Coşkun Özgünel (Ankara Üniversitesi - Emekli)
Prof. Dr. Aliye Öztan (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek Özyetgin (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali İbrahim Savaş (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis Şahin (Sakarya Üniversitesi – Türk Tarih Kurumu)
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan Takaoğlu (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Adres / Address:
Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
http://www.ttk.org.tr
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Nisan 2013 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:
America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını Internet üzerinden alabileceğiniz adresler
Internet Adresi: http://e-magaza.ttk.org.tr - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. • Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası

TÜRK TARİH KURUMU

BELLETEN

Cilt: LXXVII NİSAN 2013 Sayı: 278

MIDDLE BRONZE AGE POTTERY KILNS AT ŞARAGA HÖYÜK

SABAHATTİN EZER*

Introduction

Firing of ceramic vessels, which is an essential stage of the pottery production process, has been accomplished by two different methods since the Neolithic period. The first method is open-air firing,[1] which has been used since the earliest periods of ceramic production and continues to be practiced in present day; however, it is challenging to recover evidence for open-air firing in archaeological contexts.[2] In this method, the fuel used for firing is in direct contact with the ceramic vessels, yielding non-homogenous results.[3] A further disadvantage of this method is the difficulty in controlling the firing temperatures. The second method for firing ceramics is the use of kilns, for which the earliest archaeological evidence dates back to the 7th millennium BC.[4]

* Asst. Prof., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 02040-Adıyaman/ TÜRKİYE, e-mail: sabahattinezer@yahoo.com

[1] Streily 2000, 69; Moorey 1994, 144.

[2] Moorey 1994, 144.

[3] Streily 2000, 79.

[4] For an extensive literature on the pottery kilns found in Iran and Mesopotamia, see Majidzadeh 1975; Alizadeh 1985; Moorey 1994; Streily 2000.

The technological and typological characteristics of pottery kilns in the ancient Near East are a well-studied subject.[5] The two main kiln types known in the Near East are "single-chamber kilns", in which the combustion and firing chambers are one and the same, and "double-chamber kilns", in which these two chambers are separate.[6] Delcroix, who has studied pottery kilns in detail, further distinguishes the pottery kiln types found in the ancient Near East on the basis of the location of the combustion chamber below or above floor level.[7] Other criteria used for kiln typologies include the rectangular, oval, or circular ground plan of the kiln; the location of the combustion chamber below or above floor level; the presence of a pre-chamber annexed to the combustion chamber or the presence of twin combustion chambers; and the positioning of the heat transmission duct.[8] In general, the superstructure for the single or double chamber kilns is dome-shaped,[9] which is also supported by depictions of kilns on seal impressions.[10] The domed superstructure evenly distributes air circulation in the firing chamber and improves the quality and the homogeneity of the firing process.[11] The superstructure of kilns can rarely be recovered in archaeological excavations. Besides obvious preservation issues, the lack of physical evidence for the superstructure of kilns has led scholars to believe that the superstructure may have been rebuilt after each firing event.[12] Various examples of kilns have been constructed with sun-dried mud-bricks, baked bricks, or using the *pisé* technique.[13] Pottery workshops where open-air firing facilities and kilns are found together are also known.[14]

[5] Delcroix 1972; Majidzadeh 1975; Alizadeh 1985; Moorey 1994; Streily 2000.

[6] Hauptmann 1987, 206; Moorey 1994, 144; Streily 2000, 79, fig. 3-10, 12-16.

[7] Delcroix 1972, 79. Besides this main distinction, Delcroix categorizes pottery kilns into six main types based on other typological differences. For the details of this typology and diagrams, see Delcroix 1972, 79-81, fig. 9.

[8] Streily 2000, 79-80; Moorey 1994, 144-146; Alizadeh 1985, fig. 8; Majidzadeh 1975.

[9] Hauptmann 1985, 205; Delcroix 1972, fig. 4C1, C6; Majidzadeh 1975, 220; Alizadeh 1985, 39; Moorey 1994, 142; Streily 2000, 71.

[10] Moorey 1994, 142, fig. 8c.

[11] Majidzadeh 1975, 220.

[12] Streily 2000, 70.

[13] Alizadeh 1985, 39, 44, 46; Streily 2000, 72-73; Moorey 1994, 306.

[14] Moorey 1994, 144.

Pottery Kilns at Şaraga Höyük

Şaraga Höyük lies on the western bank of the Euphrates river within the borders of Gaziantep province. The site is located 15 km south of the Birecik district of the province of Şanlıurfa and 7 km north of Karkamış. The settlement sequence on the mound begins in the Late Chalcolithic and continues uninterrupted until the Medieval period.[15] Excavations at the site have been conducted as part of the TAÇDAM[16] salvage dam project between 1998-2002 and with the support of the Governorship of Gaziantep in 2003.[17] Two pottery kilns were found at the site during the 2003 excavation season (Figure 1). The rising water level of the Karkamış dam reservoir presented challenges during the excavations because the area where the kilns were recovered is located on the edge of the Euphrates. Despite logistic difficulties, we were able to recover the architectural plan of the kiln structures in their entirety and precisely document their functions.

The kilns are located on the northwestern edge of the mound, in grid squares M-N/22-23.[18] The northern kiln (Kiln 1) in M-N/22-23 is larger than the southern kiln (Kiln 2) in N-23 (Figure 2).

The preserved portion of the larger kiln (Kiln 1) measures approximately 3.5 m in width and 3 m in length. The combustion chamber is preserved to a height of 1.5 m above the floor level. The kiln structure has an ovoid ground plan, tapering towards the door in the front and with slightly rounded corners at the back. The superstructure that would have covered the firing chamber was not preserved; however, the combustion chamber could be clearly identified and 15 ducts were recovered on the platform that separates the combustion and firing chambers. The northern (back) and northwestern portions of the structure were destroyed where there may have originally been more ducts. The destruction debris of the structure was uncovered behind the kiln on the northern side, along the edges of the preserved ducts (Figure 3).

[15] Sertok et al 2007, 346, fig. 6a-b.

[16] TAÇDAM: Center for Research and Assessment of the Historic Environment.

[17] Şaraga Höyük excavations were directed by M. Kemal Sertok on behalf of the Gaziantep Museum with the active participation and scientific advisory of Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu. I thank Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu for allowing me to study the material presented in this article and to use certain documents from the Kültepe excavation archives, as well as for having shared with me his ideas and suggestions regarding the topic.

[18] Sertok et al. 2005, 285, fig. 1, 9, 10, 13.

During the excavations, some of the ducts were emptied and the articulation of the combustion chamber with the firing chamber was documented. The ducts on both sides of the kiln were placed at an angle sloping downwards toward the center of the combustion chamber. With this construction method, a much wider surface area was created in the firing chamber to facilitate an even thermal distribution and atmosphere. The eastern and southern walls of the kiln were built using mudbricks. The kiln door, which is located on the southern side, was built with two rows of mudbricks forming an arched construction. The door was placed off center, close to the western wall of the kiln. Large ceramic sherds were found concentrated around Kiln 1, indicating that this kiln was used for firing large vessels. Within the kiln structure itself, unfired ceramic sherds were recovered, which must have belonged to vessels yet unfired[19] (Figure 4). A thick ash deposit was found covering the floor of the combustion chamber. After excavating the ash deposit, the floor construction of the combustion chamber was exposed, consisting of a packed layer of broken potsherds (Figure 5). This construction technique would have helped preserve high temperatures within the combustion chamber. The ground plan of the combustion chamber resembles the shape of a pear, widening towards the back of the kiln structure. In the construction of the foundation, medium-size stones were used below the layer of potsherds. The interior surfaces of the kiln walls, the floor of the combustion chamber, and the surfaces of ventilation flues had gained a range of colors in hues of green and red indicating high temperatures during firing events (Figure 6). Moreover, vitrified mudbrick fragments broken off from the interior surfaces of the combustion chamber were found scattered within the kiln debris.

Two human burials were found on the floor of the combustion chamber of Kiln 1 (Figure 7). One of the skeletons was recovered intact, while in the other burial, only the upper portion of the skeleton was preserved. The individual that is closer to the door of the kiln was lying in a *hocker* position, facing west. The other, partially recovered skeleton was disturbed and the original orientation of the body could not be determined. In the intact burial, a bronze pin was placed as a burial gift

[19] The large number of pithos with grooved rim, which was found in the MBA layers of Saraga Hoyuk and the grooved rim ceramic group which was found in the Euphrates Valley settlements from Saraga Hoyuk to Haradum proved that the grooved rim ceramic group was produced locally at Saraga Hoyuk. See Ezer 2010, 41-43.

close to the head of the individual (Figure 8).[20] The irregularity in these burial contexts indicates disturbance by upper archaeological strata, as well as disturbance by the high water table, which have presented challenges during the excavation of these contexts.

The small Kiln 2 measures approximately 1 x 1 m and the height of the door is *ca.* 40 cm. The combustion chamber of this kiln has a rectangular plan. The walls of the upper portion of the combustion chamber were raised using mudbricks, creating a support for the vessels that were placed in the firing chamber and keeping them from scattering during the firing events. The superstructure over the firing chamber rises above the rows of mudbrick that define the edges of the chamber. Seven ducts were identified between the combustion and the firing chambers. The ducts were lined up in two parallel rows, with 3 ducts in the front and 4 in the back. The door of the small kiln was facing east.

As is the case in Kiln 1, the door of Kiln 2 was placed off the central axis of the structure, closer to the southern side of the kiln. We were not able to identify what the functional purpose of this asymmetry could have been. The door in Kiln 1 faces southwest, while the door in the smaller Kiln 2 faces east. As such there is no unity in the orientation of the doors in the two kilns. As opposed to Kiln 1, Kiln 2 was used for firing small vessels. The miniature vase that was used for blocking one of the ventilation flues, found *in situ* (Figure 9), gives us clear evidence for the size of the vessels that were fired in Kiln 2. This miniature vase in Kiln 2 represents one of the typical vessel forms found in the Middle Bronze Age graves in the region. We may hypothesize that Kiln 2 was used for firing small size vessels to be used in rituals or as funerary gifts. The red coloring observed within the combustion chamber and around the ventilation flues indicates the high temperatures that were reached during firing. Another indication of the high temperatures achieved in these kilns is the high quality of firing observed in the local MBA ceramic assemblages of Şaraga Höyük. In this assemblage, the sherds have clear breaks; there are no dark cores in the sections;

[20] Burials found in the kilns have been interpreted on the basis of the Middle Bronze Age graves found at the site. Accordingly, the Middle Bronze Age graves at the site do not display any unity in form or spatial organization. The graves are distributed around the site without any clear pattern, which has been interpreted as the result of a possible event. For details see Sertok et al. 2005, 283; 2007, 343.

and the surfaces are homogeneous in color. We can infer from these lines of evidence that temperatures over 800 °C were reached in these kilns and a high quality of firing was achieved.[21]

We were not able to define with certainty the relationship of the kilns to the rest of the architectural complex or their relative positions to the general architectural plan of the site. This was mainly due to the small size of the excavation area, the lack of knowledge about the architectural sequence of the much disturbed eastern slope of the mound, and the short excavation seasons of the salvage project. However, the kilns are located close to and north of the monumental MBA building, which contains storage vessels. Besides abundant ceramics, moulds for casting metal tools and a rotary stone were retrieved from around the kilns and were concentrated in a restricted area (Figures 10-11). Based on these multiple lines of evidence, the kilns belonged to the workshops annexed to the monumental building, which must have had an administrative function.[22]

Comparisons

Current knowledge on Middle Bronze Age pottery kilns in Southeast Anatolia and neighboring regions is rather scarce. Comparative examples for Şaraga Höyük pottery kilns are nearly nonexistent at contemporary sites that have been archaeological investigated. Within the region of Southeast Anatolia itself, Şaraga Höyük pottery kilns are the only examples datable to the Middle Bronze II period.[23]

[21] For other factors that alter the firing quality of ceramic vessels, see Ökse 1999, 14-20.

[22] Sertok 2001, 457; Sertok et al. 2005, 283.

[23] A kiln with an ovoid ground plan was found in Level XIV of Samsat, dating to the Middle Bronze Age. However, only the floor of this kiln was preserved, which was constructed with a single row of stones and paved with gravel. The function of this kiln could not be identified; see Özgüç 2009, 68, fig. 317. On the other hand, a rotary stone has been found in the Middle Bronze Age levels of Samsat, which presents evidence for pottery production at the site; see Özgüç 2009, 67, Lev. 144: 312. Prof. Dr. Aliye Öztan, who has participated in Samsat excavations since the beginning of the project, states that there is no evidence to indicate whether the kiln was used for pottery production or not (personal communication). I thank Prof. Dr. Aliye Öztan for sharing with me her views on the subject.

Eyüp Ay, who is the head of the Müslümantepe excavations in Bismil, a town within the borders of the city Diyarbakır, told in a private communication that kilns which belong to the MBA have been found at the site. However, no information was provided regarding which part of the MBA those kilns may belong.

Among Southeast Anatolian sites, Lidar Höyük, which is very close to Şaraga Höyük, has well-preserved and well-documented archaeological strata that date to the Early and Middle Bronze Ages. At Lidar Höyük, 19 pottery kilns have been excavated, dating to the Early Bronze Age; however, despite the wide range of the Middle Bronze Age ceramic repertoire of the site, no pottery kilns were encountered in MBA levels during the excavations. Two types of pottery kilns are seen in the EBA levels of Lidar Höyük. The first type consists of simple, horseshoe-shaped kilns, in which the combustion and firing take place in a single chamber and the second type is represented by more complex examples, where the combustion and firing chambers are separate.[24] The complex Lidar Höyük kilns are similar to the Şaraga Höyük examples in terms of their technical aspects, and yet they are typologically different than the Şaraga Höyük kilns. The complex Lidar Höyük kilns have a circular ground plan, the firing chamber is divided into two compartments, and they have elongated antechambers annexed to the door of the combustion chamber.[25] The simpler, horseshoe-shaped kilns at Lidar Höyük, which are not represented at Şaraga Höyük, have parallels at Megiddo.[26] A pottery kiln with an ovoid ground plan, dating to the end of the Early Bronze Age, was found at the site of Gaziantep-Kalehöyük, *ca.* 65 km west of Şaraga Höyük, in a restricted excavation area on the slope of the mound thataimed at documenting the prehistoric stratigraphy of the site.[27] To the south of Şaraga Höyük, along the Euphrates, the pottery kiln found in Level 10 (Late Chalcolithic) of Habuba Kabira,[28] and the kilns excavated at Tell Halawa and Tell es Sweyhat, dating to the end of the Early Bronze Age can be cited as other examples of pottery kilns found in the region. The kiln at Tell Halawa differs from Kiln 1 at Şaraga Höyük in its circular ground plan and in the irregularity of its ducts,[29] while the kiln at Habuba Kabira be-

[24] Hauptmann 1987, 206.

[25] Hauptmann 1982, 95-96, Fig. 5-6; Hauptmann 1999, 71-72, fig. 12.

[26] Delcroix 1972, 94, fig. 8: E.9-10.

[27] Kulakoğlu et al. 2008, 348, fig. 15. Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu states that this kiln has been excavated only down to the floor of the firing chamber and that the combustion chamber has not been exposed during excavations (personal communication).

[28] Strommenger 1980, 77; Moorey 1994, 145, fig. 9a.

[29] Orthmann 1981, Tafel 6.

ars typological and technical similarities to the Şaraga Höyük Kiln 1.[30] At Tell es Sweyhat, only the walls of the horseshoe-shaped combustion chambers were preserved, however, the excavators indicate that originally these structures were most probably double-chamber kilns like the Şaraga Höyük examples.[31] At Tell Sabi Abyad in the Balikh valley to the south, 10 pottery kilns have been excavated and are divided into two categories as small and large kilns.[32] These kilns date to the Late Bronze Age and postdate the Şaraga Höyük examples.[33] Some of the examples at Tell Sabi Abyad have a rectangular ground plan, similar to Kiln 2 Şaraga Höyük.[34] As is the case in Şaraga Höyük Kiln 1, two burials have been found in one of the Late Bronze Age pottery kilns at Tell Sabi Abyad.[35] This situation can be interpreted as a secondary use of the abandoned kiln as a grave structure after the kiln has stopped functioning, rather than indicating a particular cultural practice.

A pottery kiln has been excavated at Tell Brak in the Khabur basin, contemporary with the kilns at Şaraga Höyük. The Tell Brak kiln differs typologically from the Şaraga Höyük examples with its circular plan and its regularly built mudbrick walls.[36]

In recent years, three rectangular kilns have been excavated at Tell Atchana in the Amuq plain, dating to the Late Bronze Age. These pottery kilns are found in close proximity to other pyrotechnological installations in a special-function area used for craft production.[37] In this workshop area at Tell Atchana, abundant evidence has been found for pottery production, such as ash deposits, ceramic slag, wasters, clay preparation tanks, and craft production tools.[38] At Ziyaret Tepe in Diyarbakır province, the pottery kilns found in "Areas D and "G" are da-

[30] Strommenger 1980, 76-77, Abb. 74-75; Heinrich et al 1973, 56, Abb. 20.
[31] Cooper 2006, 188, fig. 7-8.
[32] Duistermaat 2008, 489, 503, Table B.1.
[33] Duistermaat 2008, 489.
[34] Duistermaat 2008, fig. B.24-25, fig. B.27.
[35] Duistermaat 2008, 492.
[36] Oates et al. 1997, 22.
[37] Yener 2010, 31, fig. 2.11-2.12.
[38] Yener 2010, 31. Yener indicates that chaff and reeds have been used as inclusions in the mudbrick mix used for the construction of Tell Atchana pottery kilns, which is also paralleled in the construction of the Tell Kurdu pottery kilns, dating to the 5th millennium BC. For the numerous pottery kilns found at Tell Kurdu, see Yener et al. 2000, 55-57, fig. 3.

ted to the Late Bronze Age.[39] The kiln in "Area G" bears typological and technical similarities to Şaraga Höyük Kiln 2.[40]

Further west, in Central Anatolia, a kiln has been excavated in Level I of the Karum area at Kültepe; however, the specific function of this kiln could not be identified.[41] Typologically, this kiln at Kültepe is significantly different than the Şaraga Höyük examples (Figure 12). Likewise, the pottery kilns found at Boğazköy, further north, are typologically different from Şaraga Höyük kilns, as well as dating to a later period.[42]

In the wider geography of the Near East, we see numerous examples of pottery kilns in the regions of Levant and Iran, although the ones datable to the Middle Bronze Age appear to be relatively fewer than other periods.[43] In coastal Israel, pottery kilns have been found at many settlements around Tel Aviv, dating to Middle Bronze Age II.[44] At Tel Michal, for example, two kilns have been found facing each other (L.466 in the north and L.481 in the south), which bear close typological and technical similarities to Kiln 1 at Şaraga Höyük.[45] Likewise, the pottery kilns found at the Middle Bronze Age II levels of Ramat Aviv and Ben-Nun resemble Kiln 1 at Şaraga Höyük in terms of size and technical aspects. However, these kilns have certain typological differences in plan and details in comparison to the Şaraga Höyük examples.[46]

Discussion and Conclusions

I have tried to present above a survey of pottery kilns dating to different chronological periods and found at various sites in Southeast

[39] Matney et al. 2002, 61-62; Matney et al. 2005, 29.

[40] Matney et al. 2005, fig. 9.

[41] Prof. Dr. Kutlu Emre states that no ceramic sherds or ash deposits were encountered around this kiln, although a trefoil-mouth jug, dating to Karum Level I, was found very close to the kiln (personal communication). I thank distinguished Prof. Dr. Kutlu Emre for allowing me to publish the drawings and photographs of this unpublished kiln in the Kültepe excavations archive and for sharing with me her views on this subject.

[42] Müller-Karpe 1988, 7-11, Taf. 63-64, Plan 5. Müller-Karpe dates the kilns found in the Upper City of Boğazköy to *ca.* 1200 BC. For details on dating, see Müller-Karpe 1988, 161-162.

[43] For extensive studies on pottery kilns dating to various chronological periods found in Iran, see Alizadeh 1985, Majidzadeh 1975.

[44] Kletter et al. 2001.

[45] Kletter et al. 2001, 96, fig. 2-3.

[46] Kletter et al. 2001, 98; for Ramat Aviv; 97-98, fig. 4-5; for Ben-Nun; 100, fig. 7.

Anatolia and culturally related neighboring regions. This survey demonstrates the scarcity of the physical evidence on kilns at Bronze Age sites in Southeast Anatolia. The sporadic distribution and the scarcity of the excavated examples preclude a detailed reconstruction of the technical and typological development of pottery kilns in Southeast Anatolia. However, when we consider the general trends in the development of firing technology of ceramics in the Ancient Near East since the 7th millennium BC, we may infer certain conclusions about the development of pottery kilns in Southeast Anatolia. Accordingly, we see a continuity in the working principles and typological aspects of pottery kilns since the Neolithic until the Late Bronze Age-a long period where no radical shift has been empirically observed in the pottery firing techniques in the region. Although the main technical principles of the kilns have not changed, we observe that the pottery kilns increase in size and number as a result of regional socioeconomic changes. This results in the emergence of formal pottery workshops. Beginning with the Early Bronze Age, pottery kiln technology became relatively more standardized and sophisticated in comparison to earlier periods. This trend is also supported and paralleled by the standardization of final ceramic products of the period. The widely attested wheel-made, light-colored, monochrome, and hard-fired ceramic assemblages of Southeast Anatolia and North Syria, which begin emerging in the Early Bronze Age (namely the "plain simple ware", "simple ware", and "metallic ware"), reflect the high temperatures that were achieved in the pottery kilns.

The archaeological evidence for pottery kilns along the Turkish Euphrates and in the neighboring regions, in chronological order, come from the following sites: Habuba Kabira and Tell Kurdu in the Chalcolithic, Lidar Höyük, Gaziantep-Kalehöyük, Tell Halawa and Tell es Sweyhat in the Early Bronze Age, Şaraga Höyük in the Middle Bronze Age, and finally Tell Atchana, Tell Sabi Abyad and Ziyaret Tepe in the Late Bronze Age. In all of these examples, the working principles of the double-chamber kilns show unity. In all cases, the heat produced in the combustion chamber is transferred to the firing chamber by way of a complex heat transmission duct.

Typologically speaking, all the pottery kilns found at sites that are located in the same culture area as Şaraga Höyük, such as Lidar Höyük, Tell es Sweyhat, Tell Halawa and Habuba Kabira, display similarities. All these examples have a circular or ovoid ground plan and doub-

le chambers. As such, we can conclude that the Middle Bronze Age Kiln 1 at Şaraga Höyük demonstrates the continuity in the pottery firing techniques that developed in the region during the earlier periods.

As for Kiln 2 at Şaraga Höyük, which has a rectangular ground plan, no comparable example is known at Early Bronze Age sites in Southeast Anatolia and the Euphrates valley. However, kilns with rectangular ground plans do exist in later periods in the region, such as the examples known from the Late Bronze Age levels at Ziyaret Tepe and Tell Sabi Abyad.[47]

To reiterate, pottery kilns can be typologically categorized in various ways considering their various features, such as single or double-chambers, large or small size, circular, ovoid or rectangular ground plan, single or double firing compartments, and subterranean or above ground firing chambers. In terms of these features, the typological specifications of Kiln 1 at Şaraga Höyük can be summarized as having an ovoid ground plan, double-chambers separated for combustion and firing, a single firing compartment, a subterranean combustion chamber, and an arched doorway built with mudbricks rising above the floor level. Kiln 2, on the other hand, appears as a rather different structure than Kiln 1 with a small size and rectangular ground plan.

It has been shown that the grooved rim ceramic group found in the Euphrates Valley from Saraga Hoyuk to Haradum was produced locally at Saraga Hoyuk. The Middle Bronze Age level of Şaraga Höyük yielded material evidence for all stages of ceramic production at the site, including rotary stone, lumps of unbaked clay, pottery kilns of small and large sizes, scatters of ceramic wasters concentrated around the kilns, as well as intact ceramic vessels found *in situ* in the kilns.

REFERENCES

Alizadeh, A, "A Protoliterate Kiln from Chogha Mish" *Iran XXIII.*, (1985), *pgs.* 39-50.

Cooper, L., *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*. New York 2006.

Delcroix, G.-Huot, J. L., "Les fours dits de potier dans l'Orient ancien" *Syria 49*. (1972), pgs. 35-95.

[47] Duistermaat 2008, 500, fig. B.24-25; Matney 2005, 61, fig. 9.

Duistermaat, K., *The Pots and Potters of Assyria.* Turnhout 2008.

Ezer, S., "Şaraga Höyük'te Bulunmuş Olan Orta Tunç Çağı'na Ait Ağzı Yivli Seramik Grubunun Fırat Vadisindeki Yeri ve Önemi Hakkında Bazı Değerlendirmeler: Teknik, Tipoloji, Yayılım/Köken, Tarihlendirme" *Anadolu/Anatolia 35*, (2010), pgs. 39-52.

Hauptmann, H., "Lidar Höyük 1981", *Türk Arkeoloji Dergisi XXXVI-1.*, (1982), pgs. 93-103.

Hauptmann, H., "Lidar Höyük 1984", *Anatolian Studies, Vol. XXXV.*, (1985), pgs. 203-205.

Hauptmann, H., "Lidar Höyük and Nevali Çori 1986", *Anatolian Studies, Vol. XXXVII.* (1987), pgs. 203-206.

Hauptmann, H., "Fırat Bölgesi Kazıları", *Kayıp Zamanların Peşinden.* (1999), pgs. 65-73.

Heinrich, E.-Strommenger, E.- v.d., "Vierter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenverk in Habuba Kabira (Hububa Kabira, Herbstkampagnen 1971 und 1972 sowie Testgrabung Frühjahr 1973) und in Mumbaqat (Tall Munbaqa Herbstkampagne 1971) unternommenen Archäologischen Unterscuhungen erstatted von Mitgliedern der Mission", *MDOG 105.* (1973), pgs. 6-68.

Kletter, R. – Gorzalczany, A., "A Middle Bronze Age II Type of Pottery Kiln from Coastal Plain of Israel" *Levant 33.* (2001), pgs. 95-104.

Kulakoğlu, F. – Güllüce H. v.d., "Gaziantep Kalehöyük 2003 Excavations" *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Volume 2: Social and Cultural Transformation: The Archaeology of Transitional Periods and Dark Ages, Excavations Reports.* (2008), pgs. 345-352, (eds. Kühne, H. v.d.)

Majidzadeh, Y., "The Development of the Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historical Periods", *Paléorient 3.* (1977), pgs. 207-221.

Matney, T. – Roaf, M. C. v.d., "Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2001", *Anatolica XXVIII.* (2002), pgs. 47-89.

Matney, T. – Rainville, L. (eds.), "Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe 2003-2004", *Anatolica XXXI.* (2005), pgs. 19-68.

Moorey, P.R.S., *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence.* Indiana 1994.

Müller - Karpe, A., *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattusa.* Hitzeroth Marburg 1988.

Oates, D. – Oates, J. – Mc Donald, H., *Excavations at Tell Brak. Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian Periods.* London 1997.

Orthmann, W., *Halawa 1977-1979.* Bonn 1981.

Ökse, A. T., *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri,* İstanbul 1999.

Özgüç, N., *Samsat. Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum.* Ankara 2009.

Strommenger, E., *Habuba Kabira. Eine Stadt vor 5000 Jahren Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gessellschaft am Euphrat in Habuba Kabira. Syrien.* Mainz am Rhein 1980.

Sertok, K. – Kulakoğlu, F., "Şaraga Höyük 1999 Yılı Kazı Sonuçları" *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları,* (2001) pgs. 453-486.

Sertok, K. – Kulakoğlu, F. – Squadrone, F., "Şaraga Höyük Salvage Excavations" *26. K. S. T. / 2. Cilt. pgs.* (2005) 281-290.

Sertok, K. – Kulakoğlu, F. – Squadrone, F., "Living Along and Together with The Euphrates The Effects of The Euphrates on a Long – life Settlement at Şaraga Höyük" *Varia Anatolica XIX.* (2007), pgs. 341-353.

Streily, A. H. "Early Pottery Kilns in the Middle East" *Paleórient* 26-2, (2000) pgs.69-81.

Yener, K. A., *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1 The 2003-2004 Excavation Seasons.* İstanbul 2010.

Yener, K. A. – Edens, C. – Casana, J. v.d., "Tell Kurdu Excavations 1999" *Anatolica XXVI.* (2000), pgs. 31-119.



Figure 1 - Pottery kilns 1 and 2 at Şaraga Höyük

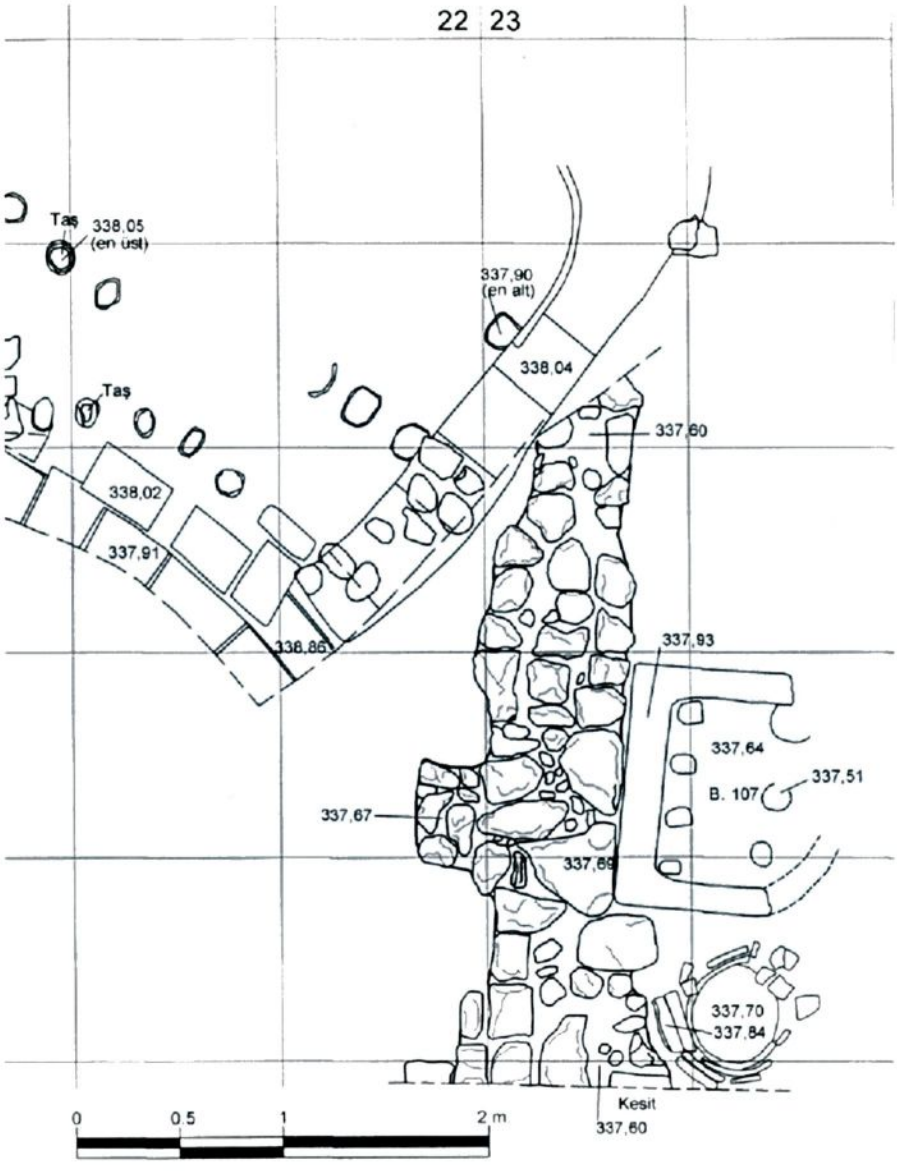


Figure 2 - Top plan of pottery kilns 1 and 2 at Şaraga Höyük



Figure 3 - Destruction along the back of Kiln 1 at Şaraga Höyük

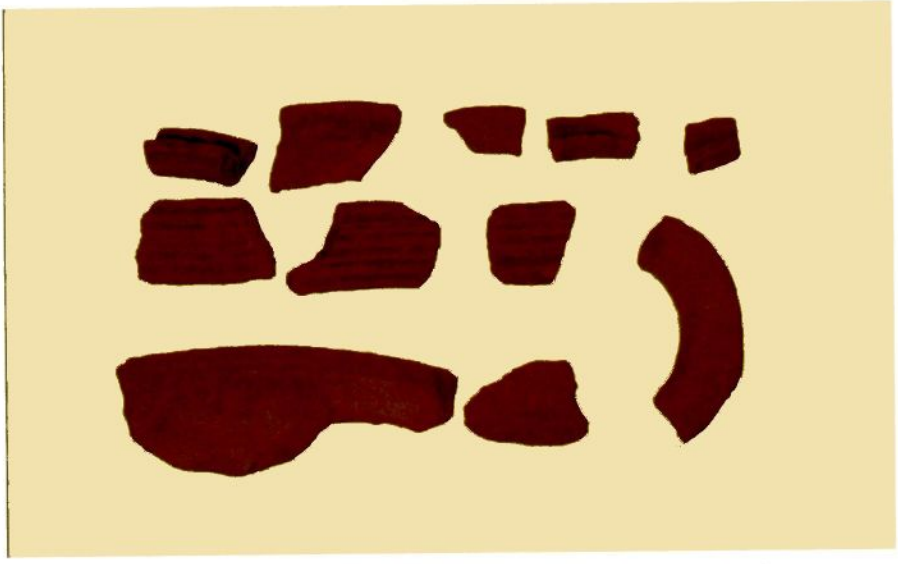


Figure 4 - Unfired ceramic sherds found in Kiln 1 at Şaraga Höyük



Figure 5 - Ceramic sherds used in the floor construction of Kiln 1 at Şaraga Höyük

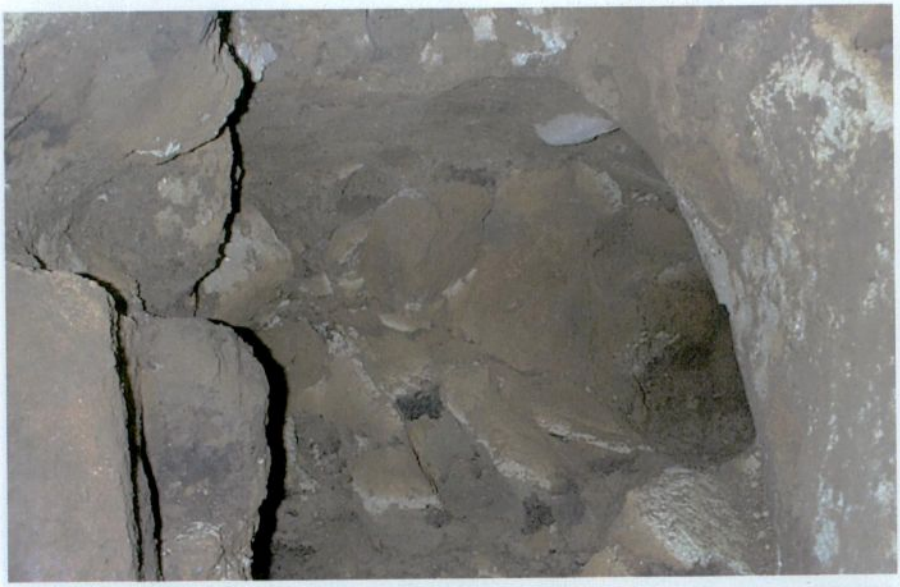


Figure 6 - Heat transmission ducts in Kiln 1 at Şaraga Höyük, viewed from the interior of the combustion chamber



Figure 7 - Human skeletons found on the floor of Kiln 1 at Şaraga Höyük



Figure 8 - Bronze pin left as a burial gift in Kiln 1 at Şaraga Höyük



Figure 9 - Miniature vase found in situ in a heat transmission duct of Kiln 2 at Şaraga Höyük



Figure 10 - Moulds for metal tools found close to the pottery kilns at Şaraga Höyük



Figure 11 - Rotary stone at Şaraga Höyük



Figure 12 - Kiln at Kültepe-Karum Level I

ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA M.Ö. 2. BİNDE FRİT, FAYANS VE CAM MALZEME ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN*

GİRİŞ

Binlerce yıldır insan yaşamında önemli bir yere sahip olan frit, fayans ve cam başta süs eşyası üretimi olmak üzere endüstriyel alanlara kadar birçok dalda kullanım görmüştür[1]. Özellikle cam, yapısal özellikleri ile içeriğinde bulunan minerallerden dolayı doğal bir güzelliğe ve çekiciliği sahip olması yanında kolay şekillenmesi ve hafifliği nedeniyle tarihsel süreçte tercih edilen materyaller arasında yerini almaktadır.

Cam üretimi ile ilgili çalışmalar ne yazık ki sınırlı ölçüdedir. Özellikle Geç Tunç Çağı cam üretimi ile ilgili araştırmaların azlığının sebebi direkt arkeolojik kanıtların sınırlı olmasından değil ayrıca tamamlanmış ürünlerin çok fazla sayıda ele geçmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bilim adamlarının son yıllarda yaptığı çalışmaların bir kısmı, camın fayans ve frit ile olan ilişkisinin tanımlanmasına ve anlaşılmasına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.

Cam, fayans ve frit kullanımının tarihçesi üzerine yapılan çeşitli araştırmalardan elde edilen veriler, gelişim süreci içinde bir endüstri kolu haline geldiği yönündedir. Ayrıca yarı değerli ve değerli taşların yerine kullanımının yanı sıra özellikle elit kesim tarafından tercih edilen yapay bir malzeme olduğu üzerinedir. Günümüzde birçok araştırmacı, filolojik ve arkeolojik belgelere dayanarak Mezopotamya'nın cam üretiminin ilk görüldüğü yer olduğuna inanmaktadır[2]. Her ne kadar

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06800 Beytepe, Ankara/TÜRKİYE, nazlic@hacettepe.edu.tr

[1] Bu çalışmam sırasında fikirleri ile bana destek olan hocam sayın Prof. Dr. Armağan Erkanal'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Aynı şekilde bu çalışmama manevi destek veren Neyir Kolankaya-Bostancı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

[2] Christine Lilyquist ve Robert H. Brill, *Studies in Early Egyptian Glass*, Metropolitan Museum of Art, New York 1993; Paul T. Nicholson, *Egyptian Faience and Glass*, 1993; Nicholson Paul T. ve E. Peltenburg "Egyptian Faience", bk.: P.T. Nicholson ve I. Shaw (ed.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, ss. 177-194.

Mezopotamya'da şimdiye kadar bir cam üretim merkezi saptanamamış olsa da, ele geçen parçaların tarihi ve buluntu yerleri özellikle cam üretiminin Mısır'dan yaklaşık yarım yüzyıl önce gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir[3].

FRİT MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Konumuz dahilinde ele alınan frit ya da diğer adıyla "Mısır Mavisi"nden yapılmış olan buluntular belli bir tipolojik benzerliğe sahiptir ve genel olarak fayans örnekler ile birlikte değerlendirilmektedir[4].

Antik dönemlerde frit, ham cam üretiminde kullanılan bir aracı malzeme olarak hizmet vermiştir ve bir tür cam hamuru olarak da tanımlanmaktadır. Bu malzeme için kullanılan *pâte de verre* terimi[5] cam hamuru ya da cam macunu anlamına gelmektedir[6]. Cam hamuru bir potada, ocak üzerinde, silis, soda, kireç gibi ana maddelere, sodyum, kalsiyum, potasyum oksit gibi tamamlayıcı katkılar konulmasıyla elde edilen bir oksitler karışımıdır[7].

Fayanstan açık bir şekilde ayrı tutulması gereken bir malzeme olan frit, çok ince kuvars parçacıklarının oluşturduğu cam haline gelmemiş bir hammadde karışımı olarak da tanımlanabilir[8]. Gerçekte birbirinden

[3] Henry Frankfort, *Iraq Excavations of the Oriental Institute 1932/33: Third Preliminary Report of the Iraq Expedition*, The University of Chicago Press, Illinois 1934; Dan Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, Jarusalem 1985.

[4] Georg Nightingale, "Tiny, Fragile, Common, Precious Mycenaean Glass and Faience Beads and Other Objects" bk.: C. M. Jackson ve E.C. Wager (ed), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, s. 64.

[5] Refrakter (ateşe dayanıklı) malzemeden iki kalıp arasına yerleştirilen cam kırıklarının ya da iki kalıp arasına eriyerek, kalıbın içindeki boşluğu doldurmasını sağlamak için kalıpla birlikte en az 1000°C derecelik bir fırında fırınlanmasıdır

[6] W.N.G. von der Sleen, W.N.G., *A Handbook on Beads*, Liege 1973, s.18; David F. Grose, *The Toledo Museum of Art: Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 BC to AD 50*, New York 1989, s. 30; Christine Lilyquist, "Granulation and Glass: Chronological and Stylistic Investigations at Selected Sites, ca. 2500-1400 B.C.", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 290-291 (1993), ss. 52-53; Moorey P.R.S., *Ancient Mesopotamia Materials and Industries, The Archaeological Evidence*, Oxford University Press, Oxford 1994, s. 167, 177-178.

[7] Aynur Özet, "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri ile Antik Çağda Cam Yapımı", *Belleten* LI, 200,(1987), s. 587.

[8] Karen Poline Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age*, Yale University Press, New Haven 1979, ss. 10-11; Martha Haussperger, *Die Einführungsszene. Entwicklung eines Mezopotamischen Motivs von der Altakkadischen bis zum Ende der Altbabylonischen Zeit*, Profil Verlag, München 1991, s. 290.

farklı olan bu iki malzeme çoğu zaman birbiriyle aynı anlamda kullanılmıştır. Sırlanmış bir yüzeyi olan fayans malzeme, değişik şartlardan etkilenip aşındığı zaman ortaya çıkan görüntü frit ile karıştırılabilmektedir. Polikristalin bir oluşumu olan fritin üzerinde ise herhangi bir sır yoktur[9]. Bugün ise frit olarak tanımlanan malzeme cam hamuru olarak algılanmaktadır[10].

Frit yapımında, ergime kabında ısıtılmış sodyum karbonatla toz halindeki kuvarsın meydana getirdiği reaksiyon, fayansa göre daha çabuk ilerlemektedir. Bunun nedeni ise sodyum karbonatın yanma derecesinin daha yüksek olması, daha uzun sürede ısınması ve yeniden toz haline dönüştürülmesidir. Bunun sonucunda bileşenlerin tamamlanmamış bir ergime durumu meydana gelmektedir[11]. Cama göre daha düşük bir sıcaklıkta oluşan bu karışım bazı yayınlarda frit olarak adlandırılmaktadır[12].

Yukarıda da belirtildiği üzere "Mısır Mavisi" olarak da tanımlanan frit, kuvars, kireç ve bakır bileşiminden oluşmakta 850-1000°C derece arasında ısıtılarak şekillendirildiği bilinmektedir[13]. Bu malzemelerden yapılmış olan özellikle boncuklar belli bir tipolojik benzerliğe sahiptir ve genellikle fayans boncuklar ile birlikte değerlendirilmektedir. Her ne kadar boncuklar bol miktarda bulunmuş olsa da birçok yaygın tipin dağılımı Geç Tunç Çağı'nda sınırlıdır[14]. Frit yapımı için silisyumun yanı sıra olasılıkla bitki külü (potas-halophytin) ile alkali (natron) kullanılmıştır. Mısır'da natronun adını aldığı ünlü vadi Natrun ve Elkab Böl-

[9] Beate Salje, *Der "Common Style" der Mitanni-Glptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Spaten Bronzeit*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1990; Salje 1990,6-7; Moorey, *a.g.e.*, s.167.

[10] Haussperger, *a.g.e.*, s. 290.

[11] Campbell Thompson, *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology.*, Clarendon Press, Oxford 1936, s.xxii; Foster, *a.g.e.*, s. 4-5; Moorey, *a.g.e.*, s.167.

[12] Mısır mavi friti ilk kez Mısır'da Eski Krallık Krallık Döneminde (M.Ö.2613-2181) üretilmiştir. Adını ise ham halindeki mavi renginden almaktadır. Aslında mavi frit olarak kullanım gören söz konusu kelime fayans ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Marina Panagiotaki, "The Technological Development of Aegean Vitreous Materials in the Bronze Age" bk.: C. M. Jackson-E.C. Wager (eds.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, s. 36).

[13] M. Tite, G. Shortland, G. Hatton, Y. Maniatis, D. Kavoussanaki, M. Pyrli ve M. Panagiotaki, "The Scientific Examination of Aegean Vitreous Materials-Problems and Potential" bk.: C. M. Jackson-E.C. Wager (eds.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, s. 105.

[14] Nightingale, *a.g.e.*, s. 64.

gesi cam yapımında yararlanılan kaynaklardır. Bu nedenle camın sadece Mısır'da üretildiği yolunda yanlış bir görüş bulunmaktadır. Cama karşın fritin M.Ö. 5. binden itibaren Mezopotamya'da ve Mısır'da üretildiği bilinmektedir[15]. Değişik renklerdeki frit külçeleri ve onları üretmek için kullanılan eritme tavalarının da M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısında Mısır ve Önasya'nın ilk cam fabrikası olarak tanımlanan Tell el-Amarna'da[16] ele geçmesi dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte Geç Tunç Çağı'nda frit en yaygın olarak Yunanistan'da kullanılmıştır. Bu bölgede ele geçen fritten yapılmış süs eşyasının büyük bir kısmının kobalt mavisi ile renklendirildiği görülmektedir. Genellikle altından yapılmış bazı eserlerin frit örnekleri bulunmaktadır. Geç Hellas Dönemi'ne tarihlendirilen bazı atölyelerde altın, fildişi ve lapis lazuli ile birlikte bol miktarda frit eserin yanı sıra cam olan örnekler yer almaktadır. Bunların üzerinde yer alan rozet, spiral ve zambak gibi çeşitli motiflere aynı döneme ait karakteristik eserler üzerinde de rastlanılmaktadır[17].

Ayrıca İran'da, Urmiye Gölünün güneybatısında yer alan Dinkha Tepe'deki M.Ö. 2. binin başına tarihlendirilen mezar buluntuları arasında olasılıkla kolye olarak takılan cam, frit ve yarı değerli taşlardan yapılmış olan boncuklar[18] ile bir yapıdan ele geçen cam ve frit boncuklar[19] dikkati çekmektedir. Bu boncukların yapımında kullanılan malzemelerin seçiminde ve işlenmesinde, cam yapımının bu erken evresinde özel bir önemin verildiği, kimyasal ve mikro-yapısal analizlerin sonucunda anlaşılmıştır. M.Ö. 2. binin geç evrelerinde kullanılan teknikler ile benzerlik gösteren üretim büyük bir olasılıkla küçük ölçekli, bağım-

[15] Kaczmarczyk ve Hedges 1983 *Ancient Egyptian Faience: An Analytical Survey of Egyptian Faience from Predynastic to Roman Times,* Aris and Philips, Warminster 1983, s. 243; Nicholson ve Peltenburg *a.g.e.,* s.179.

[16] Patrick McGovern, S.J. Fleming ve C.P. Swann, "The Beads from Tomb 10 a B 27 at Dinkha Tepe and the Beginnings of Glassmaking in the Ancient Near East", *American Journal of Archaeology* 95 (1991), s. 308; Moorey, *a.g.e.,* s. 167-168.

[17] Yalouris Nicholas, "An Unreported Use for Some Mycenean Glass Paste Beads" *Journal of Glass Studies* X (1968), ss. 9-16; Foster, *a.g.e.,* s. 5-6.

[18] Karen C., Rubinson, "A Mid-Second Millennium Tomb at Dinkha Tepe", *American Journal of Archaeology* 95 (1981), ss. 373, 381-382.

[19] McGovern vd., *a.g.e.,* s. 395-402.

sız cam ve frit atölyeleri Azerbaycan, Kuzey Suriye ve Anadolu[20] gibi bölgelerden bilinmektedir. Dinkha Tepe'de ortaya çıkan bu teknolojik gelişim eski Yakın Doğu'daki cam ve frit üretiminin en erken evresini temsil ettiği gibi bu üretimin gelişimini göstermesi açısından da son derece önemlidir[21].

Fritten daha çok boncuk üretiminde yararlanılmış olmasına rağmen söz konusu malzemeden yapılmış olan silindir mühürler M.Ö. 3. binde Mezopotamya'da yaygın bir şekilde kullanım görmüştür. Ancak fritten yapılmış olan çok sayıdaki mühür örneğinde Assur döneminde üretilmiş olduğu da ileri sürülmektedir[22].

Anadolu'da ise frit boncukların en erken örnekleri Erken Tunç Çağı'nda görülmektedir. Çorum ili, Uğurludağ sınırları içinder yer alan Resuloğlu (Kaleboynu) köyünün yakınında yer alan Araçlar ya da Keseli Pınar olarak adlandırılan kesimde yer alan Resuloğlu Erken Tunç Çağı mezarlık alanı[23] içinde taş sandık ve küp mezarlara bırakılan şahsi süs eşyası arasında frit ve fayans boncuklar önem taşımaktadır[24] Beşik-

[20] Anadolu'da cam üretiminin varlığına dair bir atölye Kilis ili sınırları içinde yer alan Oylum Höyük'te açığa çıkarılmıştır. Burada bir eve bitişik olarak kulübe tarzında inşa edilmiş olan yapının içinden ele geçen çok sayıdaki cüruf ve kuvars parçası ile maden zenginleştirme ya da cevher öğütmede kullanılan taş aletler, yapının bir atölye olabileceği fikrini vermektedir. Bu atölyenin işlevini anlamak için cüruf örnekler üzerinde yapılan analiz çalışmaları bu örneklerin cam olduğunu ortaya koymuştur. Böylece bu yapının cam üretimi ile ilgili, Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenen erken bir atölye örneği olduğu anlaşılmıştır. Kulübe ve ev içerisindeki bir çukurda ele geçen kuvars parçalarının da cam üretimi ile ilişki olma olasılığı bulunmaktadır (Engin Özgen vd. "Oylum Höyük 2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (2012), s. 504).

[21] McGovern vd., *a.g.e.*, s. 395.

[22] Haussperger, *a.g.e.*, s. 290.

[23] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, (2005), ss. 193-196 ; Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "Resuloğlu, Çorum'un Güneybatısında Yeni Bir Erken Tunç Devri Mezarlığı", *Çorum Kültür Sanat Dergisi* 1 (2004), ss. 6-9; Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, (2009), ss. 57-59; Tayfun Yıldırım, "An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum. A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried out Between Years 2003-2005", *Anatolia Antiqua* (2006), ss. 1-14; Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, (2008), ss. 443-454; Tayfun Yıldırım ve Önder İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3, (2010), ss. 21-35.

[24] Tayfun Yıldırım ve İsmet Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", 28. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, (2007), ss. 211, 215, Res. 5; Yıldırım ve Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", ss. 446-447, Res. 11; Yıldırım ve İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", s. 22-23, 28, Res. 13.

Yassıtepe mezarlık alanında Geç Hellas III B-C evresine tarihlendirilen süs eşyası arasında frit boncuklar dikkati çekmektedir[25]. Bununla birlikte M.Ö. 14-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Troya'da yerleşim yeri dışında yakma geleneğinin uygulandığı urneler içinden çok sayıda frit boncuk ele geçmiştir[26]. Orta Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan Kültepe'de M.Ö. 3. binden itibaren görülen yerleşim içi gömmülerinin M.Ö. 2. bin boyunca devam eden yerli Anadolu geleneğinin bir devamı olduğu belirtilmektedir[27]. Özellikle III. yapı katına (M.Ö. 2. binin başı veya 3. binin sonu)[28] ait mezarlarda, bunun yanı sıra II, Ia[29] ve Ib[30] yapı katlarına tarihlendirilen mezar buluntuları arasında frit boncuk örnekleri önemli bir yer tutmaktadır.

FAYANS MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Antik Dönem fayans buluntular ile ilgili çalışmaların büyük bir bölümü Mısır fayans endüstrisi ile ilişkilidir. Tunç Çağı fayanslarının yapısında yüksek miktarda (% 92-99) silis, az miktarda soda (% 0-5) ve kireç (% 5) bulunan fayans cam ile aynı temel hammaddeleri içermektedir[31]. Fırınlanması sırasında söz konusu maddeler birlikte erimekte ve yüzeyinde oluşan tuzlar bir çeşit parlak sır meydana getirmektedir. Bu

[25] Manfred Korfmann, "Beşik-Yassıtepe ve Beşik-Sivritepe 1983 Ön Raporu" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1984), s.110; Manfred Korfmann, "Beşik-Tepe Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1984" *Archaologischer Anzeiger* 3 (1986), ss. 323-324, 328; Res. 12, 2-4; Res. 21.

[26] Carl Blegen vd., *Troy III: The Sixth Settlements*, Princeton University Press, Princeton 1953, s. 81-84; Kutlu Emre, *Yanarlar-Afyon Yöresinde bir Hitit Mezarlığı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 60.

[27] Tahsin Özgüç ve Nimet Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu* (1953), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 30-31; Tahsin Özgüç, "The Art and Architecture of Ancient Kanish", *Anadolu/Anatolia* VIII (1964), s.28; Nimet Özgüç, "Kültepe Kaniş'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", *I. Atatürk Konferansları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1964, ss. 187-188; Tahsin Özgüç, "New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C.", *Aspect of Change and Cultural Development Essay in Honor of M.J. Mellink*, Wisconsin, 1986, s. 42; Emre, a.g.e., s.55.

[28] Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş II: Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 34, Levha 74, 2.

[29] Özgüç, *a.g.e.*, s. 35, Levha 74, 5.

[30] Tahsin Özgüç, *Kültepe-Kaniş*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959, s. 35, Levha 74, Resim 2,5, 8; Özgüç, *a.g.e.*, s. 34, 35, Levha 74, 2.; Tahsin Özgüç, *Kültepe Kanis/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, ss. 229, Fig. 287-289.

[31] P. Vandiver, "The Manufacture of Faience", bk. A. Kaczmarczyk and R.E.M. Hedges (eds.), *Ancient Egyptian Faience*, Aris and Philipps, Warminster 1983, s. A18.

sır çoğunlukla koyu mavi ve turkuaz renktedir. İçerisine kuvars dışında bakır, manganez ve kobalt eklenerek renklendirme yapılmakta ve temelde soğuk işleme tekniği ile üretilmektedir. Diğer bir deyişle fayansın şekillendirilmesi soğuk iken yapılmaktadır ve sıcak iken ise sırlama gerçekleştirilmektedir[32]. Fayans hamuru genellikle çok iyi olmakla beraber bazen kabadır. Üzerindeki sır, küçük bir kısmının fırınlamadan önce ya da sonra kuvars taneleriyle karıştırılmasına bağlı olarak renk kazanmaktadır. Çoğunlukla beyaz olarak görülen sır, açık mavi, yeşil, açık kahverengi veya gri tonlarında olabilmektedir[33].

Fayansın üzerini kaplayan sır, aslında ince bir kuvars tabakasıdır. Antik sır ile cam arasındaki tek fark da kullanımda görülmektedir. Başka bir malzemenin yüzeyine sonradan eklenen basit bir cam olan sırın renklendirilmesi de camda olduğu gibidir. Kahverengi ise rengini demir bileşiminden almaktadır. Mavi renk genel olarak bakır bileşiminden kaynaklanmaktadır. Yeşil renk de orijinal olduğunda yine bakır içermektedir ve mavinin bazı kimyasal değişimlere uğratılmasıyla da elde edilebilmektedir. Bu renk rutubetle karşılaştığında solarak beyaza dönüşmektedir. Ayrıca bazı durumlarda fayansın özü ile üzerini kaplayan sır arasında görülen tabakanın, sırın rengini değiştirmek için kullanılmış olduğuna dair çeşitli görüşler bulunmaktadır[34].

Avrupalılar modern terminolojide tuzların erimesiyle oluşan sırı M.S. 14-15. yüzyıllarda İtalya'nın Faenze şehrinde Geç Orta Çağ sırlı seramiklerine benzettikleri için fayans terimini kullanmışlardır. Daha sonra sırlı çanak-çömlek ve porselenin birçok çeşidini ifade eden bir anlam kazanmıştır[35].

[32] Paul T. Nicholson, "Glass and Faience Production Sites in New Kingdom Egypt: a Review of the Evidence" C.M. Jackson-E.C. Wager (ed.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, s. 1.

[33] Horace C. ve J.F.S. Stone, "Faience Beads of the British Bronze Age", *Antiquity* LXXXV (1935), s. 207; Alfred Lucas, *Ancient Egyptian Materials Industries*, London 1962, ss. 183-184; H.E. Wulf, H.S. Wulff ve L. Koch, "Egyptian Faience", *Archaeology* 21/2 (1968), s. 100; Veach J.Noble, "The Technique of Egyptian Faience" *American Journal of Archaeology* 73 (1969), s. 435; Burr D. Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, Aspect of the Ruler-Cult.* Clarendon Press, Oxford 1973,ss. 10-11.

[34] Lucas, *a.g.e.*, ss. 184, 407; Moorey, *a.g.e.*, s.,170-171, 214.

[35] Beck ve Stone, *a.g.e.*, s. 207; Noble, *a.g.e.*, s. 435; Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, Aspect of the Ruler-Cult.*, ss. 7-8; Foster, *a.g.e.*, ss. 1, 9-10; Salje, *a.g.e.*, s. 6; Nicholson, Egyptian Faience and Glass, s. 9; Moorey, *a.g.e.*, s. 186; Nightingale, *a.g.e.*, s. 85.

Günümüzde ise fayans, toz kuvars, alkali tuzlar ve metal oksitlerin erimesiyle oluşan bir madde anlamında kullanılmaktadır[36]. Bazı durumlarda, fayans terimi diğer sırlı malzemeler için de kullanılmıştır; Örneğin Oxford'daki Ashmolean Müzesindeki bazı Hanedanlık Dönem öncesi Mısır'daki fayans boncuklar üzerine yapılan çalışmalar sonucunda, bunların fayans değil de sırlı steatit olduğu anlaşılmıştır[37]. Ayrıca mavi fayans da çoğu zaman "Mısır Mavisi" olarak bilinen mavi renkli frit ile karıştırılmaktadır[38].

Mısırlılar, parlayan ya da ışıldayan anlamına gelen *thnt* kelimesini, fayansı tanımlamada kullanmışlardır ve bu terim daha çok boncukları temsil etmektedir[39]. Nicholson'a[40] göre *thnt* kelimesi her ne kadar cam anlamına gelecek şekilde kullanılmış olsa da çoğunlukla fayans anlamı taşımaktadır. Çoğu Akdeniz Tunç Çağı kültürleri fayansı lapis lazuli gibi değerli taşların taklidini yapmakta kullanmışlardır[41]. Bununla birlikte cam üretiminin M.Ö. 3. binde altında yatan amacın o sıralar çok sevilen ama Mezopotamya'da bulunmayan, Asya'dan, özellikle de Afganistan'dan getirilmesi güç ve pahalı olan lapis lazulinin yerine geçecek mavi ışıltılı bir malzeme üretmek olduğu bilim adamları tarafından da önerilmektedir[42].

Ayrıca Mısır'da fayans ustalarına ait iki edebi kaynak da bulunmaktadır. Eski Krallık (3.-8. Hanedanlık) Dönemine ait bir metinde, "*thnt* atölyesini kontrol eden" bir görevliden söz edilmektedir. Bunun yanı sıra Orta Krallık (13. ya da 14. Hanedanlık) Dönemine ait bir stel üzerinde ise "*thnt* ustasından" bahsedilmektedir[43]. Fayans ve boncuklar arasındaki yakın ilişki Doğu Akdeniz boyunca belirgindir ve bunun başlıca sebebi belki de boncukların ilk fayans ürünler arasında olmasıdır.

[36] Colin Renfrew, *Problems in European Prehistory*, Edinburg University Press, Edinburg 1979. 298; Moorey, *a.g.e.*, s. 166.

[37] Vandiver, *a.g.e.*, s. A64.

[38] Moorey, *a.g.e.*, s. 186.

[39] Foster, *a.g.e.*, s. 12.

[40] Nicholson, *Egyptian Faience and Glass*, s. 1.

[41] Foster, *a.g.e.*, ss. 10-11.

[42] A. Leo Oppenheim, "The Cuneiform Texts" *GGAM* (1970), ss. 9-15; E.M. Stern, "Glass and Rock Crystal: A Multifaceted Relationship", *Journal of Roman Archaeology* 10, 1997, s. 194 (192-206).

[43] Foster, *a.g.e.*, s. 13.

Bununla birlikte fayans Mezopotamya'da III. Ur Dönemi metinlerinde, akik ve lapis lazuli'den sonra en çok bahsedilen malzemedir. Özellikle renginin lapis lazuli'ye olan benzerliği bu malzemeyi daha çekici hale getirmiştir[44]. Bu döneme ait metinlerde geçen *bu-uz-ḫi-li* kelimesindeki *bu-uz* ekleri, Oppenheim'e[45] göre ilkel cam, Foster'e[46] göre ise fayans olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca yine bu metinlerde frit benzeri camı tanımlamada Sümerce'den Akkadça'ya geçen *anzaḫḫu* terimi sıkça kullanılmaktadır[47]. Nippur'da M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlendirilen metinlerde *anzaḫḫu* terimi cam anlamında kullanılmıştır ve bu döneme ait envanter listelerinde, *anzaḫḫu* camının değerli parçalar arasında ele alındığı belirtilmektedir[48]. Hititçe metinlerde karşımıza çıkan *zapzagaia* ya da *zapzaki* terimleri[49] de cam için kullanılan bir sözcüktür[50]. Ancak Boğazköy'de ele geçen Hititçe tabletlerde cam için kullanılan sözcük yine *anzaḫḫu*'dur[51]. Bunun yanı sıra yine filolojik verilere göre, cam ya da camsı maddelerden yapılmış kaplar için Hititçede en uygun kelime *zapzagai* olarak önerilmektedir[52]. Yine Boğazköy metinlerinde bu terimin "cam ya da camsı maddelerden yapılmış alet, eşya, obje" anlamına geldiği düşünüldüğünde bu kelimenin arkeolojik belgelerle uyumlu olduğunu söylemek zordur. Arkeolojik verilere bakıldığında ise Hitit İmparatorluk Çağı'na ait cam, cam hamuru ya da dağ kristalinden yapılan eserlerin sayısı son derece azdır ve bunlar da parça ha-

[44] Noble, *a.g.e.*, s. 435.

[45] Oppenheim, *a.g.e.*, s. 35, 39.

[46] Foster, *a.g.e.*, s. 17.

[47] Söz konusu kelimenin kökeni Sümercede *an-zah* olarak bilinmektedir (Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s. 35).

[48] Oppenheim, *a.g.e.*, 10-11, 18-19; Barag, *a.g.e.*, s. 38; Moorey, *a.g.e.*, s. 175; Chicago Assyrian Dictionary (CAD), p. 37a.; Paul W. J.r. Brosman, "The Neuter Plural of Hittite i- and u-Stems", *Journal of the American Oriental Society* 84, 4, (1964), s. 344-348; K. Riemschneider, "Die Glassherstellungen in Anatolien nach Nethitischen Quellen", *Anatolian Studies XXXV, Presented to H.G. Gitterbock*, İstanbul, 1974, ss. 263-278.

[49] Hititçede bu kelimenin cam ya da cam hamurundan yapılmış bir kap ismi olduğu düşünülmektedir (W.F. Albright, "A New Hebrew Word for "Glaze" in Proverbs", *American Schools of Oriental Research*, 98 (1945), s. 24; Rainer Michael Boehmer, *Die Kleinfunde von Boğazköy aus den Grabungen 1931-1939 und 1952-1969*, Berlin (1972), s. 174-177.).

[50] J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, (1952), s.260; Oppenheim, *a.g.e.*, s. 21.

[51] Howard Berman, "A Hittite Parallel to a Section of the Akkadian" in Kurt Bittel, Philo Hendrik, Jan Houwink ten Cate ve Erica Reiner, Uitgaven van het Nederlands Historich-Archaeologisch Instituut te İstanbul, 35, 2008, s. 56.

[52] Boehmer, *a.g.e.*, ss. 174-177.

lindedir. Bu durum, cam ve benzeri malzemenin nadir durumlarda ve kült törenlerinde kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır[53].

Yukarıda da belirtildiği üzere antik dönem fayansları ile ilgili yapılan çalışmaların büyük kısmı Mısır fayans endüstrisi hakkında bilgi vermektedir. Yeni Krallık döneminde fayans yapımı ve cam üretimi çoğunlukla krali yerleşimlerde gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan söz konusu durum biraz karışıktır. Tell el-Amarna'da fayans üretimi ve olasılıkla cam işlemeciliği yapılan atölyeler bulunmaktadır. Bu durum, Thebes'in batı kıyısında yer alan Malkata ve Doğu Nil Deltasında bulunan Qantir/Piramesse için de geçerli olabilir[54].

Geç Tunç Çağı fayansları ise çeşitli oranlarda olmak üzere üç temel maddeden oluşmaktadır. Silis temel madde olup çoğunlukla kaba kuvars ya da kum şeklinde elde edilir. Diğer madde kireç ise silis içinde yer alır. Soda ya da sodyum karbonat çoğunlukla bitkilerden ya da doğadan elde edilmektedir. Ezilmiş ve toz haline gelmiş mineraller değişik renklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Söz konusu dönemde fayans ustaları yeşil, açık mavi ve kırmızı renkleri elde etmek için bakır, koyu mavi için kobalt ve sarı renk için kalay kullanmışlardır. Daha sonra silis, kireç, soda ve renk elde etmek için kullanılan mineraller su ile karıştırılarak bir çeşit hamur elde edilmektedir. Hamurun fayans halini alması için çeşitli işlemler gerçekleştirilmektedir. Mısır'da ilk fayanslar elle şekillendirilmekte ve gerekli durumlarda aletlerle yontulmaktaydı[55]. Sıklıkla 950°C derece üzerinde fırınlanan fayans usta tarafından bazı işlemlere tabi tutulmaktadır. Söz konusu ustalar fayans ile sır arasına, sırın rengini güçlendirmek ve yüzey ile sır arasındaki kaynaşmayı arttırmak amacıyla bir tabaka kuvars eklemekteydi[56].

Fayansın daha sonraki dönemlerde Mısır ve Ege dünyasında çarkta yapıldığı bilinmektedir[57]. Mısır'da Orta Krallık Döneminde, yeni ka-

[53] Yaşar Coşkun, "Cam Hamuru, Fayans", *Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri Emin Bilgiç Anı Kitabı*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Yayın No: 381, Sayı 3, s. 70-71.

[54] Nicholson, "Glass and Faience Production Sites in New Kingdom Egypt: a Review of the Evidence", s. 8.

[55] Vandiver, *a.g.e.*, s. A.17.

[56] Vandiver, *a.g.e.*, s. A14-15, A28.

[57] Foster, *a.g.e.*, s. 2.

lıplama tekniklerinin de geliştirildiği ve Mısır ile Mezopotamya'da kullanılan bu tekniğin özellikle boncuk üretiminde kalıp yardımıyla biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu yapım yönteminde boncuğun delik kısmının oluşturulması için bakır tel veya saman türü organik bir malzeme kullanılmıştır. Ancak kullanılan bakır tel pişirme işleminden sonra çıkarılırken boncuğun tahrip olmasına neden olmaktadır. Organik malzeme ise yanarak kaybolması nedeniyle daha çok tercih edilmektedir[58].

Söz konusu yöntemlerin dışında fayans boncuk ve mühür yapımında bitki sapları, ince ahşap çubuklar veya ip üzerine sarılarak silindir hale getirilen hamur istenilen boyutta bir bıçak yardımıyla kesilerek biçimlendirilmekte ve daha sonra da fırınlanmaktadır. Pişirilme işlemi sırasında orta kısımda bulunan organik malzeme yine yanarak kaybolmakta ve böylece delik kısmı oluşmaktadır[59].

Fayans eserler yukarıda anlatılan bir dizi tekniğin kullanılması ile çeşitli atölyelerde üretilmişlerdir. Görüldüğü üzere ilk fayans eserler basit boncuk ve mühürlerden oluşurken, Geç Tunç Çağında üretilmiş olanlar ise daha ayrıntılı ve karmaşık işlemlere tabi tutulmuştur. Mısır'da bu tip eserler arasında heykelcikler, urneler, künkler ve daha gelişkin boncuklar bulunmaktadır[60]. Yeni Hanedanlık dönemi fayansları ise herhangi bir teknolojik yeniliği yansıtmamaktadır ve kullanılan teknikler Erken ve Orta Hanedanlık dönemlerinde geliştirilmiştir. Öte taraftan, Yeni Hanedanlık dönemi süs eşyasının form miktarında bir artışın olduğu gözlemlenmektedir. Mısırlı fayans üreticileri Myken üzengi kulplu çömlekleri gibi, ithal kapların taklitlerini yapmaya başlamışlardır. Bunlara ek olarak, fayans eserleri ve bunların üretiminde kullanılan aletlerin, özellikle de kalıpların, miktarındaki artış bu alanda artık belli bir organizasyonun olduğunu da göstermektedir[61].

Görüldüğü üzere Ege dünyasında ilk cam türünden malzemeler fayans ve Mısır mavi friti olarak literatüre geçmiştir. Bu tip malzeme temelde Girit'te bulunmaktadır ve istisnai örnek Yunanistan'ın kuzeyin-

[58] Beck ve Stone, *a.g.e.*, ss. 207-209; Lucas, *a.g.e.*, s. 111; Foster, *a.g.e.*, s. 3.

[59] Lucas, *a.g.e.*, s. 55-56; Wulff v.d., *a.g.e.*, ss. 98-99; Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, Aspect of the Ruler-Cult.*, s.10; Foster, a.g.e., s. 3; Moorey, *a.g.e.*, s.179.

[60] F.D. Friedman, *Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faience*, Thames and Hudson, New York 1998.

[61] Friedman, *a.g.e.*, s.24.

de Agios Mamas'ta bulunan bir mezar ile ilişkili olan 75 adet fayans boncuktan oluşan bir kolyedir ve Erken Tunç Çağı'nın ortasına tarihlendirilen yerel bir teknolojinin ürünü olmayan ithal ürünler arasında yer almaktadır[62].

Girit'te ise şimdiye kadar bulunmuş olan en erken fayans buluntu, Doğu Girit'te yer alan Maronia Sitias'da mezar olarak kullanılmış bir mağarada bulunan karakteristik bir Mısır fincanıdır ve Mısır'da Erken Hanedanlık Döneminde kullanılmıştır. Mısır'dan getirilmiş olan diğer buluntular arasında Güney Girit'te Mesara Ovasında yer alan Lebena'daki[63] Erken Minos II ve Orta Minos IA dönemine tarihlendirilen bir tholos mezardan ele geçen mavi frit ve fayanstan yapılmış boncuklardır. Bunun yanı sıra fayanstan üretilen silindirik boncuklar da en erken fayans buluntular arasında yerini almaktadır. Geç Minos IA döneminin sonunda fayansın yerini alan cam Girit'te birçoğu ithal olmak üzere mezarlar içerisinde genellikle boncuk formunda görülmüştür. Özellikle Knossos'da fayans üretiminde kullanılan atölyelerden cam işlemeciliğinde de yararlanılmış olduğu aşikardır[64].

Her ne kadar Ege'de çeşitli fayans boncuklar[65], kaplar[66] ve plakalar[67] bulunmuş olsa da bu bölgedeki fayans endüstrisi, M.Ö. 2. binin ortalarında hem nitelik hem de nicelik yönünden bir gerileme göstermektedir[68]. Diğer taraftan Girit adasında Knossos sarayında, Orta Minos IB dönemine tarihlenen bir depo içerisinde bol miktarda fayans boncuk ele geçmiştir[69]. Bunun yanı sıra yine Knossos sarayında Orta Minos III-

[62] Pappa, "Toumba Aghiou Mamanthos, Khalkidikis" *AEMTh* 6, ss. 475-484; Panagiotaki, "The Technological Development of Aegean Vitreous Materials in the Bronze Age", s. 35.

[63] Georges Daux, "Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Gréce en 1959", *Bulletin de Correspondance Hellenique* LXXXIV (1960), ss.845-846; Keith Branigan, *The Tombs of Mesara. A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* London 1970, ss. 17,31,196

[64] Panagiotaki, "The Technological Development of Aegean Vitreous Materials in the Bronze Age", ss. 36, 45.

[65] Arthur Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, Volume I-IV, Macmillan, London 1921, fig. 120; Panagiotaki, *a.g.e.*, s. 35.

[66] Panagiotaki, *a.g.e.*, s. 35.

[67] Evans, *a.g.e.*, s. 39; Foster, *a.g.e.*, s. 99-115; Panagiotaki, *a.g.e.*, s. 39; Waterhouse, "The Knossos Town Mosaic Reconsidered", *Cretan Studies* 4, ss. 165-174.

[68] Foster, *a.g.e.*, s. 157; Doniert Evely, *Minoan Crafts: Tools and Techniques, an Introduction*, Volume 2 (SIMA 92), Aström, Jonsered 2000, s. 458.

[69] Evans, *a.g.e.*, fig. 120; Panagiotaki, "Preliminary Technical Observations on Knossian Faience", *Oxford Journal of Archaeology* 14, 146; Panagiotaki, *a.g.e.*, s. 35.

A dönemine tarihlendirilen fayanstan plakalar seri halinde açığa çıkartılmıştır[70].

Görüldüğü üzere fayans endüstrisinin Geç Minos III dönemi boyunca doruk noktasına ulaştığı Knossos sarayı içerisinde yer alan atölyelerin, fayans üretiminin merkezi olarak gösterilmesine neden olmuştur[71]. Buradan ele geçen fayans buluntular arasında yüzlerce boncuk, kap, plaka ve yılanlı tanrıça figürinleri de yer almaktadır[72].

Aynı dönemde Knossos ve Zakros[73] atölyelerinde Minoslu sanatçılar tarafından üretilen fayansın Kıt'a Yunanistan'daki çeşitli merkezlere ulaştığı arkeolojik kanıtlar ile ortaya konulmaktadır. Mycenae'deki Kuyu Mezarlarda bulunan fayans buluntular şüphesiz ki Minoslu sanatçılar tarafından yapılmıştır[74]. Geç Saraylar Dönemi'nde fayans boncuklar M.Ö. 14-13. yüzyıllara tarihlendirilen Attica bölgesinde yer alan Menidi'deki tholos mezarlar[75] dışında Peloponesse bölgesinde Prosymna[76], Mycenae[77] ve Asine[78] gibi merkezlerden de tanınmaktadır.

Bunun tam aksine yine aynı dönemde Mezopotamya'da yaygın bir fayans üretimi görülmektedir[79]. Fayans üretiminin Mitanni evresi olarak adlandırılan M.Ö. 1550-1350 yılları arasında görülen bu yayılım bol miktardaki prestij ürünü olarak tapınak ve saraylarda kendini göstermektedir. Orta Assur Döneminde ise (M.Ö. 1350-1200) fayans üretimi ve dağılımı daha yaygınlaşmış ve bu malzemeye sıklıkla mezarlarda rastlanılmaya başlanmıştır[80]. Ayrıca fayans üretimi ile ilgili ikonografik

[70] Evans, *a.g.e.*, fig. 223-226, 228-230; Foster, *a.g.e.*, ss. 99-115; Waterhouse, *a.g.e.*, 165-174.

[71] Grose, *a.g.e.*, 31; Panagiotaki, *a.g.e.*, 39; Evely, *a.g.e.*, fig. 176-177.

[72] Evans, *a.g.e.*, 495-523; Panagiotaki, *a.g.e.*, 40.

[73] Panagiotaki, *a.g.e.*, s. 44.

[74] Evans, *a.g.e.*, s. 481-485; Alan J.B. Wace, " Mycenae: An Archaeological History and Guide", *The Annual of the British School at Athens* XXV (1949), s. 111; Panagiotaki, *a.g.e.*, 44

[75] K. Demakopoulou, *O Thisavros ton Aidonion. Sfragides kai Kosmimata tis Ysteris Epohis tou Khalkou*, Ministry of Culture, Athens, 1998, fig. 59.

[76] C.W. Blegen ve E. Pierce Blegen, *Prosymna: the Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge University Press, Cambridge 1937, s. Fig. 285: 7.

[77] A. Xenaki-Sakellariou, *Oi Thalamotoi Tafoi ton Mykinon Anaskafis Ch. Tsounta (1887-1898)*, Diffusion de Boccard, Paris 1985, s. 254-262.

[78] O. Frödin ve A. Persson, *Asine: Results of Swedish Excavations 1922-1930*, Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag, Stockholm 1938, s. Fig. 266.

[79] A. Leo Oppenheim, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*. Corning, The Corning Museum of Glass Press, New York 1988, s. 30.

[80] Moorey, *a.g.e.*, s. 178.

kanıtlar az olsa da, ele geçen bir örnek Thebes'deki Aba'nın 26. Hanedanlık mezarında karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu mezarda bir duvar resmi üzerinde yer alan sahnede bir erkek figür tabak içinde fayans hamuru hazırlamakta bir diğer erkek ise büyük bir olasılıkla yine fayanstan zambak biçimindeki bir süs eşyasını şekillendirmektedir[81]. Boncuk üretimine dair resimlere diğer Thebes mezarlarında da rastlanıldığı için, bu tip resimlerin büyük bir olasılıkla fayans boncuklardan daha çok taş boncuk üretimini gösterdiği düşünülmektedir. Diğer Thebes mezarlarında özellikle boncuk delinmesi ile ilgili tasvirler bulunmuş olsa da bunların fayanstan daha çok taş boncuk üretimini temsil ettiği önerilmektedir[82].

Bununla birlikte Lübnan'da Tyre'nin Geç Tunç Çağı tabakalarında bir fayans boncuk üretim atölyesinin varlığı bilinmektedir. XVI. tabakada bulunmuş olan taştan bir çalışma masası, üç kenarlı bir öğütme leğeni olarak restore edilmiştir. Bu leğen beyaz tebeşirimsi bir hamur ile kaplıdır ve bu fayansın da yapısında bulunan bir çeşit kalsiyum karbonat olarak tanımlanmıştır[83]. XV. tabakada ise, tabana yerleştirilmiş olan bir pithos da bir fırın olarak kullanılmıştır. Bu fırının hemen yakınında açığa çıkarılan çukurun da fırının ateş yakma alanı olduğu düşünülmektedir. Söz konusu çukur içinde bulunan tabaka halindeki küller ve pithos içinden ele geçen kömür parçaları bu durumu doğrular niteliktedir[84]. Dahası, deniz çakıllarının depolandığı alanın da, fayans için silis kaynağı olarak hizmet ettiği düşünülmektedir. Söz konusu tabakalarda ele geçen çok sayıdaki fayans boncuk bu üretimin kapasitesini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Yaklaşık 1.900 adet kırmızı renkli fayans boncuğun XIV. tabakadan ele geçmiş olması da yerleşimdeki üretimin devamlılık göstermesini kanıtlaması açısından önem taşımaktadır[85].

Ayrıca Mısır'da, Lisht'deki 12. Hanedanlık Dönemine tarihlendirilen fayans boncuk atölyesine ait kalıntılara da rastlanmıştır[86]. Hem fayans hem de cam atölyelerine ait kalıntıların Tell el-Amarna dışında

[81] Norman de Garis Davies, *The Tomb of Puyemré at Thebes*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1923, s.10.

[82] Davies, *a.g.e.*, ss. 10-12, 57, 63, pl. X-XI.

[83] Patricia M. Bikai, *The Pottery of Tyre*, Aris & Phillips Ltd., Warminster 1978, ss.7, 92.

[84] Bikai, *a.g.e.*, ss. 7-8, 92.

[85] Bikai, *a.g.e.*, s. 8.

[86] Friedman, *a.g.e.*, s. 58; Nicholson, Egyptian Faience and Glass, s. 30.

saptanmış olması da bu bağlamda önem taşımaktadır. Burada fayans üretiminde kullanıldığı saptanan binlerce pişmiş toprak kalıp, çeşitli süs eşyası yapımında kullanılmıştır[87].

Görüldüğü üzere ilk cam türünden malzeme olan fayans, önceleri değerli taşlardan daha ucuz olması nedeniyle üretilmesi yanında taklitlerinin yapıldığı taşların büyüsel ve tıbbi güçlerini almıştır. Fayans yavaş yavaş değer kazanıp değerli taşlardan daha güçlü olmuştur. Bu güç üretimi ile ilgilidir; bir kum ve bitki kalıntısı yığınından parlak bir malzemeye dönüşüm bir çeşit büyüsel değişim olarak kabul edilmiş olmalıdır. Bu yüzden fayans büyüsel özelliği yanı sıra saray ve elit kesim ile bağlantılı bir prestij ürünü olarak kayıtlara geçmiştir. Bu büyüsel özellikler tüm cam türü malzemelerin ortak özelliğidir ve Mezopotamya'daki cam üretimi ile ilgili yazılı metinlerde fırının hazırlanması, içine yerleştirilen figürinler ve kurbanlar ile ilgili bir kült töreni olarak tarif edilmektedir. Mısır'da mavimsi-yeşil rengiyle beraber fayansın ışıldayan görünümü "yaşam, yeniden doğuş ve ölümsüzlüğün sembolü" halini almıştır. Ayrıca, Tanrı Osiris ile olan bağlantısı ve yeniden doğuşun sembolü olarak kabul edilmesi açısından da oldukça önem verilmektedir[88]. Bununla birlikte özellikle boncuklardan yapılan kolye ve gerdanlıklar Mısırlı tanrı heykellerin süslenmesinde de kullanım görmüştür[89].

Anadolu'ya bakıldığında ise, Güney Anadolu'da yer alan Tarsus Gözlükule'de[90] Erken Tunç Çağı III dönemine tarihlendirilen iki adet fayans mühür dikkati çekmektedir. Eskişehir/Alpu Ovası'nda yer alan ve Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen Çavlum Mezar buluntuları arasında, fayanstan yapılmış skarabe şeklindeki olasılıkla amulet-boncuk olarak da kullanılmış olan bir mühür önem taşımaktadır[91]. Bunun yanı sıra Oylum Höyük'te yine Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen iki fayans kap ile birlikte frit boncuklar bulunmuştur[92]. Ayrıca Kültepe'de Ia[93] ve

[87] W.M. Flinders Petrie, *Tell el Amarna*, Warminster 1974, s. 28.

[88] Friedman, *a.g.e.*, ss. 24-25.

[89] Cyril Aldred, *Jewels of the Pharaohs: Egyptian Jewelery of Dynastic Period*, New York 1971, s. 14.

[90] Hetty Goldman, *Excavations at Gözlükule, Tarsus. From the Neolithic through the Bronze Age I-II*, Princeton 1956, ss. 234, 238, Res. 393: 20-21.

[91] Nejat Bilgen, *Çavlum: Eskişehir/Alpu Ovası'nda Bir Orta Tunç Çağı Mezarlığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1668; Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 24, Eskişehir 2005, s. 19.

[92] Özgen vd., *a.g.e.*, s. 499.

[93] Özgüç, *a.g.e.*, ss. 207-208, 210-211, Fig. 243-244, Fig. 248.

Ib[94] yapı katlarına tarihlendirilen fayans buluntular arasında önemli bir grubu heykelcikler oluşturmaktadır. Detaydaki küçük ayrılıklara rağmen Kaniş'te bulunmuş bütün fayans heykelciklerin üslubu aynıdır. Söz konusu sırlı fayans heykelciklerin yanı sıra yine sırlı fayanstan yapılmış olan az sayıdaki vazo örnekleri[95] ve mühürler[96] de dikkat çekicidir. Bunların dışında, Karum'un Ib (M.Ö. 1830-1700) yapı katına tarihlenen mezarlarında boncuk veya amulet olarak taşınmış tavşan, boğa, arslan, koyun, damga mühür ve çıplak kadın şeklindeki küçük fayans buluntular da önem taşımaktadır[97]. Acemhöyük'te Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen Sarıkaya Sarayında yapılan kazılarda taban üstünde dağınık olarak, küçük parçalar halinde ele geçirilen beyaz renkli ketene benzeyen ve bir yüzüne altın aplikle koyu ve açık mavi renkli fayans boncuklar ile yapılan süsleme yeralmaktadır[98]. Bunun yanı sıra Afyon-Yanarlar Hitit Dönemine tarihlendirilen küp mezar buluntuları arasında[99] bol miktarda fayans boncuğa rastlanılmıştır. Ayrıca Boğazköy'de karşımıza çıkan fayans boncuklar dışında çeşitli tipteki frit ve cam boncuklar önem taşımaktadır[100]. Maşat Höyük'te ise, M.Ö. 15. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen fayans hamurundan yapılmış çift koni biçimli bir boncuk saray buluntuları arasında yerini almaktadır[101]. Batı Anadolu'da Milas-Pilavtepe'de açığa çıkartılan ve Geç Hellas III A2'den III C erkene kadar tarihlendirilen bir Myken oda mezar eşyası arasında fayans boncuklar dikkati çekmektedir[102]. Bununla birlikte Pa-

[94] Özgüç, *a.g.e.*, ss. 207-209, 211, Fig. 245-246, 249; Tahsin Özgüç, *Kültepe/Kaniş-Nesha. The Earliest International Trade Center of the Ancient World and the Oldest Hittite Capital Town*, Tokyo 2003, no. 245; Fikri Kulakoğlu ve Selmin Kangal, *Anadolu'nun Önsözü: Kültepe Kaniş-Karumu: Asurlular İstanbul'da*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları, No: 78, İstanbul 2011, ss. 318, Fig. 376.

[95] Özgüç, *a.g.e.*, s. 211.

[96] Özgüç, *a.g.e.*, s.211.

[97] Özgüç, *a.g.e.*, s. 35, Levha 76, 1-7; Kulakoğlu ve Kangal, a.g.e. ,s. 317, Fig. 372-374.

[98] Nimet Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu* X (1966), s. 21.

[99] Emre, *a.g.e.*, ss. 37-40, Levha XLII, 5b, şek. 166; 5e, şek. 138; Levha XLII, 3; şek. 157; Levha XLII, 2; şek. 142; Levha XLII, şek. 170; şek. 143, şek.1, şek. 6-7, şek. 180, Levha XLII-I, şek. 4, Levha XLIII, 4, şek. 152; Levha XLIII, 2, şek.150, 163-164; şek. 181.

[100] Boemer, *a.g.e.*, ss. 174-177; Levha LXIII: 1809-1813, 1815-1818, 1822, 1826, 1828, 1832, 1834-1835, 1838.

[101] Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi V. Dizi, Ankara, 1982,ss.10,48, Levha 60,16; Coşkun, *a.g.e.*, 71.

[102] Mathias Benter, "Milas'daki Pilavtepe Miken Oda Mezarı", Frank Rumscheid (ed.), *Die Karer und die Anderen: Internationales Kolloquium an der Freien Universitat Berlin 13. Bis 15. Oktober 2005*, Milas 2006, s. 5, Res. 10, 3, 2.

naztepe'de yoğun buluntu grupları arasında önemli bir yer tutan cam eserler I. ve II. Mezarlık alanlarından ele geçmiştir. Bunlar arasında çeşitli tipte boncukların yanı sıra bir kabza başı[103] ve bir adet mühür[104] görülmektedir. Söz konusu mezar buluntuların büyük bir kısmının Geç Hellas III A-B (M.Ö. 14-13. yüzyıl) evrelerinde kullanılmış oldukları belirtilmektedir[105].

CAM ÜRETİMİ VE KULLANIMI

Cam genel olarak ince öğütülmüş kum (silis) (% 75), potas veya soda (% 15), kireç (% 10) ve bazen de daha başka bileşenlerini içeren 1500°C derecede tüm bu katkı maddelerinin beraber ergitilmesiyle elde edilen saydam, yarı-saydam veya opak, kristalleşmeden katılaşan yapay bir malzemedir. Fayansın aksine tamamen sıvı hale getirilen cam, üretimi sırasında hızlı soğuması nedeniyle sağlam ve saydam bir görünüm alır[106]. Silisin erime derecesi antik cam üreticileri için çok yüksek olduğundan antik dönemlerde istenilen dereceye ulaşabilmesi amacıyla erime derecesini düşürmek için soda eklenmiştir: bu silis ve soda birleşeni de "su camı" olarak bilinmektedir[107].

Cam yapımında kullanılan teknikler, konunun genişliği nedeniyle M.Ö. 2. bin ortalarından M.Ö. 2. yüzyıla kadar süren ilk ve uzun dönemde, teknik açıdan görünüm, cam objelerin yapımında kum-maça, masif kesme, döküm ve kalıplama gibi metodların uygulanmış olduğu

[103] Armağan Erkanal, "Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları" VIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I (1987), s. 256, fig. 12.

[104] Armağan Erkanal-Öktü ve Nazlı Çınardalı-Karaaslan, "Panaztepe 2003 Yılı Kazıları", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2 (2005), s. 28.

[105] Nazlı Çınardalı-Karaaslan, "The East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Context of the Panaztepe Finds", *Oxford Journal of Archaeology*, 31 (2) (2012), s. 125-136; Erkanal-Öktü Armağan, "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe" bk.:A. Erkanal-Öktü, S. Günel and U. Deniz (ed.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, ss. 70-90; Erkanal-Öktü Armağan, *Panaztepe I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara (Baskıda).

[106] Poul Fossing, *Glass Vessels Before Glass Blowing*, Copenhagen 1940, ss. 23-24; Dan Barag, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", bk.: A.L. Oppenheim, R.H. Brill ve A. Von Salderen (eds.) *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, Corning Museum of Glass, New York 1970, s. 35; Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s. 35; Sleen, *a.g.e.*, s. 19; J. Wiener, *Glass Finds and Glassmaking in Mycenean Greece. An Achaeological Study*, Los Angeles 1983, ss. 103-104; Lilyquist, *a.g.e.*, s. 52, Moorey, *a.g.e.*, s.189,203; Nightingale, *a.g.e.*, s. 106.

[107] Peter Francis, *A Handbook of Bead Materials*, Lapis Route Books, Lake Placid 1982, s. 8.

şeklindedir[108]. M.Ö. 2. yüzyıl ve M.S. 1. yüzyıl arasındaki dönemde kum-maça tekniği terk edilmiş, buna karşın kalıplama ve döküm tekniği ile çalışılmaya devam edilmiştir. Bununla birlikte bu çağın en önemli buluşu ise üfleme tekniğinin keşfedilmesidir[109].

Kum-maça tekniği, cam kap yapımında kullanılan ilk tekniktir. Bu teknik M.Ö. 2. binin ortalarından itibaren Mısır ve Mezopotamya'da uygulanmaya başlamıştır. Maçanın sözlük anlamı maden, heykel ve içi boş cam kap imalatında kullanılan dolgu kalıptır. Söz konusu dolgu kalıp ya da diğer adıyla maça, kum ya da kilden yapılmıştır ve ucunda bir çubuk bulunmaktadır. Bu maça olasılıkla erimiş cam dolu potaya batırılmakta ya da pudra haline getirilmiş cam tozu üzerinde çok sıcak olarak yuvarlanmaktadır. Bazı hallerde de, cam hamuru bu maça üzerine akıtılmakta ya da sürülmektedir[110].

Bir diğer yapım yöntemi ise masif kesme tekniğidir. Bu teknikle üretilen eserler cam külçelerden taş aletler yardımıyla kesilerek ya da yontularak elde edilmektedir[111].

Cam üretiminde kullanılan tekniklerden bir diğeri olan kalıplama tekniğinin önemli bir uygulama biçimi de baskı tekniğidir. Açık kalıba toz haline getirilmiş cam konularak uzun süre ısıtılmakta ya da potada 1000°'ye kadar ısıtılarak malzemenin hamur haline gelmesi sağlanmaktadır. Daha sonra cam hamuru dış kalıba akıtılarak iç ve dış kalıp içinde sıkıştırılarak soğutulmakta ve istenen form elde edilmektedir. Bu yöntemle daha çok kase, tabak gibi açık ağızlı kaplar üretilmiştir[112].

Kalıplama tekniklerinden bir diğer olan döküm tekniği, balmumu akıtma tekniği ve masif döküm tekniği olarak ikiye ayrılmaktadır. Metal ve pişmiş toprak objelerin hazırlanmasında kullanılan döküm tekniği cam ustaları tarafından erken dönemlerden itibaren boncuk, pendant ve kakmaların yanı sıra açık ağızlı kapların yapımında da kullanılmıştır[113].

[108] Corning Museum, *Glass from the Ancient World: The Ray Winfield Collection*, New York 1957; Özet, *a.g.e.*, s. 588.

[109] Özet, *a.g.e.*, s. 588.

[110] Özet, *a.g.e.*, 589; F. Schuler, "Ancient Glassmaking Techniques, The Egptian Core Vessel Process", *Archaeology*, 15, (1962), ss. 32-37.

[111] Smith, *a.g.e.*, s. 18.

[112] Özet, *a.g.e.*, s. 591.

[113] Özet, *a.g.e.*, s. 592.

Kalıplama tekniklerinin önemli bir uygulama alanı da mozaik cam tekniğidir. Bu teknikle imal edilen cam, çiçek demetine benzetildiği için *Millefiori* (bin çiçek) olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu teknikle üretilen cam, farklı dizayn ve renkteki camların bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş kaselerin yapımında kullanılmaktadır[114].

Roma döneminde, üfleme çubuğunun keşfi ile camlar şişirme yöntemi ile seri olarak imal edilmiş ve fabrikasyon yapımlar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Üfleme tekniği, kalıba üfleme ve serbest üfleme olarak ikiye ayrılmaktadır. Kalıba üfleme tekniği cam üfleme çubuğunun keşfinden sonra çok uygulanan bir yöntemdir[115]. Üfleme tekniği olarak adlandırılan bu yeni yöntemin keşfi cam üretiminde bir hızlanmaya neden olmuştur[116].

Camın bir rastlantı sonucu keşfedilişi Romalı ünlü tarihçi *Gaius Plinius Secondus* ya da diğer adıyla *Yaşlı Pilinius* tarafından anlatılan bir öyküde geçmektedir. Bu öyküde Natron (doğal sodyum karbonat) yüklü bir geminin (muhtemelen Mısır gemisi) Fenike kıyılarına demirlediği, tüccarların burada ocak hazırlamak için taş bulamadıkları ve bunun üzerine natron kullandıkları geçmektedir. Yakılan ateş sonucu natronun sahildeki kum ile birleşerek cam parçacıklarını oluşturduğu anlatılmaktadır[117]. Söz konusu bu hikaye ile belki de camın keşfini değil de aynı sahillerde gerçekleşen cam teknolojisindeki büyük keşif vurgulanmış olmalıdır.

Tell el-Amarna'da ele geçen yazılı belgeler, Mısır camının kuvars çakıllarından elde edilen saf silis'ten yapıldığını belirtmektedir. Bu konuda yapılan analizler, söz konusu camın alkali soda cinsinden olduğunu ve bazen az oranda potas içerdiğini göstermiştir. Bu durumda kullanılan alkalin içinde çok az oranda potas bulunan sodyum karbonat ve

[114] Edwin A. Barber, "Mosaic and Millefiori Glass", *Bulletin of the Pennsylvania Museum*, 13/51 (1915), s. 31.

[115] Özet, *a.g.e.*, s. 595-600.

[116] Donald B. Harden, "Ancient Glass II: Roman", *The Archaeological Journal*, CXXVI (1970), s. 45-46.

[117] Georges Perrot ve Charles Chipiez, *History of Art in Primitive Greece, Mycenean Art, I-II.*, Chapman and Hall Ltd., London 1885, s.331; Lucas, a.g.e.,ss. 118-119; D.E. Eicholz, *Pliny Natural History X, Libri XXXVI-XXXVII*, Harvard 1962, ss. XXXVI,65,190-191; Giovanni Mariacher, *Glass from Antiquity to the Renaissance*, Milan 1976, s. 11.

sodyum bikarbonattan oluşan natron olduğunu göstermesi yukarıda sözü edilen öyküyü de destekler niteliktedir[118].

Cam ilk olarak, M.Ö. 3500-3000 yılları arasında Mezopotamya'da taş ve pişmiş topraktan yapılmış boncukları kaplayan sır tabakası olarak ortaya çıkmıştır[119]. Bunun yanı sıra Irak'da Eşhnunna (Tell Asmar) buluntuları arasında camdan yarı saydam bir çubuk parçası M.Ö. 2300'e tarihlendirilmektedir ve Sargon dönemine ait eserlerle birlikte ele geçmiştir[120]. Diğer bir cam buluntu ise Eridu (Tell Abu Şahreyn)'da bulunmuş olan M.Ö. 2200'e tarihlendirilen mavi renkli bir cam topaktır[121]. Ayrıca yine M.Ö. 3. bin yılda, henüz bu dönemde cam kaplar görülmediği için Orta Mezopotamya'da kapların üzerinin sırlanmasında camın ana hammadde olarak kullanılmış olduğu saptanmıştır[122]. M.Ö. 2. binde geniş bir yayılıma sahip olan cam kaplar ile çağdaş olan diğer cam buluntular arasında kalıpta yapılmış olan çıplak kadın plakaları ve kolye ara parçaları da bulunmaktadır[123].

Mezopotamya'daki cam yapımının bu ilk dönemi M.Ö. 13. yüzyılın sonu ya da 12. yüzyılın başında sona ermiştir. Arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulara göre, bu dönemden sonra Mezopotamya'da cam buluntulara bir daha rastlanılmamaktadır ve tekrar ortaya çıkışı ise yüzyıllar sonra gerçekleşmektedir. Cam üretimindeki düşüş Babil'de Kassit hanedanlık döneminin sonunda başlar ve M.Ö. 11. ve 10. yüzyıllarda Assur'un zayıf olduğu dönem boyunca devam eder. Cam üretimi ile ilgili yazılı kaynaklar ise, Orta Babil döneminin sonundan itibaren zayıflar ve Yeni Assur'un geç döneminde tekrar ortaya çıkar. Söz konusu dönem, Ege'de Myken uygarlığının çöktüğü ve cam üretiminin ortadan kalktığı, aynı zamanda Levant bölgesinde Deniz Kavimleri Göçü'nün yaşandığı döneme denk gelmektedir[124].

[118] Lucas, *a.g.e.*, s. 120.

[119] Barag, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", s.35; McGovern vd., *a.g.e.*, ss. 400-402.

[120] Frankfort, *a.g.e.*, ss. 56-59.

[121] H.R. Hall, *A Season's Work at Ur*, London 1930, s. 213; Dan Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s.111.

[122] Kurt T. Luckner, "Ancient Glass", *Art Institute of Chicago Museum Studies*, Vol: 2, No:1 (1994), ss. 78-91; Şeniz Atik, "Çağlar Boyu Boncuk. "bk. Boncuk: İnanç, Güç ve Güzellik, Rezan Has Müzesi İstanbul 2007, ss. 14-17; Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, s. 35.

[123] Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass*, s. 36.

[124] Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass*, s. 39.

Bununla birlikte cam kullanımının M.Ö. 2. bin yılda Mezopotamya dışında Mısır ve Ege Bölgesi'nde canlı bir dönem yaşadığı bilinmektedir. Bu dönemin tipik cam ürünleri çeşitli renklerdedir; genelde opak açık mavi-turkuvaz ya da koyu mavi, beyaz, sarı, siyah ve kırmızı renkler mavi olan ana kütle üzerine bezeyici unsur olarak katılmıştır. Buna karşın renksiz-şeffaf cam son derece ender görülmektedir[125] ve az sayıda ele geçmiştir[126]. Ayrıca Ege duvar resimlerinde gösterilen sarı renkteki boncukların altın, kırmızı renk boncukların karneol, mavi renkteki boncukların ise lapis lazuli ya da Mısır mavi friti ile fayansın yanı sıra camı simgeledikleri düşünülmektedir[127].

Eski Mısır camı, günümüzdeki cama göre daha az oranda silis ve kireç, daha fazla oranda ise demir oksit ve alkali içermektedir. Bundan dolayı da daha az ısıda eriyebilmekte ve üretimi daha kolay olmaktadır. Ancak bu özellikler dış etkenlerden çabuk etkilenmeyi de beraberinde getirmektedir. İki cam arasındaki diğer büyük farklılık ise modern camın şeffaf, Mısır camının ise genelde donuk veya tam şeffaf olmamasıdır. Mısırlılar camın bu özelliğine karşılık, Fenikeliler Tir ve Sidon şehirlerindeki atölyelerde renksiz ve şeffaf cam üretmeyi başararak büyük bir servet kazanmışlardır. Fenikelilerin ilerlettiği cam sanatının gelişmesindeki en büyük etken, cam üretimi için gerekli olan hammaddelerin Fenike kıyılarından kolay ve ucuz bir şekilde sağlanabilmesidir[128].

Diğer taraftan bu döneme ait cam külçeler, Eridu dışında Tell-Brak'ta izlenmektedir. Anadolu'da M.Ö. 1380-1345 yılları arasında egemen olan Hitit kralı Şuppililiuma, Alalah'ın da içinde bulunduğu, Kargamış ve Halep'in de yer aldığı bölgedeki Mitanni topraklarını Hitit kontrolü altına almıştır. Anadolu'da ele geçen ve M.Ö. 16. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen iç kalıp tekniği kullanılarak yapılan en eski cam kap parçası, saydam mavi camdan yapılmış olan bir şişeye ait boyun parçası olup Alalah buluntuları arasında yerini almaktadır[129]. Ku-

[125] Tunç çağında renksiz cam üretimi oldukça sınırlıdır, ancak Demir Çağı'na özgü sayılan bir teknolojik ilerleme olarak bilinmektedir.

[126] Thilo Rehren, "Geç Tunç Çağında Cam Ticareti" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd., Bochum 2006, s. 535.

[127] Panagiotaki, *a.g.e.*, s. 51.

[128] Forbes R.J., *Studies in Ancient Technology V*, Leiden 1957, ss.110-111; Lucas, *a.g.e.*, s. 120; Perrot ve Chipiez, *a.g.e.*, s. 329; Grose, *a.g.e.*, s. 29-30.

[129] C. Leonard Wooley, *Alalakh. An Account of Excavations at Tell Atchana in Hatay, 1937-1949*, Burlington House, London 1955, ss. 300-301, 384; Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, s. 36, 42.

zey Suriye'de yer alan Alalah'da, Geç Tunç Çağı tabakalarından birçok tipik Mezopotamya cam kap parçaları ile diğer cam buluntular ele geçmektedir. Bu durum da, sözü edilen en eski cam şişe parçasının Mezopotamya'dan ithal edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır[130]. Bu döneme ait cam şişe örnekleri özellikle Kuzey Mezopotamya'da yer alan Nuzi, Assur ve Tell el Rimah gibi merkezlerde yayılımı Nuzi seramiği ile birlikte görülmesinden dolayı cam üretim merkezinin Mitanni krallığı olduğuna işaret etmektedir[131]. Ancak Moorey[132], bu dönemdeki cam üretim endüstrisini seyrek ve düzensiz olarak tanımlamıştır. Her ne kadar en eski cam buluntuları Mezopotamya'dan ele geçmiş olsa da bazı araştırmacılar, gerçek anlamdaki ilk cam üretiminin M.Ö. 16 yüzyılda Mısır'da gerçekleşmiş olduğunu ileri sürmektedir[133].

Birincil cam üretim atölyelerinde genellikle ham cam külçeler, kuvarz çakılları ve bitki kalıntıları gibi yerel hammaddeler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra ikincil üretim atölyeleri ise, yerel zanaatkarların bu cam külçelerden süs eşyası, dekoratif kaplar ya da amuletlerin üretildikleri yerel atölyelerdir. Nitekim bu tipteki birincil cam atölyelere yalnızca Mısır'da rastlanılmıştır. Ayrıca yazılı metinlerden de bu tip atölyelerin Mezopotamya'da da bulunduğunu anlaşılmaktadır. Ancak yapılan arkeolojik kazılarda henüz bu tip atölyelere rastlanmamıştır[134].

Görüldüğü üzere, Mısır'da ilk cam yapımının ne zaman ortaya çıktığı konusu kesinlik kazanmamıştır. Ancak Mısır'da cam üretiminin yapıldığı tespit edilen en eski cam atölyeleri Yeni Krallık Döneminde 18. Sülalenin sonuna tarihlendirilen III. Amenophis (M.Ö. 1402-1364) zamanında Thebes ve Tell el-Amarna dışında Lisht'te tespit edilmiştir[135]. Bazı araştırmacılar cam işçiliğinin Suriye kökenli olduğunu ve söz konusu Hanedanlık zamanında görülen gelişmenin Mısır'ın bu bölgedeki seferleriyle bağlantılı olduğu düşüncesindedir[136].

[130] Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s. 36.

[131] Barag Dan, "Mesopotamian Glass Vessels of the Second Millennium B.C.", *Journal of Glass Studies*, IV,(1962), ss. 9-27.

[132] Moorey, *a.g.e.*, s. 192

[133] J.D. Cooney, *Catalogue of Egyptian Antiquities in the British Museum: IV Glass*, London 1976, s.15

[134] Caroline M. Jackson ve P.T. Nicholson "The Provenance of Some Glass Ingots from the Uluburun Shipwreck", *Journal of Archaeological Science*, 37 (2010), ss. 295-301.

[135] Perrot ve Chipiez, *a.g.e.*, s. 327; R.J. Forbes, *a.g.e.*, ss. 118-120.

[136] Lucas, *a.g.e.*, s. 116; Donald B. Harden, "Ancient Glass I: Pre-Roman" *The Archaeological Journal* CXXV (1969): ss. 46; Donald B. Harden, *Glass of the Caesars*, Published by Olivetti, Milan 1987, s. 3.

Mısır'da 18. Hanedanlık döneminde III. Amenhotep (M.Ö.1390-1352) ve IV. Amenhotep/ Akhenaten (M.Ö. 1375-1358) dönemleri cam sanatının altın çağı olarak bilinmektedir[137]. Cam üretim merkezleri ile ilgili olarak Mısır'da III. Amenhotep devrinde Malkata ve M.Ö. 14. yüzyılın ortasına tarihlenen Tell-el Amarna buluntuları Mısır'daki cam üretiminin devlet yönetiminde ve kontrolünde olduğunu göstermiştir[138]. Yapılan son araştırmalar kapsamında Geç Tunç Çağı'nın ikinci yarısının başlarında cam ürettiği anlaşılan önemli bir atölyenin Doğu Nil Deltasında yer alan ve M.Ö. 13. yüzyılın sonlarına tarihlenen Qantir/Piramesse'de olduğu bilinmektedir[139]. Ancak bu üretim kesinlikle bilinen en erken üretim olmayıp, gelişkin ve uzun deneyimlere dayanan tekniklerin kullanıldığı uygulamaları temsil etmektedir[140].

Spaer'e göre ise[141], en eski cam üretimi İsrail'de Akko yerleşiminde gerçekleşmiştir. Hatta M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısını cam üretiminin gerçek bir endüstri halini aldığı için "Cam Çağı" olarak da tanımlamıştır[142]. Söz konusu dönemde cam zanaatkarlarına ait ürünler Babil ve Assur'da geniş bir dağılım göstermektedir. Söz konusu ürünlere, bu dönemde Hurri-Mitanni krallığının direkt etkisi ve kontrolü altında olan güneyde Ur, Nippur, Babil, Dur-Kurigalzu, Assur, Nuzi, Nineve, Tell el-Fakhar, Tell el-Rimah, Tell Brak, Chagar-Bazar, Kirkuk ve batıda Alalakh'da rastlanılmaktadır[143].

Geç Tunç Çağı'nda opak renkli camın lapis lazuli, turkuvaz ve kehribar türü yarı değerli malzeme yerine kullanılması yanında elit kesi-

[137] Moorey, *a.g.e.*, s. 194.

[138] P.T. Nicholson, "Glassmaking and Glassworking at Amarna: Some New Work", *Journal of Glass Studies*, 43, 1995, s. 11-19; Grose, *a.g.e.*, s. 51; Jackson ve Nicholson, *a.g.e.*, s. 296.

[139] Thilo Rehren, Edgar B. Pusch ve A. Herold "Glass Coloring Works within a Copper-Centred Industrial Complex in late Bronze Age Egypt" bk.: P. McCray (ed.) *The Prehistory and History of Glassmaking Technology*, Westerville 1998, ss. 227-250; Rehren, *a.g.e.*, s. 535; Nicholson, "Glass and Faience Production Sites in New Kingdom Egypt: a Review of the Evidence", s. 8-9; Jackson ve Nicholson, *a.g.e.*, s. 296.

[140] Rehren, *a.g.e.*, s.535.

[141] Spaer Maud, *Ancient Glass in the Israel Museum: Beads and Other Small Objects* (Israel Museum Catalogue 447), Israel Museum, Jerusalem 2000, s. 23.

[142] Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s. 36-37; R.F.S. Star, *Nuzi Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk, Iraq Conducted by Harvard University in Conjuction with the American Schools of Oriental Research and the University Museum of Philaderphia 1927-1931*, Cambridge, Massachusetts, 1939, ss. 446-456.

[143] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 262; Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s. 36.

min tekelinde bulunan ve seri üretimi yapılan bir malzeme olması da dikkati çekmektedir. Tarihteki cam üretimi deyince Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da Hurri-Mitanni etki alanının bu üretimin merkez bölgesi olduğunu akla getirmektedir[144]. Özellikle M.Ö. 15. yüzyılda Hurri ülkelerinde cam üretimi hızla ilerlemekle beraber diğer bölgeleri de etkisi altına aldığı bilinmektedir[145].

Yüksek statüdeki bireylere ait olan Orta Assur mezarlarında cam, fayans ve yarı değerli taşlardan yapılmış olan birçok boncuk bulunmuştur[146]. Ur'da, her ne kadar hem fakir hem de zengin mezarlarda boncuklar bulunmuş olsa da, zengin mezarlarda bulunmuş olanlar büyük boyutları, renkleri ve yüksek taş kalitesi ile kolaylıkla ayırt edilmektedir; altın boncuklar da zenginliğin belirtisidir ve daima renkli taş boncuklarla birlikte kullanılmışlardır[147]. Boncuklar, Ur'daki kadın mezarlarında daha çok miktarda görülmesi yanında yüksek statüye sahip erkek mezarlarında da rastlanılmaktadır[148].

Ayrıca bu dönem, cam kullanımının ve aynı zamanda ticaretinin Doğu Akdeniz'de özellikle Mısır, Levant, Anadolu ve Ege bölgesinde en yoğun görüldüğü dönem olarak karşımıza çıkmaktadır[149]. Hurri ülkelerinde camcılığın çok gelişmiş olduğu ve ham camın da ihraç edildiği düşünüldüğünde, cam külçelerin batıya getirilip Myken cam boncuklarının yapımında kullanılmış olması kuvvetli bir olasılıktır[150]. Özellikle işlenmemiş cam külçeler camın hammadde olarak aktif ticaretinin yapıldığına dair en güvenilir kanıtları oluşturmaktadır[151]. Bununla birlikte M.Ö. 15. ve 13. yüzyıllar arasındaki dönem ise Spaer[152] tarafından "deneysel ve yenilikçi" dönem olarak yorumlanmıştır. Yine aynı araştırma-

[144] Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, 1985, s. 36-37; R.F.S. Star, *Nuzi Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk, Iraq Conducted by Harvard University in Conjuction with the American Schools of Oriental Research and the University Museum of Philaderphia 1927-1931*, Cambridge, Massachusetts, 1939, ss. 446-456.

[145] Cooney, *a.g.e.*, s. xvi.

[146] Maxwell-Hyslop K.R., *Western Asiatic Jewellery, c. 3000-612 B.C*, London 1971, ss.173-174.

[147] C. Leonard Wooley, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery*, London 1934, s. 370.

[148] Wooley, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery*, s. 366.

[149] Rehren, *a.g.e.*, s. 535.

[150] Üzfirat Özgümüş, *Anadolu Camcılığı*, Pera Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 19.

[151] S. Kurinsky, *Glassmakers: An Odyssey of the Jews: The First Three Thousand Years*. 1991, s. 90.

[152] Spaer, *a.g.e.*, ss. 23-24.

cıya göre[153] camın Karanlık Çağı yaklaşık M.Ö. 1200-850 tarihleri arasına denk düşmektedir. Geç Tunç Çağı cam endüstrisi Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da biraz daha erken tarihlerde gelişmeye başlamakla birlikte Mısır'da olduğu kadar ileri gidememiş ve Karanlık Çağ nedeniyle büyük bir darbe almıştır[154].

Girit adasında ise, Geç Minos IA döneminde, Knossos'da daha önce fayans üretiminde kullanılan atölyelerin artık cam işlemeciliğinde kullanılmaya başladığı ve daha çok boncuk yapımında yararlanıldığı görülmektedir[155]. Söz konusu dönemde, Ege bölgesi geneline bakıldığında cam, fayans ve frit boncukların büyük bir kısmının atölyelerde üretimi sonrası dağıtımının yapıldığı ve daha çok ölü gömme gelenekleri açısından tholos, pithos, sanduka ve oda mezarlarda, kadın, erkek ve çocuk iskeletleri ile ilişkili olarak ele geçmiş olduğu saptanmıştır[156]. Bu malzemeden yapılmış olan boncukların bol miktarda ve çeşitte bulunması, Ege bölgesinde Geç Hellas III A-B (M.Ö. 1390-1180) döneminde gelişmiş bir cam endüstrisinin varlığına işaret etmektedir[157].

Cam ve fayans boncuklar ile diğer cam eşyanın Ege dünyasındaki dağılımı, bunların Myken kültüründeki yeri hakkında da yeni bilgiler vermektedir. Bunlar, özellikle Kıt'a Yunanistan'da Mycenae[158], Dendra[159], Pylos[160] ve Spata[161] dışında Girit'te Knossos[162] gibi merkezi yerle-

[153] Spaer, *a.g.e.*, ss.23-24.

[154] Harden, *Glass of the Caesars*, s.3.

[155] Panagiotaki, *a.g.e.*, ss. 45, 53.

[156] K. Nikita "Mycenaean Glass Beads: Technology, Forms and Function" bk.: I.C. Glover, H. Hughes-Brock ve J. Henderson (ed) *Ornaments from the Past: Bead Studies After Beck*, Bead Study Trust, London and Bangkok 2003, s. 33.

[157] Nikita, "Mycenaean Glass Beads: Technology, Forms and Function", s. 23.

[158] Wace, *a.g.e.*, s. 349; George E. Mylonas, *Ancient Mycenae*, Princeton 1957; ss. 103-127; George E. Mylonas, *Mycenaean ad the Mycenaean Age*, Princeton 1966, ss. 334-336; Giampaola Graziadio, "The Process of Social Stratification at Mycenae in the Shaft Grave Period: A Comparative Examination and Evidence" *American Journal of Archaeology* 95 (1991), ss. 423-425.

[159] Axel W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra Near Midea*, Oxford University Press, Lond 1931; ss. 4-15, 30-31

[160] Kyriaki Polikreti, vd. "XFR Analysis of Glass Beads from the Mycenean Palace of Nestor at Pylos, Peloponnesus, Greece: New Insight into the LBA Glass Trade", *Journal of Archaeological Science*, 38 (2011), ss. 2889-2896.

[161] Oscar Montelius, *La Grèce Préclasique, Première Partie*, Stockholm 1924, s.165.

[162] Arthur Evans , "The Palace of Knossos", *The Annual of the British School at Athens* IX (1903), ss. 66-67; Evans, a.g.e., 1921, s. 486; Arthur Evans, *The Palace of Minos. A Comparative of Successive Stages of the Early Cretan Civilizations as Illustrated by the Discoverie, Volume IV, Part II*, Mac Millan and Co. Limited, London 1935, s. 963-964.

şimlerin zengin mezarlarında ya da saray yerleşimlerinin kontekslerinde bulunmaktadır[163]. Eldeki veriler özellikle boncukların Myken toplumunda önemli bir yere sahip olmasının yanı sıra mezar eşyası olarak tercih edilen materyaller arasında ön sırada geldiğini göstermektedir. Mykenae'de olduğu gibi, saray duvar resimlerinde tasvir edilen kadınlar ya da tanrıçalar boncuktan süs eşyası takmış olarak gösterilmiştir[164].

Süslenmek amacıyla ise boncukların genelde ölünün üzerine veya yakınına konulduğu bilinmektedir. Bu örnekler arasında özellikle cam ve fayans boncukların Knossos'daki Pit-Cave 66 nolu mezarda açığa çıkartılan eşyanın büyük bir kısmını oluşturması dikkat çekicidir[165].

Görüldüğü üzere mezarlarda kişisel süs eşyası arasında da önemli bir yer tutan cam boncuklara elit kesimin gömüldüğü tholos ve oda mezarlarda yoğun olarak rastlanılmaktadır. Ayrıca mezarlar dışında saray ve sarayla bağlantılı olan çok işlevli binalarda da çeşitli tipte cam boncuk örnekleri bulunmaktadır[166]. Boncuklar, cam, fayans ve altın dışında çeşitli taşlar ile birlikte kombinasyon kurularak kolye olarak kullanılmışlardır. Bu şekilde yapılmış kolyelere Girit adasında yer alan Archanes'deki[167] Geç Hellas IIIA2 dönemine tarihlenen bir tholos mezar içinde de rastlanılmıştır. Burada açığa çıkartılan iskelet bir kadına aittir ve sol elinde bir bronz ayna tutmaktadır. Başının etrafında ise altın ve camdan çift sıralı boncuktan oluşan bir diadem takmaktadır. Mezarda bulunan üç kolye altın, cam, fayans, kehribar ve karneol boncuklardan meydana gelmektedir. İki tane camdan iğne başı elbisenin omuz kısmında yer almaktadır. Ayrıca iskeletin çevresinden ele geçen altın ve camdan yapılmış rozet biçimli kabartma boncuklar ile küresel gövdeli boncuklar dikkati çekmektedir. Yine iskeletin yakın çevresinde, bir gümüş yüzük, bir mühür ve fildişi parçaların yanı sıra kafası çevresinden pişmiş toprak pyxis içinde bronz bir ustura ve bir ya da iki kolyeye ait altın, kaya kristali ve fayans boncuklar ele geçmiştir. Bu kadının toplum içinde yüksek bir sınıfa mensup olduğu düşünüldüğünde boncuklar

[163] K. Nikita, "Mycenaean Glass Beads", *Bead Study Trust Newsletter* 38 (2001), ss. 15-17; Nikita, "Mycenaean Glass Beads: Technology, Forms and Function", ss. 33-34.

[164] Nightingale, *a.g.e.*, s. 82.

[165] Evans, "The Palace of Knossos", ss. 71-72.

[166] Nightingale, *a.g.e.*, s. 82.

[167] John Sakakallakis, "Minoan Cemeteries at Arkhanes" *Archaeology* 20/1 (1967), ss. 278-280; Klaus Gallas, *Kreta. Ursprung Europas*, München 1984, ss. 146,148.

arasında cam ve fayans örneklerin olması da ilgi çekicidir. Archanes'deki bu kadına ait olan cam ve fayans boncuklar aslında daha basit mezarlarda yer alan diğer boncuklardan büyük bir fark göstermemektedir[168]. Burada belirtilmesi gereken husus çeşitli tipteki malzeme ile birlikte cam ve fayans boncukların da tercih edilmesi dönemin moda anlayışının ortaya konulması açısından da son derece önem taşımaktadır.

Camın ortaya çıkmasıyla beraber Girit'teki Knossos atölyeleri daha önceki fayans ürünlerine benzeyen cam malzeme üretmeye başlamıştır. Diğer taraftan daha sonra fayans üretimi düşüş gösterip cam işlemeciliğinde yükselme görülmüştür. Aynı dönemde üretim merkezleri Girit Saraylarından çıkıp Kıt'a Yunanistan saraylarına geçmiştir[169].

Cam ve fayans boncuklar ile Myken saray kültürü arasındaki yakın ilişki Myken saraylarının Geç Hellas IIIB (M.Ö. 1200'ler) döneminde yıkılışı ve Geç Tunç Çağının (Geç Hellas IIIC) son evresine geçişte büyük değişikliklerin ortaya çıkması ile sonuçlanmaktadır. Myken sarayı ile ilişkili olan süs eşyası atölyesi kalıntıları, Ege'de saray ile boncuk üretimi arasındaki bağlantıyı doğrulamaktadır[170].

Cam işçiliği ve fayans üretimi Myken saraylarının yıkılışı ile birlikte sona ermiştir. Saraylar sonrası dönemde boncukların tamamen ortadan kalkmasından önce cam ve fayans boncuk sayısında büyük bir düşüş meydana gelmiştir[171].

Bilindiği üzere Anadolu'da ilk üretilen cam buluntular boncuklar ile temsil edilmektedir[172]. Boğazköy Sarıkale'den ele geçen dikdörtgen formda cam boncuk Büyükkale IVd evresine, M.Ö. 1700'e tarihlenmektedir[173]. Boğazköy'de cam boncuk yapımında kullanıldığı düşünülen bir taş kalıbın bir cam ustası tarafından buraya getirilmiş olabilece-

[168] Nightingale, *a.g.e.*, s. 82.

[169] Panagiotaki, "The Technological Development of Aegean Vitreous Materials in the Bronze Age", s. 51.

[170] Sarantis Symenoglou, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton 1985, s. 72.

[171] Nightingale, *a.g.e.*, s. 82.

[172] Emel Yağcı, "İ.Ö. İkinci Binde Anadolu'da Cam", *OLBA* I (1998), ss. 29-44.

[173] Boehmer, a.g.e., ss. 174-177, Lev. LXIII; no.1809-1811; Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, s. 39-46; Jürgen Seeher, "Boğazköy-Hattuşa 2002 Yılı Çalışmaları", 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2 (2004), ss. 12-13.

ği belirtilmektedir[174]. Ancak 2003 yılında Boğazköy'de bulunmuş olan ve her iki yüzünde detaylı bir şekilde Hitit tanrılarının işlenmiş olduğu bir cam döküm kalıbı daha ele geçmiştir[175]. Bu kalıbın üzerindeki hiyeroglifin "Babil" anlamına gelmesi, Erten'e göre[176] kalıbın işlevi konusunda aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Çünkü Hititler cama "Babiltaşı" ($^{NA}{}_4$KÁ.DINGIR.RA) demektedir[177]. Böylece lapis lazuli yerine camdan yapılmış tanrı figürlerinin yapımı için söz konusu kalıbın kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu taş kalıpların M.Ö.16. yüzyıldan itibaren başta Nuzi olmak üzere Batı Asya'dan İran ve Irak'a, Anadolu'dan Suriye-Filistin kıyısı ve Yunanistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada ele geçtiği görülmektedir[178].

Ayrıca Çavlum Mezarlığında Orta Tunç Çağı'na tarihlenen mavi renkli bir cam boncuğun yanı sıra frit ya da cam hamuru olarak nitelendirilen çok sayıda boncuk ele geçmiştir[179]. Yine Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı buluntuları arasında cam hamuru boncuklar dikkati çekmektedir[180]. Alişar'ın Eski Hitit Krallığı'na geçiş tabakalarında[181], Afyon-Yanarlar Hitit Dönemine tarihlendirilen küp mezar buluntuları arasında[182], Afyon-Kusura'da Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç evresi ile Eski Hitit Krallık Dönemine ait

[174] Boehmer, *a.g.e.*, s. 217, no.2229, taf. LXXXVII; Barag, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, s. 39.

[175] Ayşe Baykal-Seeher ve Jürgen Seeher, "Götterbilder aus Babylonstein? Eine hethitische Gußform aus Boğazköy-Ḫattuša" (2003), *Istanbuler Mitteilungen* 53, ss. 99-111.

[176] Emel Erten, "Camın Erken Tarihi: Anadolu'da Tunç Çağı'nda Cam Konusunda Düşünceler. Early History of Glass: Comments on the Bronze Age Glass in Anatolia", 2010, s. 62. Baykal-Seeher ve Seeher, *a.g.e.*, ss. 107-110.

[177] Baykal-Seeher ve Seeher, *a.g.e.*, ss. 107-110.

[178] Boehmer, *a.g.e.*, ss. 176-177; Riemschneider, *a.g.e.*, ss. 273-274.

[179] Bilgen, *a.g.e.*, s. 19.

[180] Jürgen Seeher, *Die Bronzezeitliche Necropole von Demircihüyük-Sarıket*, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen, 2000, s. 195, 208, şek. 62, g. 128, a, b.

[181] Hans Heinrich von der Osten, *The Alishar Höyük Seasons of 1930-1932, Part II*, Oriental Institut Publications XXIX, The University of Chicago Press, Chicago 1937, ss, 85-87, 284. Alişar ile ilgili yapılan bu yayında 10 T ve 11 T tabakaları Hitit katları olarak adlandırılmıştır. Ancak Kurt Bittel (Kurt Bittel, "Archäologische Funde aus Turkei 1934-1938" *Archaologischer Anzeiger* 54 (1939) s.106) ve Nimet Özgüç (Nimet Özgüç, "Alişar Eti Buluntuların Tarihlendirilmesi" *Arkeoloji Araştırmaları II.* (1945), s.90) ise 10 T ve 11 T tabakalarının Assur Ticaret Kolonileri Çağı ve Eski Hitit Çağı dönemini kapsadığını açıklamışlardır. Eric F. Schmidth, *The Alishar Hüyük, Season of 1928 and 1929, I*, Oriental Institut Publications XIX, The University of Chicago Press, Chicago, 1932, ss. 77-88.

[182] Emre, *a.g.e.*, ss. 38, şek. 156.

olan[183] ve M.Ö. 19-16. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Gordion mezarlık alanı[184] ile Kaman-Kalehöyük[185] IIIb-Eski Hitit dönemine ait tabakalarda ele geçen çeşitli tipte cam boncuklar dikkati çekmektedir. Kırıkkale ili, Karakeçili ilçesinde yer alan Büklükale'de gerçekleştirilen M.Ö. 2. Bin yılın ikinci yarısına (Hitit İmparatorluk Çağı) ait yangın tabakasının araştırılması sırasında şiddetli yangın geçirmiş üç oda açığa çıkartılmıştır. Sözü edilen odalardan R14'ün tabanı üzerinde yumruk büyüklüğünde taşlar arasından ve altından bir cam şişe ve bir askılığa ait parçalar ele geçmiştir. Bunlardan cam şişe parçası, armudi formlu olup dip kısmı eksiktir[186] ve bu dönemdeki cam şişeler genelde iç kalıp tekniği (*core-formed tecnique*) ile üretilmiştir[187]. Bu form M.Ö. 2. bin yılın Mezopotamya'sında yaygındır ve burada kullanılan burma, balık sırtı ve zigzag desenler de bu dönemin özgün motifleri arasında yer almaktadır[188]. Ayrıca mavi renkli ve yuvarlak cam askılıkların genelde Tanrıça İştar'ın sembolü olarak düşünülmektedir ve Büklükale'de bulunan cam eserler Mitanni'nin Hitit üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu da göstermektedir[189]. Bunun yanı sıra Şaraga Höyük'te Geç Tunç Çağı'na tarihlenen dinsel yapı kompleksinin doğusunda yer alan ve kuzey-güney doğrultuda uzanan bir yol üzerinde çok sayıda cam ve fayans boncuk ele geçmiştir[190]. Bunlar arasında dikdörtgen biçimli ve uzunlamasına paralel yivli cam boncuk tipi özellikle ilgi çekicidir[191]. Bunların

[183] Winfred Lamb, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar-I" *Archaeologia*, LXXXVI (1936), s.54; Winfred Lamb, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar-II", *Archaeologia*, LXXXVII (1937), s. 273.

[184] Lamb, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar-II" , s. 4; Lamb, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar-II", s.273, Machteld Mellink, *A Hittite Cemetery at Gordion*, University of Pennsylvania Press, Philaderphia 1956, ss. 37-39, 57; Emre, *a.g.e.*, ss. 48-49, 57.

[185] Sachiro Omura, "1996 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, (1998), s.317.

[186] Kimiyoshi Matsumura, "Büklükale Kazısı 2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, (2012), s. 425-426.

[187] Barag, *a.g.e.*, s.133; Moorey, a.g.e., s. 204.

[188] Barag, *a.g.e.*, s.133; Moorey, a.g.e., s. 204.

[189] Matsumura, *a.g.e.*, s. 427.

[190] M. Kemal Sertok, Fikri Kulakoğlu ve F. Flomena Squadrone, "2002 Yılı Şaraga Höyük Kurtarma Kazıları", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2* (2004), s.143; "Şaraga Höyük Salvage Excavations", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2* (2005), s.281, 282, fig.5; "Şaraga Höyük 2002 Yılı Kazıları", Numan Tuna ve Owen Doonan edt., *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları, Cilt. I*, (2011), s.219.

[191] Erten, *a.g.e.*, s. 61; Emel Erten, "Eskiçağ Camcılığında Renk ve Biçim İlişkileri", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı. Türkiye Arkeoloji'sinde Cam: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar*, Elma Teknik Basım Matbaacılık, Ankara (2012), s. 82-83, şekil 2.

yanı sıra Orta Anadolu Platosunda Kastamonu-Kınık'ta Hitit İmparatorluk dönemine tarihlendirilen bir cam rhyton dikkati çekmektedir[192].

Ayrıca M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen Boğazköy'de Büyükkale II-I evresine ait sarı ve kırmızı opak camdan bir vazoya ait dört parça ile birlikte Yukarı Şehir 1b tabakasında da kolye tanesi olarak kullanılmış olduğu düşünülen ve tanrı Astarte'yi betimlediği varsayılan çıplak kadın biçiminde cam pandantif önem taşımaktadır[193]. M.Ö. 16. yüzyılın sonları ve 15. yüzyıla tarihlenmekte olan bu tip pandantifler, özellikle Suriye-Filistin kökenli eserler olarak değerlendirilmektedir[194]. Pandantif veya kolye sarkacı olarak da tanımlanan bu tip eserler Boğazköy dışında M.Ö. 16. yüzyıl sonları ile M.Ö. 15. yüzyıl başlarından itibaren Nuzi, Tell el-Rimah, Suriye-Filistin kıyıları, Alalakh, Hama, Megiddo, Beth Shan, Lashisch'in yanı sıra Kıbrıs'da Kouklia ile Kıt'a Yunanistan'da Mykenai'den de tanınmaktadır[195]. Ayrıca Panaztepe'den M.Ö. 14-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen ve tholos mezar buluntusu olarak ele geçen kadın biçimli cam eser önem taşımaktadır[196].

Öte yandan cam buluntulara Batı Anadolu'nun güneyinde Bodrum'da yer alan Müsgebi'de M.Ö. 14-13.yüzyıllara tarihlendirilen bir Myken mezarında rastlanmaktadır. Bu mezarda ele geçen cam boncuk taneleri dikkat çekicidir[197]. Bununla birlikte Kolophon'dan[198] ele geçen Geç Hellas II B-III C1 dönemine tarihlendirilen tholos mezar buluntuları arasında kalıba dökülmek suretiyle biçimlendirilen cam pendant

[192] A. Çınaroğlu, "Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş (?) Eseri", *Müze-Museum* 4 (1990-1991), ss. 53-59.

[193] Boehmer, *a.g.e.*, s. 174-175, 180, no. 1802, Lev. LXIII, no. 1861, Lev. LXV.

[194] Barag, *a.g.e.*, s. 36, no. 70.

[195] Barag, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", s.188-199; S.M. Goldstein, *Pre-Roman and Early Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, Corning 1979, s. 47; Moorey, *a.g.e.*, s. 193-194.

[196] Armağan Erkanal-Öktü, *Panaztepe I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara (Baskıda).; Nazlı Çınardalı-Karaaslan, "East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Scope of Panaztepe Finds" *Oxford Journal of Archaeology* (Baskıda).

[197] Yusuf Boysal, "Milli Eğitim Bakanlığı Müsgebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu" *Türk Arkeoloji Dergisi* XIII (1964), ss. 81–85; Aynur Özet, "An Amphoriskos in the Bodrum Museum of Underwater Archaeology" *Journal of Glass Studies* 35 (1993), ss. 114–133, fig. 1; Aynur Özet, *Dipten Gelen Parıltı*, Ankara 1998, s. 30-31, 33.

[198] Yusuf Boysal, "Karya Bölgesindeki Yeni Araştırmalar/ New Excavations at Karya" *Anadolu/Anatolia XI* (1967), ss. 1-56.

parçası yer almaktadır[199]. Söz konusu döneme ait olarak Panaztepe'de[200] açığa çıkartılan tholos, pithos, taş sanduka ve kompozit mezarlar içerisinden ele geçen buluntular arasında cam, fayans ve frit malzemeden yapılmış süs eşyası önemli bir yer tutmaktadır[201].

Bununla birlikte Geç Tunç Çağı, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da yoğun ticari ilişkilerin yaşandığı bir dönem olarak bilinmektedir. Söz konusu dönemde bölgelerarası yapılan değiş-tokuş ile hammaddelerin geniş bir alanda dağılımının yapılması sağlanmıştır. Bu ticaret sisteminin anlaşılması ve cam ticareti hakkında arkeolojik verileri en iyi ortaya koyan ve M.Ö.14-13. yüzyıllara ait Kaş yakınındaki Uluburun[202], Yunanistan'da Argos Körfezinin kuzey kıyısında İria Burnu ucundaki İri-

[199] William Greenwell, "On Some Rare Forms of Bronze Weapons and Implements" *Archaeologia* 58 (1902), s.6. Res. 6; Coşkun Özgünel, "Batı Anadolu ve İçlerinde Myken Etkinlikleri" *Belleten* CLXXXVII (1983), s. 721.

[200] Çınardalı Nazlı, "Panaztepe Kazısında Ele Geçen Bir Grup Süs Eşyası" bak. A. Erkanal vd. (eds.) *İ. Metin Akyurt ve Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, ss. 79-90; Armağan Erkanal, "Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları" VIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I (1987), s. 256; Armağan Erkanal-Öktü, "İzmir Bölgesi Arkeolojik Araştırmalarında Panaztepe Kazısının Yeri" *İzmir Kent Kültür Dergisi* (2002), s. 191; Armağan Erkanal-Öktü, "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe" bk.:A. Erkanal-Öktü, S. Günel and U. Deniz (ed.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s. 77; Erkanal-Öktü, *Panaztepe I* .

[201] Nazlı Çınardalı, *M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Süs Eşyasının Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1997; Çınardalı-Karaaslan, *a.g.e.*

[202] George Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign", *American Journal of Archaeology,* 90 (3) (1986), ss. 269-296; Cemal Pulak, "The Uluburun Shipwreck: An Overview" *International Journal of Nautical Archaeology* 27, no.3 (1998), ss. 188-224; Cemal Pulak., "The Cargo of the Uluburun Ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond" bk.: L. Bonfante-V. Karageorghis (ed.) *Italy and Cyprus in Antiquity, 1500-450 BC: Proceedings of an International Symposium Held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Colombia University, November 16-18 2000,* Nicosia 2001, ss. 13-60; Matthaus Harmut,"Geç Tunç Çağında Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler ve Ticaret Seferleri" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti,*: Zero Prod. Ltd, Bochum 2006, ss. 341-342; Rehren, a.g.e.; M.W. Newton, S. Talamo, C. Pulak, B. Kromer ve P. Kuniholm, "Uluburun Batığının Tarihlendirilmesi" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti,* Zero Prod. Ltd., Bochum 2006, ss. 117-118; O. Höckmann, "M.Ö. 2. Binde Doğu Akdeniz'de Gemi Yolculuğu" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.), *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti,* Zero Prod. Ltd, Bochum 2006, ss. 311-326; Cemal Pulak, "Uluburun Batığı" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (ed.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti,* Zero Prod. Ltd., Bochum 2006, ss. 57-104; Cemal Pulak, "The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade" bk.: J. Aruz, K. Benzel ve J. M. Evans (ed.) *Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.,* Metropolitan Museum of Art, New York 2008, ss. 289-310.; Jackson ve Nicholson, *a.g.e.;* Cemal Pulak, "Uluburun Shipwreck" bk. E.H. Cline (ed.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*: 849-861, Oxford University Press, New York 2010.

a Batıkları[203], Likya'nın güneydoğu kıyılarında M.Ö. 1200 yılına tarihlendirilen Gelidonya Burnu (Taşık Burnu) Batığı[204] ve İsrail'de Haifa yakınlarında Kfar Samir[205], Girit Adası yakınlarında Pseria Adası[206] civarında Orta Minos I (M.Ö. 1900-1700) dönemine ait batıklar önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Orta Çağ'da Suriye'den Venedik'e cam ithalinin yapıldığını gösteren belgeler de bulunmaktadır[207]. M.S. 11. yüzyıla tarihlendirilen Marmaris-Serçe Limanı batığında ele geçen iki ton ham camın Suriye'den getirilmiş olması binlerce yıl sonra bile aynı rotaların kullanılmış olduğunu göstermesi açısından son derece önem taşımaktadır. Ayrıca Serçe Limanı Batığından ele geçen ham camın oldukça kaliteli olup diğer camlara göre çok daha pahalı olduğu da belirtilmektedir[208].

Söz konusu batıklar sayesinde deniz yoluyla kurulan bölgelerarası ilişkilerin niteliğinin anlaşılması yanında özellikle Uluburun batığında ele geçen cam külçeler ve cam süs eşyası[209] camın hammadde olarak dağılımının yanı sıra satışa hazır ürün olarak uzak mesafeler arası ticarette önemli rol oynadığı konusunda detaylı bilgileri de sunmaktadır.

İşlenmemiş cam külçeler camın ham olarak aktif ticaretinin yapıldığına dair kanıtlar sunmaktadır; bu ticaret Mykenler ve diğer kültürlerin cam işlemeciliğine başlamalarına neden olmuştur[210]. Farklı büyüklükte ve yaklaşık 2 kg ağırlığında, kobalt mavisi, sarı, turkuaz ya da mor

[203] George Bass, "Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck" *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 57, Part 8 (1967); George Bass, "Doğu Akdeniz'de Tunç Batıkları" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd, Bochum 2006, ss. 309-310; Matthaus, *a.g.e.*, s. 341.

[204] Bass, "Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck", 1967.

[205] E. Galili, N. Shmueli ve M. Artzy, "Bronze Age Ship's Cargo of Copper and Tin" *The International Journal of Nautical Archaeology* 15 (1986), ss. 25-37.

[206] Matthaus, *a.g.e.*, s. 341, 348; Bass, "Doğu Akdeniz'de Tunç Batıkları", s. 310.

[207] Giulio Jacopi, "Nuovi Scavi nella Mecropoli Micenea di Jalisso" *Annuario* XIII-XIV (1933), ss. 253-345.

[208] Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign, s. 278.

[209] Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign, s. 278, 289; Rehren, *a.g.e.*, s. 535; Pulak, "The Cargo of the Uluburun Ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond", ss. 25-30; Pulak, "The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade", s.313; Cemal Pulak, "Excavations at Uluburun: The Final Campaign" *INA Quaterly* 21.4 (1994), s. 9.

[210] Kurinsky, *a.g.e.*, s. 90.

renkli 175 tane cam külçe Uluburun batığında bulunmuştur[211]. Uluburun batığından ele geçen mavi cam külçeler üzerine yapılan analiz çalışmaları sonucunda bunların Mısır 18. Hanedanlık Dönemi (M.Ö. 1550-1295) vazoları ve Myken mavi renkli cam boncukları ile kimyasal yönden benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Bu durum da bunların hepsinin aynı kaynaktan elde edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte kobalt mavisi ve turkuaz renkteki cama ait kimyasal analizlerden hammaddenin Mısır kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Koyu sarı ve mor renkli örneklerde saptanan farklı kimyasal kompozisyon ise değişik bir kökene işaret etmektedir[212]. Açık ve koyu mavi renkteki çağdaş mavi cam külçeden 13 tanesi Tell-Brak'daki Mitanni sarayında bulunmuştur[213]. M.Ö. 8. ve 4. yüzyıllar arasına tarihlenen cam külçeler ise Niniveh, Dilbat ve Persepolis'de bulunmuştur[214].

Bir ticaret malzemesi olarak kullanılan külçeler üretim yerlerinden çok uzaklarda bulunmakta ve bu nedenle üretildikleri yerlere ait çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte silindir biçimli potalar cam üretiminin kesin belgeleri olmasa da arkeolojik açıdan önemli bilgiler aktarmaktadır. Özellikle Geç Tunç Çağı'nda renksiz camın bölgelerarası ticareti konusunda belge bulunmadığından, renksiz ham camın da renkli cam atölyelerine çok yakın yerlerde yapıldıkları ileri sürülmektedir. Böylece silindir biçimli potaların ele geçtiği, ancak cam külçelerin bulunmadığı Tell el-Amarna ve Lisht gibi merkezlerde renksiz ham cam üretiminin yapıldığı varsayılabilir. Benzer yöntemler ile çalışan birkaç farklı "cam fabrikasının" bulunduğu yolundaki veriler özellikle Uluburun'da ele geçen farklı boyutlardaki külçeler nedeniyle olası görülmektedir[215].

Son yıllarda yapılan çalışmalar kapsamında özellikle Qantir/Piramesse kazılarında elde edilen sonuçlar cam üretiminde kullanılan pota-

[211] Pulak, "The Cargo of the Uluburun Ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond", ss. 25-30; Pulak, "The Uluburun Shipwreck: An Overview", ss. 202-203; Rehren, *a.g.e.*, ss. 535-536.

[212] Pulak, "The Cargo of the Uluburun Ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond", ss. 25-30; Pulak, "The Uluburun Shipwreck: An Overview", ss. 202-203; Rehren, *a.g.e.*, ss. 535-536.

[213] David Oates, Joan Oates ve Helen McDonald, *Excavations at Tell Brak, I: The Mitanni and Old Babylonian Periods*, McDonald Institute Monograph Series, Oxford 1997, ss. 85-86.

[214] Moorey, *a.g.e.*, s. 203.

[215] Rehren, *a.g.e.*, s. 538.

ların hangi aşamada yer aldığını aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Potalar farklı biçimdeki diğer bir kapta yaklaşık 900° C derecede eritilen ve reaksiyona girmemiş hammadde kalıntılarını içeren öğütülmüş, ancak henüz renklendirilmemiş camı bir toz boya ile (pigment) karıştırıp, daha sonra yüksek bir ısıda (yaklaşık 1100° C derece) eritmek ve homojen bir cam külçe oluşturmak için kullanılmıştır. Camın potalarda ergitildiği, ancak metalden farklı olarak kalıplara dökülmediğini belirtmek gerekmektedir. Silindir biçimli kaplar hem pota hem de kalıp işlevini üstlenmiştir. Külçeler soğuyarak son biçimlerini söz konusu kaplar içerisinde almaktadır. Böylece potalar hammaddeden cam üretim zincirinde son aşamada kullanılmaktadırlar. Bu aşamadan sonra renksiz ve tek renkli külçeler birincil işliklerden zanaat atölyelerine yani ikincil işliklere aktarılırdı. Zanaat atölyelerinde olasılıkla farklı yerlerden gelen, farklı renkteki cam külçelerden renkli cam kaplar ve çeşitli tipte boncuklar üretilmekteydi[216].

Söz konusu yöntemlerden biri camın kalıba dökülmek suretiyle biçimlendirilmesidir[217]. Bu yöntemin Geç Tunç Çağı Ege dünyasında ortaya çıktığı kabul edilmekte ve Myken merkezlerinde ele geçen buluntular da bu görüşü destekler niteliktedir[218]. Önce küçük fayans eserlerin yapımında kullanılan bu yöntem daha sonra cam eserlerin yapımında da aynı şekilde uygulanmıştır. Bu yöntemde istenilen biçimde yapılmış tek parçalı kalıba sıvı haldeyken dökülen cam, soğuduktan sonra çıkarılmakta ve gereken yerler törpülenerek düzeltilmektedir [219]. Özellikle Tiryns'de[220] bulunan cam üretim artıklarından yola çıkarak Panagiotaki[221], kabartma boncukların camın ısıyla sıvı hale getirilmesinden sonra kalıpta şekillendirilmiş olduklarını belirtmektedir.

[216] Rehren, *a.g.e.*, s. 537.

[217] Şahinde Demirci, "Şimdiye Kadar Yapılan Arkeometrik Çalışmalarda Cam Ham Maddeleri, Üretimi ve Çeşitliliği Üzerine Elde Edilen Bilgiler", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeoloji'sinde Cam: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar*, Elma Teknik Basım Matbaacılık, Ankara, s. 20-24.

[218] Barag, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", s.38-39.

[219] Horace C., Beck, "Classification and Nomenclature of Beads and Pendants" *Archaeologia* 77 (1928), ss. 60-69; Lucas, *a.g.e.*, ss. 125-126; Moorey, *a.g.e.*, s. 203-204.

[220] T. Elisabeth Haevernick, *Beitrage zur Glasforschung die Wictigscten Aufsatze von 1938 bis 1981*, Mainz 1981, ss. 404-407.

[221] Marina Panagiotaki, "Production Technology of Aegean Bronze Age Vitreous Materials" bk.: J. Bourriau-J. Phillips (ed.), *Invention and Innovation. The Social Context of Technological Change 2: Egypt, the Aegean and the Near East, 1650-1150 BC.*, Oxbow Books, Oxford 2004, ss. 149-175.

Kalıba dökülerek yapılan cam kabartma boncukların bir tarafının düz diğer tarafının da motifli olduğu görülmektedir[222]. Bu motifler arasında rozet, çiçek, spiral, sarmaşık, çeşitli deniz kabukları, balık ve ahtapot dışında tanrısal ya da hayali yaratık tasvirleri de görülmektedir[223].

Söz konusu eserlerin yapımında kullanılan kalıpların büyük bir kısmı steatitten yapılmıştır. Bunun dışında granit, bazalt ve diorit gibi taş cinslerinden yapılmış kalıplar da vardır. Bu tür kalıplar ayrıca altın eserlerin yapımında da kullanılmıştır[224]. Mykenai'den ele geçen iki taş kalıp hem cam hem de altın dökümünde kullanılmıştır[225]. Ayrıca bu tür kalıplardan Spata'dan parçalar halinde çok sayıda ele geçmesi burada yerel bir atölyenin olduğunu ortaya koymaktadır[226]. Benzer steatit kalıplar Girit adasında yer alan Knossos sarayında da ele geçmiştir. Kalıbın yanı sıra oldukça fazla sayıda boncuğun ele geçmesi yukarı bölümlerde de belirtildiği üzere burada önemli bir endüstrinin olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu kalıp üzerinde yer alan bazı motiflerin sadece cam için olmadığını, fayans üretimi için de kullanım gördüğünü bilinmektedir[227].

[222] Wace, *a.g.e.*, ss. 110-111; Groose, *a.g.e.*, s. 32; Helen Hughes-Brock, "Mycenaean Beads: Gender and Social Contexts" *Oxford Journal of Archaeology*, 18 (3) (1999), ss. 277-293.

[223] Perrot ve Chipiez, *a.g.e.*, ss. 415-416; T. Elisabeth Haevernick, "Mycenaean Glasses", *Archaeology* 16 (1963), *no: 3*, ss. 190-193; L. WilliamTaylour , E.B. French ve K.A. Wardle, *Well Built Mycenae: The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*, The Short Run Press, Oxford 1992, ss. 32-33.

[224] Perrot ve Chipiez, *a.g.e.*, s. 413; Frederick H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiques, British Museum*, Trustees William Clowes and Sons Ltd, London 1911, s. li; Haevernick, "Mycenaean Glasses", s. 191; Nicholas Yalouris, *a.g.e.*, s. 9; Emily T. Vermeule, "A Mycenaean Jeweler's Mold", *Bull. Museum Fine Arts* LXV (1967), ss. 19-31; Helen Hughes-Brock ve J.N. Coldstream, *Knossos: The Sanctuary of Demeter*, Oxford 1973, ss. 114-123; Haevernick, *Beitrage zur Glasforschung die Wictigscten Aufsatze von 1938 bis 1981*; Wiener, *a.g.e.*, ss. 100-103; Taylour vd., *a.g.e.*, ss. 29-31.

[225] Heinrich Schliemann, *Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*, London 1878, s. 147; Heinrich Schliemann, *Mykenae, bericht über Meine Forschungen und Entdeckungen in Mykenae und Tiryns*, Darmstad 1964, ss. 119-122.

[226] Perrot ve Chipiez, *a.g.e.*, s. 413.

[227] Heinrich Schliemann, *Tiryns*: The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns, C. Scribner's Sons, New York 1885,s. 107; Arthur Evans, "The Palace of Knossos", *The Annual of the British School at Athens* IX (1903), s. 65; Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, ss. 486-487; T. Elisabeth Haevernick, *Beitrage zur Geschichte des antiken* Glasses, III: Mykenishes Glas. *Jahrbuch des Römish-Germanischen Zentralmuseums*, von Zabern Mainz 1960, ss. 36-53.

39; Haevernick, "Mycenaean Glasses", ss.190-191; V.R. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors: An Archaeological Survey C. 1200-1000 B.C.*, Clarendon Press, Oxford 1966.50; Hans Günther Buchholz ve Vassos Karageorghis, *Altagais und Altkypros*, Ernst Wasmuth, Tübingen 1971, s. 49; Haevernick, , *Beitrage zur Glasforschung die Wictigscten Aufsatze von 1938 bis 1981*; Wiener, *a.g.e.*, ss. 100-103; Grose, *a.g.e.*, s. 32-33.

Ayrıca Girit adasında yer alan Kephala'da üzerinde zambak motifi bulunan bir steatit kalıp parçası ile Rhodes adası yerleşmelerinden Ialysos'da bu tip kalıplarda yapılmış olan cam kabartma boncukların ele geçtiği bilinmektedir[228].

Kısacası cam kabartma boncuk yapımı bir Myken endüstrisi iken fayans yapımı ise Minos endüstrisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman Ege'de cam türünden malzemelerin Minos ve Myken saraylarının yanı sıra tapınaklar ile ilişkili olduğu ve her dönemde ölümle ve öteki dünya inancı ile alakalı olduğu rahatlıkla söylenebilir[229].

Filolojik Belgelere Göre Cam Üretimi ve Kullanımı

Bilindiği üzere Ninive'deki Assurbanipal Kütüphanesi, cam üretimi ile ilgili tabletlerin temel kaynağıdır. M.Ö. 7. yüzyılda kayıtlara geçen bu metinler, büyük olasılıkla M.Ö. geç 2. bine tarihlenen daha önceki dönemdeki kopyalarıdır ve bunlar arasında cam yapım reçeteleri dikkati çekmektedir[230]. Ayrıca bu konuyla ilgili Anadolu'da Boğazköy'de ele geçen belgeler, Hititlerin cam üretimi konusunda bilgi sahibi olduklarını ortaya koymakta ve bunların çağdaşı olan Orta Babil metinlerinin Hitit kopyaları olduğu düşünülmektedir[231]. Her ne kadar yorumlamalarda bazı sıkıntılar olsa da söz konusu metinlerin kırmızı cam üretimi için bir reçete oluşturduğu ve olasılıkla Boğazköy'e Suriye'den getirilmiş olduğu ileri sürülmektedir[232]. Bu metinlerde cam üretimiyle

[228] Marshall, *a.g.e.*, s. 18;; Jacopi, *a.g.e.*, s. 311; Haevernick, *Beitrage zur Geschichte des antiken* Glasses, III: Mykenishes Glas. *Jahrbuch des Römish-Germanischen Zentralmuseums*, s.37; Schliemann, *Mykenae, bericht über Meine Forschungen und Entdeckungen in Mykenae und Tiryns*, ss.119-123.

[229] Wace, *a.g.e.*, ss. 380-390; Panagiotaki, "The Technological Development of Aegean Vitreous Materials in the Bronze Age", s.54.

[230] Oppenheim, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotami* , s. 28., Barag, *a.g.e.*, s. 29.

[231] Barag, Catalogue of Western Asiatic Glass, ss. 38-39; Oppenheim, "The Cuneiform Texts" , ss. 67-68; 250-263; Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign, s. 282; Seeher, a.g.e. ss. 11-18; Emel Erten, "Glass in Hittites", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, s. 319-329; Riemschneider, *a.g.e.*, ss. 263-278; Barag, *a.g.e.*, 29, 38-39; A.M. Polvani, "KBo XXXI 55 e il Problem adi Della Fabbricazione del Vetro in Anatolia", *Poikilma: Studi in Onore di Michele R. Cataudella in Occasione del 60. Compleanno*, Vol. 2, La Spezia, (2001), ss. 1045-1048.

[232] Oppenheim, "The Cuneiform Texts" , ss. 67-68; 250-263; Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign, s. 282; Seeher, a.g.e. ss. 11-18; Emel Erten, "Glass in Hittites", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, s. 319-329; Riemschneider, a.g.e. ss. 263-278; Barag, a.g.e., 29, 38-39; A.M. Polvani, "KBo XXXI 55 e il Problem adi Della Fabbricazione del Vetro in Anatolia", *Poikilma: Studi in Onore di Michele R. Cataudella in Occasione del 60. Compleanno*, Vol. 2, La Spezia, (2001), ss. 1045-1048.

12-13. A. Leo Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East" *Journal of American Oriental Society* 93 (1973), ss. 259-266.

ilgili üç tip fırının varlığı anlaşılmaktadır. Bu fırınlar arasında *Kuru sa* fırını diğer büyük ocaklı *kuru* fırın ve üçüncü olarak uzun süreli pişirmeler için kullanılan *atunu* fırını geçmektedir[233]. Camın içine atılan bakır, cama yeşil ya da mavi bir renk vermektedir; diğer taraftan, bakır oksit olduğu zaman da kırmızı renk vermektedir[234].

Filolojik belgelerde cam yapım reçetelerine bakıldığında işlem fırının birkaç saat ısıtılmasından sonra başlatılmaktadır. Bitki kalıntısı içeren silis, deniz kabuğundan elde edilen kireç ve kuvars çakılları ile kumtaşından elde edilen *immanakku* taşı ile soda eklenir[235]. Daha sonra bu malzemeler eritilerek soğutulmaktadır. Bu işlem sonucunda bir çeşit frit olan *zuku camı* oluşur ve bu karışım bazen bir haftaya kadar fırınlanır, daha sonra yavaş yavaş soğutulur[236]. Yapılan ısıtma işlemi sırasında camın içine katılan bakır, yeşil ya da mavi bir renk vermektedir. Cam ile ilgili olarak yazılan bu tabletin dışında yine Boğazköy'den[237] ele geçen ve Hititçe yazılmış iki adet tabletin içeriğine bakıldığında camın yapım aşamaları ve malzemeler sıralanmaktadır.

Filolojik belgeler kapsamında ele alınan camın işlenmemiş külçeler halinde aktif ticaretinin yapıldığına dair önemli bilgiler bulunmaktadır[238]. Bu külçeler Ugarit (Ras Shamra) ve Firavun Eknaton ile Kraliçe Nefertiti'nin başkenti Tell el-Amarna ile Suriye-Filistin mektuplarında geçen ve Sami kökenli olan ham cam *mekku*[239] ve Hurrice *ehlipakku* terimleridir[240] ve Suriye-Filistin'den Mısır'a gönderilmiştir[241].

[234] Francis, *a.g.e.*, s. 10.

[235] Oppenheim, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, ss. 67, 74.

[236] Oppenheim, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, ss. 67,74-76,79; Moorey, a.g.e., s. 203.

[237] Francis, *a.g.e.*, s. 10; Nightingale, *a.g.e.*, s. 110; Riemschneider, *a.g.e.*, 263-278.

[238] Kurinsky, *a.g.e.*, s. 90.

[239] Olasılıkla Batı Semitik dillerinde kullanılan ve Akkadça metinlerde geçen *mekku* terimi, zanaatkarlar tarafından, ve boncuk yapımında kullanılan cam anlamına gelmektedir (Barag, *a.g.e.*, s. 9; Boehmer, *a.g.e.*, s. 174; Oppenheim, *a.g.e.*, ss.131-199). Söz konusu terime, Akkadça metinler dışında Boğazköy, Alalakh, Ugarit, Katna, Jurşa, Ascalon, Tyre ve Nuzi'de de rastlanılmaktadır (Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 261).

[240] Hurrice bir terim olan *ehlipakku* da ham cam anlamına gelmektedir. Diğer taraftan *Chicago Assyrian Dictionary (CAD) ve Assyrisches Handwörterbuch (AHw)* sözlüklerinde ise "bir çeşit değerli taş" olarak da geçmektedir (Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East" , s. 259; L. Oppenheim, "A Note on Research in Mesopotamian Glass", *Journal of Glass Studies*, XV, 1973, s. 10-11.

[241] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East" , ss. 259-263; Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 *Campaign*, s. 282; Pulak, "Uluburun Batığı", s. 71.

Mekku terimi ilk kez ham cam anlamında, Assurbanipal kütüphanesinden önce, olasılıkla M.Ö. 12. yüzyıla tarihlendirilen krali tablet koleksiyonunda geçmektedir. Ayrıca, Assur'da, Tyre ve Ugarit'te de bu terime rastlanılmaktadır. EA (El Amarna)[242] 148 nolu tablette, Tyre kralı Abimilki'den Mısır Firavununa gönderilen mektupta, *mekku* terimi "*Kralım, efendim benden 100 tane mekku istedi*" şeklinde geçmektedir[243]. Akkad metinlerinde geçen boncukların çoğunlukla *mekku'dan* yapılmış olduğundan bahsedilmektedir[244]. Ugarit'ten ele geçen 6 nolu mektupta ise, ham cam için *mekku* teriminin kullanıldığı dikkati çekmektedir[245].

Ehlipakku terimi ise, Katna (Qatna)'dan ele geçen tapınak mücevher listesinde, Alalakh tabletlerinde, Mitanni'den Mısır'a gönderilen mektuplarda, Amarna mektuplarında ve Nuzi metinlerinde geçmektedir ve hepsi de M.Ö. 2. binin ortasına tarihlendirilmektedir[246].

Filistin ve Fenike krallarının M.Ö. 14. yüzyılda da Mısır krallarına yazdıkları diplomatik mektuplarda da *ehlipakku* terimi geçmektedir. Mısır'da Tell el-Amarna'da bulunan bu belgeler de[247], Mısır firavunlarının Suriye krallarından kaliteli cam talep ettiği anlaşılmaktadır[248]. Ayrıca Mısır'da III. Thutmosis (M.Ö. 1490-1436) dönemine tarihlenen Karnak'taki bir listede cam külçelerin adı *lapis lazuli ve turkuaz çörek* olarak geçmektedir[249].

Tüm bu metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Mısır firavunları, bazı Asyalı yöneticilerden ham cam talebinde bulunmuşlardır ve yukarıda geçen yöneticiler de camı Mısır'a ya ticaret yoluyla ya da cam zanaatkârları ile ulaştırmışlardır. Mısır firavunlarına cam eserler yapan zanaat-

[242] Schlomo Izre'el, *The Amarna Scholary Tablets*, Groningen 1997,s.xi, 1887 yılında Tell el Amarna kazıları sırasında açığa çıkartılan tabletlerin listelenmesinde EA (El Amarna) kısaltma olarak verilmiştir (J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915, s. 813).

[243] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 260-261.

[244] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 261.

[245] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 261.

[246] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 259.

[247] Mısır firavunları ile Mısır'ın doğusundaki doğusunda bulunan krallıkların hükümdarları arasındaki yazışmaları yansıtan metinler Amarna metinleri olarak bilinmektedir.

[248] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", ss. 259-263; Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign, s.282; Pulak, "Uluburun Batığı", s. 71.

[249] Pulak, "The Cargo of the Uluburun Ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond", ss. 25-30.

kârlar camı Suriye-Filistin bölgesinden getirtmişlerdir. Bununla birlikte, camın içine katılacak malzemeler Mısır topraklarında rahatlıkla bulunmaktadır. Bu veriler, cam eser üretiminin, yerel zanaatkârlar tarafından değil de bu konuda gerekli teknik bilgiye ve donanıma sahip olan Suriye-Filistinli gezici zanaatkârlar tarafından Mısır'da yapılmış olduğunu düşündürtmektedir[250].

Ege dünyasının sevilen malzemeleri arasında yer alan camın anlamı ile ilgili Homeros'daki bazı pasajlarda geçen *kyanos* kelimesi de "camın yapıldığı malzeme" olarak geçmektedir[251]. Kıta Yunanistan'da Pylos'dan ele geçen Linear B metinlerinde *ku-wa-no* cam için kullanılan bir terimdir ve sandalye süslemeleri için kullanılan malzemeyi de tanımlamaktadır. Yine burada geçen *ku-wa-no-wo-ko* terimi ise cam işçileri için kullanılmakta olup aynı kelime türünden gelmektedir. Mycenae'den ele geçen metinlerde görülen *ku-wa-no-wo-ko* kelimesi tanrıçaya sunulan yiyeceklerin dağılımını, dini işlevleri ve zanaatkârları göstermektedir[252]. Ayrıca cam hamuru ya da fayans zanaatkârları anlamına gelen, *ku-wa-no-wo-ko-i* terimi Mycenae'deki Citadel Evinde bulunmuş olan Linear B tabletlerinde geçmekte olup sarayla bağlantılı olan yerel fayans üretiminin varlığını ispatlamaktadır[253].

Yine Mykenai'de[254] ele geçen Linear B yazılı tabletlerin Oi serisinde yer alan *ku-wa-no-wo-ko-i* terimi, burada mavi renkli cam ile çalışan zanaatkârların olabileceğini göstermektedir. Burada açığa çıkartılan mezarlarda bulunan eserler üzerinde görülen Minos etkisi, bazı Minos'lu zanaatkârların Kıt'a Yunanistan toprakları üzerinde atölyeler kurarak, kendi yöresel beceri ve inançlarını ortaya koyduklarının da bir kanıtıdır[255]. Mısır kökenli en eski cam da yine bu döneme olup üzerinde I. Amenophis'in ismini taşıyan bir boncuktur[256].

[250] Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 262.

[251] Foster, *a.g.e.*, s. 11.

[252] Nightingale, *a.g.e.*, s. 79.

[253] Foster, *a.g.e.*, s. 10.

[254] Taylour vd., *a.g.e.*, s. 18, Res.7, 25.

[255] Barag, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", s. 7; Forbes 1979:10-11.

[256] G.A. Wainwright G.A. ve B.A. Peet, "The Excavations at Balabish: Preliminary Notice", *Journal of Egyptian Archaeology* II (1915), s. 203; Percy E.Newberry, "A Glass Chalice of Tuthmosis III", *Journal of Egyptian Archaeology* VI (1920), ss. 155-160.

Bununla birlikte Mykenlilerin mavi renkli cam için kullandığı *ku-wa-no* kelimesi Hitit dilindeki *ku(wa)nnan* kökünden gelmektedir. *Ku(wa)nnan*, koyu mavi renkli materyaller, çeşitli süsler, özellikle boncuklar ve azurit cevherinden meydana gelen Hitit bakırı için kullanılmıştır. *Ku-wa-no* kelimesine benzeyen diğer kelimeler arasında Akadça'da *uqnû*, Ugarit dilinde *iqni* ve Sümerce'de *ZA.GÍN* şeklinde geçmektedir. Bu kelime Sümer dilindeki "gökyüzü metali" veya "gökyüzü mavisi" anlamına gelen *KÙ.AN* kelimesine de anlam bakımından bağlanmaktadır[257]. Ayrıca Nuzi'de ele geçen bir dini metin içerisinde "parfüm yağı" konulması için kullanılan bir cam (*bûşu*) şişeden bahsedilmektedir. Bu kelime Orta Asur Dönemi'nde cam eserler anlamında kullanılmıştır[258].

Daha sonra Yunanca'da κύανος kelimesi ise mavi cam hamuru, lapis lazuli ve mavi cam olarak geçmekte ve çeşitli anlamlar taşımaktadır[259]. Nitekim M.Ö. 14-13. yüzyılda lapis lazuli ve bu taşın imitasyonları kullanılmaktaydı. Lapis lazuli'nin içinde bulunan mineral cam ile aynı rengi vermektedir. Suriye'de yer alan Katna şehrinden ele geçen Orta Babil Dönemine ait bir yazılı metinde lapis lazuli'nin eritilerek elde edildiğinden bahsedilmektedir. Benzer şekilde Mısır'lılar da lapis lazuli ve cam için de aynı yöntemi kullanmaktadırlar. Suriye'den en azından M.Ö. 15. yüzyılda bu taşın cam imitasyonları Mısır'a ithal edilmiştir[260].

Eldeki bazı kanıtlar Suriye-Filistin kıyısının bu ticaretin ana merkezi olduğunu göstermektedir. EA (El Amarna)[261] 235 (+) 327 nolu tablette Mısır kralının İsrail'deki Akko valisinden cam isteğinde bulunduğunu ve valinin de ona elli adet cam külçe gönderdiği geçmektedir[262].

[257] Richard D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van", *Iraq*, 12 (1950), ss. 1-43; Foster, *a.g.e.*, ss. 11-12; McGovern v.d., *a.g.e.*, s. 400; Üzfirat Özgümüş, "Miken Döküm Boncukları Üzerine Düşünceler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11 (1992), s. 80.

[258] Barag, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", ss. 37-38.

[259] Nightingale, *a.g.e.*, s. 79.

[260] Barag, *a.g.e.*, s. 36

[261] Schlomo Izre'el, *The Amarna Scholary Tablets*, Groningen 1997,s.xi, 1887 yılında Tell el Amarna kazıları sırasında açığa çıkartılan tabletlerin listelenmesinde EA (El Amarna) kısaltma olarak verilmiştir (J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915, s. 813).

[262] Bu metinde şöyle geçmektedir; *"Kralım, efendim, benden ehlipakku taşı istedi ve ben ona, kralıma, efendime, 50 tane gönderdim"* (Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 260).

Benzer şekilde, Jurşa'dan Mısır'a gönderilen EA 314 nolu tablette geçen mektupların birinde, *ehlipakku* terimi geçmektedir[263]. Aynı şekilde Lachish valisinin de Mısır kralına cam gönderdiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra bir Ugarit metninde Ugarit'in de ham cam ithal ettiği anlatılmaktadır[264]. Mısır'a ithal edilen bu Levant Bölgesi camlarının özel tip ya da renkte oldukları düşünülmektedir. Mısır'ın bu dönemde cam üretiminde bulunduğu ise şüphelidir. Çünkü bu dönemde Mısır'ın Mezopotamya'ya cam üretiminde bulunmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan Tell el-Amarna'da bulunmuş olan pişmiş toprak silindir biçimli kalıpların Uluburun Batığı'ndan ele geçmiş olan cam külçeler ile aynı ölçülerde olmasından dolayı bunların cam kalıpları oldukları düşünülmektedir. Ayrıca bu kalıplar üzerinde saptanan kobalt mavisi cam izleri lapis lazuli taklitlerinin Tell el-Amarna'da yapılmış olduğunu göstermektedir[265].

SONUÇ

Arkeolojik ve filolojik açıdan ele alınan frit, fayans ve cam üretimine ilişkin olarak son yıllarda yapılan çalışmalar bu konunun ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Yapılan araştırmalara bakıldığında tarihsel süreç içindeki gelişimin nasıl gerçekleştiği ve diğer malzemelerden farklı olarak nasıl bir endüstri kolu haline geldiği hususu oldukça önem taşımaktadır. Öncelikle bu endüstri stilistik yönden ünik özelliklere sahiptir ve kullanılan üretim teknikleri ise ortaya konan eserlerin ustalık derecesini yansıtmaktadır. Değerli bir malzeme olarak algılanması ve yarı değerli taşların yerini alması yanında insan eliyle üretilmesi faktörü bunların çekiciliğini daha da arttırmaktadır. Bununla birlikte bu tip malzemenin çeşitli nedenlerden ötürü çabuk kırılıp aşındığı ve renklerinin her zaman tanımlanamadığı görülmektedir. Özellikle bakır ile renklendirilen mavi camdan üretilen boncuk gibi eserlerin daha sonra girdikleri çeşitli ortamlardan dolayı gri, sarı ve hatta bazı durumlarda siyah bir renk aldığı bilinmektedir. Literatürde erimeyen iki cam bileşeni olarak da geçen frit ve fayansın farklı bir du-

[263] Söz konusu metinde, *"Kralım, efendim benden ehlipakku isteyince, ben ona, kralıma, efendime, tanrıma, cennetteki güneşime gönderdim"* (Oppenheim, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", s. 260).

[264] Michael Heltzer, *Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit*, Wiesbaden 1978, s. 80.

[265] Nicholson, *Egyptian Faience and Glass*, s. 11-19.

rum ortaya koyduğu, buna rağmen bunların sonuçta aynı malzeme kategorisinde oldukları belirtilmektedir[266].

Gerek filolojik gerekse arkeolojik verilerin ortaya koyduğu özellikle Geç Tunç Çağı'nda başta cam olmak üzere fayans ve frit malzemenin üst düzey uluslararası yazışmalara konu olabilecek kadar değerli ve yalnızca soyluların hizmetinde olan bir hammadde özelliği taşıdığı açıkça görülmekte ve bu açıdan bakıldığında zaman zaman değerli taş ve madenler ile karıştırılmaktadır. Ege, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da yaygın bir kullanıma sahip olan ancak lapis lazuli gibi sınırlı miktarda elde edilen ve uzak bölgelerden ithal edilen turkuvaz, fildişi, dağ kristali gibi yarı değerli malzemeye alternatif olarak özellikle camın üretilmiş olduğu ve elit kesimin tekelinde bulunduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Mezopotamya yazılı metinlerinde birçok kez yenilendiği gibi lapis lazuli ile birlikte fayans ve cam en pahalı malzeme grubunu oluşturmaktaydı. Özellikle süs eşyası olarak kullanımının yanı sıra kaplar üzerine sır tabakası şeklinde uygulandığı görülen camın başka malzemeler ile birlikte kullanılması da ne denli önem taşıdığını ve tercih edildiğinin bir diğer göstergesidir.

Görüldüğü üzere cam, fayans ve fritten üretilen eşyalar M.Ö. 2. bin kültürünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Söz konusu malzemelerden tüm Yakın Doğu'da bu dönemde özellikle bir statü belirleyicisi olarak süs eşyası yapımında yararlanılmıştır. Bu tür malzemenin üretiminde kullanılan farklı becerilere yönelik atölyelerin çoğunlukla saray içinde ya da saray ile bağlantılı kesimlerde yer alması ve dağılımının saray kontrolünde yapılmış olması frit, fayans ve camın değerli materyaller arasında yer aldığını da ortaya koymaktadır. Üretimde daha çok teknik bilgilere gereksinim duyulurken işlemecilik daha çok sanatsal ve estetik beceri gerektirmiştir. Ayrıca bu malzemelerden üretilen eşyanın genellikle elit kesime ait mezar kontekslerinde ele geçmesi de bu durumu destekler niteliktedir.

Son yıllarda yapılan arkeolojik ve analitik çalışmalar özellikle Geç Tunç Çağı cam işleme zanaat sistemi hakkında ilk bilgileri ortaya koymuştur. Buna göre cam hem Mısır'da hem de Mezopotamya'da üretilmiş ve ticarete sokulmuştur. Cam endüstrisi her ne kadar fayansa oran-

[266] Haevernick, *Beitrage zur Glasforschung die Wictigsten Aufsatze von 1938 bis 1981*, s. 407.

la çok daha yeni olsa da büyük yeniliklerin gerçekleştiği Geç Tunç Çağında gerçek bir endüstri halini almıştır. Bu yüzden de özellikle fayans ve cam boncukların yoğun olarak ele geçmesi şaşırtıcı değildir.

Camın gelişiminden daha önceye tarihlenen fayans teknolojisi bazı araştırmacılara göre cam endüstrisinin en erken aşamasını oluşturmaktadır. Antik dönem metinlerinde erken cam endüstrisi ile ilgili detaylı bilgiler yer alırken frit ve fayans endüstrisinin gelişimine dair bu tür metinlere rastlanılmamıştır. İlk frit ve fayans buluntular basit boncuklardan oluşurken Geç Tunç Çağından itibaren özellikle Mısır'da kapların ve heykelciklerin yapıldığı bilinmektedir[267]. Fayans eşyanın ve özellikle kalıplar gibi bunların üretiminde kullanılan aletlerin miktar ve çeşidindeki artış bu endüstrinin organizasyonundaki gelişimini yansıtmaktadır. Bu dönemde aynı zamanda fayans bir prestij ürünü olarak genellikle tapınaklarda ve saraylarda bulunmuştur.

Her ne kadar cam üretimi ile ilgili arkeolojik veriler az olsa da antik dönem metinleri bu dönemdeki cam üretimi ve kullanımı ile ilgili temel kaynağı oluşturmaktadır. Ancak söz konusu metinler bilgi verici tekniksel dokümanlar olmayıp bunlar genelde krali belgeler arasında yer almaktadır.

Anadolu'da Kaş yakınlarında Geç Tunç Çağına tarihlendirilen Uluburun batığı frit, fayans ve cam ticareti hakkında önemli bilgilerin elde edilmesini mümkün kılmıştır. Söz konusu batıktan ele geçen bol miktardaki buluntu üzerinde yapılan çalışmalar bunların Mısır kökenli mallar olduğunu ve Kıt'a Yunanistan'a götürülmek üzere gemiye yüklenmiş olduğunu göstermektedir. Uluburun batığının yanı sıra arkeolojik ve filolojik kaynaklarda Doğu Akdeniz ticaretinin kıyıları izleyerek Mısır ile bağlantılı olarak Filistin ve Suriye'deki limanlardan hareket eden gemilerin Anadolu ve Kıbrıs kıyılarını izleyerek Kıt'a Yunanistan'a ulaştıklarını ortaya koymaktadır. Özellikle ham olarak ithal edilen camın çeşitli yerleşimlerde yerel olarak işlenmiş oldukları da arkeolojik kanıtların yanı sıra filolojik belgeler ile de desteklenmektedir.

Bu çalışma sonucunda M.Ö. 2. binde Mezopotamya, Mısır, Ege ve Anadolu arasındaki sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkiler bünyesinde frit, fayans ve cam buluntuların önemli bir yere sahip olduğu ele geçen filo-

[267] Friedmann, *a.g.e.*

lojik ve arkeolojik veriler ile ortaya konulmaktadır. Özellikle söz konusu malzemelerin gerek yapısından kaynaklanan bir çekiciliğinin olması gerekse devrin moda anlayışını yansıtması açısından tercih edilen seri üretim malzemeleri arasında önemli bir yere sahip oldukları aşikardır.

KAYNAKÇA

Albright, William Foxwell, "A New Hebrew Word for "Glaze" in Proverbs", *American Schools of Oriental Research*, 98 (1945), s. 24.

Aldred, Cyril, *Jewels of the Pharaohs: Egyptian Jewelry of Dynastic Period*, New York 1971.

Atik, Şeniz, "Çağlar Boyu Boncuk" bk. *Boncuk: İnanç, Güç ve Güzellik, Rezan Has Müzesi*, İstanbul 2007, ss. 14-17.

Barag, Dan, "Mesopotamian Glass Vessels of the Second Millennium B.C.", *Journal of Glass Studies*, IV (1962), ss. 9-27.

Barag, Dan, "Mesopotamian Core-formed Glass Vessels (1500-500 BC)", bk.: A.L. Oppenheim, R.H. Brill ve A. Von Salderen (eds.) *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia*, Corning Museum of Glass, New York 1970, ss. 129-199.

Barag, Dan, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, Jarusalem 1985.

Barber, Edwin A., "Mosaic and Millefiori Glass", Bulletin of the Pennsylvania Museum, 13/51 (1915), ss. 31-40.

Barnett, Richard D., "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale Near Van", *Iraq*, 12 (1950), ss. 1-43.

Bass, George, "Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck" *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 57, Part 8 (1967).

Bass, George, "A Bronze Age Shipwreck at Uluburun (Kas): 1984 Campaign", *American Journal of Archaeology*, 90 (3) (1986), ss. 269-296.

Bass, George, "Doğu Akdeniz'de Tunç Batıkları" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd, Bochum 2006, ss. 305-310.

Baykal-Seeher, Ayşe ve Jürgen Seeher, "Götterbilder aus Babylonstein? Eine hethitische Gußform aus Boğazköy-Ḫattuša" (2003), *Istanbuler Mitteilungen* 53, ss. 99-111.

Beck, Horace C., "Classification and Nomenclature of Beads and Pendants" *Archaeologia* 77 (1928), ss. 1-76.

Beck, Horace C. ve J.F.S. Stone, "Faience Beads of the British Bronze Age", *Antiquity* LXXXV (1935), ss. 200-217.

Benter, Mathias, "Milas'daki Pilavtepe Miken Oda Mezarı", Frank Rumscheid (ed.), *Die Karer und die Anderen: Internationales Kolloquium an der Freien Universitat* Berlin 13. Bis 15. Oktober 2005, Berlin 2006, ss. 1-6.

Berman, Howard, "A Hittite Parallel to a Section of the Akkadian" in Kurt Bittel, Philo Hendrik, Jan Houwink ten Cate ve Erica Reiner (eds.), *Uitgaven van het Nederlands Historich-Archaeologisch Instituut te İstanbul*, 35, 2008.

Bikai, Patricia M., *The Pottery of Tyre*, Aris & Phillips Ltd., Warminster 1978.

Bittel, Kurt, "Archaologische Funde aus der Türkei 1934-1938", *Archaologischer Anzeiger* 54, s.94.

Bilgen, Nejat, *Çavlum: Eskişehir/Alpu Ovası'nda Bir Orta Tunç Çağı Mezarlığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1668; Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 24, Eskişehir (2005).

Blegen, Carl W. ve Pierce Blegen E., *Prosymna: the Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge University Press, Cambridge (1937).

Blegen, Carl, J.L. Caskey ve Marion Rawson, *Troy III: The Sixth Settlements*, Princeton University Press, Princeton (1953).

Boehmer, Rainer Michael, *Die Kleinfunde von Boğazköy aus den Grabungen 1931-1939 und 1952-1969*, Berlin (1972).

Boysal, Yusuf, "Milli Eğitim Bakanlığı Müsgebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu" *Türk Arkeoloji Dergisi* XIII (1964), ss. 81-85.

Boysal, Yusuf, "Karya Bölgesindeki Yeni Araştırmalar/ New Excavations at Karya" *Anadolu/Anatolia XI* (1967), ss. 1-56.

Branigan, Keith, *The Tombs of Mesara. A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.* London 1970.

Brosman, Paul W. Jr., "The Neuter Plural of Hittite i- and u- Stems", *Journal of the American Oriental Society* 84, 4, (1964), s. 344-348.

Buchholz, Hans Günther ve Vassos Karageorghis, *Altagais und Altkypros*, Ernst Wasmuth, Tübingen 1971.

Chicago Assyrian Dictionary (CAD).

Cooney, John D. *Catalogue of Egyptian Antiquities in the British Museum: IV Glass,* London 1976.

Corning, Museum, *Glass from the Ancient World: The Ray Winfield Collection,* New York 1957.

Coşkun, Yaşar, "Cam Hamuru, Fayans", *Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri Emin Bilgiç Anı Kitabı,* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Yayın No: 381, Sayı 3, ss. 67-73.

Çınardalı, Nazlı, "Panaztepe Kazısında Ele Geçen Bir Grup Süs Eşyası" bak. A. Erkanal vd. (eds.) *İ. Metin Akyurt ve Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, ss. 79-90.

Çınardalı, Nazlı, *M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Süs Eşyasının Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1997.

Çınardalı-Karaaslan, Nazlı, "The East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Context of the Panaztepe Finds", *Oxford Journal of Archaeology,* 31 (2) (2012), s. 121-141.

Çınaroğlu, Aykut, "Kastamonu Kökenli Bir Grup Hitit Gümüş (?) Eseri", *Müze-Museum* 4 (1990-1991), ss. 53-59.

Daux, Georges, "Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Gréce en 1959", *Bulletin de Correspondance Hellenique* LXXXIV (1960), ss. 617-868.

Davies, Norman de Garis, *The Tomb of Puyemré at Thebes,* The Metropolitan Museum of Art, New York 1923.

Demakopoulou, Katie, *O Thisavros ton Aidonion. Sfragides kai Kosmimata tis Ysteris Epohis tou Khalkou,* Ministry of Culture, Athens, 1998.

Demirci, Şahinde, "Şimdiye Kadar Yapılan Arkeometrik Çalışmalarda Cam Ham Maddeleri, Üretimi ve Çeşitliliği Üzerine Elde Edilen Bilgiler", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeoloji'sinde Cam: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar,* Elma Teknik Basım Matbaacılık, Ankara, s. 20-24.

Desborough, Vincent Robin, *The Last Mycenaean and their Successors: An Archaeological Survey C. 1200-1000 B.C.*, Clarendon Press, Oxford 1966.

Eicholz, D.E., *Pliny Natural History X, Libri XXXVI-XXXVII,* Harvard 1962.

Emre, Kutlu, *Yanarlar-Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978.

Erkanal, Armağan, "Panaztepe Kazısının 1985 Yılı Sonuçları" VIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I (1987), ss. 253-261.

Erkanal-Öktü, Armağan, "İzmir Bölgesi Arkeolojik Araştırmalarında Panaztepe Kazısının Yeri" *İzmir Kent Kültür Dergisi* (2002), ss. 188-195.

Erkanal-Öktü, Armağan, "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe" bk.:A. Erkanal-Öktü, S. Günel and U. Deniz (ed.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, ss. 70-90.

Erkanal-Öktü, Armağan, *Panaztepe I,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara (Baskıda).

Erkanal-Öktü, Armağan ve Nazlı Çınardalı-Karaaslan, "Panaztepe 2003 Yılı Kazıları", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2 (2005), ss. 25-36.

Erkanal-Öktü, Armağan ve Nazlı Çınardalı-Karaaslan, "Panaztepe 2008 Yılı Çalışmaları" *31. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2 (2010), ss. 101-116.

Erten, Emel, "Glass in Hittites" *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (2005), ss. 319-329.

Erten, Emel, "Camın Erken Tarihi: Anadolu'da Tunç Çağı'nda Cam Konusunda Düşünceler. Early History of Glass: Comments on the Bronze Age Glass in Anatolia", *Camgeran 2010-Uluslarası Uygulamalı Cam Sempozyumu: Applied Glass Symposium with International Participation,* Eskişehir 2010, ss. 59-64.

Erten, Emel, "Eskiçağ Camcılığında Renk ve Biçim İlişkileri", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı. Türkiye Arkeoloji'sinde Cam: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar,* Elma Teknik Basım Matbaacılık, Ankara 2012, ss. 80-101.

Evans, Arthur, "The Palace of Knossos", *The Annual of the British School at Athens* IX (1903), ss. 1-153.

Evans, Arthur, *The Palace of Minos at Knossos,* Volume I-IV, Macmillan, London 1921.

Evans, Arthur, *The Palace of Minos. A Comparative of Successive Stages of the Early Cretan Civilizations as Illustrated by the Discoverie, Volume IV, Part II,* Mac Millan and Co. Limited, London 1935.

Evely, Doniert, *Minoan Crafts: Tools and Techniques, an Introduction*, Volume 2 (SIMA 92), Aström, Jonsered 2000.

Forbes, Robert James, *Studies in Ancient Technology V*, Leiden 1957.

Fossing, Poul, *Glass Vessels Before Glass Blowing*, Copenhagen 1940.

Foster, Karen Polinger, *Aegean Faience of the Bronze Age*, Yale University Press, New Haven 1979.

Frankforth, Henry, *Iraq Excavations of the Oriental Institute 1932/33: Third Preliminary Report of the Iraq Expedition*, The University of Chicago Press, Illinois 1934.

Francis, Peter, *A Handbook of Bead Materials*, Lapis Route Books, Lake Placid 1982.

Friedman, Florence D., *Gifts of the Nile: Ancient Egyptian Faience*, Thames and Hudson, New York 1998.

Friedrich, Johannes, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952.

Galili, Ehud, N. Shmueli ve Michal Artzy, "Bronze Age Ship's Cargo of Copper and Tin" *The International Journal of Nautical Archaeology* 15 (1986), ss. 25-37.

Gallas, Klaus, *Kreta. Ursprung Europas*, München 1984.

Goldman, Hetty, *Excavations at Gözlükule, Tarsus. From the Neolithic through the Bronze Age I-II*, Princeton University Press, Princeton 1956.

Goldstein, Sidney M., *Pre-Roman and Early Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, Corning 1979.

Graziadio, Giampaola, "The Process of Social Stratification at Mycenae in the Shaft Grave Period: A Comparative Examination and Evidence" *American Journal of Archaeology* 95 (1991), ss. 403-427.

Greenwell, William, "On Some Rare Forms of Bronze Weapons and Implements" *Archaeologia* 58 (1902), ss. 5-6.

Grose, David F., *The Toledo Museum of Art: Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 BC to AD 50*, New York 1989.

Haevernick, T.Elisabeth., *Beitrage zur Geschichte des antiken* Glasses, III: Mykenishes Glas. *Jahrbuch des Römish-Germanischen Zentralmuseums*, von Zabern Mainz 1960, ss. 36-53.

Haevernick, T.Elisabeth., "Mycenaean Glasses", *Archaeology* 16 (1963), no: 3, ss. 190-193.

Haevernick, T.Elisabeth, *Beitrage zur Glasforschung die Wictigscten Aufsatze von 1938 bis 1981*, Mainz 1981.

Hall, H.R. *A Season's Work at Ur*, London 1930.

Harden, Donald B., "Ancient Glass I: Pre-Roman" *The Archaeological Journal* CXXV (1969): ss. 46-71.

Harden, Donald B., "Ancient Glass II: Roman", *The Archaeological Journal*, CXXVI (1970), ss. 44-77.

Harden, Donald B., *Glass of the Caesars*, Published by Olivetti, Milan 1987.

Haussperger, Martha, *Die Einführungsszene. Entwicklung eines Mezopotamischen Motivs von der Altakkadischen bis zum Ende der Altbabylonischen Zeit*, Profil Verlag, München 1991.

Heltzer, Michael, *Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit*, Wiebaden 1978.

Higgins, Reynolds, *Greek and Roman Jewellery*, Methuen and Co., London 1980.

Höckmann, O., "M.Ö. 2. Binde Doğu Akdeniz'de Gemi Yolculuğu" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.), *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd, Bochum 2006, ss. 311-326.

Hughes-Brock, Helen, "Mycenaean Beads: Gender and Social Contexts" *Oxford Journal of Archaeology*, 18 (3) (1999), ss. 277-293.

Hughes-Brock, Helen ve J.N. Coldstream, *Knossos: The Sanctuary of Demeter*, Oxford 1973.

Izre'el, Shlomo, *The Amarna Scholary Tablets*, Groningen 1997.

Jackson, Caroline M. ve Paul T. Nicholson "The Provenance of Some Glass Ingots from the Uluburun Shipwreck", *Journal of Archaeological Science*, 37 (2010), ss. 295-301.

Jacopi, Giulio, "Nuovi Scavi nella Mecropoli Micenea di Jalisso" *Annuario* XIII-XIV (1933), ss. 253-345.

Kaczmarczyk, Alexander ve Hedges Robert E.M. 1983 *Ancient Egyptian Faience: An Analytical Survey of Egyptian Faience from Predynastic to Roman Times*, Aris and Philips, Warminster 1983.

Knudtzon, Jorgen Alexander, *Die El-Amarna Tafeln*, Leipzig 1915.

Korfmann, Manfred, "Beşik-Yassıtepe ve Beşik-Sivritepe 1983 Ön Raporu" *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (1984), ss. 107-120.

Korfmann, Manfred, "Beşik-Tepe Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1984" *Archaologischer Anzeiger* 3 (1986), ss. 304-330.

Kulakoğlu, Fikri ve Kangal Selmin, *Anadolu'nun Önsözü: Kültepe Kaniş-Karumu: Asurlular İstanbul'da*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 78, İstanbul 2011.

Kurinsky, Samuel, *Glassmakers: An Odyssey of the Jews: The First Three Thousand Years.* 1991.

Lamb, Winfred, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar-I" *Archaeologia*, LXXXVI (1936).

Lamb, Winfred, "Excavations at Kusura near Afyon Karahisar-II", *Archaeologia*, LXXXVII (1937), ss. 217-273.

Lilyquist, Christine "Granulation and Glass: Chronological and Stylistic Investigations at Selected Sites, ca. 2500-1400 B.C.", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 290-291 (1993), ss. 29-94.

Lilyquist, Christine ve Robert H. Brill, *Studies in Early Egyptian Glass*, Metropolitan Museum of Art, New York 1993.

Lucas, Alfred, *Ancient Egyptian Materials Industries*, London 1962.

Luckner, Kurt T., "Ancient Glass", *Art Institute of Chicago Museum Studies*, Vol: 2, No:1 (1994), ss. 78-91.

Mariacher, Giovanni, *Glass from Antiquity to the Renaissance*, Milan 1976.

Marshall, Frederick H. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiques, British Museum*, Trustees William Clowes and Sons Ltd, London 1911.

Matsumura, Kimiyoshi, "Büklükale Kazısı 2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4 (2012), ss. 421-427.

Matthaus, Harmut,"Geç Tunç Çağında Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler ve Ticaret Seferleri" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*,: Zero Prod. Ltd, Bochum 2006, ss. 335-368.

Maxwell-Hyslop, K.R., *Western Asiatic Jewellery, c. 3000-612 B.C*, London 1971.

McGovern, Patrick, S.J. Fleming ve C.P. Swann, "The Beads from Tomb 10 a B 27 at Dinkha Tepe and the Beginnings of Glassmaking in the Ancient Near East", *American Journal of Archaeology* 95 (1991), ss. 395-402.

Mellink, Machteld, *A Hittite Cemetery at Gordion*, University of Pennsylvania Press, Philaderphia 1956.

Montelius, Oscar, *La Gréce Préclasique, Premiére Partie*, Stockholm 1924.

Moorey, Peter Roger Stuart, *Ancient Mesopotamia Materials and Industries, The Archaeological Evidence*, Oxford University Press, Oxford 1994.

Mylonas, George E., *Ancient Mycenae*, Princeton 1957.

Mylonas, George E., *Mycenaean ad the Mycenaean Age*, Princeton 1966.

Newberry, Percy E. "A Glass Chalice of Tuthmosis III", *Journal of Egyptian Archaeology* VI (1920), ss. 155-160.

Newton, Maryanne W., Sahra Talamo, Cemal Pulak, Bernd Kromer ve Peter Kuniholm, "Uluburun Batığının Tarihlendirilmesi" bk.: Ünsal Yalçın, Cemal Pulak ve Rainer Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd., Bochum 2006, ss. 117-118.

Nicholson, Paul T., *Egyptian Faience and Glass*, 1993.

Nicholson, Paul T., "Glassmaking and Glassworking at Amarna: Some New Work", *Journal of Glass Studies*, 43, 1995.

Nicholson, Paul T. "Glass and Faience Production Sites in New Kingdom Egypt: a Review of the Evidence" C.M. Jackson-E.C. Wager (ed.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, ss. 1-13.

Nicholson, Paul T. ve E. Peltenburg "Egyptian Faience", bk.: P.T. Nicholson ve I. Shaw (ed.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, ss. 177-194.

Nightingale, George "Tiny, Fragile, Common, Precious Mycenaean Glass and Faience Beads and Other Objects" bk.: C. M. Jackson-E.C. Wager (ed), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, ss. 64-104.

Nikita, Kalliopi "Mycenaean Glass Beads", *Bead Study Trust Newsletter* 38 (2001), ss. 15-17.

Nikita, Kalliopi "Mycenaean Glass Beads: Technology, Forms and Function" bk.: Ian C. Glover, Helen Hughes-Brock ve Julian Henderson (ed) *Ornaments from the Past: Bead Studies After Beck*, Bead Study Trust, London and Bangkok 2003, ss. 23-37.

Noble, J.Veach "The Technique of Egyptian Faience" *American Journal of Archaeology* 73 (1969), ss. 435-439.

Oates, David, Joan Oates ve Helen McDonald, *Excavations at Tell Brak, I: The Mitanni and Old Babylonian Periods*, McDonald Institute Monograph Series, Oxford 1997.

Omura, Sachiro "1996 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları", *XIX, Kazı Sonuçları Toplantısı* I, (1998).

Oppenheim, A.Leo, "The Cuneiform Texts" *GGAM* (1970), ss. 1-231.

Oppenheim, A. Leo, "A Note on Research in Mesopotamian Glass", *Journal of Glass Studies*, XV, (1973), ss. 9-11.

Oppenheim, A.Leo, "Towards a History of Glass in the Ancient Near East" *Journal of American Oriental Society* 93 (1973), ss. 259-266.

Oppenheim, A.Leo, *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia.* Corning, The Corning Museum of Glass Press, New York 1988.

von der Osten, Hans Henning, *The Alishar Höyük Seasons of 1930-1932, Part II*, The University of Chicago Press, Chicago 1937.

Özet, Aynur, "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri ile Antik Çağda Cam Yapımı", *Belleten* LI, 200,(1987), s. 587.

Özet, Aynur, "An Amphoriskos in the Bodrum Museum of Underwater Archaeology" *Journal of Glass Studies* 35 (1993), ss. 142-145.

Özet, Aynur, *Dipten Gelen Parıltı*, Ankara 1998.

Özgen, Engin, A. Engin, B. Uysal, H.K. Ensert ve F. Ay Şafak, "Oylum Höyük 2010" *32. Kazı Sonuçları Toplantısı* (2012), ss. 497-509.

Özgüç, Nimet, "Alişar Eti Buluntularının Tarihlendirilmesi" *Arkeoloji Araştırmaları* II (1945), ss. 73-90.

Özgüç, Nimet, "Kültepe Kaniş'in Anadolu Arkeolojisindeki Yeri", *I. Atatürk Konferansları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVII. Dizi, Sayı 1, Ankara 1964, ss. 179-188.

Özgüç, Nimet, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu* X (1966), ss. 1-28.

Özgüç, Tahsin, *Kültepe-Kaniş*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Özgüç, Tahsin, "The Art and Architecture of Ancient Kanish", *Anadolu/Anatolia* VIII (1964), ss. 27-48.

Özgüç, Tahsin ve Nimet Özgüç, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

Özgüç, Tahsin, *Maşat Höyük II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi V.Dizi, Ankara, 1982.

Özgüç, Tahsin, "New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C.", *Aspect of Change and Cultural Development Essay in Honor of M.J. Mellink*, Wisconsin, 1986.

Özgüç, Tahsin, *Kültepe-Kaniş II: Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

Özgüç, Tahsin, *Kültepe/Kaniş-Nesha. The Earliest International Trade Center of the Ancient World and the Oldest Hittite Capital Town*, Tokyo 2003.

Özgüç, Tahsin, *Kültepe Kanis/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Özgümüş, Üzfirat, "Miken Döküm Boncukları Üzerine Düşünceler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11 (1992), ss. 78-80.

Özgümüş, Üzfirat, *Anadolu Camcılığı*, Pera Yayıncılık, İstanbul 2010.

Özgünel, Coşkun, "Batı Anadolu ve İçlerinde Myken Etkinlikleri" *Belleten* CLXXXVII (1983), ss. 697-743.

Panagiotaki, Marina, "Preliminary Technical Observations on Knossian Faience", *Oxford Journal of Archaeology* 14 (1995), 137-149.

Panagiotaki, Marina,"Production Technology of Aegean Bronze Age Vitreous Materials" bk.: J. Bourriau-J. Phillips (ed.), *Invention and Innovation. The Social Context of Technological Change 2: Egypt, the Aegean and the Near East, 1650-1150 BC.*, Oxbow Books, Oxford 2004, ss. 149-175.

Panagiotaki, Marina, "The Technological Development of Aegean Vitreous Materials in the Bronze Age" bk.: C. M. Jackson-E.C. Wager (eds.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, ss. 34-63.

Pappa, M., "Toumba Aghiou Mamanthos, Khalkidikis" *AEMTh* 6, ss. 475-484.

Perrot, Georges ve Charles Chipiez, *History of Art in Primitive Greece, Mycenean Art, I-II.*, Chapman and Hall Ltd., London 1885.

Persson, Axel W., *The Royal Tombs at Dendra Near Midea*, Oxford University Press, Lond 1931.

Petrie, W.M. Flinders, *Tell el Amarna*, Warminster 1974.

Polikreti, Kyriaki, Joanne M.A. Murphy, Vasilike Kantarelou ve Andreas Germanos Karydas, "XFR Analysis of Glass Beads from the Mycenean Palace of Nestor at Pylos, Peloponnesus, Greece: New Insight into the LBA Glass Trade", *Journal of Archaeological Science*, 38 (2011), ss. 2889-2896.

Polvani, Anna Maria, "KBo XXXI 55 e il Problem adi Della Fabbricazione del Vetro in Anatolia", *Poikilma: Studi in Onore di Michele R. Cataudella in Occasione del 60. Compleanno*, Vol. 2, La Spezia, Agora Edizioni (2001), ss. 1045-1048.

Pulak, Cemal, "Excavations at Uluburun: The Final Campaign " *INA Quaterly* 21.4 (1994), s. 9.

Pulak, Cemal, "The Uluburun Shipwreck: An Overview" *International Journal of Nautical Archaeology* 27, no.3 (1998), ss. 188-224.

Pulak, Cemal., "The Cargo of the Uluburun ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond" bk.: L. Bonfante-V. Karageorghis (ed.) *Italy and Cyprus in Antiquity, 1500-450 BC: Proceedings of an International Symposium Held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Colombia University, November 16-18 2000*, Nicosia 2001, ss. 13-60.

Pulak, Cemal, "Uluburun Batığı" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (ed.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd., Bochum 2006, ss. 57-104.

Pulak, Cemal, "The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade" bk.: J. Aruz, K. Benzel ve J. M. Evans (ed.) *Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, Metropolitan Museum of Art, New York 2008, ss. 289-310.

Pulak, Cemal, "Uluburun Shipwreck" bk. E.H. Cline (ed.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*: 849-861, Oxford University Press, New York 2010.

Rehren, Thilo, "Geç Tunç Çağında Cam Ticareti" bk.: Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta (eds.) *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Zero Prod. Ltd., Bochum 2006, ss. 535-541.

Rehren, Thilo, Edgar B. Pusch ve A. Herold "Glass Coloring Works within a Copper-Centred Industrial Complex in late Bronze Age Egypt" bk.: P. McCray (ed.) *The Prehistory and History of Glassmaking Technology*, Westerville 1998, ss. 227-250.

Renfrew, Colin, *Problems in European Prehistory*, Edinburg University Press, Edinburg 1979.

Riemschneider, Kaspar K., "Die Glassherstellungen in Anatolien nach Nethitischen Quellen", *Anatolian Studies XXXV, Presented to H.G. Gitterbock on the Occasion of His 65th Birthday*, İstanbul, 1974, ss. 263-278.

Rubinson, Karen C., "A Mid-Second Millennium Tomb at Dinkha Tepe", *American Journal of Archaeology* 95 (1981), ss. 373-395.

Sakallakis, John "Minoan Cemeteries at Arkhanes" *Archaeology* 20/1 (1967), ss. 276-281.

Salje, Beate, *Der "Common Style" der Mitanni-Glptik und die Glyptik der Levante und Zyperns in der Spaten Bronzeit*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1990.

Schliemann, Heinrich, *Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*, London 1878.

Schliemann, Heinrich, *Tiryns*: The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns, C. Scribner's Sons, New York 1885.

Schliemann, Heinrich, *Mykenae, bericht über Meine Forschungen und Entdeckungen in Mykenae und Tiryns*, Darmstad 1964.

Schmidth, Eric F., *The Alishar Hüyük, Season of 1928 and 1929, I*, Oriental Institut Publications XIX, The University of Chicago Press, Chicago, 1932.

Schuler, F., "Ancient Glassmaking Techniques, The Egptian Core Vessel Process", *Archaeology*, 15, (1962), ss. 32-37.

Seeher, Jürgen, *Die Bronzezeitlitliche Necropole von Demircihüyük-Sarıket*, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen, 2000.

Seeher, Jürgen, "Boğazköy-Hattuşa 2002 Yılı Çalışmaları", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2 (2004), ss. 11-18.

Sertok, M. Kemal, F. Kulakoğlu ve F. F. Squadrone, "2002 Yılı Şaraga Höyük Kurtarma Kazıları", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2* (2004), ss. 139-152.

Sertok, M. Kemal, F. Kulakoğlu ve F. F. Squadrone, "Şaraga Höyük Salvage Excavations", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2* (2005), ss. 281-290.

Sertok, M. Kemal, F. Kulakoğlu ve F. Flomena Squadrone "Şaraga Höyük 2002 Yılı Kazıları", bk.: N. Tuna-O. Doonan (eds.), *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları, Cilt. I*, Ankara 2011, ss. 215-239.

von der Sleen, W.N.G., *A Handbook on Beads*, Liege 1973.

Spaer, Maud, *Ancient Glass in the Israel Museum: Beads and Other Small Objects* (Israel Museum Catalogue 447), Israel Museum, Jerusalem 2001.

Star, R.F.S., *Nuzi Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk, Iraq Conducted by Harvard University in Conjuction with the American Schools of Oriental Research and the University Museum of Philaderphia 1927-1931*, Cambridge, Massachusetts, 1939, ss. 446-456.

Stern, E.Marianne, "Glass and Rock Crystal: A Multifaceted Relationship", *Journal of Roman Archaeology* 10, 1997, ss. 192-206.

Symenoglou, Sarantis, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton 1985.

Taylour, L.William, E.B. French ve K.A. Wardle, *Well Built Mycenae: The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959-1969*, The Short Run Press, Oxford 1992.

Thompson, Campbell, *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology.*, Clarendon Press, Oxford 1936.

Thompson, D.Burr, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, Aspect of the Ruler-Cult.* Clarendon Press, Oxford 1973.

Tite, Michael, Andrew Shortland, Gareth Hatton, Yannis Maniatis, Despina Kavoussanaki, Mathilda Pyrli ve Marina Panagiotaki, "The Scientific Examination of Aegean Vitreous Materials-Problems and Potential" bk.: Caroline M. Jackson-Emma C. Wager (eds.), *Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Oxford 2008, ss. 105-125.

Vandiver, Pamela, "The Manufacture of Faience", bk. Alexander Kaczmarczyk and Robert E.M. Hedges (eds.), *Ancient Egyptian Faience,* Aris and Philipps, Warminster 1983.

Vermeule, Emily T., "A Mycenaean Jeweler's Mold", *Bull. Museum Fine Arts* LXV (1967), ss. 19-31.

Wace, Alan J.B., " Mycenae: An Archaeological History and Guide", *The Annual of the British School at Athens* XXV (1949), ss. 211-254.

Wainwright, G.A. ve B.A. Peet, "The Excavations at Balabish: Preliminary Notice", *Journal of Egyptian Archaeology* II (1915), ss. 202-203.

Waterhouse, H. "The Knossos Town Mosaic Reconsidered", *Cretan Studies* 4, ss. 165-174.

Wiener, J., *Glass Finds and Glassmaking in Mycenean Greece. An Achaeological Study,* Los Angeles 1983.

Wooley, C. Leonard., *Ur Excavations II: The Royal Cemetery,* London 1934.

Wooley, C. Leonard, *Alalakh. An Account of Excavations at Tell Atchana in Hatay, 1937-1949,* Burlington House, London 1955.

Wulf, Hans E., Hildegard S. Wulff ve Leo Koch, "Egyptian Faience", *Archaeology* 21/2 (1968), ss. 98-107.

Xenaki-Sakellariou, Agnés, *Oi Thalamotoi Tafoi ton Mykinon Anaskafis Ch. Tsounta (1887-1898),* Diffusion de Boccard, Paris (1985).

Yağcı, Emel, "İ.Ö. İkinci Binde Anadolu'da Cam", *OLBA* I (1998), ss. 29-44.

Yalouris, Nicholas, "An Unreported Use for Some Mycenean Glass Paste Beads" *Journal of Glass Studies* X (1968), ss. 9-16.

Yıldırım, Tayfun, "An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum. A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried out Between Years 2003-2005", *Anatolia Antiqua* (2006), ss. 1-14.

Yıldırım, Tayfun ve İsmet Ediz, "Resuloğlu, Çorum'un Güneybatısında Yeni Bir Erken Tunç Devri Mezarlığı", *Çorum Kültür Sanat Dergisi* 1 (2004), ss. 6-9.

Yıldırım, Tayfun ve İsmet Ediz, "2003 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2,* (2005), ss. 193-196.

Yıldırım, Tayfun ve İsmet Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2,* (2007), ss. 211-222.

Yıldırım, Tayfun ve İsmet Ediz, "2006 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *29. Kazı Sonuçları Toplantısı 2,* (2008), ss. 443-454.

Yıldırım, Tayfun ve İsmet Ediz, "2004 Yılı Resuloğlu Mezarlık Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı 2,* (2009), ss. 57-59.

Yıldırım, Tayfun ve Önder İpek, "2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı 3,* (2010), ss. 21-35.

TİYATRO YAZITLARI IŞIĞINDA ASSOS'TA ZANAATKÂRLAR

NURETTİN ARSLAN* – TOLGA ÖZHAN**

Eski Çağ'da çeşitli meslek üyelerinin sosyal ve ekonomik nedenlerle birlik altında toplanmaları çok yaygın görülen bir uygulamadır. Asia Minor'da Aphrodisias, Saittai, Termessos, Ephesos, Hierapolis gibi birçok kentte meslek birliklerinin kendileri için veya varsıl kişilerin herhangi bir meslek birliği için hamam, tiyatro, stadium gibi kamusal alanlarda yer rezerve ettiği bilinmektedir[1]. Assos tiyatrosunda 1993-1995 yılları arasında ele geçen yazıtlar Assos'ta da kamusal alanda bu türde bir uygulamanın var olduğunu ortaya koyar. Tiyatronun oturma sıraları üzerindeki Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen *in situ* yazıtların meslek birliklerine ait olduğu görülmektedir (Res. 1). Roma Dönemi'nde bu tür *topos* yazıtlarının kamusal binalara yöneticilerin izni ile yazılması[2], söz konusu iş kollarıyla uğraşanların statülerinin, yöneticilerin gözünde yüksek olduğunu düşündürmektedir[3]. Assos tiyatrosundaki yazıtların *proedria*'ya yakınlığı dikkate alındığında, meslek gruplarının kentteki statüleri ve kent ekonomisindeki rolleri kendiliğinden açığa çıkmaktadır. Bu yazıtlar, kentte taş ocağı işletmecilerine, dericilere ve demircilere ait birliklerin olduğunu göstermektedir.

1. Yazıt, *ima cavea*'da seyircilerin sahneye bakış açısına göre sağdan üçüncü *cuneus*'ta altıncı oturma sırasının sağ başında yer almaktadır. Üç blok üzerine kabaca kazınmıştır. Blokların toplam uzunluğu 2,56 m'dir. Yazıt, son bloğun ortasında bitmektedir. Harf yüksekliği 0,115 m ile 0,155 m arasında değişmektedir (Res. 2).

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, e-posta: arslannurettin@gmail.com

** Araş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Çanakkale/TÜRKİYE, E-posta: tolgaozhan@comu.edu.tr

[1] Genel olarak Asia Minor'daki meslek birlikleri için bkz. Onno M. van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, J.C. Gieben, Amsterdam, 1997; Imogen Dittmann-Schöne, *Die Berufsvereine in den Städten des Kaiserzeitlichen Kleinasiens*, S. Roderer Verlag, Regensburg, 2001.

[2] van Nijf, *a.g.e.*, s. 219-220.

[3] van Nijf, *a.g.e.*, s. 224; Dittmann-Schöne, *a.g.e.*, s. 80-81.

Λατόμων

Latomos'un bazen taşı işleyen kişiler için kullanılan *lithoksoos* kelimesiyle aynı anlamda kullanıldığı bilinse de, *latomos* genel olarak taş ocağı işçilerini tanımlamak için kullanılan bir kelimedir[4]. Assos çevresinde yoğun olarak görülen taş ocakları göz önüne alındığında, *latomos* taş ocağı işçileri için kullanılmış bir terim olmalıdır. Asia Minor kentleri içinde taş ocağı işçilerinin kamusal alanda görüldüğü bir diğer kent de Termessos'tur. Termessos tiyatrosunda, Hartwin Brandt'ın[5] "*Steinbrucharbeiter in den Bergen*" olarak tanımladığı taş ocağı işçilerinin ön sıralardaki rahiplere yakın oturmalarını Onno M. van Nijf, işçilerin toplumsal statüleriyle ilişkilendirir ve toplum içinde belirli bir saygınlıkları olduğunu belirtir[6]. Yine Onno M. van Nijf, Termessos'takine benzer bir şekilde, Atina'daki Dionysos tiyatrosunda taş işçileri için ayrılan yerin nispeten itibarlı bir konum olduğunu söyler[7]. Tiyatrodaki konumları göz önüne alındığında benzer durumun Assos'taki taş işçileri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle Eski Çağ'da Assos taşının belirli bir üne sahip olduğu düşünülürse, taş işçileri için tiyatroda itibarlı bir yer ayrılmasının nedeni daha kolay anlaşılabilir.

Nitekim Eski Çağ'da Asia Minor'da mermerleriyle ve taşlarıyla ünlü birçok kent bulunmaktaydı[8]. Zengin mermer yataklarına sahip olan kentlerden bazıları bunları ihraç ederken bazıları da sadece kendi ihtiyaçları için kullanmaktaydı. Assos kentindeki tüm imar faaliyetlerinde kullanılan yerel taşın kayda değer ve yaygın bir üne sahip olması antik edebi kaynaklar tarafından ortaya konmaktadır. Farklı türlerde eserler vermiş, hemen hemen çağdaş olan birçok antik yazar, "Assos taşı" ve "Assos taşı çiçeği" olarak adlandırılan bu taşın özellikle tıbbi alanda kullanımına dikkat çeker. Tıp alanında eserler yazmış olan Cornelius Celsus, Assos taşının şişkinliği olan ayaklarda ve ellerdeki eklem ağrılarının

[4] Hugo Blümner, *Technologie und Terminology der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern III*, Teubner, Leipzig, 1884, s. 69 no.3; Louis Robert, *Hellenica XI-XII*, Adrien-Maisonneuve, Paris, 1960, s. 32, dipnot. 3.

[5] Hartwin Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens in Altertum*, Asia Minor Studien 7, Habelt, Bonn, 1992, s. 137.

[6] van Nijf, *a.g.e.*, s. 225.

[7] van Nijf, *a.g.e.*, s. 226.

[8] Asia Minor'da mermer ve taşı ile ünlü olan kentler için bkz. Thomas R. S. Broughton, "Roman Asia Minor", *An Economic Survey of Ancient Rome IV*, ed. Terry Frank, The John Hopkins Press, Baltimore, 1938, s. 624-625.

giderilmesi ve hafifletilmesi amacıyla kullanıldığını ifade eder[9]. Yaşlı Plinius gut hastalığında ayakların Assos taşından oyulmuş bir kap içinde bekletilmesinin ve yine Assos taşının öğütülerek sırtlan safrasıyla karıştırılarak uygulanmasının bu hastalığa iyi geldiğini belirtir[10]. İ.S. 1. yüzyılda yaşamış bir ilâçbilimci ve botanikçi olan Dioskorides de gut hastalarının Assos taşından yapılan bir küvetin içine ayaklarını sokması durumunda bunun hastaya yarar sağlayacağını söylerken, bir hiciv ustası olan Lukianos, gut hastalığına iyi geldiği söylenen ve Assos taşını da içeren başka bir karışımdan söz eder[11]. Ancak tüm bunlara rağmen görüntüsüyle gösterişten uzak olan bu taşın, Eski Çağ'daki gerçek ününü *sarkophagos* (et yiyen) adıyla elde ettiği söylenebilir. Yaşlı Plinius, *lapis sarcophagus* olarak adlandırılan bu taşın içerisine yerleştirilen cesetlerin kırk gün içerisinde yok olduklarını aktarır[12]. Plinius'un çağdaşı ve sonrasındaki yazarlar tarafından da bu inanışın aktarılması, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Assos taşından yapılmış lahitlerin belirli bir üne sahip olduklarının en açık göstergesidir. Ancak İ.Ö. 4. yüzyılda Assos'tan bahsetmese de Theophrastos'un Lykia Bölgesi'nde bulunan, içindeki sıcaklıkla insan bedenini hızla çürüttüğüne inanılan lahitlerden bahsetmesi, bu tür taşların ünlerinin Hellenistik Dönem'e kadar geriye gittiğini düşündürmektedir[13].

Assos nekropolisinde Arkaik Dönem'den beri kullanıldığı bilinen Assos taşından üretilmiş lahitler, özellikle Roma Dönemi'nde karakteristik bir özellik göstermeye başlar. Her iki uzun yüzündeki iki *girland* ve bunların ortasında yer alan *tabula ansata*, alışılmış olanın dışında bir özellik gösterir[14]. Peloponnesos Yarımadası'nın güneybatı ucunda bir kent olan Methone açıklarındaki bir batıkta bulunan altı adet Assos lahdi, Assos'taki lahit ticaretinin en önemli kanıtlarındandır[15]. İ.S. 180-250 yılları arasına tarihlenen bu lahitlerin Akdeniz'in farklı köşelerindeki kent-

[9] Celsus, *De medicina* 4.31.7.

[10] Plinius, *Naturalis Historia* XXVIII. 27 (96); XXXVI. 28 (132).

[11] Dioskorides, *De materia medica* 5.124; Lukianos, *Podagra* 162.

[12] Plinius, *Naturalis Historia*, II. 98 (211); XXXVI. 27 (131).

[13] Theophrastos, *De igne* 46.

[14] Assos taşından yapılmış lahitlere kendine özgü bir karakter verilmesi, cesetleri cürütmesiyle ilgili yaygın ününü görsel alana taşınmasıyla ilgili olabilir. Böylece birisi alışılmışın dışındaki bu lahdin görünüşünden kolaylıkla onun Assos taşından yapılmış bir lahit olduğunu anlayabilecekti.

[15] Methone batığındaki lahitler için bkz. Peter Throckmorton - John M. Bullitt, "Underwater Surveys in Greece", *Expedition*, c. V/2 (1963), s. 21-23.

lere kadar yayılması, bu lahitlere olan talebin bir göstergesi olarak kabul edilebilir[16].

Antik kaynaklarda tıbbi alanda kullanımıyla öne çıkan Assos taşının bu amaç için büyük oranda talep gördüğünü söylemek doğru olmayacaktır. Ancak Assos taşının cesetlerin etlerini hızlı bir şekilde çürütmesi ile ilgili tuhaf ünü lahit ticaretine önemli bir katkı sağlamış olmalıdır[17]. Lahit ticaretine ek olarak, Assos'daki tüm yapılarda andezit taşının kullanılması nedeni ile kentin kuzeyindeki ve akropolisin yamaçlarındaki taş ocaklarının her dönemde yoğun olarak işletilmesi taş ocaklarının kârlı bir iş alanı olduğunu düşündürmektedir (Res. 3). Assos taşına gelen iç ve dış talepler ve bunun beraberinde getirdiği kârlı iş kapısı, Romalı iş adamlarını Assos'a çeken etkenlerden biri olabilir. Prokonnesos'ta mermer ticaretiyle uğraştığı düşünülen Lollius soyundan bazı kişilerin Assos'ta da görülmesi; bu soya mensup kişilerin kentte taş işiyle uğraşmış olabileceklerini, dolayısıyla da Assos'ta taş işinin kayda değer ticari bir alan olmuş olabileceğini düşündürmektedir[18].

2. Yazıt, *ima-cavea*'da bir numaralı yazıt ile aynı *cuneus*'ta sekizinci oturma sırasının ortasında yer alır. Yazıt üç blok üzerine kabaca kazınmıştır. Blokların toplam uzunluğu 2,89 m'dir. Harf yüksekliği 0,18 m ile 0,27 m arasında değişmektedir (Res. 4). Yazıt şöyledir:

Σκυτέων

Skyteus ve *skytotomos* kelimeleri bazen deri alanında çalışan işçiler için kullanılan genel bir kelime olsa da *skyteus* genellikle ayakkabı üreticisini tanımlamak için kullanılan bir terimdi[19]. Roma İmparatorluk Dönemi'nde

[16] Tarihleme için bkz. John B. Ward-Perkins - Hazel Dodge, *Marble in Antiquity: Collected Papers of J. B. Ward-Perkins*, Archaeological Monographs of the British School at Rome no. 6, London, 1992, s. 146-147. Assos lahdinin ihraç edildiği yerler için bkz. Guntram Koch, "Der Import Kaiserzeitlicher Sarkophage in den römischen Provinzen Syria, Palaestina und Arabia", *Bonner Jahrbücker* 189 (1989), 174-211; Ward-Perkins - Dodge, *a.g.e.*, 139-143.

[17] Ward-Perkins - Dodge, *a.g.e.*, s. 35, 80, 119. Theodosia Stefanidou-Tiveriou, Assos lahitlerinin daha az varlıklı aileler tarafından tercih edildiğini ileri sürer, bkz. Theodosia Stefanidou-Tiveriou, "Social Status and Family Origin in the Sarcophagi of Thessalonike", *From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology*, eds. L. S. Nasrallah vd., Harvard University Press, Cambridge, 2010, s. 155.

[18] Rosalinde A. Kearsley, *Greeks and Romans in Imperial Asia*, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 59, Habelt, Bonn, 2001, no. 2.

[19] Blümner, *a.g.e.*, bd. 1, s. 268; W.K. Pritchett - A. Pippin, "The Attic Stelai: Part II", *Hesperia* XXV/3 (1956), s. 279-280.

başlıca deri üretim merkezlerinden olan Asia Minor'daki birçok kentte dericiliğin alt dallarında çalışanlara ait meslek birlikleri bulunmaktaydı[20]. Hiç kuşku yok ki bu meslek birliklerinin Asia Minor'da bu kadar yaygın görülmesinde bölgedeki hayvan çeşitliliği büyük rol oynamıştır.

Dericilik ve hayvancılık arasındaki sıkı ilişki göz önünde bulundurulduğunda, hayvancılığın Assos'ta yaygın bir uğraş olabileceği akıllara gelir. Assos'un bölgenin güneyinde yer alması ve iç kesimlere göre daha ılıman bir iklime sahip olması ve yazları hariç, hemen hemen her mevsim yağış alması büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği için uygun bir ortam sağlamaktadır[21]. Günümüzde de hayvancılık Assos ve çevresinde en önemli geçim kaynakları arasında yer almaktadır.

Antik kaynaklarda Assos'taki hayvancılığa dair en somut kanıtı İ.S. 2. yüzyılda yaşamış olan Athenaios sunar. Yazar, Mısır kralı Ptolemaios'un eserine atıf yaparak Pergamon kralı II. Eumenes'in Assos'tan tanesine dört bin drahmi ödeyerek aldığı kar beyazı, büyük domuz yavrularından bahseder[22]. Merkelbach da buradan yola çıkarak Assos'da hayvancılığın tarımla birlikte ana geçim kaynağı olması gerektiğini ileri sürer[23]. Assos'un kar beyazı domuzlarından, başka hiçbir antik yazar bahsetmese de meşe palamudunun bölgede yaygın olması, buranın domuz yetiştirmek için ideal bir ortam olduğunu gösterir[24]. Yine de arkeolojik veriler olmaksızın Eski Çağ'da Assos'taki hayvancılık hakkında kesin şeyler söylemek zordur.

Assos'ta deri üretimini destekleyecek diğer bir veri de Eski Çağ'da deriyi tabaklamak ve boyamak için kullanılan meşe palamudunun Assos ve çevresinde yaygın olarak görülmesidir.[25] Düyun-u Umumiye ta-

[20] Asia Minor'daki deri işçilerine ait birlikler için bkz. Broughton, *a.g.e.*, s. 824; Dittmann-Schöne, *a.g.e.*, s. 183 no. III.1.13; 194-195 no. III.20-24; 217 V.4.3; 238 no. VI.4.2; 203 no. II-I.5.2.

[21] Assos ve çevresinin iklim özellikleri için bkz. Joseph T. Clarke, *Report on the Investigation at Assos, 1882,1883 Part I*, MacMillan Company, New York, 1898, s. 369-376.

[22] Athenaios, *Deipnosophistai* IX.17.

[23] Reinhold Merkelbach, *Die Inschriften von Assos*, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 4, Habelt, Bonn, 1976, s. 108.

[24] Columella (VII.9.6) domuz sürüleri için en iyi ideal alanların meşe ağaçlarıyla örtülü alanlar olduğunu belirtirken, Polybius (II.15) meşe ağaçlarıyla kaplı Po ovasının İtalya'nın hemen hemen tüm domuz ihtiyacını karşıladığını söyler.

[25] Deri tabaklamakta kullanılan yöntemler için bkz. Robert J. Forbes, *Studies in Ancient Technology V*, E. J. Brill, Leiden, 1966, s. 48-50.

rafından Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerinin istatistiki verilerini çıkarmak üzere görevlendirilen Vital Cuinet'in bölgeye ait 1890 yılı verilerine göre, meşe palamudu Biga Sancağı'nda 266.510 hektarlık alanı kaplarken, 6.700.00 kuruşluk meşe palamudundan elde edilen toplam gelirin % 65,67'si Ayvacık'ta yetişmekteydi[26]. Eski Çağ'da Assos, hiç kuşkusuz deri üretimi için uygun koşullara sahipti: İklimi hayvan çeşitliliğine uygun bir ortam sağlarken deriyi tabaklamaya yarayan meşe palamudu da bu topraklardan kolayca elde edilebiliyordu.

3. Yazıt, *media-cavea*'da sağdan altıncı *cuneus*'ta dokuzuncu oturma sırasının sağ başında yer almaktadır. Yazıt iki blok üzerine yayılmış ve kabaca kazınmıştır. İki bloğun toplam uzunluğu 2,61 m'dir. Harf yüksekliği 0,145 m ile 0,245 m arasında değişmektedir (Res. 5). Yazıt şöyledir:

Σ̣ί̣δηρο̣ι

Diğer iki yazıt ile karşılaştırıldığında, burada mesleği icra eden kişiyi belirtmesi için demirci anlamına gelen ve sıklıkla tercih edilen *kalkheus* veya *sidereus* kelimesinin kullanılması beklenirdi[27]. Ancak demir anlamına gelen *sideros* kelimesi kullanılmıştır. *Sideros* kelimesinin Klasik Dönem'de oduncular, taşçılar ve çiftçilerin kullandığı demir aletlerin satıldığı yer anlamında kullanıldığı bilinmektedir[28]. Yazıtta geçen *sideroi* terimiyle Assos'taki demir atölyeleri kastedilmiş olmalıdır. Asia Minor'da sadece Ilion, Nikaia ve Ephesos (?) kentlerinde demircilere ait birliklerin olduğu bilinmektedir[29]. Ancak elimizde herhangi bir kanıt olmasa da Eski Çağ'da demirden üretilmiş kaliteli ürünleriyle Romalı işadamlarını kendine çeken Kibyra gibi kentlerde bu türde bir birliğin var olması olasıdır.

Assos'un doğusunda yüzeyde görülen yoğun demir cürufu bu iş kolunun somut delili olarak görülebilir. Assos ve civarında güncel bilgilerimize göre antik bir demir yatağının varlığı bilinmemektedir. Ancak

[26] Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie III*, Paris, 1893, s. 703-704. Ayrıca bkz. John M. Cook, *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*, Oxford University Press, New York, 1973, s. 10.

[27] *Khalkeus* ve *sidereus* için bkz. Blümner, *a.g.e.*, bd. 4, s. 340.

[28] Bkz. Ksenophon, *Hellenika* III.3.7: "...τὸν δ' εἰπεῖν ὅτι οἱ μὲν δήπου συντεταγμένοι ἡμῶν ἔφασάν γε ὅπλα κεκτήμεθα, τῷ δ' ὄχλῳ, ἀγαγόντα εἰς τὸν σίδηρον ἐπιδεῖξαι αὐτὸν ἔφη πολλὰς μὲν μαχαίρας, πολλὰ δὲ ξίφη, πολλοὺς δὲ ὀβελίσκους, πολλοὺς δὲ πελέκεις καὶ ἀξίνας, πολλὰ δὲ δρέπανα. λέγειν δ' αὐτὸν ἔφη ὅτι καὶ ταῦτα ὅπλα πάντ' εἴη ὁπόσοις ἄνθρωποι καὶ γῆν καὶ ξύλα καὶ λίθους ἐργάζονται..."

[29] Dittmann-Schöne, *a.g.e.*, s. 116 no. I.1; 126 no. I.8; 141 no. II.1.26 (?).

Sotacus'tan alıntı yapan Plinius[30], bölgede Aleksandreia Troas civarında demir minerallerinin varlığından bahsederken Strabon[31], Andeira yakınlarında yakılınca demirleşen bir tür taş olduğundan söz etmektedir.

Assos tiyatrosundaki yazıtlardan yola çıkarak kentin sosyo-ekonomik durumuna dair çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Özellikle taş ve deri işçilerinin *proedria*'ya yakın bir konumda yer almaları onların toplum içindeki saygınlıklarını gösterir niteliktedir. Elimizde herhangi bir kanıt olmasa da toplumda bu statüyü edinebilmelerinde bu iş kollarının Assos ekonomisine katkılarının büyük rol oynadığını varsaymak yanlış olmayacaktır. Yazıtların Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmesi de antik edebi kaynaklarla tutarlılık göstermektedir. İ.S. 1. yüzyılda yaşamış olan Yaşlı Plinius'un anlattıklarına bakılacak olursa, Assos taşının bu yıllarda belli bir üne sahip olduğu düşünülebilir. Özellikle Assos taşından imal edilmiş olan lahitlerin İ.S. 2. ve 3. yüzyılda denizaşırı kentlerde talep görmesi taş işçilerinin toplumsal statülerini daha keskin hatlarla belirlerken beraberinde büyük çaplı bir iş kolunun kapılarını açmıştır.

KAYNAKÇA

Blümner, Hugo, *Technologie und Terminology der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern I-IV*, Teubner, Leipzig, 1875-1886.

Brandt, Hartwin, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens in Altertum*, Asia Minor Studien 7, Habelt, Bonn, 1992.

Broughton, Thomas R. S., "Roman Asia Minor", *An Economic Survey of Ancient Rome IV*, ed. Terry Frank, The John Hopkins Press, Baltimore, 1938.

Clarke, Joseph T., *Report on the Investigation at Assos, 1882,1883 Part I*, MacMillan Company, New York, 1898

Cook, John M., *The Troad: An Archaeological and Topographical Study*, Oxford University Press, New York, 1973.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie III*, Paris, 1893.

[30] Plinius, *Naturalis Historia* XXXVI. 25 (128).
[31] Strabon, *Geographika* XIII 1.56.

Dittmann-Schöne, Imogen, *Die Berufsvereine in den Städten des Kaiserzeitlichen Kleinasiens*, S. Roderer Verlag, Regensburg, 2001.

Forbes, Robert J., *Studies in Ancient Technology V*, E. J. Brill, Leiden, 1966.

Kearsley, Rosalinde A., *Greeks and Romans in Imperial Asia*, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 59, Habelt, Bonn, 2001.

Koch, Guntram, "Der Import Kaiserzeitlicher Sarkophage in den römischen Provinzen Syria, Palaestina und Arabia", *Bonner Jahrbücker* 189 (1989), 174-211.

Merkelbach, Reinhold, *Die Inschriften von Assos*, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 4, Habelt, Bonn, 1976.

Pritchett, W. K. - Pippin, A., "The Attic Stelai: Part II", *Hesperia* XXV/3 (1956), s. 178-328.

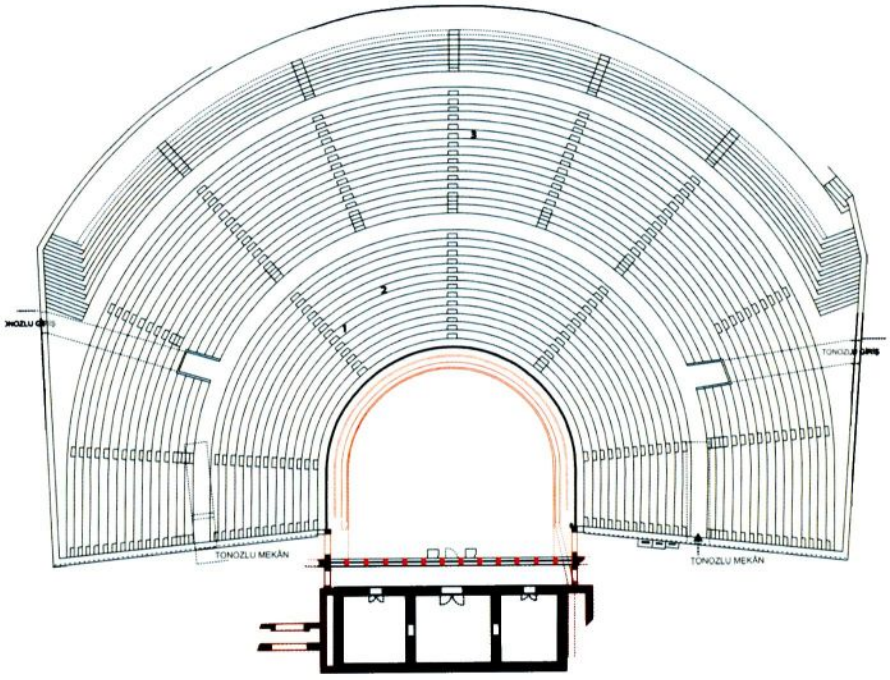
Robert, Louis, *Hellenica XI-XII*, Adrien-Maisonneuve, Paris, 1960.

Stefanidou-Tiveriou, Theodosia, "Social Status and Family Origin in the Sarcophagi of Thessalonike", *From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology*, eds. L. S. Nasrallah – C. Bakirtzis – S. J. Friesen, Harvard University Press, Cambridge, 2010, s. 151-188.

Throckmorton, Peter - Bullitt, John M., "Underwater Surveys in Greece", *Expedition*, c. V/2 (1963), s. 17-23.

van Nijf, Onno M., *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, J.C. Gieben, Amsterdam, 1997.

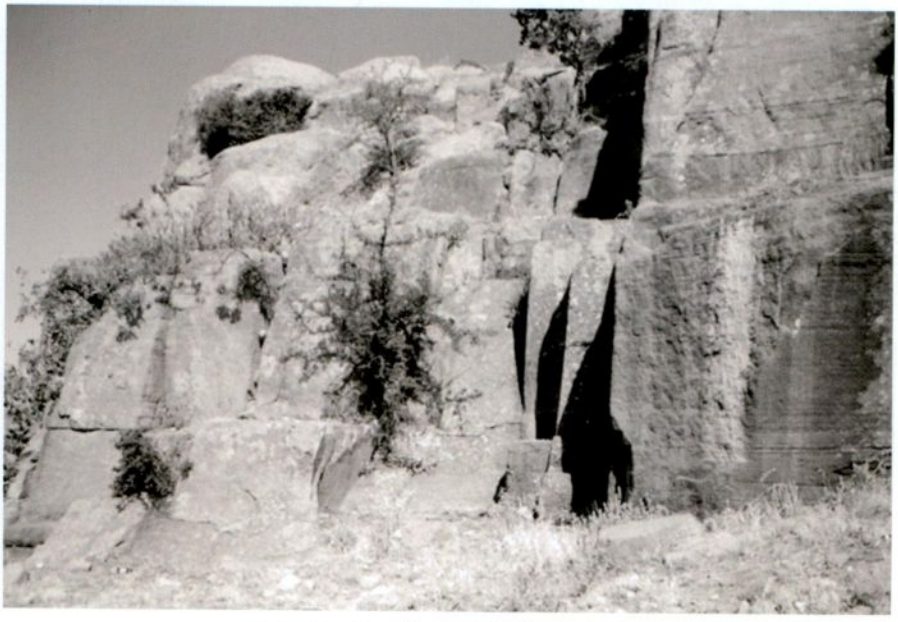
Ward-Perkins, John B. - Dodge, Hazel, *Marble in Antiquity: Collected Papers of J. B. Ward-Perkins*, Archaeological Monographs of the British School at Rome no. 6, London, 1992.



Resim 1 - Assos tiyatrosu ve yazıtların konumu



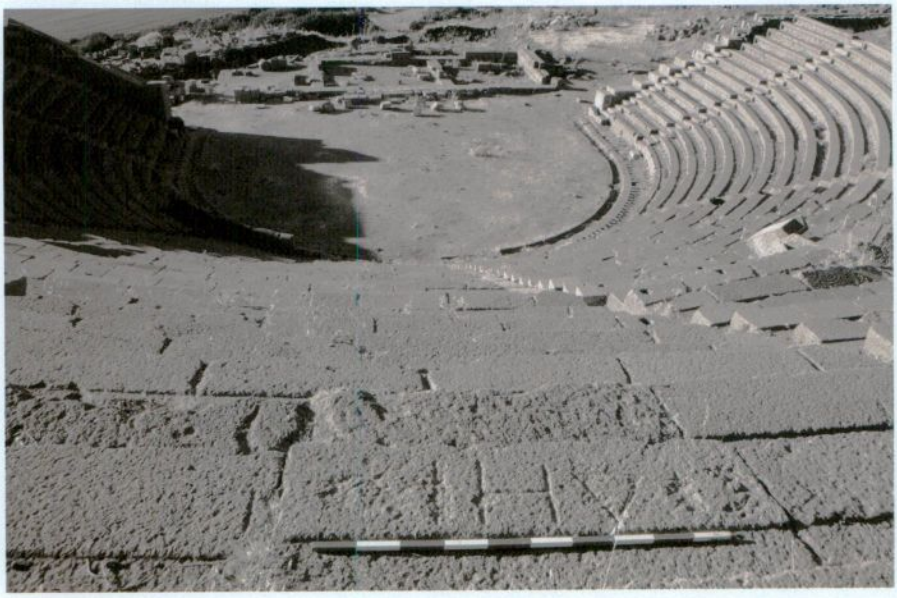
Resim 2 - Taş ocağı işçilerine için rezerve edilmiş oturma sırası



Resim 3 - *Akropolis*in eteğinde bir taş ocağı



Resim 4 - Dericiler için rezerve edilmiş oturma sırası



Resim 5 - Demirciler için rezerve edilmiş oturma sırası

UYGUR KAĞANLIĞI YAZITLARI İLE YENİSEY YAZITLARINDA *TÜRK* ADININ KULLANIMI ÜZERİNE

ERHAN AYDIN*

Giriş

Eski Türk yazıtları, çok farklı coğrafyalarda taş, kaya ile çeşitli nesnelere veya eşyalara yazılmış olup Türkçenin en eski yazılı belgeleri olması bakımından büyük bir önemi vardır. Türk dili araştırmalarının dışında çok çeşitli bilim alanlarında bu yazıtlardan yararlanılmaktadır.

Türk adının eskiliği, anlamı ve yaygınlığı bu çalışmanın sınırları dışında tutulacaktır. Bu konu ile ilgili çok çeşitli görüşler içeren çalışmalar yapılmıştır. İbrahim Kafesoğlu'nun, bütün bunları ayrıntısıyla işleyen makalesinden ve kaynakçasından yararlanılabilir[1].

Türk adının ilk kez bu yazıtlarda kullanılmış olmasından hareket ederek bu çalışmada Kök Türklerden kalan yazıtların dışındaki yazıtlarda Türk adı ile hangi boyun kastedildiği üzerinde durulmuştur. Kök Türk döneminden kalan yazıtlardaki Türk adının kullanımı için Hatice Şirin User'in çalışmasından yararlanılabilir[2].

Çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır: Birinci bölümde Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlardaki Türk adı üzerinde durulmuştur. Bu yazıtlarda anlatılan olaylarda tarih bulunması Türk adı ile hangi boyun kastedildiği konusunun tespitinde kolaylık sağlamıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Yenisey yazıtlarındaki Türk adı üzerinde durulmuştur. Bu yazıtların tarihsiz oluşu burada geçen Türk adının tespitinde Uygur Kağanlığı'nın yazıtlarından yararlanmayı zorunlu kılmıştır.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, Kayseri/ TÜRKİYE, erhana@erciyes.edu.tr

[1] İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte 'Türk' Adı", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 306-319.

[2] Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 166-169.

1. Uygur Kağanlığı Yazıtlarında *Türk* Adının Kullanımı

Uygur Kağanlığı'ndan kalan en önemli belgeler hiç kuşkusuz Tes, Tariat (Terh) ve Şine Usu yazıtlarıdır. Bu üç yazıtta Uygur Kağanlığı'nın özellikle ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Tariat ve Şine Usu yazıtları çok satırlı yazıtlarımızdandır. Bu bölümde Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tes, Tariat ve Şine Usu'da geçen Türk adı üzerinde durulmuştur. Tes Yazıtı'nda *Türk* veya *Türük* şeklinde sözcük bulunmamaktadır. Diğer iki yazıttaki 'Türk' adı ise *Türük* biçiminde yazılmıştır. Türk adının geçtiği satırlar aşağıda bulunmaktadır:

* Tariat Doğu 5: <...>*-ntar atantım sekiz otuz yaşıma yılan yılka türük ėlin anta bulga<t>dım anta artatdım* "<...> atandım. Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında (741) (Kök) Türk yurdunu, o anda, karıştırdım ve o anda bozguna uğrattım."

Uygur Kağanı Moyanchuo 磨延啜 'nun verdiği bilgiye göre 741'de Kök Türk yurdunda karışıklık çıkarılmıştır. Buradaki Türk yurdu ile kastedilen Kök Türklerin hüküm sürdüğü topraklardır. Dolayısıyla Türk adı ile Kök Türkler kastedilmiştir.

* Tariat Doğu 7: <...> *kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka anta yėtinç ay tört yėgirmike* "<...> Kömür Dağı'nda (ve) Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk boyuna, orada, yedinci ayın on dördünde."

* Tariat Doğu 8: <...> *anta toŋtartım kan[ın altım] anta yok boltı türük bodunug anta içgertim anta yana* "<...> orada devirdim (yıktım). Hanını (tutsak) aldım, orada, yok oldular. (Kök) Türk halkını orada tabi kıldım. Orada yine."

Moyanchuo 磨延啜 Tariat Yazıtı'nın doğu yüzünün 8. satırında da Kök Türkleri tabi kıldığını anlatmaktadır. Görüldüğü gibi buradaki Türk adı ile de Kök Türklerin kastedildiği açıktır.

* Şine Usu Kuzey 4: *tür[ük kagan] çak elig yıl olurmış türük ėliŋe altı otuz yaşıma ıdok . o/u .. g[ı] <...>bėrti anta buyr[ukı]* "(Kök) Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş. (Kök) Türk yurdunda yirmi altı yaşımda kutsal <...>–verdi. Orada bakan(ları)."

Şine Usu Yazıtı'nın en tartışmalı yerlerinden biri olan bu satırda köşeli ayraç içerisindeki bölümün *türük kagan* ve ardından da *çak elig yıl olurmış* okunması gerektiği daha çok taraftar toplamıştır. Konu ile ilgili tar-

tışmanın ayrıntısı için bk.[3] Buradaki Türk adı ile Uygurların, Kök Türk egemenliği altında geçen elli yılından söz edilmiştir.

* Şine Usu Kuzey 8: *ėrtim kara kum aşmış kögürde kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka* <...> "Ulaştım. Kara Kum'u aşmış, Kögür'de, Kömür Dağı'nda, Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk boyuna <...>."

Bu satırda sözü edilen *üç tuglug türük bodun* sözcük öbeği ile kimlerin kastedildiği bilinmemektedir. Satırın hemen başında geçen *Kömür Tag* ve *Yar Ügüz* adları göz önüne alındığında farklı bir coğrafyadan bahsedildiği kolayca anlaşılır. Yazıt üzerinde çalışan araştırmacılardan Tekin, *Kömür Tag*'ın Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir dağ olduğunu düşünmektedir[4]. Bazin ise *Kömür Tag*'ın 'siyah dağ' anlamında olduğunu düşünerek Çin. Heishan dağı ile eş tutmuştur[5]. *Kömür Tag*'ın Gobi'nin kuzey veya kuzey-batısında bir yerde olduğu genel kanaattir. Satırdaki bir diğer yer adı olan *Yar Ügüz*'ü 'Yar Irmağı' olarak anlamlandırmanın mümkün olduğu açıktır. Bazin'e göre *Yar Ügüz* ise Sarı Irmak (Çin. Huanghe 黃河, Tü. *Yaşıl Üguz*)'ın kuzey koludur. Bu anlamda, ırmağa 'fay ırmağı' da denmektedir[6]. Tekin ise Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir ırmak olduğunu[7], Gömeç de Bazin'e dayanarak Sarı Irmak'ın kuzeyinde olması gerektiğini düşünmektedir[8]. Bu satırların yazarı yer adlarıyla ilgili çalışmasında biraz daha geniş bir yer tespiti ile "Kara Kum ile Hangay Dağları arasında bir ırmak" biçiminde vermiştir[9].

Bu veriler ışığında satıra yeniden bakıldığında Uygurların yaşadığı orta ve kuzey Moğolistan coğrafyasından daha güneyde bir yerdeki boydan söz edilmektedir. *üç tuglug türük bodun* ile hangi boydan söz edilmiş olabileceği ile ilgili olmak üzere F. Hirth, Çin kaynaklarında geçen M'u-ma-t'u-küe veya M'u-ma-T'u-ch'üeh ile ilişkilendirmek istemiştir.

[3] Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 66-68.

[4] Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, 46/184, (1983), s. 834.

[5] Louis Bazin, "Eski Türk Yer Adları Üzerine Notlar", çev. Zümral Ölmez, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, S. 11, (Şubat 1997), s. 77.

[6] Bazin, *a.g.e.*, s. 77.

[7] Tekin, *a.g.e.*, s. 834.

[8] Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", *Türk Kültürü*, 39/453, (2001), s. 36.

[9] Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 187.

Hirth'e göre bu adın tam karşılığı "tahta atlı Türkler"dir. Hatta Hirth, Çin. M'u-ma karakterlerinin 'kar ayakkabısı' anlamında olduğunu belirtmiştir[10]. W. Eberhard ise *üç tuglug türük bodun*'un T'u-po, M'i-lieh-k'o ve O-chih olduklarını söylemektedir[11]. B. Ögel de Hirth'in önerilerine aynen katılır ve 'tahta atlı Göktürkler' ile ne anlatılmak istendiğinin anlaşılamamış olduğunu belirtir[12]. Ögel bu makalesinin ilerleyen bölümlerinde ise Üç Oğuzlarla birleştirir[13]. Aynı konu hakkında Ögel'in 1957 yılında yayımlanan çalışmasına da bakılabilir[14]. Gerçekten *üç tuglug türük bodun* ile hangi boyun kastedilmiş olduğunu anlamak zor olsa da Çin kaynaklarındaki Tujue 突厥 (T'u-ch'üeh) ile Kök Türklerin kastedilmiş olması gerçeğinden hareket ederek buradaki Türk adının yol göstericiliğinden yararlanıp bu ad ile Kök Türklerin güney bölümlerinde bulunan Kök Türk kökenli bir boydan söz edilmiş olabileceği savına varmak mümkündür. Yeri gelmişken *üç tuglug türük bodun* ile "tahta atlı Göktürkler"in neden ilişkilendirildiğinin de sorulması gerekmektedir. Ayrıca "tahta atlı Göktürkler" ile Yenisey yazıtlarının bazılarında geçen *sekiz adaklıg barım* sözcük grubunun karşılaştırılmasının yararlı sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

* Şine Usu Kuzey 10: *tutdum katunın anta altım türük bodun anta ıŋaru yok boltı anta kèsre takıgu yıl[ka]<...>bodun<...> [-un] tuyup* "(Ozmış Kağan'ı) tuttum. Hatununu orada aldım (ele geçirdim). Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu. Ondan sonra tavuk yılında (745) <...> halk <...>-ını duyup."

Moyanchuo 磨延啜, Şine Usu Yazıtı'nın kuzey yüzünün 10. satırındaki *Türük* sözcüğü ile yine Kök Türklerden bahsetmiş ve satırın başında belirtilmemiş olsa da önceki satırlarda Kök Türklerin son kağanlarından olan Ozmış Kağan'dan söz etmiş, bu satırda da Ozmış Kağan ile karısının ele geçirildiğini yani bir anlamda Kök Türk egemenliğinin son bulduğunu belirtmiştir.

[10] Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg 1899, s. 41.

[11] Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 72.

[12] Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi; Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur", *Belleten*, 15/59, (1951), s. 365, not 22.

[13] Ögel, *a.g.e.*, s. 378.

[14] Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar, *Belleten*, 21/81, (1957), s. 101.

* Şine Usu Güney 8: *bir yėgirmi[ke]* <...> *sançdım kentü* <...> *bodun* <...> *ėrtim ėrlünte talakımınta yėtdim aşnukı tavgaçdakı oguz türük t[aşık]mış anta katılmış anta begler* <...> "On birinde <...> mızrakladım. Kendi <...> halk <...> ulaştım. İrlün'de ve Talakımın'da yetiştim. Önceden Çin'de bulunan Oğuzlar (ve) (Kök) Türkler ayrılmış daha sonra katılmışlar. Orada beyler <...>".

Bu satırda ise daha önce Çin'de bulunan Oğuzlarla Kök Türklerin oradan ayrıldıkları ve onlarla yapılan mücadeleler anlatılmaktadır.

* Şine Usu Batı 8: *tü[rük b]o[dunug]* <...> *n'ı* <...> *[sekiz] og[uz] [t]ok[uz tatarığ?]* <...>*-miş katun yėgeni öz bilge bünyin?* "Türk halkını <...> Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatarları <...>-miş hatunun yeğeni Öz bilge Bünyi ile(?)."

Bu satırın başında, onarılmak suretiyle Kök Türklerin adının anıldığı anlaşılmaktadır. Ancak satırın ilerleyen bölümünde bulunan boşluklarda ise ne anlatıldığı belli değildir. Büyük bir olasılıkla Uygurlara tabi olan boylar sıralanmış olmalıdır.

2. Yenisey Yazıtlarında *Türk* Adının Kullanımı

Güney Sibirya yazıtlarının bir bölümünü oluşturan Yenisey yazıtları sayı bakımından çok fazla olmalarına rağmen, birçoğunun satır sayılarının az olması nedeniyle çok fazla tanınmamıştır. Ancak çok satırlı yazıtlar üzerinde gerek ülkemizde gerekse ülkemiz dışında bazı çalışmalar yapılmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde ise Yenisey yazıtlarında Türk adının kullanımı üzerinde durulacaktır. Türk adının geçtiği metinler aşağıda bulunmaktadır:

* Uybat III (E 32), 10: *erdemin üçün türk kan balbalı ėl ara tokuz erig oduş? er oglın ögürüp? ödür? altı erdem begim e* "Kahraman olduğun için Türk kağanının balbalını yurdun her tarafında, dokuz askeri? erkek çocuklarıyla sevinip <...> (Ey) altı kahraman beylerim!"

* Podkuninskaya (E 71), 2: <...> *türki edgü begim e* "<...> Türki iyi beyime."

Uybat III (E 32) Yazıtı'nın 10. satırında geçen Türk adı ile II. Türk Kağanlığı'ndan bahsediliyor olmalıdır. Çünkü Yenisey yazıtlarında Uygurlar için Uygur adı kullanılmıştır. Krş. İyme I (E 73), 7. satır: *teŋr<i> ėlimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* "Kutsal yurduma, erkeklik kah-

ramanlığım için Uygur kağanından geri geldim." Çalışmanın ilk bölümünde de görüldüğü gibi Uygur Kağanlığı'nın yazıtlarında Kök Türk Kağanlığı için *Türk* veya *Türük* sözcüğü kullanılmaktadır.

Uybat III (E 32) Yazıtı'nda kullanılan *Türk* sözcüğünün Uygur yazıtlarında da benzer şekilde kullanımı Yenisey yazıtlarının en azından bazılarının II. Türk Kağanlığı'ndan kalan yazıtlarla aynı yıllarda dikildiğini kanıtlamaktadır.

Podkuninskaya (E 71) Yazıtı'nın 2. satırında geçen *Türki* sözcüğü ile ne anlatılmak istendiği açık olmamakla birlikte Yenisey yazıtlarında geçen ikinci Türk adı olarak sayılabilir.

3. Sonuç

Bu çalışmada Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlar ile Yenisey yazıtlarında geçen Türk adının kullanımı üzerinde durulmuştur. Türk adı Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat (Terh) ve Şine Usu ile Yenisey yazıtlarından Uybat III (E 32) ve çok net olmamakla birlikte Podkuninskaya (E 71) yazıtlarında tespit edilmiştir. Tariat Yazıtı'nın doğu yüzünün 7. satırı ile Şine Usu Yazıtı'nın kuzey yüzünün 8. satırlarında geçen *üç tuglug türük* sözcük öbeğindeki *türük* dışındaki diğer *türük* biçiminde geçen sözcüklerle Kök Türklerin kastedildiği anlaşılmaktadır. *üç tuglug türük* sözcük öbeği ile de Kök Türkler dışında bir boyun kastedilmiş olması da mümkündür.

KAYNAKÇA

Aydın, Erhan, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum 2007.

Aydın, Erhan, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2011.

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*. Kömen Yayınları, Konya 2012.

Bazin, Louis, "Eski Türk Yer Adları Üzerine Notlar", çev. Zümral Ölmez, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, S. 11, (Şubat 1997), ss. 75-78.

Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*. çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Gömeç, Saadettin, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", *Türk Kültürü*, 39/453, (2001), ss. 25-36.

Hirth, Friedrich, "Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg 1899, ss. 1-140.

Kafesoğlu, İbrahim, "Tarihte "Türk" adı", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, ss. 306-319.

Ögel, Bahaeddin, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi; Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur". *Belleten*, 15/59, (1951), ss. 361-379.

Ögel, Bahaeddin, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 21/81, (1957), ss. 81-137.

Şirin, User Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Kömen Yayınları, Konya 2009.

Tekin, Talat, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, 46/184, (1983), ss. 795-838.

HİNTLİ BİR İKTİSATÇININ TARİHTE ÖZGÜRLÜK ARAYIŞI: AMARTYA SEN'İN HİNDİSTAN'DA TÜRK HAKİMİYETİNE DAİR TESPİTLERİ*

FATİH BAYRAM**

Hindistan coğrafyası eski çağlardan bu yana tarihçilerin ilgi odağı olmuştur. Farklı etnik gruplara ev sahipliği yapan bu geniş memleket, Büyük İskender istilası sonrasında şekillenen Maurya hanedanlığı döneminde en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Bu döneme damgasını vuran Ashoka (M.Ö. 272-232), M.Ö. üçüncü asırda Hindistan'da siyasî birliği kurmanın yanı sıra Budizm'in dünyaya yayılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Hindistan'ın Maurya hanedanı zamanındaki ihtişamına kavuşması ancak Ashoka'dan yaklaşık ondokuz asır sonra Babürlüler döneminde olmuştur. Özellikle, XVI. asırda Babür Şah ve Ekber Şah gibi iki büyük hükümdara şahit olan Hindistan'ın bu tarihî tecrübesi günümüze de damgasını vurmuştur. Bu tarihî tecrübeyi en iyi değerlendiren yazarlardan birisi Amartya Sen'dir.

Amartya Sen'in *Development as Freedom* ("Bir Özgürlük Olarak Kalkınma") adlı eseri, iktisat ilmine ahlâkî yaklaşım getirdiği için Nobel ödülüne layık görülmüştür. Kalkınma meselesini özgürlük çerçevesinde ele alan bu kitap, sadece iktisatla alâkalı bir çalışma değildir. Bu eserde Hint medeniyetinin sembol isimleri Ashoka, Kautilya gibi tarihî şahsiyetlerin yanı sıra Eflatun ve Aristo gibi filozoflara, Selahaddin-i Eyyûbî ve Ekber Şah gibi hükümdarlara da atıflara rastlamak mümkündür. Kalkınmayı bir özgürlük yürüyüşü olarak gören Amartya Sen, yaşadığı dünyayı tarihin ışığında aydınlatma çabasındadır. *Development as Freedom* kitabında Ashoka ve Kautilya'ya ayrı bir bahis açan Amartya Sen, Ashoka'nın kitâbelerindeki özgürlük ve farklılığa saygı vurgusuna, yaşadığımız dünyada her zamankinden fazla ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Ashoka'nın dedesi ve aynı zamanda Maurya hanedanlığının kurucusu olan Chandragupta Maurya (M.Ö. 321-297)'nın kıdemli bakanlarından

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Büyükçekmece, İstanbul/TÜRKİYE, e-mail: fatih.bayram@medeniyet.edu.tr.

* Bu makalenin yazım sürecinde önerilerini ve tenkitlerini benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. M. Şakir Yılmaz'a şükranlarımı sunarım.

birisi olan Kautilya ise iktisat ilmi olarak tercüme edilebilecek olan *Arthashastra* kitabında imparatora bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyeler arasında yetimlerin, yaşlıların, düşkünlerin ve sakatların dertlerine derman olma vazifesi yer almaktadır. Bu kitapta yer alan en ulvî gaye ise mutluluk gayesidir. Kautilya'ya göre, mutluluk sadece belirli bir zümrenin değil, herkesin hakkıdır[1]. Günümüz iktisatçılarından Amartya Sen ise, mutluluğu merkeze alan bir kalkınma teorisyenidir. O, insanların mutlu bir yaşam sürüp sürmediklerini hesaba katmadan kalkınma meselesinin tam kavranamayacağı inancındadır[2]. Göreceli bir kavram olan mutluluğu esas alan Sen, mutluluğun kaynağını tarihte aramaktadır. Amartya Sen'in eserlerini okuyanlar onun için tarihin ne denli bir hazine olduğunun farkına varabilirler. Amartya Sen'in "altın çağı" Hindistan'da Ekber Şah'ın hüküm sürdüğü yıllardı. Sen'in iktisata ahlaki bakış açısı getirmesinde Ekber'in idaresindeki özgür Hint iklimi özleminin payı büyüktür.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, XVI. ve XVII. asrın büyük devletleri olan Babürlüler, Osmanlılar ve Safevîler'in askerî ve idarî sistemlerine mukayeseli yaklaşıma yönelmektedir. *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals* adlı çalışmasında Stephen Dale, bu imparatorlukların "ortak siyasî, dinî, edebî ve sanatsal gelenekleri"ne değinmekte ve bu ortak mirasın İstanbul'u Isfahan'a ve Delhi'ye bağlayan ticaret yollarıyla kıtalar arası seyahatine işaret etmektedir[3]. Ali Anooshahr ise, *The Ghazi Sultans and Frontiers of Islam* adlı eserinde Gazneli Sultan Mahmut (938-1030), Osmanlı sultanı II. Murad (1421-1451) ve Babür Şah (1526-1530)'ın gaza siyasetlerinin ciddî benzerlikler taşıdığını iddia etmekte ve kitap boyunca bu benzerliğin nedenlerini Şehnâme, Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han ve Babürnâme gibi birçok eserden alıntılar yaparak açıklamaktadır[4]. *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*'ı Mevlüd

[1] Amartya Sen, *Development as Freedom*, Alfred A. Knopf, New York 1999, s. 236, 237. "Hindistan'ın Makyavel'i ('Indian Machiavelli')" olarak bilinen Kautilya'nın Maurya İmparatorluğunun asıl mimarı olduğu şeklindeki iddiaların tartışılabilirliği yanında, bazı kaynaklarda *Arthashastra* adlı eserin ona ait olmayabileceği iddia edilmektedir. Bkz. Albert M. Craig v.d., *The Heritage of World Civilizations, Ninth Edition*, c. 1, Prentice Hall, Boston 2011, s. 131.

[2] Amartya Sen'in kalkınma kuramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zülküf Oruç, "Kalkınmaya Eleştirel Bir Bakış: Amartya K. Sen"in Yapabilirlik Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Anlayışı", *Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Teknik Yardım Uzmanlık Tezi*, Ankara 2010.

[3] Stephen Dale, *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*, Cambridge University Press, 2010, s. 3.

[4] Bkz. Ali Anooshahr, *The Ghazi Sultans and the Frontiers of Islam, A Comparative Study of the Late Medieval and Early Modern Periods*, Routledge, London 2009, s. 2.

Oğuz'la birlikte neşreden Halil İnalcık, Fatih Devri hakkındaki eserinde II. Murat'la ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır:

> Murad aynı zamanda muamelelerinde insanî ve merhametli olarak tanınmış, bilhassa sulh-severliği, harbe karşı nefreti, ahde vefası birbirinden temamiyla ayrı kaynaklar tarafından bildirilmiştir. O, I. Bayezid yahut oğlu II. Mehmed gibi fütuhatçı bir padişah değildir. Yaptığı harpler, hakikatte, devlet nufuz ve menfaatlerinin zorladığı zaruri harplerdir. Gençliğini Amasya'nın yüksek kültür muhitinde geçirmiş olan II. Murad, ilim ve edebiyata büyük kıymet veren ince bir hükümdardı. Kendisinin şairliği ve hattatlığı vardı[5].

Bu makalede, Türk-İslam devletlerinin birçok sultanı gibi ilim ve edebiyata büyük önem veren Gazneli Mahmud ve Ekber Şah üzerinde durulacaktır. Hindistan coğrafyasında yetişen bir düşünür olan Amartya Sen, eserlerinde bu iki ismi ön plana çıkarmaktadır. Sen, Gazneli Mahmud'u Hindistan'da asırlar boyu sürecek olan "İslamî tesâmüh/hoşgörü" (Islamic tolerance) siyasetinin yolunu açan bir kişi olarak görmektedir. Ekber Şah ismini ise Amartya Sen birçok eserinde ön plana çıkarmaktadır. Ekber Şah'ın hâkim olduğu ülkede tüm dinlere ve inançlara hayat hakkı bahşeden siyasetini kalkınmanın temeli olarak gören Amartya Sen, tarih bilinci olmaksızın "sürdürülebilir kalkınma" hedefine ulaşılamıyacağı kanısındadır. Onun eserlerini bir anlamda insanlığın ortak tarihî mirasını ortaya çıkarma çabası olarak yazdığı düşünülebilir.

GAZNELİ SULTAN MAHMUD HAKKINDA FARKLI YORUMLAR: BİRUNİ, FİRDEVSİ, MEVLANA VE AMARTYA SEN

Amartya Sen, son yıllarda yazdığı makalelerini içeren ve 2005 yılında yayınlanan *The Argumentative Indian, Writings on Indian History, Culture and Identity* adlı kitabında Hindistan'daki Türk hakimiyetine dair tespitlerine yer vermektedir. Bu kitapta yer alan ve "Hindus and Muslims in History" adlı bölümde Birûnî'nin Gazneli Sultan Mahmud'a yönelttiği eleştiriye dikkat çekmektedir. Sen, Birûnî (973-1048)'nin Gazneli Sultan Mahmud'un Hint seferleri neticesinde Hindistan'ın tahribata uğradığı şeklindeki görüşüne yer vermektedir[6]. Birûnî, Hindistan'la ilgili eserin-

[5] Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 59. Ayrıca bkz. *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*, yay. Halil İnalcık, Mevlüd Oğuz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989; Ali Anooshahr, *The Ghazi Sultans and the Frontiers of Islam*, ss. 140-163.

[6] Amartya Sen, *The Argumentative Indian, Writings on Indian History, Culture and Identity*, Picador, New York 2005, s. 58.

de Hinduları anlama çabasındadır. Birûnî'nin tespitleri ile ilgili Amartya Sen'in belirtmediği bir husus daha vardır. Birûnî'ye göre Hindistan'ın fethini hazırlayan kişi Mahmud'un babası Sebüktegin'dir. Sebüktegin, Hindistan'ın savunma hattını zayıflatmak için gerekli tedbirler almış ve sınır boyunca ordunun geçişini temin için yollar inşâ etmiştir. Babasının izinden giden ve Hindistan'ı fetheden Sultan Mahmud'un korkusundan dolayı Hindular, müslümanların idaresindeki bölgeleri terk etmişlerdir. Bîrûnî'ye göre, bu korku ve kaçıştan dolayı Müslümanlar Hinduların ilmî birikiminden mahrum kalmıştır[7].

Hinduları anlama çabası uğruna birçok defa Hindistan'a giden ve Sanskritçe'yi öğrenen Birûnî'nin bu değerlendirmeleri önemlidir. Ancak daha sonra Hindistan'da Delhi Sultanlığı ve Babürlüler dönemlerinde Hinduların ilmî ve idarî birikimlerinden istifade edilme yoluna gidilmiştir[8]. Amartya Sen de, Birûnî'nin Gazneli Sultan Mahmud hakkındaki değerlendirmelerine kısmen katıldığını belirtmektedir. Ancak, Sen'e göre Mahmud'un seferleri Hindistan için başta yıkıcı olsa da Hindistan'da asırlar boyu sürecek olan dinî hoşgörü tarihinin başlangıcını teşkil etmektedir[9]. Gazneli Mahmud'un "yüksek bir edebiyat terbiyesi"ne sahip olduğu ve devrin büyük şairlerini sarayına davet ettiği bilinmektedir[10].

Hindistan ile ilgili eserinde Gazneli Mahmud'u kısmen eleştirse de, Bîrûnî'nin Gazneli sarayında uzun süre kaldığı bilinmektedir. Bu eleştirisi de meseleye Hint cephesinden bakmak isteyişinden dolayıdır. Bîrûnî, Sultan Mahmud'u "âlemin aslanı ve zamanın yegânesi" olarak övmüştür[11]. Dünya edebiyat tarihinin en önemli eserlerinden birisi olan Şehnâme'nin Gazneli Mahmud'a ithafen yazılması da bir rastlantı değildir. Firdevsî (ö. 1020), Şehnâme'yi Sultan Mahmud'a ithaf ederken şu ifadelere yer vermiştir: "Tanrı dünyayı yaratalı böyle bir padişah gelmemiştir... İran ve Turan ona kuldur. Bu ülkeler onun buyruk ve görüşlerine göre yaşar. Bu padişah yeryüzünde adaleti sağladıktan sonra-

[7] *Alberuni's India*, çev. Edward C. Sachau, c. 1, Oriental Reprint, 1983, s. 22.

[8] Stephen Dale, *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*, s. 24-26.

[9] Amartya Sen, *The Argumentative Indian*, s. 58, 59.

[10] Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040*, Librairie du Liban, Beirut 1973, s. 131-135; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 92, 93.

[11] Erdoğan Merçil, a.g.m., s. 365.

dır ki, saltanat tacını başına koymuştur. Cihana hakim olan Sultan Mahmud'un, bu büyük padişahın adaleti sayesinde artık kurtlarla koyunlar aynı yerden su içebiliyorlar. Keşmir'den Çin denizine kadar bütün padişahlar onu över."[12] Firdevsî gibi Mevlânâ Celaleddin Rûmî de, Mesnevî'de Sultan Mahmud'un adaletini övmektedir. Ancak, Mevlânâ, Birûnî'nin Hindistan halkı arasında yaygın olduğunu söylediği korkuyu andıran bir hikaye anlatmaktadır. Mevlânâ, bu hikayeyi Feridüddin Attar'dan naklettiğini belirtmektedir. Kıssaya göre, Gazneli Sultan Mahmud, Hint seferinde elde ettiği bir köleyi evlat edinmiş ve onu yanıbaşında tahta çıkarmıştı. Ancak çocuk bu durumdan pek hoşnut değildi ve ağlayıp durmaktaydı. Bunun sebebini soran Sultan Mahmud'a çocuğun cevabı şu olur:

> Çocuk, şundan ağlıyorum dedi; anam memleketimizde
>
> Beni daima seninle korkutur, seni aslan Mahmud'un elinde göreyim derdi.
>
> Babam, anama sıkılır, bu ne kızgınlık, bu ne kötü dilek.
>
> Bundan başka bir beddua bulamıyor musun da böyle kötü ve öldürücü bedduada bulunuyorsun.
>
> Ne merhametsiz, ne taş yürekli anasın. Onu adeta yüzlerce kılıçla kesip öldürmedesin diye kızar, savaşırdı.
>
> Ben ikisinin sözüne şaşardım, gönlüme bir korkudur, bir derttir düşerdi.
>
> Mahmut acaba ne cehennem adam ki derdim, helâke, felâketlere örnek olmada.
>
> Senin korkundan titrer dururdum. Keremlerinden, ağırlamalarından tamamen gafildim[13].

Mevlânâ bu kıssayı naklettikten sonra Gazneli Sultan Mahmud'u "yüce ve adalet sahibi Mahmud" olarak övmektedir[14]. Gazneli Sultan Mahmud yalnızca Mesnevî'de değil, Selçuklu medeniyetinin diğer bir şaheseri olan Nizamülmülk'ün Siyasetnâmesi'nde de övülmektedir. Nizamülmülk, Gazneli Mahmud'u şu şekilde tarif etmektedir: "Sebüktigin cihandan göçünce yerine bütün saltanat âdâb ü erkanını babasından

[12] Firdevsî, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 56, 57.

[13] Mevlânâ, *Mesnevî VI*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 112, 113.

[14] Mevlânâ, *a.g.e.*, s. 113.

öğrenmiş, okuma yazma bilen ve her daim padişahların kıssalarını dinlemekten hazzeden, bütün güzel vasıfları nefsinde toplamış olan oğlu Mahmud-ı Zabulî'yi geçirdiler."[15] Mevlânâ ve Nizamülmülk gibi Babür Şah'ın da Gazneli Sultan Mahmud'a övgüler yağdırdığını görmekteyiz. Babür Şah, Gazneli Sultan Mahmud'u Hint İkliminde ilk padişah olarak nitelemekte ve kendisini onun bir devamı olarak görmektedir:

> Hazret-i Peygamber zamanından bu tarihe kadar, dışarı padişahlardan üç kişi, Hindistan vilayetlerini ele geçirerek, orada saltanat sürmüştür. Biri, Sultan Mahmud Gazi ve evlâdıdır. Hindistan memleketinde uzun müddet hükümdarlık tahtında oturmuşlardır. İkincisi, Sultan Şehabeddin Gûrî, kulları ve tevâbiidir; çok seneler bu memleketlerde padişahlık sürmüşlerdir. Üçüncüsü benim[16].

Babür Şah, bu satırları yazarken kendi hanedanının Hindistan'da hüküm süren diğer hanedanlardan uzun ömürlü olacağını bilemiyordu. Hele hele torunu Ekber Şah'ın beş asır sonra Amartya Sen gibi bir iktisatçıya ilham kaynağı olabileceğini kestirmesi imkansızdı. O zaman akla şu soru gelebilir: Amartya Sen, neden Babür Şah örneğinden değil de Ekber Şah'tan etkilenmiştir? Babür Şah'ın Hindistan'daki hükümranlığı kısa sürmüştür. Hüküm sürdüğü yıllar (1525-1530), devletin inşâ sürecini yaşadığı yıllardı. Babür'ün oğlu Hümayun dönemi iç karışıklıklarla geçmiş ve hatta Hümayun (1530-1556), Şîr Şah'a mağlup olduktan sonra Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'a sığınmak durumunda kalmıştı. Hümayun, ancak saltanatının son yıllarında idareyi eline alabilmişti. Babürlü devletinin asıl müesseleşme ve dönüşüm süreci Ekber Şah (1556-1605)'ın yaklaşık elli yıl süren idaresi döneminde yaşanmıştır.[17]

[15] Bkz. Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 166. Gazneli Mahmud'a neden Zâbulî denildiğini Nizâmülmülk şu şekilde açıklamaktadır: "Sebüktigin'in girişiği her iş, bulunduğu her akın başarıyla sonuçlanıyordu. Sebüktigin daha sonra Zâbulistan melikinin kızını istedi. Sultan Mahmud işte bu kadından dünyaya geldiğinden ötürü kendisine Mahmud-ı Zâbulî de denmektedir." Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, s. 166. Ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", s. 62; C. E. Bosworth, "Mahmud b. Sebüktigin", *Encyclopedia of Islam, second edition*, c. 6, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 65.

[16] Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, c. 2, çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 305.

[17] Ekber Şah hakkındaki kitabında Ömer Rıza Doğrul, Amartya Sen gibi Ekber Şah'ı Ashoka'nın bir devamı olarak görmekte ve şu ifadelere yer vermektedir: "Acaba Ekber, büyük selefi olan Kıral Asoka'yı tanıyor muydu? Bu adam, Hindistan'ın eski hükümdarları arasında muhakkak ki, en büyük adamdı. Fakat onun bu selefini tanıdığına hükmedemeyiz." Ömer Rıza Doğrul, *Ekber, Bir Türk Dâhîsi*, Yüksel Yayınevi, İstanbul 1944, s. 22.

Annemarie Schimmel, Babürlülerle ilgili kitabında Ekber Şah'ın birçok tarihçi tarafından en büyük Babürlü hükümdarı olarak değerlendirildiğini belirtmektedir[18]. Hakkında en çok kitap yazılan Babürlü hükümdarının Ekber Şah olması şaşırtıcı değildir. Ekber Şah'ın "dîn-i ilâhî" ve "ibadethâne" gibi projeleri sadece kendi zamanında değil, günümüze kadar tartışılagelmiştir. Ekber Şah'ın Mesnevî'den de çok etkilendiği ve Mesnevî'nin birçok beytini ezbere bildiği belirtilmektedir. Ekber Şah'ı Hintli tarihçiler eski Hindistan kralı Ashoka ile karşılaştırmaktadırlar[19]. Amartya Sen'in Ekber Şah'ın hayatı ile ilgili belirttiği kaynaklar genelde İngilizce'dir. Yaptığı değerlendirmelerin ikincil kaynaklar ışığında yapıldığı düşünülürse onun da Ekber Şah'a bu kadar ilgi duyması normal karşılanabilir. Ancak, Hindistan Türk tarihiyle ve günümüzle ilgili iddialı bir söylem geliştiren Amartya Sen'in eserlerinde *Babürnâme*, *Hümayunnâme*, *Ekbername*, *Ain-i Ekberî* ve *Tüzük-i Cihangirî* gibi birincil kaynaklara pek değinmediği görülmektedir. Şüphesiz Babürlü tecrübesini sırf Ekber Şah'a indirgemek hatalı ve eksik bir yaklaşımdır.

Amartya Sen'in Ekber Şah'ı neden bu kadar önemsediği meselesi aynı zamanda Hindistan'da seküler düşünce ve pratiğin gelişim serüveniyle de ilgilidir. Ona göre, aslında Hindistan'da seküler düşüncenin gelişim sürecini XIV. yüzyıla Emir Hüsrev'e kadar götürmek mümkündür[20]. Ancak bu sürecin devlet nezdinde destek bulması özellikle Ekber Şah'ın gayretleriyle mümkün olabilmiştir. Ekber, birçok Hindu entelektüeli, sanatçıyı ve hatta büyük müzisyen Tansen'i sarayına davet etmiş; hatta ordunun idaresini Man Singh adında bir Hindu generale tevdî etmiştir[21]. Amartya Sen'e göre, Ekber'in dinî siyaseti kendisinden yaklaşık ikibin yıl önce Hindistan'ı yöneten Budist kral Ashoka'nın bir devamı olarak görülebilir. Bugünkü Hindistan, bu iki isme çok şey borçludur[22]. Amartya Sen, Hindistan'da yirminci asırda Gandi, Nehru ve Tagore gibi isimlerin öncülük ettiği çok kültürlülüğün sanki Batı'nın Hindistan'a bir armağanıymış gibi algılandığını belirtmektedir. Halbuki Sen'e göre bu sürecin asıl mimarı Ekber Şah'tır[23].

[18] Annemarie Schimmel, *The Empire of the Great Mughals*, s. 32.
[19] Schimmel, *a.g.e.*, s. 32.
[20] Amartya Sen, *The Argumentative Indian*, s. 287.
[21] Amartya Sen, *The Argumentative Indian*, s. 288.
[22] Sen, *a.g.e.*, s. 288.
[23] Amartya Sen, *a.g.e.*, s. 288; Amartya Sen, *The Idea of Justice*, Penguin Books, London 2010, s. 37-39.

İKLİM-İ HİND VE İKLİM-İ RUM

Amartya Sen, eserlerinde şu soruyu göz ardı etmektedir: Ekber Şah gibi bir hükümdar Hint coğrafyasında nasıl ortaya çıkmıştır? Genelde İngilizce kaynakları tercih eden Sen'in Ekber Şah'la ilgili değerlendirmeler yaparken neden XVI. asrın diğer büyük devletleri Osmanlılar, Özbekler ve Safevilerle ilgili temel eserlere atıfta bulunmadığını anlamakta güçlü çekiyoruz. Sen'in eserlerini okuyanlar sanki Ashoka ile Ekber Şah arasındaki ondokuz asırlık dönemde Hindistan'a önemli katkılarda bulunan başka bir hükümdar gelmemiş hissine kapılabilmektedir. Amartya Sen'in sırf Babürname'ye göz gezdirmesi bile onu tarihteki süreklilik meselesini ihmalden alıkoyabilirdi. Babürname, sadece tarihsel devamlığı değil, coğrafi etkileşimi de en iyi yansıtan metinlerden biridir. Babür Şah, bir anlamda Hindistandaki zaferini "Rum usulü" cenge bağlamaktadır. Babür Şah, *Babürname*'de Hindistan'ı fethederken savaş taktiğini Rum usulüne yani Osmanlı usulüne göre yaptığını belirtmekte ve ordusunda ateşli silah teknolojisine vâkıf "tüfenkendâzlar"ın bulunduğunu belirtmektedir[24].

Gazneli Sultan Mahmud, Şehâbeddin Gûrî, Muhammed b. Tuğluk, Babür Şah ve Şah Cihan gibi birçok hükümdarın Hindistan'da çok kültürlülüğün oluşumunda ciddî katkıları olmuştur. Bu süreci sadece hükümdarlarla da sınırlamak doğru değildir. Mevlânâ, Hâce Ubeydullah-ı Ahrar, İmam-ı Rabbânî, Şah Veliyyulah-ı Dehlevî gibi mutasavvıfların eserlerinin de Hindistan'da farklı milletlerin bir arada sükûnet içinde yaşamalarına ciddî katkıları olmuştur. Merkez Efendi'nin "diyar-ı Hind'e halife" göndermesi bir tesadüf değildi şüphesiz[25].

XI. asırdan itibaren Anadolu ile Hindistan arasında sosyo-kültürel bağlar kurulmasında sadece dervişler değil, ticaret erbabının da önemli katkıları olmuştur. Ahmed Eflaki'nin Kira Hatun'dan naklettiği "Rum iklimi"ne gelen "Hindistan gülü" hikayesi Anadolu ile Hindistan arasındaki irtibatın tesis edilmesinde ticaret erbabının da rolüne işaret etmektedir[26].

[24] Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, c. 2, çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 298, 299.

[25] "[Merkez Efendi'nin] Hulefası beşyüz neferden mütecavizdir. Rivayet olunur ki hâlâ diyar-ı Hind'de halifesi vardır." Yusuf Sinan, *Tezkire-i Halvetiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi no. 1372, vrk. 32b.

[26] Ahmed Eflâkî, *Arifler in Menkıbeleri (Mevlana ve Etrafındakiler), c. 1*, çev. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 134-135.

Kıssaya göre, Mevlana'nın bir kış günü kendisine saklaması için verdiği gülün esrarını öğrenmeye çalışan eşi Kira Hatun, o gülden birkaç yaprak alıp attarlara gönderir. Attarlar o gülün "tazeliğinden, renginden ve kokusundan" şaşakalırlar ve "kışın ortasında bu garip gül nereden geldi?" derler. O attarlar içinde "daima ticaretle Hindistan'a giden, görülmedik ve nadir mallar getiren Şerefeddin-i Hindî" adında bir tacir ise şöyle der: "'Bu gül, Hindistan gülüdür. Özellikle orada, Serendib havalisinde yetişir.' Şimdi bunun Rum ikliminde ne işi var?" der[27]. Hizmetçisi bu cevabı Kira Hatun'a anlatırken Mevlana içeri girer ve şu tenbihte bulunur: "O gül demetini sakla ve kimseye gösterme. Çünkü onu Hindistan'ın kutupları gözünü kuvvetlendirsin diye armağan getirmişler."[28] Eflakî'nin bu menkıbevî rivayeti, Hindistan ile Anadolu arasında mutasavvıfların ve ticaret erbabının tesis ettikleri güçlü bağı ihsas ettirmektedir. Eflakî'den yaklaşık iki asır sonra tarih sahnesine çıkan Babür Şah'ın Kabil şehri ile ilgili aşağıdaki ifadeleri de benzer niteliktedir:

> Fevkalade iyi bir ticaret yeridir. Tüccarlar, Çin'e veya Rum'a gitseler bile ancak bu kadar ticaret yapabilirler. Kabil'e her sene yedi-sekiz veya on bin at gelir; aşağı Hindistan'dan da on-onbeş veya yirmibin kervan gelir. Hindistan'dan bir de beyaz elbiselik, ham şeker ve baharat getirirler. Kabil'de Horasan, Irak, Rum ve Çin malları bulunur ve burası Hindistan'ın asıl pazarıdır[29].

Babür Şah, ana tarafından Cengiz Han'a; baba tarafından Timur'a dayanmaktadır. Böylesine seçkin bir soydan gelen Babürlü hükümdarları kendilerini Cengiz Han'ın ve Timur'un vârisi olarak görmekteydiler. Hatta Ekber Şah'ın oğlu Cihangir (1605-1627), *Cihangirname* adını alan otobiyografisinde Osmanlılar'ın Emir Timur'a haraç ödediklerini ve –nedense- bu adetlerini zaman içinde terk ettiklerini yazmakta ve Osmanlılar'ı eleştirmektedir[30]. Ekber Şah (1556-1605), Özbek hükümdarı Ubeydullah Han'a gönderdiği bir mektupta Mekke ve Medine'de

[27] Eflâkî, *a.g.e.*, s. 134.

[28] Eflâkî, *a.g.e.*, s. 135.

[29] Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, c. 2, s. 139; İsmail Aka, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995, s. 190.

[30] Jahangir, *The Jahangirnama*, çev. Wheeler M. Thackston, Oxford University Press, 1999, s. 95. Safevilerle Kandahar meselesi yüzünden arası açılan Cihangir'in Osmanlılarla ve Özbeklerle ittifak kurma arayışına girmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Naimur Rahman Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations, A Study of Political & Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748*, İdarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1989, s. 33; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997, s. 13.

hutbenin bir gün kendi adına okunmasını hayal ettiğini belirtmektedir[31]. Ekber Şah'ın bu yöndeki çabalarından Osmanlı sultanları rahatsızlık duymuş ve Mekke şerifine gönderilen 25 Zilhicce 987 (13 Şubat 1580) tarihli bir fermanda Ekber Şah'ın Mekke'de sadaka dağıtmasının önüne geçilmesi emredilmiştir[32]. Ekber Şah'ın ve oğlu Cihangir'in bu menfî tutumuna karşın Şah Cihan (1627-1657) döneminde Osmanlı ve Babürlülerin karşılıklı olarak birbirlerine elçi gönderdikleri bilinmektedir[33]. Naima Mustafa Efendi, 1063/1653 yılında "Hind Padişahı"na name-i Hümayun ile gönderilen Seyyid Muhyiddin'in ardından "Hind padişahı Şah Cihan'dan dahi Seyyid Hacı Mehmed nâm elçi"nin "mükellef hedâyâ-i girân-bahâ" ile İstanbul'a geldiğini belirtmektedir[34]. Naima, Hint elçisi âlim bir zât olduğu için onun onuruna verilen ziyafetlerde devlet erkanının ve ulemanın kendisiyle ilmî sohbetler icra ettiğini belirtmekte ve eklemektedir: "Hak budur ki bir elçiye bu kadar ri'ayet ve tevkîr olunduğu mesmû değildir."[35] Şah Cihan döneminde Osmanlılarla Babürlüler arasında kurulan diplomatik münasebetlerin temeli Hümayun (1530-1556) döneminde atılmıştır. Babür, hatıratında Osmanlılar'ı dolaylı olarak övse de Babürlülerle Osmanlılar arasında diplomatik ilişkilerin Hümayun (1530-1556) döneminde başladığı kabul edilmektedir[36].

Babürlüler'in Hindistan'a katkısını ve bu geniş coğrafyada geçirdikleri dönüşümü anlamak için *Babürnâme*'nin yanı sıra *Hümayunnâme*, *Ekbernâme* ve *Cihangirnâme* gibi eserleri incelemek gerekmektedir. Bu eserlerde yönetici sınıfı teşkil eden Türk hükümdarların geçirdiği kültürel değişimin izini sürmek mümkündür. *Babürnâme*, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış ve Ekber Şah döneminde Farsçaya çevrilmiştir[37]. Diğer eserlerse Farsça kaleme alınmıştır. Değişim sadece Fars kültürü boyutunda

[31] Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010, s. 154.

[32] N. R. Faroqhi, "Six Ottoman Documents on Mughal-Ottoman Relations during the reign of Akbar", *Journal of Islamic Studies* 7: 1 (1996), s. 39.

[33] Şah Cihan'a gönderilen elçiler arasında Seyyid Muhyiddin, Zülfikar Ağa ve Maanzade Hüseyin Bey gibi sefirler yer almaktaydı. Bkz. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 226.

[34] Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, c. III, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 1483.

[35] *Tarih-i Naima*, c. III, s. 1483.

[36] Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations*, s. 4.

[37] Babürlü Devleti'nde Türkçe'nin yeri ve önemi konusunda bkz. Ali Fuat Bilkan, "Babürlü Devleti'nde Türkçe" *Divan, İlmî Araştırmalar*, XVII (2004/2), s. 163-168.

olmamıştır. Zamanla Türk hükümdarları ve şehzadeleri Hint kültüründen de etkilenmiştir. Hint kültüründen etkilenen hükümdarların başında Ekber Şah gelirken, şehzâdeler arasında ise Şah Cihan'ın oğlu Dara Şikuh önemli bir yer tutmaktadır. Amartya Sen, Dara Şikuh'tan bahsederken onun "Tac Mahal'in bânisi" Şah Cihan'ın oğlu olduğunu özellikle vurgulamaktadır[38]. Dara Şikuh'un Sanskritçe'yi öğrendiği ve Hint medeniyetinin klasikleri arasında yer alan Upanişadlar'ın bir kısmını Farsça'ya çevirdiğini belirten Amartya Sen, bu çevirinin Hindu felsefesine ilgi duyan Avrupalılar için temel kaynaklardan biri haline geldiğine işaret etmektedir[39]. 1784 yılında Bengal'de Royal Asiatic Society adlı cemiyetin kurucusu olan Sir William Jones'un Upanişadlar'la ilk tanışıklığı Dara Şikuh'un bu çevirisi ile oldu[40]. Amartya Sen, Dara Şikuh örneğinin ihmal edilip Babürlüler'i sadece Dara'nın kardeşi Evrengzib'in penceresinden görmenin tarihî hakikate uygun düşmeyeceği kanısındadır[41]. Babürlüler hakkındaki kitabında Annemarie Schimmel de Dara Şikuh hakkında benzer ifadeler kullanmaktadır. Schimmel'e göre, Dara Şikuh, dedesi Ekber Şah gibi tasavvufa meyillidir. Farsça birçok eser kaleme alan Dara'nın asıl gayesi, İslamî gelenekle Hindu geleneği kaynaştırmaktı. Bu maksada binaen birçok Hindu klasiğini Farsça'ya çevirmiştir. Dara Şikuh'un elli Upanişad tercümesi XIX. yüzyılın başlarında Latince'ye çevrilmiş ve Avrupa'da idealistik felsefenin oluşumunda teşvik edici bir rol oynamıştır[42]. Kültürel sahada böylesine etkin ve başarılı olan Dara Şikuh, babası Şah Cihan (1627-1657) tarafından veliaht tayin edilmesine rağmen kardeşi Evrengzib Alemgir (1658-1707) tarafından öldürülmüştür. Dara'nın çabaları bir anlamda dedesi Ekber Şah'ın çabalarının bir devamıydı. Dara Şikuh da, büyük dedesi Ekber Şah gibi, İslâmî gelenekle Hindu geleneğin ortak yönlerini arama çabası içindeydi. Amartya Sen, bu gayretlerin günümüz dünyasına önemli mesajlar içerdiğinin farkındadır. Ancak böyle bir arayışla ahenkli bir kalkınmanın yakalanabileceğine inanmaktadır.

Hindistan'da üç asırdan fazla hüküm süren Babürlüler devletinin kurucusu olan Babür Şah, bir fermanında Kuzey Hindistan'ı fethettik-

[38] Amartya Sen, *The Argumentative Indian, Writings on Indian History, Culture and Identity*, Picador, New York 2005, s. 61.

[39] Sen, *a.g.e.*, s. 61.

[40] Sen, *a.g.e.*, s. 61n.

[41] Sen, *a.g.e.*, s. 61.

[42] Annemarie Schimmel, *The Empire of the* Great *Mughals, History, Art and Culture*, London: Reaktion Books, 2004, s. 48.

ten sonra memleketi kalkındırmak için damga vergisi gibi bazı vergileri kaldırma yoluna gitmiş ve her ırktan insanı "Padişahın kereminin gölgesinde emin olarak yaşama"ya davet etmiştir: "Türk, Tacik, Tatar, Arap, Acem, Hindli, Farslı, sipahi, re´ayâ ve bütün milletler ile Âdem oğullarından, padişahın kereminin gölgesinde emin olarak yaşamak isteyenler, bu ebedî ümide bel ve ümid bağlayarak, ebedî devletin duası ile meşgul olsunlar." Hiçbir ırk ve din ayrımı yapılmaksızın yapılan bu çağrı, bir anlamda sultanların tebaalarına karşı "babalık" vazifesinin bir tezahürüydü[43]. Babür'ün başlattığı kalkınma hamlesinin bir benzerini çok daha önce gerçekleştirmiş olan Göktürk hükümdarı Bilge Kağan, halkına karşı babalık vazifesini ("velayet-i pederâne") nasıl yerine getirdiğini şu şekilde açıklamaktaydı:

> Kardeşim (Köl-tekin) ve beylerimle birlikte çalıştım. (Bu sayede) göçmüş ve dağılmış halkı topladım. Yoksul ve bitkin halkı toparladım; çıplak halkı giydirdim; aç halkı doyurdum; fakir halkı zengin ettim; az milleti çoğalttım. Tanrı irade eylediği için milleti diriltim[44].

Bilge Kağan'ın ifade ettiği "velâyet-i pederâne" inancı Selçuklular ve Osmanlılar'da da benzer bir şekilde devam etmiştir. Nizamülmülk'ün Melikşah hakkında kullandığı ifadeler de aynı geleneğin devam ettiğini göstermektedir: "Sultanımız cihan ailesinin babasıdır ve devrin hükümdarları ona inkıyâd etmiştir. Bu sebeple onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nisbette büyük olmalıdır."[45] Selçuklular gibi Osmanlılar da açların doyurulması ve memleketin imarı ve kalkındırılması için birçok vakıf tesis etmişlerdir. Oruç Tarihi'nde de ifade edildiği gibi, "Bu Osmanîler garibleri sevicilerdir."[46]

Günümüz kalkınma iktisatçılarından olan Amartya Sen'in öyküsü de bir "garib"in yani Kader Mia'nın hazin hikayesiyle başlamıştır. Günümüzde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) raporlarının hazırlanmasında danışmanlık yapan Amartya Sen'in eserlerinde sık sık

[43] Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Türk Dünya Nizamının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 120-127.

[44] Turan, *a.g.e.*, s. 122.

[45] Turan, *a.g.e.*, s. 123.

[46] Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 10.

XVI. asrın en önemli Türk hükümdarlarından birisi olan Ekber Şah'a atıfta bulunması şaşırtıcı değildir. Çünkü Amartya Sen, Bengal asıllı bir Hindistan vatandaşıdır. Amartya Sen'in memleketi Bengal, Ekber Şah döneminde Babürlü devleti idaresine girmiştir[47]. Günümüzde Hindistan'ın en çok övünç duyduğu eski hükümdarlardan birisi Ekber Şah'tır. Hindistan'ın başkenti Delhi'yi süsleyen eserlerin önemli bir kısmı Türk hükümdarların eseridir. Hindistan'ın medar-ı iftiharı Tac Mahal ise Ekber Şah'ın torunu Şah Cihan'ın eseridir.

Amartya Sen, kalkınma meselesini ele alırken tarihsel mirasın göz ardı edilemeyeceğinin farkındadır. Sen, bir makalesinde kendisinin tarihçi olmadığını belirtmekte; ancak tarih okuyan insanın yalnız geçmişi değil günümüzü de daha iyi anlayabileceğini belirtmektedir. Amartya Sen'e göre tarih, bize ihtişamlı zamanlarımızda zafer sarhoşu olmamamızı, karşılaştığımız yenilgilerde ve başarısızlıklarda da yılgınlığa kapılmamamızı öğretir[48]. Kendi ismiyle anılan devleti kuran Babür Şah (1526-1530) da yılgınlığa kapılmayan bir iradeye sahipti. Semerkant şehrini ele geçirmek için mücadele ettiği Özbek hükümdarı Şeybanî Han'a yenilen Babür Şah, hayata küsmemiş ve büyük bir irade örneği göstererek önce Kabil'i sonra ise Kuzey Hindistan'ı fethetmiştir. Babür'ün kızı Gülbeden, *Hümayunnâme* adlı eserinde, babasını Timur zamanından o zamana kadar gelen hükümdarlar içerisinde en azametlisi olarak görmektedir:

> Bu cüz'ün başlangıcında Hazreti Padişah Babam'ın (Babur) zamanına ait vakalar yazılacaktır....Sahipkıran Hazretleri (Timur) zamanından Firdevs-mekânî Hazretleri (Babur) zamanına kadar geçmiş olan sultanlardan hiçbiri Firdevs-mekânî hazretleri kadar mücadelelere atılmamıştır. Oniki yaşında iken padişah oldular ve Fergana vilayetinin payitahtı olan Endican'da 909 [1503-1504] senesi, mübarek Ramazanının beşinde hutbeleri okundu. Tam onbir sene Maveraünnehir ülkesinde Cagataî, Timurî ve Özbek sultanlarıyla mütemadiyen cenk ve cidalde bulundular. Kalem dili bu çarpışmaların sayısı ve beyanı hususunda âciz ve kasırdır. Bi-

[47] Enver Konukçu, "Ekber Şah", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, s. 542; C. Collin Davies, "Akbar, Abu'l-Fath Djalal al-Dîn Muhammad", *Encyclopedia of Islam, the second edition*, c. 1, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 316.

[48] Amartya Sen, "Economic Development and Capability Expansion in Historical Perspective", *Pacific Economic Review*, 6: 2 (2001), s. 179.

> zim Hazretimizin cihangirlik uğrunda maruz kaldığı mihnet ve tehlikelere pek az kimseler maruz kalmışlardır. Ol Hazretin muharebeler ve tehlikeler anında gösterdiği cesaret, erlik ve tahammül pek ender olarak bir padişahtan nakledilmiştir.[49]

Babür Şah'ın kızı tarafından yazılan bu satırlar abartılı bulunabilir. Ancak, Babür Şah'ın Kuzey Hindistan'ı fethettiği ve 1526 ile 1530 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürdüğü tarihî bir vâkıadır. Babür, Özbeklerle mücadelesi esnasında Semerkand'ı ele geçirmek için Safevîlerden yardım aldıysa da Sünnî ahali arasında bunun hoş karşılanmadığını görmüş ve bilhassa Hindistan'ın fethinden sonra Osmanlılar'a yakın bir politika takip etmiştir[50]. Babür Şah, gerek diplomatik açıdan ve gerekse askerî teknoloji açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun zamanının en güçlü devleti olduğunun farkındaydı. Bunun en önemli delillerinden birisi ise Rûmî askerlerdir. Osmanlı silah teknolojisine vâkıf olan Rûmî askerler, Mısır'dan Açe'ye kadar neredeyse tüm İslam devletlerinin imdadına koşmaktaydılar[51]. Portekiz tehdidine karşı Memlükler'in ve Gücerat sultanlarının Osmanlı'dan yardım istedikleri bilinmektedir.

Amartya Sen'in Hindistan tarihinde Babürlü dönemini neden bu kadar önemsediği sorusuna çeşitli cevaplar vermek mümkündür. Ancak çocukluk çağında yaşadığı bir olay onun daha sonra yazacakları üzerinde derin tesir bırakmıştır. Sen, evinin bahçesinde oynarken kapının dışında kanlar içinde kıvranan Kader Mia adında bir adamın acıklı bir şekilde feryat ettiğine şahit olur. O günler, Bangladeş'te Müslümanlarla Hindular arasında kanlı çatışmaların yaşandığı günlerdi. Müslüman bir işçi olan Kader Mia, ailesine ekmek götürebilmek için

[49] Gülbeden, *Hümayunname*, çev. Abdürrab Yelgar, Eymen Manyas, giriş metni: Hikmet Bayur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 115.

[50] Bkz. Ali Anooshahr, *The Ghazi Sultans*, ss. 38-57.

[51] Rûmî asker hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600* , Cambridge University Press, 2005, s. 319-325; Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmî Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004; Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010, s. 34-52. Giray Fidan, Çiğdem Kafesçioğlu'nun "In the Image of Rûm: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus" makalesine atıfla ve Çin kaynaklarına dayanarak şu tespitlerde bulunmaktadır: "Osmanlı Devleti Ming tarih kayıtlarında Lu Mi ve Lu Mi Guo ismiyle geçmektedir. 'Lu Mi' Rumi'nin Çince seslerle yazılmış halinden başka bir şey değildir. 'Lu mi Gio' ise Rumi ülkesi yani Osmanlı ülkesidir." Giray Fidan, *Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 63.

Hinduların yoğunlukta olduğu caddede çalışmak durumunda idi ve bu cadde üzerinde Hindular tarafından bıçaklanmıştı[52]. Yardım için feryat eden Mia'ya Amartya hemen su ikram eder; Amartya'nın babası da Kader Mia'yı hastaneye yetiştirmek için çabalamaktadır. Yolda Kader Mia, hanımının kendisine o tehlikeli caddeye gitmemesi gerektiğini söylediğini sayıklar ve yolda can verir[53]. Amartya Sen'e göre, ekonomik özgürlükten yoksun oluş Kader Mia'yı ölüme sürüklemiştir. Mia'nın daha güvenli bir yerde çalışma imkanı olsaydı bu feci akıbete uğramayabilirdi[54]. Gerek Bangladeş'te gerekse Hindistan'da Müslümanlarla Hindular arasındaki kanlı mücadeleye şahit olan Amartya Sen, bu coğrafyada üç asırdan fazla hüküm sürmüş olan Babürlülerin adalet ve tesâmüh (tolerance) siyasetine özlem duymaktadır.

Amartya Sen'in *Development As Freedom*[55] kitabında Islamic Tolerance (İslâmî Tesâmüh) başlığı altında özellikle Ekber Şah'dan bahsetmesi Hint düşünce ikliminden gelen birisi için şaşırtıcı değildir. Sen, 1556 ile 1605 yıllarına tekabül eden Ekber Şah döneminde Hindistan'da hoşgörü iklimi hakimken Avrupa'da hâlâ Engizisyonların yaygın olduğunu vurgulamaktadır[56]. Amartya Sen, yalnız Ekber Şah'ın değil diğer Türk hükümdarların da çağdaşları olan Avrupalı krallardan tebaalarına karşı çok daha müsamahakâr olduğunu belirtmektedir[57]. Farklı inançlara saygı ve hoşgörünün kalkınma için vazgeçilmez olduğu gerçeğini Amartya Sen'in diğer çalışmalarında da görebiliriz. Amartya Sen'i diğer iktisatçılardan ayıran husus, kalkınma ile ilgili tezlerini tarihî referanslarla zenginleştirme çabasıdır. Şüphesiz bu farklılıkta alınan eğitimin yanı sıra felsefî yönü güçlü Hint geleneğinin de payı büyüktür.

Amartya Sen, Türk hükümdarların diğer inançlara karşı saygısından bahsederken sadece Ekber Şah'tan ve Babürlülerden bahsetmez.

[52] *Development as Freedom*, s. 8.

[53] *Development as Freedom*, s. 8.

[54] *Development as Freedom*, s. 8.

[55] Bu kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Amartya Sen, *Özgürlükle Kalkınma*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

[56] *Development as Freedom*, s. 239. Yusuf Hikmet Bayur da *Hindistan Tarihi* kitabında benzer bir görüşe yer vermektedir. Bayur, Ekber Şah'ın tüm din mensuplarını himaye ettiği ve onlara özgürce ibadet hakkı tanındığı çağda Avrupa'da engizisyon mahkemelerinin hâkim olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, ss. 80, 81.

[57] Amartya Sen, *Development as Freedom*, s. 239.

Ona göre, Türk hükümdarları muasırları olan Avrupalı hükümdarlardan çok daha fazla tesamüh (tolerance) sahibi idiler. Sen, XII. Asırda "hoşgörüden yoksun Avrupa"dan "Selahaddin-i Eyyûbî'nin Kahiresi"ne sığınan Yahudi bilgin İbn Meymun örneğini verir[58]. Bangladeş ve Hindistan'da yetişen birisi olan Amartya Sen'in Osmanlı tarihine fazla aşina olmadığı aşikardır. Amartya Sen'in Osmanlılarla ilgili pek fazla değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. Osmanlı tecrübesini de inceleyebilseydi XVI. asırla ilgili daha güçlü yorumlarda bulunabilirdi.

SONUÇ

Amartya Sen'in Hindistan Türk tarihi ile ilgili tespitleri önemli olmakla birlikte yanıltıcı unsurlar da içermektedir. Yirminci asrın önemli yazarları arasında sayılan bir entellektüelin sadece ikincil kaynaklara dayanarak yaptığı iyi niyetli değerlendirmeler tarihî vakaları olduğu gibi anlama çabasına gölge düşürmektedir. Sen'in Babürlü hükümdarlarının otobiyografileri sayılan Babürname, Cihangirname ve Hümayunname gibi eserlere atıfta bulunmaksızın yaptığı değerlendirmeler Hindistan'ın son iki asırda geçirmiş olduğu sürecin zihinlerdeki bir mirası olarak algılanabilir. Sen'in Babürlü tecrübesini Ekber Şah'la özdeşleştirmesi Babürlü literatüründeki Ekber Şah hayranlığının bir tezahürü olarak görülebilir.

Amartya Sen'in eserlerindeki kaynakça kısmına baktığımızda yapılan mühim tespitlerin yeterince tevsik edilemediği görülmektedir. Sen'le ilgili diğer önemli bir husus ise, değişik yıllarda basılan farklı adı taşıyan eserlerinde zikrettiği tarihi simaların hemen hemen aynı oluşudur. Sen, tarihî referanslarını ya da örneklerini zenginleştirme çabasına pek girişmemektedir. Tarihte tesamüh siyasetini takip eden sultanlara örnek olarak Selahaddin-i Eyyubi ve Ekber Şah gibi örneklerin değişik eserlerde tekrarlandığı görülmektedir. Sen'in eserlerinde Babür Şah ve Şah Cihan gibi örneklere rastlayamadığımız gibi Ekber Şah'ın muasırı olan Osmanlı ve Safevî sultanlarının ismine de tesadüf edemiyoruz.

[58] "The Turkish emperors were often more tolerant than their European contemporaries. Abundant examples of this can be found also in Cairo and Baghdad. Indeed, even the great Jewish scholar Maimonides, in the twelfth century, had to run away from an intolerant Europe (where he was born) and from its persecution of Jews, to the security of a tolerant and urbane Cairo and the patronage of Sultan Saladin." Sen, *a.g.e.*, s. 239.

Amartya Sen'in kalkınma meselesine insanı merkez alarak yaklaşmasında şüphesiz Kader Mia trajedisine şahit oluşunun büyük rolü vardır. Sen'in diğer kalkınma iktisatçılarından farklı yönü, yetiştiği coğrafya ve iklimle de ilgilidir. Onun modern iktisatla ilgili yazdığı eserlerde bile bu etki barizdir. O, okuyucuyu farkında olmadan milattan önceki asırlara, Hint iklimine götürmektedir. Böyle bir yaklaşımın metodolojik açıdan eleştirilmesi kaçınılmaz olmakla birlikte, Amartya Sen bunu pek umursamamakta ve eserlerinde tarih seyahatına ya da başka bir ifadeyle özgürlük arayışına çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed, Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri (Mevlana ve Etrafındakiler), c. 1,* çev. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.

Aka, İsmail, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995.

Alberuni's India, çev. Edward C. Sachau, c. 1, Oriental Reprint, 1983.

Anooshahr, Ali, *The Ghazi Sultans and the Frontiers of Islam, A Comparative Study of the Late Medieval and Early Modern Periods*, Routledge, London 2009.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, c. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Bilkan, Ali Fuat , "Babürlü Devleti'nde Türkçe" *Divan, İlmî Araştırmalar*, XVII (2004/2), ss. 163-168.

Bosworth, C.E., "Mahmud b. Sebüktigin", *Encyclopedia of Islam, second edition*, c. 6, E. J. Brill, Leiden 1991, ss. 65, 66.

Bosworth, Clifford Edmund, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040*, Librairie du Liban, Beirut 1973.

Casale, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010.

Craig, Albert M. v.d., *The Heritage of World Civilizations, Ninth Edition*, c. 1, Prentice Hall, Boston 2011.

Dale, Stephen, *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*, Cambridge University Press, 2010.

Davies, C. Collin, "Akbar, Abu'l-Fath Djalal al-Dîn Muhammad", *Encyclopedia of Islam, the second edition*, c. 1, E. J. Brill, Leiden 1986, ss. 316, 317.

Doğrul, Ömer Rıza, *Ekber, Bir Türk Dâhîsi*, Yüksel Yayınevi, İstanbul 1944.

Farooqi, Naimur Rahmani, *Mughal-Ottoman Relations, A Study of Political & Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748*, İdarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1989.

Farooqi, N. R., "Six Ottoman Documents on Mughal-Ottoman Relations during the reign of Akbar", *Journal of Islamic Studies* 7: 1 (1996), ss. 32-48.

Fidan, Giray, *Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Firdevsî, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, c. 2, çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Gülbeden, *Hümayunname*, çev. Abdürrab Yelgar, Eymen Manyas, giriş metni: Hikmet Bayur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

İnalcık, Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600*, Cambridge University Press, 2005.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

İnalcık, Halil, Oğuz Mevlüd, yay., *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

Jahangir, *The Jahangirnama*, çev. Wheeler M. Thackston, Oxford University Press, 1999.

Konukçu, Enver, "Ekber Şah", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, ss. 542-544.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989

Merçil, Erdoğan, "Mahmud-ı Gaznevî", *İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2003, ss. 362-365.

Mevlânâ, *Mesnevî VI*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995.

Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, c. III, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Oruç, Zülküf, "Kalkınmaya Eleştirel Bir Bakış: Amartya K. Sen"in Yapabilirlik Yaklaşımı ve Özgürlükle Kalkınma Anlayışı", *Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Teknik Yardım Uzmanlık Tezi*, Ankara 2010.

Özbaran, Salih, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmî Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004

Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997.

Schimmel, Annemarie, *The Empire of the Great Mughals: History, Art and Culture, Reaktion Books, London 2010.*

Sen, Amartya, "Economic Development and Capability Expansion in Historical Perspective", *Pacific Economic Review*, 6: 2 (2001), ss. 179-191.

Sen, Amartya, *Development as Freedom*, Alfred A. Knopf, New York 1999.

Sen, Amartya, *Özgürlükle Kalkınma*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004.

Sen, Amartya, *The Argumentative Indian, Writings on Indian History, Culture and Identity*, Picador, New York 2005.

Sen, Amartya, *The Idea of Justice*, Penguin Books, London 2010.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Türk Dünya Nizamının Millî, İslâmî ve İnsanî Esasları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Yusuf, Sinan, *Tezkire-i Halvetiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi no. 1372.

AVUSTURYA SARAY VE DEVLET ARŞİVİ'NDEKİ (HAUS-, HOF- UND STAATSARCHIV) TÜRKİYE FONLARI

SELİM ASLANTAŞ*

Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en önemli kaynakları hiç şüphesiz başta Başbakanlık Osmanlı Arşivleri olmak üzere Türkiye'deki çeşitli arşiv ve kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Fakat dünya tarihinde çok mühim roller oynamış bu büyük imparatorluğun tarihini bütün veçheleriyle kavramak için Türkiye'deki arşiv ve kütüphanelerin yanı sıra özellikle Osmanlılarla ilişkileri uzun bir geçmişe dayanan Venedik, Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya gibi ülkelerin arşiv ve kütüphanelerinden de mutlaka istifade edilmesi gerekmektedir. Bu gereklilik sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî-diplomasi tarihi için değil aynı zamanda iktisadî, sosyal ve kültürel tarihi için de geçerlidir. Nitekim bu hususu takdir eden birçok araştırmacı, başta zikredilen ülkeler olmak üzere muhtelif ülkelerin arşiv ve kütüphanelerinde Osmanlı tarihinin çeşitli yönlerine dair mühim çalışmalar yapmışlar ve yapmaktadırlar. Bu makalede Avusturya Saray ve Devlet Arşivi'ndeki (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Türkiye fonlarını tanıtmaya çalışacağız.

Saray ve Devlet Arşivi, 1749'da Maria Theresia tarafından devlet kurumlarında başlatılan reform çalışmaları çerçevesinde teşkil edilen Başbakanlığın gizli arşivi olarak kurulmuştur[1]. Arşivin kuruluş amacı, devletin önemli vesika ve kayıtlarını bir araya getirmek ve özellikle Habsburgların çeşitli memleketlerdeki veraset iddialarını bu arşivde toplanacak kayıtlar vasıtasıyla desteklemekti[2]. Bu amaçla kuruluşundan hemen sonra imparatorluğun muhtelif şehirlerinde bulunan ve cari bürokratik işleyiş içinde artık kullanılmayan, fakat devlet için önem arz

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 06800 Beytepe, Ankara/TÜRKİYE, Telefon: 0312 2978175-0507 4656323,
E-Posta: selimaslantas@hacettepe.edu.tr

[1] G. Wolf, *Geschichte der k. k. Archive in Wien*, Viyana: Braumüller, 1871, s. 22-24; Anna Hedwig Benna, "Haus, Hof- und Staatsarchiv", *Quellen zur Geschichte Afrikas, Asiens und Ozeaniens im Österreichischen Staatsarchiv bis 1918* içinde, Münih: K.G. Saur 1986, s. 3.

[2] Wolf, *a.g.e.*, s. 25; Benna, *a.g.e.*, s. 3.

eden vesikaların Viyana'da kurulan bu arşivde bir araya getirilip saklanması uğraşına girişilmiş[3] ve böylelikle Saray ve Devlet Arşivi'nin çekirdeği teşkil edilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu mesainin bir parçası olarak, Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu için Avusturyalılar daha ziyade Türkiye kelimesini kullanmışlardır) ile ilgili vesikalar da bu arşivde toplanmaya başlanmıştır. 1809'da Saray ve Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen bu türden vesikaların mühim bir kısmı Fransızlar tarafından Paris'e götürülmüşse de bir yıl sonra Avusturya'ya geri gönderilmiştir[4]. 1829 yılında İstanbul Elçiliği'ne ait önemli miktarda vesika, Başbakanlık tarafından Saray ve Devlet Arşivi'ne teslim edilmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Türkiye fonlarında özellikle kronolojik tasnif bağlamında önemli çalışmalar yapılmıştır[5]. 1859'da Türkiye fonlarına Saray Maliye Arşivi (Hofkammerarchiv) ve Başbakanlık Yüksek Askerî Kumandanlık Arşivleri'nden (Kanzleiarchive des Armeeoberkommandos) 17. ve 18. yüzyıllara ait vesikalar ile 1860'da Savaş Arşivi'nden (Kriegsarchiv) 16.-18. yüzyıllara ait sınır tespitine dair vesikalar dahil edilmiş, ayrıca Dış İşleri Bakanlığı, Başbakanlık, İstanbul Elçiliği ve bazı özel aile arşivlerinden gönderilen vesikalarla, fonların hacmi 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir artış göstermiştir[6]. Saray ve Devlet Arşivi'nde Türkiye ile ilgili vesikaların toplanmasına 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam edilmiştir. Bugün Saray ve Devlet Arşivi, Osmanlı tarihi açısından en mühim arşivlerden biridir. Bu arşivde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili vesikalar 15. yüzyılın ilk yarısından başlayıp[7] 1918'e kadar uzanmaktadır.

Saray ve Devlet Arşivi'ndeki Türkiye fonları şu şekilde düzenlenmiştir:

1848 Öncesi

Bu fondaki Türkiye vesikaları, Diplomasi ve Dış Siyaset (Diplomatie und Außenpolitik vor 1848), Devletler kısmı (Staatsabteilungen), Al-

[3] Wolf, *a.g.e.*, s. 26.

[4] L. Bittner, *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, I, Viyana: Holzhausen, 1936, s. 580.

[5] Bittner, *a.g.e.*, s. 581.

[6] Bittner, *a.g.e.*, s. 582.

[7] Arşivde Osmanlılarla ilgili en eski vesikalar hakkında bkz: Heinz Grill, "Die ältesten Turcica des Haus-, Hof- und Staatsarchivs", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 3. Band, 1950, s. 127-142.

man Olmayan Devletler (Außerdeutsche Staaten) seksiyonu altında sekiz bölüme ayrılmıştır[8].

Turcica: Bu bölüm 1503-1806 arasını kapsamakta olup, toplam 234 kartondan oluşmaktadır. Bu bölümdeki vesikalar daha ziyade Osmanlı klasik dönemine aittir[9].

Diplomatik Vesikalar: Kronolojik olarak 1741-1806 arasına ait vesikaları içerir ve toplam 140 kartondan oluşur. Bu bölümde Avusturya elçilerinin İstanbul'dan gönderdikleri havadis ve haberler, Avusturya elçilerine Viyana'dan çeşitli konularda gönderilen emir ve talimatlar, Osmanlı elçilerinden elçiliklerine dair vesikalar bulunmaktadır. Ayrıca yine bu bölümde Napoléon Bonaparte'ın Mısır'ı işgali ve Fransız birliklerinin Mısır'ı tahliyelerine dair raporlar (karton 117-126) mevcuttur[10].

Sınır Meseleleri: 1754-1857 arasını kapsayan ve toplam 26 kartondan oluşan üçüncü bölüm, büyük oranda Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya arasındaki sınır meselelerine ait vesikaları içerir. Yine bu bölümde 15. kartonda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalamasına dair projelerle ilgili vesikaların olduğunu da kaydetmek gerekir[11].

Viyana'daki Türk Elçileri: Dördüncü bölüm, Osmanlı elçileriyle ilgilidir. 1741-1800 arasını kapsar ve 13 kartondan oluşur. Bu fonda Viyana'ya gönderilen Osmanlı elçilerinin görüşmelerine dair kayıtlar, itimadnameler vs. vesikalar bulunmaktadır.

Eski Tasnife Ait Varia ve Collectanea: Beşinci bölüm, kronolojik olarak 1718-1800 arasını kapsar ve 32 kartondur. Bu fonda Osmanlıların Avusturya ile yaptıkları Pasarofça (1718) ve Belgrad (1739) andlaşmalarına dair müzakere kayıtları, Avusturya elçilerine gönderilen talimatlar, Avusturya memurlarının Balkanlar'daki çeşitli misyonlarına da-

[8] Bu bölümlere ait tasniflerin dökümü için bkz: Bittner, *a.g.e.*, s. 583-584; Benna, *a.g.e.*, s. 50-54.

[9] 1-152 Turcica 1503-1685; 152 Elçi Caprara 1679-1682; 153-185 Turcica 1686-1719; 186 Sınır meseleleri, elçiler 1718-1719; 187-232 Turcica, Varia 1720-1795; 233-234 Müsvedde 1785-1793.

[10] 1-14 Havadisler, talimatlar 1741-1748; 15-16 Havadisler, talimatlar, Elçi Mustafa Efendi 1748-1749; 21-29 Havadisler, talimatlar 1750-1755; 30-31 Schwachheim'ın yazışmaları, Elçi Halil Efendi 1755; 32-97 Havadisler, talimatlar, varia 1756-1791; 98 Havadisler, talimatlar, Türk elçisi 1791-1792; 99-139 Havadisler, talimatlar 1792-1806; 140 Havadisler –Fransızca- 1806.

[11] 1-26 Sınır Meseleleri 1754-1857 Karton 15/1 Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama projeleri 1771-1795.

ir kayıtlar, III. Osman ve III. Mustafa'nın cülusiarına dair notifikasyonlar (1754, 1757), itimadnameler, İstanbul'a gönderilen Avusturya elçilerinin listesi, Kudüs'e dair kayıtlar, Süryani Katolik Kilisesi'ne dair vesikalar, Avusturya memurlarının Rus-Türk Savaşı sırasında (1769) savaşla ilgili gönderdikleri raporlar, Rus-Osmanlı barış görüşmeleri (Fokşani, Ağustos 1772; Bükreş, Kasım 1772) ve Avusturya Osmanlı ittifakıyla (Temmuz 1771) ilgili belgeler (1769-1772), Katoliklerin Lübnan'daki durumları, Levant'ta Avusturya ve Rusya ticareti ve ticaret şirketleri ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu bölümde dikkat çeken bir kayıt 18. yüzyılda Türkiye'de kitap neşri hakkında yazılmış bir risaledir. Ayrıca yine bu bölümde Josef von Hammer-Purgstall'ın üç cilt, 738 sayfadan oluşan *"Geschichte der diplomatischen Verhältnisse Österreichs mit der Pforte"* başlıklı eserini özellikle zikretmek gerekir. Ciltleri detaylı bir şekilde inceleyen Sibylle Wentke[12] Hammer'in Avusturya-Osmanlı ilişkilerine dair Metternich'e sunduğu bu eserin bir tarih çalışması değil, ilişkilerin tarihi arka planına dair bir siyasî brifing ve o güne kadar iki imparatorluk arasındaki imzalanan başlıca andlaşma ve yapılan görüşmeleri içeren bir kompilasyon olduğunu belirtmektedir[13].

[12] Sibylle Wentke, "Hammer-Purgstall als Homo Politicus im Spiegel seiner "Erinnerungen aus meinem Leben":*http://hammer-purgstall.at/printformat/Pub_Vortrag_26-09-2004.pdf.* s. 8.

[13] 1-4 Pasarofça Andlaşması'na dair vesikalar, müzakere kayıtları, raporlar, talimatlar, elçilerle yazışmalar 1717-1718; 5-6 Belgrad Andlaşması'na dair vesikalar 1737-1739; 7-13 Büyükelçi Ulfeld 1739-1741; 14-15 Büyükelçi Penckler 1740-1755; Schwachheim, Penckler, Binder, Herbert Stürmer için talimatlar 1754-1802; 18-19 Cobenzl – Peter von Herbert-Rathkeal ile yazışmalar 1779-1785; 20/1 Philipp von Vukasoviç'in Karadağ Misyonu 1788-1789, 20/2 Wenzel von Brognard'un İşkodra Paşası nezdinde misyonu, Kont Szapary'nin yazışmaları 1788; 21/1 Levant konsoloslarıyla yazışmalar 1800-1801, 21/2 III. Osman ve III. Mustafa'nın cülusiarına dair notifikasyonlar 1754-1757, 21/3 İtimadnameler (Tercüme) 1741-1755; 22 İtimadnameler 1741-1757; 23/1 İstanbul'a gönderilen Avusturya elçilerinin listesi 1527-1770, 23/2 Kudüs'e ilişkin vesikalar 1555-1789, 23/3 Süryani Katolik Kilisesi 1685-1695, 23/4 Tercüman Bianchi ve Sekreter Pakstein'ın 1769 Rus-Türk Savaşı sırasında gönderdikleri havadisler 1769, 23/5 Rus-Osmanlı barış görüşmeleri ve Avusturya Osmanlı ittifakı (1769-1772), 23/6 Katoliklerin Lübnan'daki Vaziyeti 1845, 23/7 Kabardaylara dair meseleler, tarihsiz, 23/8 Pazvandoğlu isyanı 1800, 23/9 Elçi Penckler 1741-1766; 24/1 Johann Kosaroviç'le yazışmalar 1781-1783, 24/2 Brognard'ın seyahat notları-Tuna boyunca Viyana'dan Karadeniz'e- 1788-1790, 24/3 1788-1791 savaşına ait Thugut'un komisyon vesikaları; 25 Levant'ta Avusturya ve Rusya ticareti, ticaret şirketleri 18. yüzyıl; 26 Levant'ta Avusturya ve Toskana ticareti 18. yüzyıl; 27/1 Hatıratlar 18. yüzyıl, 27/2 Türkiye hakkında istatistik notları (tarihsiz), 27/3 Franz Dombay'ın Saray Kütüphanesi'ndeki el yazmanları (oriental) hakkındaki notları, 27/4 Türkiye'de kitap neşri 18. yüzyıl, 27/5 Osmanlı sadrazamlarının listesi 1608-1768, 27/6 Viyana'daki Türk tebaasına dair liste 1766, 27/7 Josef von Hammer-Purgstall'ın edebiyat notları; 28-30 Josef von Hammer-Purgstall'ın Avusturya-Osmanlı ilişkilerine dair raporu, tarihsiz; 31-32 Josef von Hammer-Purgstall'ın Avusturya-Osmanlı ilişkileri tarihinde kullandığı Avrupa dillerindeki vesikalar, tarihsiz.

Diplomatik Vesikalar: Altıncı bölüm yine diplomatik vesikaları ihtiva eder ve kronolojik olarak 1807-1848 arasını kapsar ve toplam 102 kartondur. Bu bölümde elçilerin İstanbul'dan gönderdikleri raporlar ve havadisler, onlara Viyana'dan gönderilen emir ve talimatlar, Şark meselesiyle ilgili çeşitli vesikalar, İstanbul'daki elçilerin Osmanlı coğrafyasındaki Avusturya konsoloslarıyla yazışmaları, Osmanlı devlet ricali ile Avusturya memurlarının görüşmelerine dair havadisler, bazı hatıratlar ve elçiliğe ait protokoller bulunmaktadır. Osmanlı siyasî tarihi açısından bu bölüm özellikle önemlidir[14].

Siyasî ve İdarî Vesikalar: Kronolojik olarak 1807-1865'i kapsar ve toplam 39 kartondur. Bu bölümde özellikle Osmanlı tarihinin önemli kırılma noktalarından olan 1807 ve 1808 isyanları ve 1821-1829 Yunan isyanına dair önemli kayıtlar yer almaktadır[15].

Siyasî ve İdarî Vesikalar: 1830-1868 arasını kapsar ve 51 kartondan oluşmaktadır. Bu bölümde elçilerin havadis ve raporları, onlara gönderilen talimatlar, notalar, Katolik Ermeniler, Eflak-Boğdan, Sırbistan ve Bulgaristan reayası hakkında vesikalar bulunmaktadır[16].

1848-1918 Dönemine Ait Vesikalar

Bu fondaki vesikalar, Diplomasi ve Dış Siyaset (Diplomatie und Außenpolitik 1848-1918), Dış İşleri Bakanlığı (Ministerium des Äußern 1735-1924), Siyasî Arşiv (Politsches Archiv) seksiyonu altında, XII Tür-

[14] 1-15 Havadisler, Talimatlar, Varia 1807-1822, 16-17 Şark meselesi 1816-1841; 18-29 Havadisler, Talimatlar, Varia 1823-1827; 30-32 Barış müzakereleri, havadisler 1827- 1828; 33-39 Havadisler, talimatlar 1828-1829; 40-42 Türkiye'nin savaş tazminatının ifası 1809 43 Konsoloslarla yazışmalar, 43/1 Dıraç 1823, 43/2 1807-1834, 43/3 İşkodra 1797-1831, 43/4 Travnik 1816-1820, 43/5 Konsolosluklara ait varia 1815-1825; 44 Sultan ve ricalle görüşmelere dair havadisler 1807-1823; 45 Varia 1635-1829 45/1 Kutsal topraklar 1635-1818, 45/2-3 Ermeniler, 1737-1829, 45/4 Ignaz von Stürmer'in çalışmaları hakkında protokoller 1827-1829, 45/5 Semlin'den resmi havadisler 1829; 46 Şark meselesi 1769-1839; 47-48 Hatıratlar, tarihsiz, 49-98 Havadisler, talimatlar, varia1822- 1848, 99-102 Zamime 1821-1842.

[15] 1-27 Siyasi ve idari havadisler 1807-1829; Siyasi ve idari talimatlar 1807-1829; 36-38 Collectanea 1824-1829; Yunan isyanı 1826-1828.

[16] 1-48 İdari havadisler, talimatlar, notalar, yazışmalar, 49-50 Tebaa ile ilişkiler,1816-1860,50/1 Katolik Ermeniler üzerindeki baskı 1830, 50/2 Tebaa ile ilişkiler, Eflak-Boğdan 1834-1860, 50/3 Tebaa ile ilişkiler, Sırbistan 1845-1847; 51 Mokane 51/1 Eflak-Boğdan 1833-1847, Bulgaristan 1844-1847.

kiye 1848-1918, XIII İstanbul Elçiliği 1848-1866, Elçilik ve Konsolosluk Arşivi (Gesandtschafts- und Konsulatarchive 1617-1920) bölümlerinde ve Gazete Arşivi bölümünün 86, 87, 88. kutularında bulunmaktadır[17].

Türkiye Bölümü: 1848-1918 arasını kapsar ve toplam 467 cilt ve kartondan oluşmaktadır[18].

[17] Benna, *a.g.e.*, s.77-79; 134-150.

[18] 1-38 Protokol 1853-1918; 39-212 Havadisler, talimatlar, varia 1848-1918; 213-216 Couvents dedies 1855-1868; 217 Kont Leiningen'in misyonu 1853, 218 Viyana Konferansı 1853-1856; 219-221 Paris Konferansı 1856; 227-237 Türkiye varia 1875-1877; 238-244 Şarki Rumeli Komisyonu 1878-1881; 246-250 Bulgaristan Komisyonu 1878-1880; 251-253 Sırbistan Komisyonu 1878-1879; 254 Bulgaristan sınır düzenlemesi, planlar, 1878; 255 Muhtelif planlar 1878-1880; 256 Dosya I-V, 1876-1885, 256/1 Kilise Meselesi-Suriye 1876-1877, 256/2 Couvents dedies 1877-1885, 256/3 Türk sularında gemilerimizin yapacağı talim hakkında Bâb-ı 'Âli'nin Mütalaası 1879, 256/4 Trenk Bip Doda'nın tevkif ve tahliyesi 1879-1882, 256/5 A. Tevfik Efendi ve İngiliz misyoner Köhle'nin tevkifi 1879-1882; 257-259 Dosya VI/1-VI/2, Bâb-ı 'Âli ile Müzakereler: Bosna-Hersek'in İşgali 1878-1880; 260 Dosya VI/3, Sancak Yenipazar Hadiseleri 1879-1897; 261-262 Dosya VII, Türkiye'nin imtiyazsız memleketlerinde reformlar için danışma komisyonu 1879-1880; 263 Dosya VIII, Doyen meselesi ve Arnavutluk Birliği 1880-1883; 264 Dosya IX-XII, 1883-1888, 264/1 Bulgar vergi meselesi 1883-1888, 264/2 Prens ve Prensesin İstanbul Seyahati 1884, 264/3 İstanbul Büyükelçiler Konferansı 1885, 264/4 Crispi'nin finansal kontrol projesi 1887; 265 Dosya XIII, Arnavutluk meselesi 1892-1895; 266 Dosya XIII, 266/1 Arnavutluk meselesi 1892-1893, 266/2 Fransa ve İtalya'nın Katolikleri himaye meselesi 1888-1892; 267 Dosya XIV, Girit meselesi 1890; 268 Dosya XV, 1890-1891, 268/1 Rum patrikleri meselesi 1890-1891, 268/2 Bulgar kilisesi meselesi 1890; 269 Dosya XVI-XXI 1890-1894, 269/1 Çan meselesi-Üsküb 1891, 269/2 Karadağlıların Trieste'den Arnavutluk'a silah nakli hakkındaki şikayetleri 1891, 269/3 Arab topraklarında Yahudi yerleşimciler (Friedmann'ın projesi) 1890-1892, 269/4 Manastır'dan gelen Bulgar talebelerin Avusturya mesleki mekteplere alınmaları 1891-1892, 269/5 Doğu Ortodoks Taşlıca (Plevlije) Kilisesi hakkında, 269/6 Müslümanların Zumbi-Arnavatluk Katolik kilisesine karşı yaptıkları taşkınlar 1892; 270 Dosya XXII-XV, 1892-1900; 271-274 Dosya XXV Türkiye hakkında raporlar-idare, hukuk, istatistik 1895-1916; 275 Dosya XXVI Boğazlar meselesi 1877-1905; 276 Dosya XXVII, Athos Dağı Manastırları 1883-1918; 277-299 Dosya XXVIII Girit meselesi 1896-1915; 300 Dosya XXIX-XXX Demeter Zlato ve Arnavutluk 1896-1899; 301-306 Dosya XXX Arnavutluk 1897-1901; 307/2-311 Yunan kilisesi-Bosna 1898-1907; 312/2-315 Dosya XXXIV Türkiye'de Katolik ve Katolik müesseseleri üzerinde Avusturya'nın himaye hakkı 1902-1918; 316-343 Dosya XXXV Makedonya'da reformlar 1673-1909; 345-347 Dosya XXXVI Bosna-Türkiye demiryolu 1900-1912; 348-349 Dosya XXXVII Sancak Yenipazar Hadiseleri 1904-1908; 350 Dosya XXXVII-XXXVIII 1905-1913; 351-365 Dosya XXXIX Bosna-Hersek'in ilhakı hakkında müzakereler 1908-1909; 366-377/1 Dosya XL Türk-İtalyan savaşı 1910-1912; 378-381/1 Dosya XLII Doğu'daki Yahudi kolonileri ve bilhassa Filistin 1912-1918; 382-462 Dosya XLV Balkan Savaşı 1912-1913; 463-464/1 Dosya XLVII Ermeni meselesi 1913-1918; 464/5-465 Dosya LI Adalar üzerinde Türk-Yunan müzakereleri 1914; 466 Dosya LII Kapitülasyonların kaldırılması 1914-1918; 468 Dosya LIII-LVI, 1915-1918)

Bu fondaki belgelerden bazıları özellikle 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin sosyo-ekonomik tarihine ciddi katkılar sunabilecek niteliktedir. Örnek olmak üzere 271, 272 ve 273 nolu kartonların içeriğini burada zikretmek faydalı olacaktır: 271'de Osmanlı borçları hakkında kapsamlı rapor (s.469-528); Konsolos Julius Pinter'in Girit üzerine monografisi (s. 532-632); Üsküp hakkında özellikle demografik hususları havi bir rapor (s.738-781); Üsküp hakkında idari-coğrafi hususlarla ilgili bir rapor (s.1381-1465); Edirne Vilayeti hakkında detaylı bir rapor (s. 1506-1545); Trabzon hakkında Osmanlı salnamelerine benzeyen bir rapor (ciltlenmiş defter halinde, toplam 328 sayfa); Suriye ve Kıbrıs'taki siyasi ve ekonomik vaziyet (s. 1277-1370); Adana Vilayetindeki siyasi ve ekonomik vaziyet (s. 1371-1379) hakkında bilgiler bulunmaktadır. 272'de Trabzon konsolosu tarafından Erzurum'un idari durumu, nüfusu, ulaşımı, iklimi, coğrafyası ve ticareti hakkında yazılan 464 sayfalık bir defter mevcuttur. Yine aynı kartonda Makedonya meselesi hakkında bir rapor (s. 50-65) ve Makedonya demografik haritaları; Bağdat konsolos raporu (s. 104-133); İzmir'le ilgili geniş bir rapor (s. 176-366) vardır. 273'te Kosova hakkında bir rapor, Edirne'nin demografik yapısı hakkında bir rapor, Yanya hakkında daktilo ile yazılmış bir rapor; Prizren, Kosova ve Yanya'nın nüfus verilerini içeren raporlar bulunmaktadır.

İstanbul Elçiliği: 1848-1866 arasındaki havadis ve talimatları kapsar ve 49 kartondur[19].

Elçilik ve Konsolosluk Arşivi[20]**:** Halep (1897-1913) 5 cilt, 4 karton; İskenderiye (1875-1918) 4 cilt, 5 karton; Beyrut (1842-1917) 67 cilt, 5 karton; Bingazi (1885-1915) 2 cilt, 2 karton; Yafa (1821-1917), 5 cilt, 32 karton; Kudüs (1843-1917), 182 fasikül ve İstanbul (1794-1918) 638 fasikülden oluşur.

Yukarıda zikrettiğimiz bu fonlar doğrudan Türkiye vesikalarını ihtiva etmekte olup Balkan ülkeleri ve Arap memleketleriyle ilgili fonlarda Osmanlı İmparatorluğu tarihi bakımından çok kıymetli vesikaların mevcut olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Arap memleketleriyle ilgili kayıtlar hakkında istifade edilmesi gereken önemli bir eser R. Benig-

[19] 1-49 Havadisler, talimatlar 1848-1866.
[20] Benna, *a.g.e.*, s. 136-150.

ni'nin *Österreichische Botschaftsberichte über arabische Länder* (Viyana: Institut für Bibliotheksforschung, Dokumentations- u. Informationswesen, 1974) isimli çalışmasıdır.

Türkiye fonlarında başlıca Almanca, Latince, İtalyanca, Fransızca ve İngilizce vesikaların yanında Osmanlı Türkçesiyle yazılmış önemli miktarda vesika bulunmaktadır. Osmanlı vesikalarıyla ilgili daha detaylı bilgi sahibi olmak isteyenler Anna Hedwig Benna'nın bu çalışmada da istifade ettiğimiz "Haus-, Hof- und Staatsarchiv" başlıklı makalesi (s. 11-18) ve Ernst Dieter Petritsch'in *Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv* (Band I, -1480-1574-, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Ergänzungsband 10/1, Viyana: Berger, 1991.) başlıklı eserine müracaat edebilirler. Osmanlı vesikalarından bir kısmı 19. yüzyılın ortalarından beri tercüme veya transkripsiyon-tercüme şeklinde bilim insanları tarafından yayınlanmaktadır. Bu bağlamda neşredilen başlıca eserler şunlardır:

Anton von Gévay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*, (3 Cilt, Viyana, 1838-1842.)

Anton C. Schaedlinger, *Die Schreiben des Süleyman des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Faksimile, Transkripsiyon ve Tercüme, (Viyana: Verlag ÖAW, 1983.)

Anton C. Schaedlinger, (Claudia Römer'in ortak çalışmasıyla), *Die Schreiben des Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter*, Faksimile, Transkripsiyon ve Tercüme, (Viyana: Verlag ÖAW, 1986.)

Gisela Procházka-Eisl ve Claudia Römer, *Osmanische Beamtenschreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, (Viyana: Verlag ÖAW, 2007.)

Saray ve Devlet Arşivi'yle ilgili olarak yukarıda değindiğimiz fonların yanında zikredilmesi gereken bir başka husus da bugün Başbakanlığın çatısı altında bulunan Saray ve Devlet Arşivi Kütüphanesi'dir. Bu bağlamda özellikle bu kütüphaneye *Şark Akademisi*'nin kütüphanesinden (akademinin arşiviyle birlikte) gelen yazmalar önemlidir. Saray ve Devlet Arşivi Kütüphanesi'nde dil, üslup, tarih, coğrafya, astronomi, matematik, psikoloji, silah teknolojisi, müzik, mantık, hukuk ve Hıristiyan ve İslam teolojisi ile ilgili Farsça, Arapça ve Türkçe çok mühim yazmalar

bulunmaktadır[21]. Söz konusu yazmalarla ilgili olarak eski tarihli ama mühim bir eser olan Albrecht Krafft'ın *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der orientalischen Akademie zu Wien*, (Viyana, 1842) başlıklı çalışmasına müracaat edilebilir.

Saray ve Devlet Arşivi'nde araştırma yapacaklar için bazı pratik bilgiler vermek icap ederse kısaca şunları söyleyebiliriz: Saray ve Devlet Arşivi, Viyana'nın merkezinde, Minoritenplatz 1 numarada, tarihî bir binada bulunmaktadır. Arşive ulaşım gerçekten çok kolaydır[22]. Arşiv'de çalışmak isteyen araştırmacılar, arşive kayıt yaptırmak ve kullanıcı kartı satın almak zorundadır. Haftalık kart beş iş günü, 10 Euro, aylık kart 20 iş günü, 21 Euro, bir yıllık kart 42 Euro'dur[23]. Kayıt olunan gün sipariş verilebilir ve ertesi gün sipariş edilen vesikalara ulaşılır. Bir defada en fazla üç karton sipariş etme hakkı bulunmaktadır. Okuyucu salonunda dizüstü bilgisayarla çalışılabilir. Birçok arşivde olduğu gibi bu arşivde de sadece kurşun kalem kullanılmasına izin verilmektedir. İngiltere Milli Arşivleri'nin aksine fotoğraf makinesi kullanmak yasaktır. Bu yasak araştırmacıların işini bir hayli zorlaştırmakta ve bir anlamda onları belli bir süre Viyana'da ikamete mecbur etmektedir. Vesikaların fotokopisini çektirmek veya taratmak ise oldukça pahalıdır ve zaman almaktadır. Sipariş ettiğiniz vesikalar aşağı yukarı üç haftada elinize geçmektedir. Arşivin çalışma saatleri nispeten kısıtlıdır. Hizmet anlayışı İngiltere Milli Arşivleri'nin ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri'nin hayli gerisindedir.

Belki tarihçiler için mesleğin bir cilvesi olarak görülebilecek ve meslektaşlar arasında hoş bir hatıra olarak anlatılabilecek bazı teknik ve bürokratik zorluklarına rağmen, siyasî, idarî, sosyal, ekonomik ve kültür tarihimiz açısından vazgeçilmez önemdeki bu arşivden daha fazla istifade etmemiz gerektiği açıktır.

[21] Benna, *a.g.e.*, s. 23.

[22] Arşive ulaşım vs bilgiler için Avusturya Arşivleri'nin web sitesine bakılabilir: http://www.oesta.gv.at/

[23] 2010 yılı ücretleridir.

KAYNAKÇA

Benna, A. H., "Haus-, Hof- und Staatsarchiv", *Quellen zur Geschichte Afrikas, Asiens und Ozeaniens im Österreichischen Staatsarchiv bis 1918* içinde (Bearb: A. H. Benna), Münih: K.G. Saur 1986.

Bittner, L., *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs*, I, Viyana: Holzhausen, 1936.

Grill, H., "Die ältesten Turcica des Haus-, Hof- und Staatsarchivs", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 3. Band, 1950.

Krafft A. *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der orientalischen Akademie zu Wien*, Viyana, 1842.

Petritsch E. D. *Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv Band I, -1480-1574-*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Ergänzungsband 10/1, Viyana: Berger, 1991.

Wentke S., "Hammer-Purgstall als Homo Politicus im Spiegel seiner "Erinnerungen aus meinem Leben": http://hammer-purgstall.at/

Wolf, G., *Geschichte der k. k. Archive in Wien*, Viyana: Braumüller, 1871.

http://www.oesta.gv.at/

TANZİMAT'IN İLK SARAY DÜĞÜNÜ: SULTAN II. MAHMUD'UN KIZI ATİYYE SULTAN'IN AHMED FETHİ PAŞA İLE EVLENMESİ

SERAP SUNAY*

Giriş

Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir yere sahip olan sûr-ı hümayunlar[1], bilhassa padişahların saltanatlarının parlak olduğu devirlerde binbir gece masallarını aratmayacak görkemde yapılırdı. Kanuni Sultan Süleyman'ın Hatice Sultan için on beş gün süren, Osmanlı hanedanının İstanbul'da yaptırdığı ilk muhteşem düğün[2], Sultan III. Murad'ın, şehzadesi Mehmed'e yaptığı elli üç gün süren sünnet düğünü, Sultan IV. Mehmed'in iki şehzadesinin sünneti ve kızına yaptığı düğünler[3] ile Sultan

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi, Afyon/TÜRKİYE, e-posta: serapsunayy@yahoo.com

[1] Sûr-ı hümayun, padişahların erkek çocuklarının sünnet, kızlarının ve kız kardeşleri ile yeğenlerinin evlilik düğünleri için kullanılan genel bir tabirdir (Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c. III, İstanbul 2004, s. 278; Metin And, "Sur-ı Hümayun", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 7, İstanbul 1994, s. 71; Dündar Alikılıç, "Osmanlı Saray Teşrifâtı ve Törenleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 9, Ankara 2002, s. 884; Mehmet Arslan, "Osmanlı Saray Düğünleri Ve Şenlikleri Ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Sûrnâmeler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, Ankara 1999, s. 169). Sünnet düğünleri için yapılanlara sûr-ı hitan, evlendirme düğünü için yapılanlara ise sûr-ı cihâz denilir. Bunların dışında, sûr-ı hümayun bir zaferin kazanılması, sultanın cülusu ya da cülus yıldönümü, şehzadelerin okumaya başlaması (bed-i besmele), saraydaki doğumlar (velâdet-i hümayun) için de düzenlenirdi (Metin And, *40 Gün 40 Gece, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, Toprakbank, İstanbul 2000, s. 28-45; And, a.g.m., s. 71). Resmî olarak devlet görevlilerinin katılımıyla gerçekleşen bu merasimler, Osmanlı Devleti'nin teşkilatı ve yapısı, iktidar ve hükümranlık anlayışı ve kültürel kimliği ile doğrudan ilgilidir (Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, Ankara 1999, s. 133). Osmanlı Devleti sûrnâmelerinin kronolojik sıralaması için bkz. Hatice Aynur, *Saliha Sultan'ın Düğünün Anlatan Surnâmeler (1834)*, Harvard Üniversitesi, Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995, s. 3-5; Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 32-36; Arslan, a.g.m, s. 173-174; Yüksel Aktaş Baycar, *II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sûr-ı Hümâyûnu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 2-4. Bu makalede kullanılan Atiyye Sultan'ın düğününü anlatan sûrnâme bu listelerin hiçbirinde mevcut değildir.

[2] Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s. 32.

[3] Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e*, c. III, s. 278; Sultan III. Murad'ın, şehzadesi Mehmed'e yaptığı sünnet düğünü için bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Bir Saltanat Düğünü", *Topkapı Sarayı Müzesi*, Yıllık-1 (1986), s. 21-55.

III. Ahmed'in Lâle Devri'nde 5 yaşındaki kızı Fatma Sultan için yaptığı on gün süren düğün[4], dillere destan olan sûr-ı hümayunlardan bazılarıdır[5]. Geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, 19. yüzyılda da Osmanlı Devleti, çeşitli sûr-ı hümayunlara tanıklık etti. Bunlardan neşredilen ve bu yüzyıla ait olanlarından ilki, 24 Mayıs 1834'te başlayan ve on üç gün süren, Sultan II. Mahmud'ın kızı Saliha Sultan ile Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa'nın düğününü anlatan sûrnâmedir[6]. Bir diğer çalışma ise yine Sultan II. Mahmud'un 29 Haziran 1812'de Hoşyar kadından doğan Mihrimah Sultan[7] ile Mehmed Said Paşa'nın 28 Nisan 1836'da başlayan düğünü-

[4] Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, 3. bs., s. 26n; Fatma Sultan ve Silâhtar Ali Paşa çiftinin düğünü için bkz. Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, 3. bs., s. 98-108; Çağatay Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, sy. IV (1958), s. 139-148. Fatma Sultan, Silahtar Ali Paşa ile çok küçük yaşta nişanlanıp görkemli bir düğün töreni ile evlenmesine rağmen; evlilikleri, Fatma Sultan'ın sekiz sene boyunca bulûğuna ermesini bekleyen Silâhtar Ali Paşa'nın, 1717'de Petervaradin'de şehit düşmesi nedeni ile sembolik kaldı (Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26n; Uluçay, *Harem II*, s. 108; Uluçay, a.g.m., s. 148). Fatma Sultan, aynı sene 50 yaşındaki Nevşehirli İbrahim Paşa ile muhteşem bir düğünle evlendirildi (Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26n).

[5] İstanbul'daki önemli sûr-ı hümayunların bir listesi için bkz. And, a.g.m., s. 72. Tanzimat öncesinde yapılan bu düğünleri anlatan, sûrnâmeler neşredilmiştir. Bunlar için bkz. Mehmet Arslan, Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, Sarayburnu Kitaplığı, c. 1-6 (Sekiz kitap altı ciltte).

[6] Aynur, *a.g.e.*, s. 9; 1988 senesinde Boğaziçi Üniversitesi'nde Yüksek Lisans tezi olarak yapılan bu çalışma 1995'te Harvard Üniversitesi tarafından basılmıştır. Hatice Aynur, eserinde Saliha Sultan'ın düğün törenini anlatan, Sûrnâme-i Es'ad, Sûrnâme-i Rıf'at ve yazarı belli olmayan üç farklı sûrnâmenin nüsha tanıtımları ile bunların çeviriyazılı metinlerine yer vermiştir. Ayrıca konunun özeti için bkz. Hatice Aynur, "Saliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikler", *Tarih ve Toplum*, c. 11/ sy. 61 (Ocak 1989), s. 30-39.

[7] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 130; Evliliği yalnızca iki yıl süren Mihrimah Sultan, 12 Temmuz 1838'de doğum esnasında vefat etti (Adnan Giz, "İkinci Mahmud'un Kızları II", *Tarih Dünyası*, sy. 9 (Ağustos 1950), s. 369).

[8] Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011, s. 23. Bu konuda birbirinden habersiz iki çalışma yapıldığı tespit edilmiştir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 6097 numarada bulunan Lebîb Efendi'nin bu sûrnâmesine dayalı yapılan bir diğer çalışma ise Yüksel Aktaş Baycar'ın 2006 senesinde İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapmış olduğu yüksek lisans tezidir (Baycar, *a.g.t.*). Tezin başlığı Mihrimah Sultan'ın düğünü olmasına rağmen, içerisinde şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz'in sünnet düğünleri de bulunmaktadır (Baycar, *a.g.t.*, s. 44-58). Lebib sûrnâmesinin çeviriyazılı metni için bkz. Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 51-196; Yüksel Aktaş Baycar, *a.g.t.*, s. 61-211; Ayrıca, nüsha tanıtımı için bkz. Baycar, *a.g.t.*, s. 11; Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 14. Mehmet Arslan, 2011 yılındaki bu çalışmasında Yüksel Aktaş Baycar'ın yüksek lisans tezinden bahsetmemiştir. Mihrimah Sultan'ın düğünü ve evliliği için bkz. Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Çeviren: Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 149-159, 250-281, 345-353; Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 52-54.

dür[8]. Lebib Efendi[9] tarafından kaleme alınan bu sûrnâmede, Sultan II. Mahmud'un şehzadeleri Abdülmecid ve Abdülaziz'in muhteşem sünnet düğünleri de anlatılmaktadır[10]. Bu çalışma ise 19. yüzyılın üçüncü, Tanzimat'ın ilk evlenme düğünü olan, Sultan II. Mahmud'un kızı, Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa (Rodosîzâde)[11] ile evlenmelerini konu almıştır.

Osmanlı düğünleri hazırlıkların başlamasından, törenin sona ermesine değin mükemmel bir şekilde planlanırdı. Düğün süresince her gün ne yapılacağı, davet edilecek kişiler, verilecek ziyafetler[12], huzura kabul edilecekler, hangi gün hangi eğlence ve törenin yapılacağı, en ince detayına kadar tasarlanıp, ilgililere tebliğ edilirdi. Davetliler ve düğünü izleyecekler için uygun yerler yapılır, çadırlar kurulurdu[13]. Hatta

[9] Tophâne ruznâmecisi Mustafa Efendi'nin oğlu olarak 1788-89 (1203)'te dünyaya gelen Lebib Mehmed Efendi, 30 Aralık 1866 (22 Şaban 1283)'te vefat etmiştir. Eyüp'te medfundur. Lebib Mehmed Efendi'nin görev kaydı için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 3, İstanbul 1996, s. 901. Eserleri için bkz. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, Meral Yayınları, c. 2, İstanbul 1972, s. 211.

[10] Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 39-44; Baycar, *a.g.t.*, s. 44-58. Sultan II. Mahmud döneminde düzenlenen bazı şenlikler için bkz. Özdemir Nutku, "II. Mahmud Döneminde Düzenlenen Önemli Şenlikler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 11, Ankara 1999, s. 605-614. Şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz'in sünnetlerinde yapılan eğlenceler ve verilen ziyafet için bkz. Moltke, *a.g.e*, s. 55. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. 6097 numarada kayıtlı Lebib Efendi'nin kaleme aldığı bu sûrnâmenin (Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 14). bir sureti de *"Saadetlü Lebib Efendi Hazretleri tarafından kaleme alınan surname suretidir"* başlığıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Defterleri (A.d), nr. 366, vr. 51b-60a, arasında bulunmaktadır. Ayrıca 11 Zilkade 1251-1 Zilkade 1315 arasındaki sûr-ı hümayunları içeren bu defterde, Mihrimah Sultan'ın düğünü (BOA), Sadaret A. d, nr. 366 vr. 1b-8a arasındadır. Filiz Karaca, bu varak numaralarını 1b-8b olarak vermişse de Mihrimah Sultan'ın 8a varağında son bulan düğününü anlatan defterde, 8b varağı boştur. Krş. BOA, Sadaret A. d, nr. 366 vr. 1b-8a, Filiz Karaca, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 78n.

[11] Ahmed Fethi Paşa'nın kariyer bilgileri için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 522-523; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999, s. 56. Semerkant çevresinden gelen Ahmed Fethi Paşa'nın ailesine, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Rodos sancak beyliğinin verilmesi sebebiyle, aile "Rodosîzâde" unvanını almıştır (Önder Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleleri*, (İstanbul 2005), s. 459).

[12] Düğün ve şenliklerde ziyafetlerde ikram edilen yiyecekler için bkz. Arslan, a.g.m, s. 183.

[13] Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler*, s. 135; Arslan, a.g.m, s. 178; Alikılıç, a.g.m, s. 884; Aynur, *a.g.e*, s. 21-35; Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 17-39; Baycar, *a.g.t.*, s. 24-40; Uluçay, *Harem II*, s. 98-108; Uluçay, a.g.m, s.139-148.

Atiyye Sultan'ın sûrnâmesinde olduğu gibi, yapılması geren tadilat işlemleri için ilgili kurumlarla yazışmalar yapılırdı[14]. Ayrıca, Osmanlı geleneğinde önemli bir yere sahip olan bu sûr-ı hümayunlarda, etraf kandiller ve meşalelerle süslenir, havai fişekler atılır, balonlar uçurulur[15], sirk sanatları, gözbağcılık sanatı, şiir ve tasvir sanatları, dekor ve süsleme sanatları, ışık sanatları, dramatik savaş oyunları, musiki, dans ve spor gösterileri gibi pek çok faaliyetler düzenlenirdi[16].

Sûr-ı hümayunlar sultanların evlenmesi ya da sünnetlerinin yapılması dışında başka amaçlara da hizmet etmekteydi. Ayrım gözetmeksizin tüm halka açık yapılan bu şenlikler sayesinde halkın, günlük yaşamın tekdüzeliği ve sorunlarından da uzaklaşması sağlanırdı. Toplum içerisinde kaynaşma artar, devletin gücü, hem halka hem de dış ülkelerin temsilcilerine gösterilirdi. Bunun gibi sosyal ve siyasi faydalarının yanı sıra, şenlikler her ne kadar hazineye büyük külfet olsa da istihdam sağlar, alım satımı hızlandırırdı. Bu açılardan değerlendirildiğinde, sûr-ı hümayunların incelenmesi devrinin toplumsal yaşamı, kültürü, sanat ve teknolojisi[17] ile teşrifat kurallarının anlaşılması ve folklor[18] tarihimiz açısından büyük önem taşır.

Atiyye Sultan

Sultan II. Mahmud'un kızı olan Atiyye Sultan, 2 Ocak 1824 (29 Rebiülâhır 1239) Cuma gecesi[19] doğdu. Annesi Pirûz-ı Fe-

[14] BOA, Sadaret A. d, nr. 366 vr. 18b.

[15] Sultan II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın, Haydarpaşa'da gerçekleşen düğününde Komaski'nin havalandırdığı balon, törenin en ilgi çekici detaylarındandır. Bu İstanbul'da görülen üçüncü balondur. Bkz. Necdet Sakaoğlu, "Âdile Sultan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 1, İstanbul 1993, s. 80.

[16] And, a.g.m., s. 72; bu şenliklerde sergilenen sanatlar ve oyunlar için bkz. And, *a.g.e.*, s. 70 vd; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Hazırlayan: Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, II, s. 388 vd; Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler*, s. 232 vd.

[17] And, a.g.m., s. 72; Şenliklerin işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. And, *a.g.e.*, s. 18-27.

[18] Uluçay, *Harem II*, s. 93.

[19] BOA, Cevdet Dahiliye Tasnifi (C.DH), nr. 217/10829 31 Ocak 1824 (29 Cemaziyelevvel 1239); BOA, Cevdet Saray Tasnifi (C.SM.), nr. 1/11, 4 Mart 1824 (3 Recep 1239); BOA, C.SM. , nr. 171/8551 5 Nisan 1824 (5 Şaban 1239); Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134. Halûk Y. Şehsuvaroğlu, Atiyye Sultan'ın 11 Şubat 1824 (10 Cemaziyelâhır 1239)'te Cuma günü saat 2 civarlarında doğduğunu söyler (Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3/sy. 25 (Ocak 1952), s. 1200). Mehmed Süreyya ve Necdet Sakaoğlu da aynı tarihi verir (Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 1, s. 6; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 406). Adnan Giz ise Atiyye Sultan'ın doğum tarihini 1823 olarak verir (Adnan Giz, a.g.m., s. 369; Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi bitirme tezi, no: 3718, İstanbul 1950, s. 4).

lek[20] Hanım'dı. Sultan II. Mahmud'un daha önce doğan çocuklarının çok yaşamaması[21] sebebiyle, Atiyye Sultan'ın doğumu Enderun'da büyük bir sevinçle karşılandı. Üç gün boyunca, İstanbul başta olmak üzere, Cezayir, Girit, Kandiye gibi imparatorluğun pek çok yerinde doğumu için şenlikler düzenlendi, toplar atıldı[22]. Sultan II. Mahmud, o sabah Cuma namazından önce silahtar ağanın dairesine giderek, kendisini taltif edip, Enderunluları huzura çağırdı. Şehzade doğumlarında serpilmesi âdet olan gümüş para yerine, altın serptirdi. Bu seremoninin ardından mehterânı dinleyip, Cuma selamlığına çıkan Sultan II. Mahmud'un dönüşünde, Topkapı Sarayı'nda sabaha kadar süren şenlikler başladı. Ertesi gün bayram tebriklerinde yapıldığı gibi, Sadrazam Galib Paşa ile Şeyhülislam Mekkizâde, Gülhane köşkünde padişahın huzuruna çıkıp, yeni doğan Atiyye Sultan'a uzun ömür dilediler. İyi dileklerinin ardından saraydaki eğlenceleri izleyip, Bâbıâlî'ye döndüler. Aynı gün ve ertesi gün de eğlenceler devam etti, hayal ve meddah gibi oyunlar sergilendi.

Sultan II. Mahmud, doğumunu büyük bir sevinçle karşıladığı kızı Atiyye Sultan'ın yetişmesine de büyük önem verdi. Sultan, kendisinden bir yaş büyük olan kardeşi şehzade Abdülmecid'le birlikte eğitim aldı. Hassas ve zeki bir çocuk olduğu söylenen Atiyye Sultan, kısa zamanda hocalarının takdirini kazandı. Özellikle hüsn-i hatta kabiliyetliydi. Atiyye Sultan, kumral, ince ve narin yapılıydı. Küçük yüzüne rağmen iri gözleri oldukça dikkat çeken özelliklerindendi[23].

Atiyye Sultan, çocukluğunda, şehzade Abdülmecid'e özendiğinden, onun gibi Mahmudiye fesi ve erkek çocuk kıyafetleri giydirilerek, kar-

[20] Adnan Giz, Atiyye Sultan'ın annesinin ismini Pervizfelek şeklinde nakleder. Ayrıca Adile Sultan Dîvânı'nda da Fersifelek olarak geçtiğini belirtir (Giz, *a.g.t.*, s. 4). Sultan II. Mahmud'un altıncı kadınefendisi olan Pirûz-ı Felek Hanım, 21 Eylül 1863'te vefat etti. Sultan Mahmud türbesine bitişik odaya defnedildi (Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 401).

[21] Sultan II. Mahmud'un ilk çocuğu olan Fatma Sultan 6 aylıkken öldü. Fatma Sultan'ın öldüğü gün dünyaya gelen Ayşe Sultan da yaşını doldurmadan öldü. 19 Nisan 1811'de doğan üçüncü kızına da ilk çocuğuna atfen Fatma adı verildiyse de o da 14 yaşında çiçek hastalığından öldü. 1809'dan 1816'ya kadar padişahın hemen her sene bir çocuğu oluyor fakat pek az yaşıyordu (Adnan Giz," İkinci Mahmud'un Kızları", *Tarih Dünyası*, sy. 8 (Ağustos 1950), s. 317-318).

[22] BOA, C.DH., nr. 217/10829 31 Ocak 1824 (29 Cemaziyelevvel 1239); BOA, C.SM., nr. 1/11, 4 Mart 1824 (3 Recep 1239); BOA, C.SM., nr. 171/8551 5 Nisan 1824 (5 Şaban 1239).

[23] Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 1200. Halûk Y. Şehsuvaroğlu'nun bu makalesinin özeti Ali Seydi Bey tarafından tekrar neşredilmiştir (Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîmemiz*, Baskıya Hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y., s. 47-51).

deşi Abdülmecid ile birlikte gezintilere çıkarılırdı. Bu ziyaretlerin uğrak yerlerinden birisi de iki kardeşin askerlik eğitimi aldıkları, seraskerlik makamında bulunan Hüsrev Paşa idi[24]. Atiyye Sultan, 15 yaşına geldiğinde, babası Sultan II. Mahmud'u kaybetti[25]. Bunun üzerine, Osmanlı geleneğine göre gelinlik çağına eren Atiyye Sultan'ın, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Âzâsı olan Ahmed Fethi Paşa ile düğününü ağabeyi Sultan Abdülmecid yaptı[26].

Atiyye Sultan, Ahmed Fethi Paşa ile evlendiğinde 16, paşa ise 39 yaşındaydı[27]. Sultan Abdülmecid çiftin ikameti için Arnavutköy Sahilsarayını tahsis etti[28]. Atiyye Sultan, ayrıca, Kuruçeşme Sarayı, Eyüp ile Defterdar arasındaki Esma Sultan Sarayı ve Kâğıthane'de bulunan köşkünde yaşadı[29]. Diğer kardeşleri Saliha ve Mihrimah sultanlar gibi uzun ömürlü olmayan Atiyye Sultan, 11 Ağustos 1850 (2 Şevval 1266)'de 26 yaşındayken vefat etti ve babası Sultan II. Mahmud'un türbesine defnedildi. Yaklaşık on sene süren evliliklerinde çiftin, 1843 (1259)'te Seniye Hanımsultan, 1847 (1263)'de de Feride Hanımsultan adlı iki kızı oldu[30]. Seniye ve Feride Hanımsultanları, Sultan II. Abdülhamid evlendirdi[31].

[24] Hüsrev Paşa, Atiyye Sultan ve şehzade Abdülmecid'in bu ziyaretlerinde onlara ikramda bulunurdu. Bu esnada da başından fesini çıkarıp, beyazlamış saçlarını göstererek, "*Bakınız bu saçlar velinimetim pederiniz uğrunda böyle ağardı. Ben ihtiyarım, pederinize söyleyiniz de benim başımı kesmesin*" dermiş. Sultan II. Mahmud da bu sözleri duymaktan pek hoşlanırmış (Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 1201; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 406).

[25] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134; Sultan II. Mahmud, 1 Temmuz 1839 (19 Rebiülâhır 1255) pazartesi günü, sabah saat 10'da Sarıkaya'da bulunan kız kardeşi Esma Sultan'ın köşkünde 54 yaşındayken vefat etti. Ali Akyıldız, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 4 (İstanbul 2001), s. 66. Sultan II. Mahmud'un hastalığının evreleri ve ölümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyıldız, a.g.m., s. 49-84.

[26] BOA, Sadaret A. d, nr. 366 vr. 15a; *Takvim-i Vekayi*, nr. 190, 10 Ocak 1840 (5 Zilkade 1255); *Ceride-i Havâdis*, nr. 2, 10 Ağustos 1840 (11 Cemaziyelâhır 1256); Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134.

[27] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134.

[28] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1986, s. 139, 200.

[29] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134. Kâğıthane'deki bu köşk ve çiftlik Atiyye Sultan'ın ölümünden sonra şehzade Abdülhamid'e temlik edildi (Giz, *a.g.t.*, s. 5; Giz, a.g.m., s. 369).

[30] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 135; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 1, s. 6; Giz, *a.g.t.*, s. 5; Giz, a.g.m., s. 369; Şehsuvaroğlu, a.g.m, s. 1202.

[31] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 135.

Kız kardeşi Adile Sultan'ın, Atiyye Sultan'ın vefatının ardından üzüntüsünü ifade etmek için kaleme aldığı mısralarından, sultanın kısa evliliğinde saadeti bulamadığı anlaşılmaktadır.

Kardeşim Abdülmecid edip cülûs
Atiyye Sultan'ı etdi nev-arus
Fethi Paşa'ya inayet eyledi
Haklarında lûtf ü himmet eyledi
Zevci ile olmamıştı şâd-kâm
Bulamadı zevk-ı dünyayı tamam[32].

Damat Ahmed Fethi Paşa

Tanzimat devrinin önemli simalarından biri olan Ahmed Fethi Paşa, Enderun'dan yetişme Rodoslu rikâbdar Hâfiz Ahmed Ağa'nın oğludur. Babası vefat ettiğinde henüz ana karnında olan Ahmed Fethi Paşa, 1801 yılında Eyüp'te Abdullah Paşa Yalısı'nda doğdu. 1809'da Sultan II. Mahmud'un saltanatında Enderun'a alınan Ahmed Fethi Paşa, 1826'da Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin Enderun Ağaları bölüğüne girdi. 1827'de binbaşılığa, 1828 Osmanlı-Rus savaşında yararlılık göstererek, miralaylığa yükseldi. 1830'da mâbeynci ve başçukadar olup, Nisan 1831'de hassa ferikliğine getirildi[33]. Haziran 1835'te Avusturya imparatorunu tebrik için geçici olarak Viyana elçiliğine tayin edildi[34] ve Ağustos 1836'da asaleten bu göreve getirildi. Ardından 25 Temmuz 1837 (21 Rebiülâhır 1253) tarihinde vezir rütbesiyle Aydın valiliğine atandı[35] ve 1839'da İngiltere Kraliçesi Victoria'nın taç giyme merasimi için Sultan II. Mahmud'un temsilcisi olarak Londra'ya gönderildi[36]. Aynı yıl Sultan Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine İstanbul'a dö-

[32] Hikmet Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, T.C. Kültür Bakanlığı, Türk Klasikleri, Ankara 1996, s. 18-19; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134; Giz, *a.g.t.*, s. 5.

[33] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 522; Necdet Sakaoğlu, "Fethi Ahmed Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, (İstanbul 1994,), s. 298-299.

[34] Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, c. IV-V, İstanbul 1999, s. 851-852.

[35] BOA, Tahvîl Kalemi Defterleri (Atik Vüzera) nr. 39, s. 164.

[36] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 522; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, c. 2, Kültür Bakanlığı, 3. Baskı, Ankara 2005, s. 825. Ancak Ahmed Fethi Paşa'nın rahatsızlanması sebebiyle, törene zamanın Londra büyükelçisi Sârim İbrahim Paşa katılmıştır (Ömer Eğecioğlu, "Kraliçe Victoria'nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa", *Toplumsal Tarih*, sy. 211 (Temmuz 2011), s. 69-71).

nen Ahmed Fethi Paşa, Meclis-i Vâlâ âzâlığı ile görevlendirildi[37]. 8 Ocak 1840'ta ticaret nâzırlığıyla beraber, Atiyye Sultan'ın nişanlısı oldu[38].

1840-1843 yılları arasında ticaret nâzırlığı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâlığı, Meclis-i Vâlâ reisliği, serasker kaymakamlığı ve tophane müşirliği görevlerinde bulundu. 1843'te ikinci kez atandığı tophane müşirliğini, kısa aralıklarla ölümüne dek sürdürdü. 14 Şubat 1858'de 57 yaşındayken, nefes darlığı hastalığından vefat eden[39] Ahmed Fethi Paşa, Sultan II. Mahmud türbesi bahçesinde medfundur[40].

Damatlığının yanı sıra, iyi bir asker ve dirayetli bir devlet adamı olan Ahmed Fethi Paşa, Batı kültürünü bilen, aydın birisidir[41]. Ahmed Fethi Paşa'nın ilk eşi Şemsinur Hanım'dan olan kızı Güzide Hanım'ın torunu Rey'an Şehsuvaroğlu da paşanın vizyon sahibi birisi olduğunu

> ... Büyük babamın, açık fikirli, memleketin sanayisinin gelişmesi için uğraşmış olduğu, cam fabrikası kurması yanında, Tophane müşiri olarak top döküm sanayini de geliştirmiş olduğu bilinmektedir. Mesela kendisi büyük babamı ilk defa Edinburg Üniversitesi'nde astronomi ve riyaziye okutmuştur...

[37] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 522.

[38] *Takvim-i Vekayi*, nr. 190, 10 Ocak 1840 (5 Zilkade 1255); Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l Vekâyi*, İstanbul 1293, s. 71-72; Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih*, c. VI, s. 1033-1034; Güller Karahüseyin, *Sultan Abdülmecid'in Hatt-ı Hümâyûnları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 7. Önder Küçükerman'ın, 1993 yılında, Ahmed Fethi Paşa'nın torunu Rey'an Şehsuvaroğlu'yla yaptığı mülakattan, naklettiğine göre, Sultan II. Mahmud, Fethi Paşa'yı çok severmiş ve *"ben seni kendime akraba etmek isterim"* dermiş. Paşa'nın *"ben zaten evliyim"* demesine rağmen, irâde-i seniyye ile *"küçük kızım Atiyye Sultan'ı sana veriyorum"* demiş. Yine, Rey'an Hanım'ın ifadesine göre, Ahmed Fethi Paşa, bu evlilikten sonra bir daha kendi evine gelmeyerek, Atiyye Sultan'ın Bebek'teki Çifte Sarayı'nda yaşamaya başlar ve Atiyye Sultan'ın genç yaşta vefatıyla, Kuzguncuk'taki evine geri döner (Küçükerman, a.g.m., s. 460). Ahmed Fethi Paşa'nın ilk eşi Şemsinur hanımdan üç çocuğu oldu. Bunlardan birisi Cemile Sultan ile evlenen Mahmud Celâleddin Paşa, diğer ikisi de Yegâne ve Güzide hanımdır (aynı yer).

[39] Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 41; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 522. Ahmed Fethi Paşa'nın terekesi için bkz. Davut Hut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Üsküdar Sempozyumu VI*, İstanbul 2008, s. 625-626.

[40] Leylâ Saz, *Harem'in İçyüzü*, Milliyet Yayınları, Düzenleyen: Sadi Borak, İstanbul 1974, s. 192.

[41] 1833'te İstanbul'a geldiğinde paşayı tanıyan ünlü Fransız yazar, şair ve devlet adamı Alphonse de Lamartine, onu Avrupalıdan farkı olmayan genç ve zarif bir Türk subayı olarak anlatır (Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, (İstanbul 1985), s. 1597). Avrupa'yı gören Ahmed Fethi Paşa, Serasker Rıza Paşa ile birlikte, Avrupaî tarzda salon takımlarını yalılarına koyan ricâlin başında geliyordu. Hatta Ahmed Fethi Paşa, saraylarının düzenlenmesiyle bizzat ilgilenip, Avrupa'dan alınacak eşyaları dahi kendisi seçiyordu (Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 191, 199-200).

sözleriyle ifade eder[42]. Ahmed Fethi Paşa, uzun süre başında bulunduğu tophanede birtakım yeniliklere imza atmakla birlikte, asıl ününü Türk müzeciliğinin kurucusu olma sıfatıyla kazandı[43]. Bununla birlikte Beykoz'da çini ve billûr fabrikasını kurup, karantina merkezlerinin oluşumuna büyük katkılar sağlayan[44] paşa, aynı zamanda, Papayla görüşen ilk Osmanlı devlet adamıdır[45].

Ahmed Fethi Paşa, Sultan II. Mahmud gibi Sultan Abdülmecid'in de teveccühünü kazanan, devrin önemli simalarından birisiydi[46]. Cevdet Paşa, Ahmed Fethi Paşa ile Sultan Abdülmecid'in yakınlığını şöyle ifade eder:

> ... Fethi Paşa'yı Abdülmecid Han hazretleri kendisine müsteşar ve harem-i hümâyûn'un müşâvere-i ahvâline varınca mahrem-i esrâr edinmiş ve anı zât-ı hümâyûnlarına hâmî gibi bilmiş idi...[47].

Sultanın Nişanlanması

Osmanlı Devleti'nde, sultanlarla evlenecek damatların seçimini padişah yapardı. Kızını, kız kardeşini ya da yeğenini evlendirmeye karar veren padişah, sadrazama bir hatt-ı hümayun yazarak, damat adayını bildirirdi. Bazen de sadrazamın gösterdiği adaylardan birisini seçerdi[48]. Bu usulün dışında Mihrimah Sultan ile evlenen Mehmed Said Paşa'nın damatlığının, adaylar arasında çekilen kura ile belirlenmiş olması ise ilgi çekici bir örnektir[49]. Mihrimah Sultan'ın düğününe tanık olan, İngiliz kraliyet ordusunda binbaşı olan babası Thomas Pardoe'yla İstanbul'a gelen ve 1836'nın ilk dokuz ayında şahit olduklarını yazan Miss Pardoe[50], damat seçimini şöyle anlatır: Mihrimah Sultan ile evlenmek isteyen yedi aday vardı. Adayların çokluğu, saraya damat olabilme

[42] Küçükerman, a.g.m., s. 460.

[43] Necdet Sakaoğlu, "Fethi Ahmed Paşa", s. 298; Ahmed Fethi Paşa'nın müzecilikle ilgili girişimleri için bkz. Eyice, a.g.m., s. 1596-1599.

[44] Küçükerman, a.g.m., s. 461, 472.

[45] Eğecioğlu, a.g.m., s. 69.

[46] Ali Fuat Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 13-14; Süleyman Kani İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, Temel Yayınları, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2007, s. 86.

[47] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 41-42.

[48] Uluçay, *Harem II*, s. 89-90.

[49] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 1b; Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 17, 63.

[50] Miss Pardoe, *a.g.e.*, s. 6, 8.

yarışını kızıştırmış, türlü entrikalar başlamıştı. Bunun üzerine, siyaseten hiçbirini küstürmek istemeyen Sultan II. Mahmud, yedi adayın isimlerini ayrı ayrı kâğıtlara yazdırdı. Cuma namazını kılmak için camiye gittiğinde, hepsini seccadesinin altına koydu. Kızı ve devleti için en hayırlı olan adayı çekmek için dua ettikten sonra, Said Paşa'nın adının yazılı olduğu kâğıdı çekti[51]. Netice itibariyle, sultanların kiminle evleneceğine padişahın karar vermesi, yukarıdaki örnekten de açıkça anlaşıldığı üzere, yapılan bu evliliklerin çoğu kez siyasi amaçlı olduğunu göstermektedir[52]. Bu evliliklerde, gelinin ve damadın seçme ya da reddetme hakları yoktu[53].

Sultanların evliliklerinde sahip oldukları en önemli ayrıcalıklardan birisi, eşlerinin başka kadınlarla evlenmesi ve cariyelerle birlikte olmalarının yasak olmasıydı[54]. Bu nedenle, damatlar, çocukları dahi olsa, sultanla evlenmeden önceki eşlerinden boşanmak mecburiyetindeydi[55]. Ancak Ahmed Fethi Paşa'nın bu kaideye uymadığı söylenir[56]. Ahmed Fethi Paşa, Atiyye Sultan'la evlenmesine rağmen, Sultan Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan[57] ile evlenen oğlu Mahmud Celaleddin Paşa'nın annesinden

[51] Miss Pardoe, *a.g.e.*, s. 155.

[52] Siyasi amaçlı evliliklere örnek için bkz. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 28; Osmanlı Devleti'nin geçmiş yüzyıllardaki evlilik siyasetleri ve uygulamaları için bkz. Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, İstanbul 1998, s. 87 vd; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, 3. bs, Ankara 1988, s. 159 vd.

[53] Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26.

[54] Uluçay, *Harem II*, s. 92; Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul 2006, s. 17.

[55] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 163; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 27; Örik, *a.g.e.*, s. 17; Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959, s. 49; Ümit Meriç, *Şeyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010, s. 283; Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı 1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih*, Yapı Kredi Yayınları, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul 2005, s. 33. Sultanların evlenmelerindeki âdet ve usuller için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 159-164. Bu boşanmaların meydana getirdiği bazı problemlere örnekler için bkz. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 27-28; J. H. A. Ubicini, *1855'te Türkiye I*, Çeviren: Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 118.

[56] Örik, *a.g.e.*, s. 18

[57] Cemile Sultan ile Mahmud Celaleddin Paşa, 22 Şubat 1854 (23 Cemaziyelevvel 1270) tarihinde çıkan hatt-ı hümayunla nişanlandılar (Akyıldız, *a.g.e.*, s. 26). Cemile Sultan, Sultan Abdülmecid'in üçüncü kadını Düzdidil kadından 17 Ağustos 1843 senesinde doğdu. 3 yaşındayken annesini kaybeden Cemile Sultan, analığı Perestû kadın tarafından büyütüldü. Mahmud Celaleddin Paşa'ya muhabbetle bağlanan Cemile Sultan, evliliğinde mutlu oldu. Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinde önemli rol oynadı. Bu sebeple kendisi ve eşi, en güzel zamanlarını Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı esnasında yaşadı (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 154-155). Cemile Sultan öyle nüfuzluydu ki merasimlerde kızkardeşlerinin en büyüğü sıfatıyla en önde Sultan II. Abdülhamid'in sağ tarafında yerini alırdı

ayrılmamayı şart koşmuştu. Atiyye Sultan da bu durumu çaresizlik içinde kabul etmişti[58]. Bir başka eserde ise Ahmed Fethi Paşa'nın daha önce evli olduğunun Atiyye Sultan'dan saklandığı belirtilmiştir[59].

Atiyye Sultan, babası Sultan II. Mahmud'un ölümünden altı ay sonra, 8 Ocak 1840 (3 Zilkade 1255)'ta Sultan Abdülmecid'in çıkarttığı hatt-ı hümayun ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Âzâsı[60] Ahmed Fethi Paşa ile nişanlandı. Bu hatt-ı hümayun ile hem çiftin evliliği ilan edildi hem de "*sihriyyet-i seniyye*"ye nail olan Ahmed Fethi Paşa ticaret nâzırlığına getirildi[61].

(Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984, s. 48-49). Ancak Sultan II. Abdülhamid'in, Abdülaziz'in katili iddiasıyla Mahmud Celaleddin Paşa'yı Yıldız'a hapsettirmesiyle işler tam tersine döndü. Bu gelişmeler karşısında çok üzülen Cemile Sultan'a, Sultan II. Abdülhamid, "*Millet haini olan bir insana eniştе diyemem. Kendisi de koca diyemez, onu unutması şarttır.*" haberini gönderdi. Sultan II. Abdülhamid, Mahmud Celaleddin Paşa'yı mahkum ettirerek, 1880'de Taif'e sürgün etti. 1884 senesinde de boğdurdu. Eşini kaybeden Cemile Sultan ise büyük bir yasla hayata küsüp, daima siyah ve kahverengi elbiseler giydi. Kocasını ve çocuklarını kaybeden Cemile Sultan'da asabiyet baş gösterdi. Uzun seneler yatağa bağlı kalan Cemile Sultan, 7 Şubat 1915 (11 Rebiülâhır 1337)'te Erenköy'deki köşkünde vefat etti. Eşini çok seven Cemile Sultan, son nefesini verinceye kadar Mahmud Celaleddin Paşa'nın mektuplarını başucundan ayırmadı (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 154-156).

[58] Örik, *a.g.e.*, s. 17-18; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 406.

[59] Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 1202.

[60] Damad-ı şehriyâriliğin ilan edildiği hatt-ı hümayunda Ahmed Fethi Paşa'dan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâsı olarak bahsedilirken, evlenmelerinin anlatıldığı sûrnâmede Aydın eski müşiri olduğu da vurgulanmıştır (BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15a).

[61] Benim vezîrim; Meclis-i Ahkâm-ı Adliye a'zâsından müşîr Ahmed Fethi Paşa dirâyet-i vâfiye ve fetânet-i fitriyye ashâbından olarak hakkında teveccühât-ı şâhânemiz ber-kemâl olmasıyla hemşîre-i muhteremim Atiyye Sultan'ın müşârünileyhe akd ü tezvîci ve ticâret nezâretinin dahi uhde-i istîhâline tevcîhi nezd-i şâhânemizde tasvîb olunmuş ve cümleye ma'lum olunduğu üzere Donanma-yı Hümâyûnumuz el-hâletü hâzihi İskenderiye cânibinde bulunub orası dahi Memâlik-i Devlet-i Aliyyemizden olması cihetiyle orada durmasında beis olmayarak zâbitan ve neferâtına dahi lâyıkıyla bakılacağında şüphe yok ise de el-hâletü hâzihi bu tarafda Tersâne-i Âmiremizde dahi Süfün-ı Hümâyûnumuz taaddüd etmekde olarak kâffe-i mesâlih-i tersâne ve umûr-ı bahriyye dahi hüsn-i idâreye muhtaç olmak ve Ahmed Paşa ise uzayub kalmak hasebiyle deryâ kapudanlığına dahi evsâf-ı hasene ile mevsûf birinin ta'yîni ehemm olub Ticâret Nâzırı sâbık Said Paşa dirâyetkâr ve müstakimü'l-etvâr olması cihetiyle müşârünileyhin uhdesine dahi deryâ kapudanlığının tevcîhi tasvîb ve tevcîh kılınmış olmakdan naşi müşârünileyhümâ bugün Mâbeyn-i Hümâyûn'umuza celb ile ikisinin dahi huzûr-ı şâhânemizde me'muriyetleri tevcîh ve icrâ olunarak li-ecli'l-ilân kurenâ-yı şâhânemizden İzzet Ağa murâfakatiyle tarafına i'zâm olunmuş olmağla sen dahi müşârünileyhümâ haklarından erzân buyurulan işbu inâyet-i şâhânemizi cümleye ilân eyleyesin. Hakk te'âlâ hazretleri cümlesini tevfîkat-ı samedâniyyesine mazhar buyursun Âmîn.

Fî 3 Zilkade 1255 (8 Ocak 1840).

(BOA, Sadaret A.d nr. 365, s. 124, 8 Ocak 1840 (3 Zilkade 1255); *Takvim-i Vekayi*, nr. 190, 10 Ocak 1840 (5 Zilkade 1255); Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l Vekayi*, s. 71-72; Ahmed Lûtfi Efendi, *Tarih*, c. VI, s. 1033-1034; Güller Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 7; BOA, Tahvîl Kalemi Defterleri (Atik Vüzera) nr. 39, s. 164, 8 Ocak 1840 (3 Zilkade 1255).

Sultanlara damat olmaya hak kazanan kişilerin rütbeleri yükseltilirdi. Çünkü padişaha damat olacak birinin düşük rütbe ve memuriyette bulunması hanedanın şerefine dokunurdu[62]. Ahmed Fethi Paşa, Atiyye Sultan ile nişanlandığında paşa unvanını taşıdığı için, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâlığından daha itibarlı olan ticaret nâzırlığına, saray damatlarından olan Mehmed Said Paşa da kaptan-ı deryalığa atandı[63]. Düğün hazırlıkları için 7 Ocak 1840 (2 Zilkade 1255)'ta Harbiye eski Nâzırı Necib Efendi, Atiyye Sultan'ın kethüdalık hizmetiyle görevlendirildi[64]. Bir başka iradeyle de Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'nın düğünü için gerekenlerin yapılması ve hattın bir suretinin *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanması kararlaştırıldı[65].

Ardından, Sultan Abdülmecid'in huzuruna çağrılan Ahmed Fethi Paşa, kurena-i hassa'dan İzzet Ağa'nın refakatiyle adet olduğu üzere, hatt-ı hümayunla birlikte Bâbıâlî'ye gitti. Burada sadrazam ve diğer ricâlin huzurunda hatt-ı hümayun Hariciye Nâzırı Reşid Paşa tarafından okunarak, Ahmed Fethi Paşa'nın damatlığı herkese ilan edildi ve duaya başlandı. Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'ya evlendikten sonra ikamet etmeleri için merhume Mihrimah Sultan'ın sahilsarayı tahsis edildi[66].

Nikâh

Damatlığı ilan edilen kişinin, nişan takımlarını göndermesi adetti[67]. Bundan dolayı, damadın nikâh günü takdimi gelenek olan nişan takımıyla ilgili hazırlıklarını tamamlayabilmesi için kendisine bir müddet tanındı. Hazırlıkların tamamlanmasıyla nişanlarından altı ay sonra, çiftin nikâhının, 25 Haziran 1840 (25 Rebiülâhır 1256)'ta Perşembe[68] gü-

[62] Akyıldız, *a.g.e.*, s. 27.

[63] BOA, Sadaret A.d nr. 365, s. 124, 8 Ocak 1840 (3 Zilkade 1255); *Takvim-i Vekayi*, nr. 190, 10 Ocak 1840 (5 Zilkade 1255); Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l Vekayi*, s. 71-72; Ahmed Lûtfî Efendi, *Tarih*, c. VI, s. 1033-1034; Güller Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 7.

[64] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15a; BOA, Sadaret A.d nr. 365, s. 124, 7 Ocak 1840 (2 Zilkade 1255; BOA, İrade Dahiliye Tasnifi, (İ.DH), nr. 5/224 7 Ocak 1840 (2 Zilkade 1255); *Takvim-i Vekayi*, nr. 190, 10 Ocak 1840 (5 Zilkade 1255).

[65] BOA, İ.DH., nr. 5/229, 9 Ocak 1840 (4 Zilkade 1255).

[66] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15a.

[67] Uluçay, *Harem II*, s. 90.

[68] Nikâhın kıyılacağı 25 Haziran 1840 (25 Rebiülâhır 1256) tarihi, sûrnâmenin 15a. varağında Salı olarak verilmişken; 17b. nolu varakta ise Perşembe günü olarak verilmiştir (Krş. BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15a; vr. 17b). Ancak bu gün takvime göre aslında Perşembedir. Ayrıca, *Takvim-i Vekayi*'de de Perşembe günü olarak verilmiştir (*Takvim-i Vekayi*, nr. 201, 13 Temmuz 1840 (13 Cemaziyelevvel 1256). Adnan Giz çiftin nikâh tarihini 7 Mayıs 1840 olarak vermişse de yukarıdan da anlaşıldığı üzere bu tarih doğru değildir (Giz, a.g.m., s. 369).

nü, müneccimbaşının[69] en hayırlı zaman olarak belirlediği saat olan üç elli dörtte kıyılması kararlaştırıldı. Atiyye Sultan ile Ahmet Fethi Paşa'nın nikâhlarına davet olunanlar ile nikâhta vekil ve şahit olacakların bir listesi teşrifat tarafından düzenlendi. Nikâha katılacakların davetiyeleri ise mâbeyn-i hümayun kâtipleri tarafından hazırlanarak, darüssaade ağası Büyük Abdullah Ağa'ya verildi[70].

Atiyye Sultan'ın nikâhından önce, Osmanlı sultan düğünlerinde, damada ve nikâhta görevli bazı kişilere ne yapacaklarını anlatan ayrıntılı talimatlar verilirdi. Âdet olduğu üzere, Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'nın nikâhını kıyacak şeyhülislama, nikâh töreninin nerede ve nasıl yapılacağını içeren resmi bir talimat verildi. Törenin ayrıntılarına dair bir diğer talimat ise Damat Ahmed Fethi Paşa'ya gönderildi. Damat paşanın, nikâh günü Enderun-ı Hümayun'da verilecek bahşiş çıkınlarını hazırlayıp, münasip birisiyle göndermesi istendi. Nikâhtan sonra, saat dört buçuk sularında ise sultanın baş ağası vasıtasıyla götürülecek nişan yağlığı bohçası ve karşılığının gönderilmesi ile bohçayı getirenlere ikram edileceklerden, bohçaların nerede duracağına ve düzenlenecek nişan alayına kadar tüm ayrıntılar kendisine bildirildi. Ayrıca, damat tarafından geline gönderilmesi adet olan nişan takımı için yapılacak alayın hangi güzergâhı takip ederek saraya ulaşacağı, gerekli düzenlemelerin yapılması ve alaya katılacak asker, zabıta, ferik paşalar ile diğer görevlilerin saat dört buçukta Ticarethane-i Âmire'de hazır bulunmalarının sağlanması da önceden seraskere bildirildi[71].

Hırka-i Saadet dairesinde kıyılacak olan nikâhın saati erken olduğu için, aynı gün icra olunması gelenekten olan nişan alayı da nikâhtan

[69] Osmanlı Devleti'nde padişah cülusu, velâdet-i hümayun, savaş ilanı, ordunun hareketi, sadrazamın göreve getirilmesi, denize gemi indirilmesi, sultan düğünü ve sair durumlarda birinci ya da ikinci müneccimin düzenlediği zayiçeye göre bir eşref saati seçilirdi. Yapılacak iş de tespit edilen bu saat ve dakikada gerçekleştirilirdi. Bu nedenle, müneccimlik müessesesi Osmanlı Devleti'nde mühim bir yere sahipti (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 369; Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", *Belleten*, c. LXX/ sy. 257, (2006), s. 231). Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşılık müessesesinin kökleri, tarihi gelişimi ve uygulamaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aydüz, a.g.m., s. 167-264. Müneccimbaşı tarafından uğurlu gün tespiti abartılarak, saltanat değişimi gibi önemli bir olaydan, sahilhanelere taşınılmasına gibi basit bir konuya kadar dahi müneccimbaşıya danışılarak iş yapılırdı (Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 366-367).

[70] Abdullah Ağa, davetiyelerin ilgililere bir gün öncesinden teslimini sağladı. Davetiye götürenlere, sadrazamdan 500, şeyhülislam ve vezirlerden 300'er ve diğer kişilerden 200 kuruş bahşiş verildi (BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15a).

[71] BOA, Sadaret A.d, nr. 366, vr. 17b.

sonra yapılacaktı. Sultan Abdülmecid de nişan alayını Bayezid'deki kasr-ı hümayundan izleyecekti[72].

Hazırlıklar kapsamında, nikâhta hizmet edecek Hırka-i Saadet hademeleriyle, Enderun-ı Hümayun ağalarına dağıtılması adet olan bahşişler ve kimlere dağıtılacağı teşrifatça belirlendi. Düzenlenen pusula ve hediyeler, nikâh günü dağıtılmak üzere, Hazine Kethüdası Sadık Efendi'ye teslim edildi[73]. En ince ayrıntısına kadar planlanan nikâhta, verilen talimat üzerine, sadrazam resmi törenlerde giydiği setrîyle[74] birlikte nişanını taktı, şeyhülislam geleneksel kıyafetleri olan imâme[75] ve binişiyle[76], vezirler ile diğer davetliler de sadece nişanlarıyla törene katıldı. Geleneksel olarak sultan nikâhlarının kıyıldığı Hırka-i Saadet dairesine geçmeden önce, müneccimbaşının belirlediği hayırlı saati beklemek üzere hepsi silahtar ağa dairesinde toplandı[77].

Atiyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa'nın nikâh törenlerine devrin ricâlinden, sadrazam, şeyhülislam, serasker, kaptan paşa, Hariciye Nâzırı Reşid Paşa, Asâkir-i Hassa Müşiri Rıza Paşa, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi Hasib Paşa, Maliye Nâzırı Elhac Saîb Paşa, darüssaade ağası, hazinedar ağa, hazine kethüdası, valide sultanın baş ağası, valide sultanın kethüdası Tahir Beyefendi, Atiyye Sultan'ın kethüdası Elhac Necib Efendi, teşrifatî efendi, müneccimbaşı, Ayasofya Şeyhi Elhac Yusuf Efendi'nin vekili Şeyh Murad Efendi, Sultan Ahmed Şeyhi'nin vekili Şalcı Ali Efendi ile bunlara hizmet eden teşrifat memurlarıyla, Hırka-i Saadet hademeleri katıldı[78].

[72] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15a.

[73] Sadrazam, şeyhülislam, serasker, kaptan paşa, hariciye nâzırı, Hassa Müşiri Rıza Paşa, Hasib Paşa ve Saib Paşa taraflarından 5000'er; valide kethüdasıyla Atiyye Sultan'ın kethüdası Necib Efendi tarafından da 2500'er kuruş verildi. Damat Ahmed Fethi Paşa tarafından da verilmesi adet olan bahşişler, kapıkethüdası Abdülhalim Efendi vasıtasıyla verildi (BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15b).

[74] Düz yakalı, önü ilikli resmi durumlarda giyilen çuhadan yapılmış elbise (Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 708; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993, s. 945).

[75] Sarık (Develioğlu, *a.g.e.*, s. 432).

[76] Ulemanın ve yüksek rütbede bulunanların giydikleri geniş cüppeye verilen ad (Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c. I, İstanbul 2004, s. 235).

[77] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15b.

[78] Bunlardan müneccimbaşına kadar olanlara birer adet murassa kutu hediye edildi. Müneccimbaşına ise saat başına 4.000, Murad Efendi'ye 3.000, Şalcı Ahmed Efendi'ye 2.500, aralarında paylaştırılmak üzere, teşrifat memurlarına 7.500 ve Hırka-i Saadet hademelerine de 10.000 kuruş bahşiş verildi (BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16a).

Nikâh için 25 Haziran 1840 (25 Rebiülâhır 1256)'ta Perşembe günü yukarıda belirtilen tüm davetliler, nikâh saatini bekledikleri silahtar ağa dairesinden, Hırka-i Saadet odası haricinde Arslanhane[79] denilen odaya geçti. Burada otururken kendilerine gül suyu ve tütsü verildi. Şeyhülislam, önce, Atiyye Sultan'ın vekili darüssaade ağası[80] ile şahitleri Tahir Ağa ve Valide Sultan'ın baş ağası Abdülkâni Ağa'nın vekâlet ve şahitliklerini yazdı. Daha sonra ise Damat Ahmed Fethi Paşa'nın vekili Sadrazam Rauf Paşa ve şahitleri Serasker Mustafa Paşa ile Hassa Müşiri Rıza Paşa'nın vekil ve şahitliklerini aldı. Usulden olan, damadın kız tarafına vermekle yükümlü olduğu, mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel[81] tarafların rızasıyla 1001'er kese akçe[82] yani 500.500'er kuruş olarak belirlendi. Bundan sonra Hırka-i Saadet dairesine geçildi. Burada, önceden hazırlanmış, köşede duran beyaz ihram üzerine şeyhülislam, onun sağ tarafına Atiyye Sultan'ın vekil ve şahitleri, sol tarafına da da-

[79] Tarihi kaynaklarda Arslanhane olarak bahsedilen Topkapı Sarayı'ndaki bu mekanın diğer adı Arzhane'dir. Valide Sultanların padişah oğullarına "Arslanım" diye hitap etmelerinden Arslanhane; padişahın enderundaki arz ağalarıyla görüştüğü, onların arzlarını sundukları yer olması münasebetiyle de Arzhane denilmiştir. Oda, önemli günlerde sadrazam ve saray ileri gelenlerinin toplandıkları bir mekandır (Hilmi Aydın, "Hırka-i Saadet Dairesi Ve Mukaddes Emanetlerimiz", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 11, Ankara 1999, s. 548).

[80] Islahat ve Tanzimat dolayısıyla sultan düğünlerinde bazı değişimlerin yaşandığını vurgulayan Uluçay, o zamana kadar başrolü oynayan darüssaade ağasının eski önemini kaybettiğini söyler. Artık sultanların vekilliğini darüssaade ağasının değil, baş mabeyncinin yaptığını ifade eder (Uluçay, *Harem II*, s. 109). Ancak Tanzimat sonrasında yapılan sultan düğünlerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla: Sultan II. Mahmud'un kızları, Atiyye Sultan ve (BOA, Sadaret Ad nr. 366, vr. 15b, Adile Sultan ile (*Takvim-i Vekayi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845 (17 Cemaziyelevvel 1261), Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan'ın (Akyıldız, *a.g.e.*, s. 28) ve Sultan II. Abdülhamid'in kızları Naime Sultan (Betül Kübra Bağce, *II. Abdülhamid'in Kızı Naime Sultan'ın Hayatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 44), Zekiye Sultan ve onun nikâhından 4 gün sonra nikâhları kıyılan Saliha, Nazime ve Esma Sultanların (Cevriye Uru, *Sultan II. Abdülhamid'in Kızı Zekiye Sultan'ın Hayatı (1872-1950)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 13) vekilleri, düğünleri Tanzimat öncesinde yapılan Saliha (Aynur, *a.g.e.*, , s. 22) ve Mihrimah Sultanların nikâhlarında (Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 19; Baycar, *a.g.t.*, s. 26) olduğu gibi darüssaade ağasıdır.

[81] Mehr evlenirken erkek tarafından kadına verilen nikâh bedelidir. İki türü vardır: birincisi mehr-i muaccel ki nikahta kız tarafına verilen ağırlık, para, başlıktır. Mihr-i müeccel ise boşanma veya vefat halinde kız tarafına verilmesi gereken nikâh esnasında kararlaştırılmış olan bedeldir (Sâmi, *a.g.e.*, s. 1436; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 603). Mehr ve çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 210-261.

[82] 1 kese akçe 500 kuruştur (Sâmi, *a.g.e.*, s. 1335). Saliha ve Naime Sultan'ın, mehirleri de 1001 kesedir. (Aynur, *a.g.e.*, s. 22; Bağce, *a.g.t.*, s. 44)

madın vekil ve şahitleri ile diğer ricâl oturdu. Tütsüler konularak, *vakt-i mes'ud* yani müneccimbaşının belirlediği nikâh için en hayırlı saat geldiğinde, şeyhülislam tarafların şahitliklerini aldı ve nikâh senedi yapıldı. Çiftin nikâhının kıyılmasının ardından kapılar açıldı. Davetliler, şeyhlerin toplu olarak ettikleri hayır dualarından sonra, tekrar Arslanhane'ye geçerek, kahve ve şerbet içip dağıldılar. Nikâhtan sonra da on adet kurban kesildi[83].

Nişan Alayı

Nikâhın ardından, aynı gün yapılması adet olan nişan alayı töreni başladı. Alay için daha önceden seraskere toplanmaları tebliğ edilen[84] ferik ve liva paşalar, mirlivalar, kaymakamlar, alay emini beyler, binbaşılar iki yüzer adet yüzbaşı, mülazım ve çavuş ile iki tabur mızıka takımı hazır bulundu[85]. Nişan takımını götürmek üzere de sadrazamın dairesinden 16, Ahmed Fethi Paşa'nın dairesinden 25, serasker, hariciye nâzırı, Hasib Paşa, Saîb Paşa ve diğerlerinin dairelerinden toplam 130 ağa hazır edildi. Bu hizmet için ağalara padişahtan 18.000, damattan 7.500 olmak üzere toplam 25.500 kuruş bahşiş verildi[86]. Ahmed Fethi Paşa'nın bulunduğu Ticarethane-i Âmire'de toplanan kalabalıkla yola çıkan nişan alayı, Hamidiye Türbesi'nden Bahçe Kapısı Caddesi'ne, Çakmakçılardan, Bayezid Meydanı'na çıkıp, Kökçüler Kapısı'ndan geçerek Divân Yoluyla, orta kapıdan saraya ulaştı. Alay, sadrazamı selamladıktan sonra geri döndü. Gelen nişan takımı, orta kapının sağ tarafından meyve tablalarından başlanarak, mücevher takımlarına kadar sırasıyla Kızlar Kapısı tarafına dizildi. Valide Sultan da merasimi bitişikteki kuleden izledi[87]. Damadın gönderdiği nişan takımında, dairelerden toplanan hademelerin yan yana olarak başlarında taşıdıkları 100 adet meyve ve şeker tablası, 5 adet Saksonya sahanlar içinde şekerleme tablaları, 5'er çelik tablada 10'ar üstûfe[88] ve lahurî[89] şal, Atiyye Sultan'ın annesi-

[83] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 15b.
[84] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 17b.
[85] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16a.
[86] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16b.
[87] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16a.
[88] Safranbolu'da ipekli bir kumaşa verilen ad (M. Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, sy. 33, İstanbul 1982, s. 338).
[89] Hindistan'ın Lahur kentinde dokunan bir nevi şal kumaşı (Özen, a.g.m, s. 325).

ne üzeri yaftalı mükemmel bohça, iki kalfanın taşıdığı içi baharat ve güzel kokular dolu iki adet büyük gümüş sandık, 1'er adet gümüş sini ve sahan, damadın ağalarının taşıdığı 5 gümüş tepside mehr-i muaccel ile 5 gümüş tepside mücevherler vardı[90]. Harem teberdârları ile zülüflü teberdârlar, hafif takımları, hazine-i hümayun ağaları da ağır takımları yani mücevherleri alıp hareme götürdüler. Tepsi ve tablaların hepsi Ahmed Fethi Paşa tarafından mühürlenmişti. Nişan alayında bulunan tüm hediyelerin miktarını gösteren mühürlenmiş bir adet defter de kırmızı atlas bir kese içinde teşrifatçı tarafından darüssaade ağasına teslim edildiği esnada, sadrazam kızlar kapısının yanında durmaktaydı[91]. Bahşişlerini alan görevliler geri döndü[92].

Damadın geline gönderdiği nişan takımına karşılık, sultandan damada gitmesi adet olan nişan yağlığı bohçası da Atiyye Sultan'ın baş ağası ve beraberinde kırk sadrazam kavası, on hassa kapıcısı ve teşrifat memurlarıyla Ticarethane-i Âmire'ye götürüldü. Nişan yağlığı bohçasını teslim alan Damat Ahmed Fethi Paşa gelenlere kahve, çubuk ve şerbet ikram etti. Karşılığı olan bohça ve bahşişler de gelenlerle belli bir güzergâh takip edilerek, Hoca Paşa'dan, Soğukçeşme Kapısı'ndan harem kapısına kadar götürüldü. Dönüşte, nişan alayı, Bayezid'den geçerken, merasimi buradaki kasrından seyreden Sultan Abdülmecid'i temennâ ile selamladı. Burada da bir kıta mızıka takımı görev aldı[93].

Damadın yükümlülüklerinden birisi de nikâh günü, nişan alayından evvel, padişaha mücevherli bir kılıç ve murassa takımlı bir at takdim etmekti. Ahmed Fethi Paşa da bu âdeti yerine getirdi. Nikâhın ardından nişan yağlığı bohçası Ahmed Fethi Paşa'ya ulaştıktan sonra, kendisi saraya gelerek, Sultan Abdülmecid'e şükranlarını sundu, ertesi gün de Bâbıâlî'ye geldi[94].

Düğün

Düğüne katılan davetlilerin ağırlanması ve şenlikler için Mihrimah ve Saliha Sultanlarınki gibi Dolmabahçe'de[95] yapılmasına karar verilen

[90] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 17a.
[91] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16a.
[92] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16b.
[93] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 16b.
[94] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 17a.
[95] Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 21-23, 70; Aynur, *a.g.e.*, s. 22-23. Ubicini, düğünlerin açık havada yapılmasının Doğu ve Güney ülkelerinde âdet olduğunu belirtir (Ubicini, *a.g.e.*, s. 113).

Atiyye Sultan'ın düğünü, nikâhtan yaklaşık bir buçuk ay sonra, 7 Ağustos 1840 (9 Cemaziyelâhır 1256) Cuma günü başladı[96]. Yedi gün[97] boyunca süren düğün için yapılması gereken hazırlıklar bir irade ile ilgililere bildirildi[98]. Hazırlıklar kapsamında, kasr-ı hümayunun bazı yerlerinin tamiri emredildi. Padişaha mahsus odanın üç taraflı toplam 26 adet yastıkları ile perdelerinin yenilenmesi ve 10 adet sandalye temin edilmesi gereği bildirildi. Kasrın diğer istirahat odası ile alt katındaki odanın birer ve ön tarafındaki büyük odanın ise altı tarafı ve teşrifat odasının da bir tarafının perdeleri ve lüzumlu olan sandalyeleri, Maliye Nâzırı Saîb Paşa tarafından temin edildi[99]. Düğünde atılacak fişekler hakkında ise daha sonra çıkarılacak bir iradeyle bilgi verilecekti[100].

Düzenlenecek düğünde verilecek ziyafetlerde davetlilerin rütbelerine göre belirlenen günlerde ağırlanmaları için, yapılan hazırlıklar kapsamında düğünden bir hafta önce yani 31 Temmuz 1840 (1 Cemaziyelâhır 1256)'ta Dolmabahçe'de bugünkü stadyumun yerinde bulu-

[96] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18a; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 2, 10 Ağustos 1840 (11 Cemaziyelâhır 1256); *Takvim-i Vekayi*, nr. 204, 23 Ağustos 1840 (24 Cemaziyelâhır 1256).

[97] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18b. Zifaf gecesinin ertesi 14 Ağustos 1840 (16 Cemaziyelâhır 1256) Cuma günü, Ahmed Fethi Paşa, mâbeyn-i hümayuna gelerek Sultan Abdülmecid'e şükranlarını sundu (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256); *Takvim-i Vekayi*, nr. 205, 8 Eylül 1840 (11 Receb 1256).

[98] Marûz-ı çâker-i kemineleridir ki;

Sûr-ı hümâyûn-ı meserret-nümûn cenâb-ı mülûkânenin usûl-i cedîde tatbîkan icrâsı zımnında müteallik olan irâde-i seniyye-i şâhâne mucebince teşrifât tarafından tertib ve tanzîm olunan defterleri hâk-pâ-i hümâyûn-ı şâhâneye bi't-takdîm manzûr-ı mealîmevfûr-ı cenâb-ı pâdişâhî buyurulmuş ve defâtir-i merkûmede tertîb ve beyân olunan şeyler münâsib ve yolunda görünmüş olub nimetullah-ı sûr-ı hümâyûn-ı meymenet makrûn-ı mülûkâneye cemâziyelâhirin dokuzuncu Cuma günü şürû' olunacağından ber mûceb-i defâtir iktizâsının kâmilen icrâ kılınması ve gelecek Perşembe günü mah-ı mezkûrun gurresi olmağla ziyâfet-i hümâyûn çadırlarının yevm-i mezkûrda rekzine mübâşeret olunması ve düvel-i ecnebiye süferâsına mukaddemki sûr-ı hümâyûn-ı şâhânede tertîb olunan ziyâfet eğerçi otâk-ı hümâyûn derûnunda icrâ olunmuş ise de el-hâletü hâzihi otâk-ı atîk fersûde olmuş ve tüfenkhâne vapuru ebniyesi cesîmce mahall olduğundan bu def'aki ziyâfet-i seniyyenin orada icrâsı münâsib mütâlaa olunmuş olmak hasebiyle mahall-i mezkûrun dahi şimdiden tanzîmât-ı icâbiyesine bakılmak üzere keyfiyetin harbiye nâzırı atûfetlü bey efendi bendelerine tenbîh buyurulması ve sûr-ı hümâyûn-ı mezkûr geceleri endâht olunacak fişenk husûsuna dair irâde-i seniyye keyfiyeti bundan sonraca bildirileceğinden fakat sâhilhâneler pişgâhında sâbıkı misüllü kanâdil ikâd olunacağının evvelce ilân olunması husûslarına irâde-i isâbet mutâde-i cenâb-ı cihândâri şeref pirâ-i sunûh ve sudûr buyurulmuş olmağla mucebince icâbının icrâsı bâbında (BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18a).

[99] BOA, Sadaret A. d, nr. 366 vr. 18b.

[100] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18a.

nan eski Tüfenkhane binası etrafında[101] çadırlar kuruldu[102]. Ayrıca, ricâl, ulemâ, asker, dersiâm, müderris, meşâyih gibi pekçok görevlinin ağırlanabilmesi için de sadrazama kasr-ı hümayun tahsis edildi[103]. Düğün, canbazlar ve diğer oyuncuların seyircileri selamlamalarıyla başladı[104]. Halk, Türk ve Ermeni kadınlarının bindiği arabalar ve yabancı gruplar bu çadırların etrafında toplandı. İkramlar için, Çırağan sarayında bulunan beş yüz aşçı, davetliler için sürekli yemek ve içecek hazırlıyorlardı[105].

Ubicini'nin diğer sultan düğünleri içerisinde en görkemli olarak tasvir ettiği[106], Atiyye Sultan'ın düğününde, kendisinden önce evlenen sultanların düğünlerine nazaran bazı ufak farklılıklar dikkati çeker. Daha önce yapılan sultan düğünlerinde geceleri, kandillerle aydınlatılan, kasr-ı hümayun ve çadırlarda ikamet edip, kutlamalar için meydanda atılan fişekleri izlemek adettendi. Ancak atılan fişekleri izlemek isteyenlerin izdihama yol açması ve bunun düğüne gelen misafirlere zarar vermesi üzerine, Atiyye Sultan'ın düğününde, fişekler önceki sûr-ı hümayunlardaki gibi meydandan değil, Çırağan Sahilsarayı'nın önünde bekleyen üç saldan atıldı. Saat bir sularında başlayan ve üçe kadar süren fişek gösterilerini; herkes hane, sahilhane ve mesirelerden izledi. Bu değişiklik neticesinde düğün şenliklerinin yapıldığı yerde gece konaklamaya gerek kalmadığından, tüm memurlar saat 11'den sonra yerlerine dönüp, ertesi gün saat 2 civarlarında geri geldi[107].

[101] Şehsuvaroğlu, a.g.m, s. 1202.

[102] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18a. Bunlardan, serasker, kaptan-ı derya, Reşid Paşa, Hasib Paşa, Saîb Paşa, Valide Sultan'ın kethüdası Tahir Paşa, deâvî nâzırı ve Atiyye Sultan'ın kethüdası Elhac Necib Efendi, Surre Emini Hacı Mustafa Ağa ile teşrifatçıya, âmedîye, mektubîye, beylikçiye, kâtibe, tezkireciye, hariciye kâtibine ve tercümana düğün meydanında olmak üzere, birer çadır kurulurken; aşağı meydanda da Beşiktaş muhafızı İzzet Ağa'ya, telhisçiye, kol ağasına, yirmi nefer askere, kavas başına, kavaslara, rakkaslara, hânendelere, müslüman canbazlara çadırlar kuruldu (BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a-19b). Ubicini, tüm devlet ricâlinin düğün yerinde olmasına rağmen, devlet işlerinin aksatılmadan yürütülmesinin kendisinde büyük hayret uyandırdığını söyler (Ubicini, *a.g.e*, s. 114).

[103] *Takvim-i Vekayi*, nr. 204, 23 Ağustos 1840 (24 Cemaziyelâhır 1256).

[104] *Cerîde-i Havâdis*, nr. 2, 10 Ağustos 1840 (11 Cemaziyelâhır 1256).

[105] Ubicini, *a.g.e*, s. 114.

[106] Ubicini, *a.g.e*, s. 113.

[107] BOA, Sadaret A. d, nr. 366, vr. 18b. Sultan II. Mahmud'un diğer kızı Saliha Sultan'ın düğününde, kasr-ı hümayunda ağırlanan davetlilerin çoğu; çadırlarda ağırlananların ise bazıları, davet edildikleri günlerin haricinde de geceleri kalıp fişek gösterilerini izlemişlerdir (*Takvim-i Vekayi*, nr. 84, 17 Haziran 1834 (9 Safer 1250).

Atiyye Sultan'ın düğününde farklılık gösteren durumlardan birisi de yabancı devlet sefirlerinin ağırlanacağı yerdi. Daha önceki düğünlerde padişah çadırında misafir edilen sefirlere verilecek ziyafetin, çadırın çok eskimesi nedeniyle, Tüfenkhane Vapuru Binası'nda[108] düzenlenmesi emredildi. Buranın hazırlanması[109] ve meydana çadırların kurulması görevi Harbiye Nâzırı Arif Beyefendi'ye verildi[110].

Düğün şenliklerinin aydınlatmasını sağlayan, Galata, Üsküdar, Eyüp (bilâd-ı selâse) ve tüm sahillerde yakılması adet olan kandillerle ilgili de yeni bir düzenleme yapılarak, sadece sahilhanelerde kandil yakılması usulü getirildi[111]. Bahçekapısı'ndan Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu taraflarındaki Topkapı ve Çırağan Sahilsarayları ile sultanların sahilsarayları ve tüm sahilhanelerle sair mahallerde kandiller yakılarak, şehir aydınlatıldı[112]. Bununla beraber, yine geleneksel olan, geceleri top atışının ise tamamen yasaklandığı bildirildi[113]. Ancak bu kurala istisna olarak, sefirlerin padişah için attıkları yirmi bir pare top atışına, devlet protokolü gereğince cevap verildi[114]. Tüm bunlar, Tanzimat'ın ilk saray düğününün yenilikleri olmakla birlikte, Atiyye Sultan'ın düğünü, genel manada, Tanzimat'ın hemen öncesinde yapılan kardeşleri Saliha ve Mihrimah Sultanların sûr-ı hümayunlarından çok farklı değildi. Eldeki verilerle birlikte, Davis'in saray düğünlerinde uygulanan bazı göreneklerden vazgeçilmesine rağmen, Osmanlı saltanatının varlığını sürdürdüğü müddetçe birçok eski âdetin yaşatıldığını ifade etmesi de bu fikrimizi destekler niteliktedir[115].

[108] Dolmabahçe'de buhar (vapor) gücüyle çalışacak makinelerin iş görmesi için inşa edilen tüfek fabrikası (vaporhâne ebniyesi) (Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 452-453).

[109] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18a. Sultan II. Mahmud'un diğer kızları olan Saliha Sultan ve Mihrimah Sultan'ın düğünlerinde sefirler, maiyyetindekilerle birlikte, çadırda ağırlandılar (*Takvim-i Vekayi*, nr. 84, 17 Haziran 1834 (9 Safer 1250); *Takvim-i Vekayi*, nr. 129, 2 Haziran 1836 (16 Safer 1252).

[110] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18b.

[111] BOA, Sadaret A. d, nr. 366, vr. 18b.

[112] *Takvim-i Vekayi*, nr. 204, 23 Ağustos 1840 (24 Cemaziyelâhır 1256).

[113] BOA, Sadaret A. d, nr. 366, vr. 18b.

[114] *Ceride-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256).

[115] Davis *a.g.e.*, s. 93. 18 Mart 1898'de evlenen II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan'ın nikâh ve düğünü, Atiyye Sultan'ın düğünün üzerinden uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen, nikâhın Yıldız Sarayı'nda kıyılması ve Naime Sultan'ın ilk defa beyaz gelinlik giymesi gibi çağın getirdiği doğal yenilikler dışında diğer sultan düğünlerine benzer şekilde yapılmıştır (Bağce, *a.g.t.*, s. 37-49). Bununla birlikte, Tanzimat'la başlayan süreçte, saray düğünlerinin yanı sıra,

İkisi çeyiz ve gelin alayına ayrılan düğünün kalan günlerinde gelecek davetlilerin, başlangıçta ricâl, ulemâ ve askerlerle sınırlı kalması düşünüldü. Ancak Sultan Abdülmecid'in kızkardeşi Atiyye Sultan'a duyduğu hürmet, devletin şanından dolayı, bütün reaya, fukara, dervişân ve bendegâna merhameti gerekçe gösterilerek, dersiâm, müderris ve meşâyihin de davetleri için irade çıktı. Düğünde yapılacak gösteriler ve sergilenecek oyunlar için ise Dolmabahçe'de, aşağı meydandaki kasr-ı hümayunun önündeki bahçeye, Frenk ip canbazları için büyük halatlar ve çeşitli sanatlar icrası için de direkler kuruldu. Sahilden, yukarıdaki kasr-ı hümayunun yakınındaki çeşmeye kadar olan alana ise çifte halatlar kuruldu. Burada, izleyenleri, hayrete düşürecek güzellikteki gözbağcılık yani illüzyon sanatı ve canbaz başının gösterileri sergilendi. Orta oyunları oynandı. Kasr-ı hümayun ve çadırlarda da her gün rakkas ve sazendelerle eğlenceler düzenlendi[116].

Düğünün altıncı günü, cihâz alayı adı verilen Atiyye Sultan'ın çeyizinin gittiği tören yapıldı[117]. Her şeyiyle yeniden yapılan Atiyye Sultan'ın çeyizi için gerekli malzeme, ne için kullanılacağı ile hepsinin fiyatları tek tek defterlere kaydedildi[118]. Düzenlenen çeyiz takımı, gümüş kakmalı kadife ve atlas sandıklarla; üzerleri sırma işlemeli al çuha bağlara yerleştirildi[119]. Burada, elmaslı, incili, sırma işlemeli entarilerden, kılaptan işlemeli fermayiş, canfes, ipek gibi değerli taş ve kumaşlardan, pırlanta, elmas, inci, sırma işlemeli oyalı nişan çevresinden, inci, sırma, tırtıl ve çeşitli malzemelerle işlenmiş nişan bohçalarından, roza elmas, inci, tırtıl işlemeli kahve, çaşnigir, diz puşidelerinden, atlas, canfes, kılaptan, kadife seccadelerden, damat için hazırlanan elmas ve inci işle-

---

Osmanlı toplumunun evlenme ve nikâh kurallarıyla ilgili de düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda kutlamalarda silah atılması, kız kaçırılması ve başlık parasının yasaklanması ile düğün masraflarının azaltılmasına dair kanunlar çıkarılmıştır. Ancak tüm bu önlemlere rağmen, yapılan yasal düzenlemeler, Osmanlı toplumunda, gelenek ve göreneklerin şekillendirdiği örfi kuralların yerini alamamıştır (Tülay Ercoşkun, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 220).

[116] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 18b.

[117] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a; *Takvim-i Vekayi*, nr. 204, 23 Ağustos 1840 (24 Cemaziyelâhır 1256).

[118] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri, (TSMA, D.), nr. 976/01; TSMA, D., nr. 977/01; TSMA, D., nr. 980/01; TSMA, D., nr. 980/02; BOA, Hazîne-i Hâssa Nezareti Defterleri, (HH.d.), nr. 22921. Bunlardan son iki defter, Atiyye Sultan'ın vefatından sonra düzenlenmiştir.

[119] Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 1201.

meli berber peşkirlerinden, gümüş tepsiler, taslar, aynalar makas, inci ve sırma işlemeli yorgan, yatak, şilte ve döşek yüzü, çarşaf, elvan pul işlemeli şerbet yağlığı, havlular, ihramlar, sırma işlemeli atlas çantalar, sandıklar, yemek takımları, kaşıklar ve tek tek bahsi mümkün olamayan pek çok kıymetli eşya mevcuttu[120]. Atiyye Sultan'ın mükemmel bir şekilde hazırlanan çeyizinde en dikkat çekici eşyalardan birisi de damat Ahmed Fethi Paşa için, 37.954 kuruşa mal edilen, roza elmas ile süslü, altın üzerine mine tuğralı mızıka çalan sakal tarağıydı[121]. Ayrıca çiftin ikamet edeceği Arnavutköy sahilhanesinin mefruşatı da sultanın çeyizinde yer almıştı[122]. Atiyye Sultan'ın cariyelerine verilen hediyelerle birlikte, bu görkemli çeyizinin hazineye maliyeti bir defterde 7.443.061 kuruş iken[123] bir başka çeyiz defterinde ise 6.756.961 kuruş olarak verilmiştir[124]. Ayrıca düğüne davet edilen şeyh, müderris, imam, hatip ve diğer-

[120] TSMA, D., nr. 976/01; TSMA, D., nr. 977/01; TSMA, D. 980/01; TSMA, D., nr. 980/02; BOA HH.d., nr. 22921.

[121] BOA HH.d., nr. 22921 vr. 3a; TSMA, D., nr. 980/01, vr. 3b; TSMA, D., nr. 980/02, vr. 2a.

[122] TSMA, D., nr. 980/01, vr. 5b-6a; TSMA, D., nr. 980/02, vr. 4b;TSMA, D., nr. 976/01, vr. 6b.

[123] TSMA, D., nr. 976/01, vr. 6b. Atiyye Sultan'ın çeyizinde mevcut olan eşyalar dışında yeniden tanzim olunan eşyaların ve sahilsarayının mefruşatı için ise toplam 3.599.500 kuruş harcandı (TSMA, D., nr. 980/02, vr. 4b). Uluçay, Atiyye Sultan'ın çeyizi için 3.037.519,5 kuruş, düğününde dağıtılan hediyeler içinse toplam 294.486 kuruşluk harcandığını söyler (Uluçay, *Harem II*, s. 94). Şehsuvaroğlu, Sultan II. Mahmud'un, kızı Atiyye Sultan'ın çeyizini vefat etmeden önce hazırlamaya başladığını iddia eder. Bu çeyizde, mücevherler, bir çekmece içinde zümrüt yüzükler, karanfil resminde birçok pırlanta iğneler, üç adet çiçek ve kıymetli taşlar vardı. Bunlara ilaveten, Sultan II. Mahmud'un, Atiyye Sultan'a "gelin olduğu vakit verilecek" şartıyla ayırttığı mücevherler ile oldukça kıymetli mineli eşya ve saatler, roza bilezikler, iri taşlarla işlenmiş taç, mineli dürbün, roza çiçekler, mücevherli saatler olduğundan bahseder (Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 1201).

[124] TSMA, D., nr. 980/01, vr. 6a. Bu fark iki deftere de kaydedilen çeyiz masraflarının bazı yerlerde farklılık arzetmesinden kaynaklanmıştır. Örneğin Atiyye Sultan'ın cariyelerine verilen hediyelerin listesinde tanesi 2.000 kuruştan 7 adet fermayiş şal defterin birisinde 14.000 kuruş olarak verilmişken (TSMA, D., nr. 980/01, vr. 5a) diğerinde kâtip hatası neticesinde 1.400 kuruş olarak verilmiştir (TSMA, D., nr. 976/01 vr. 5b). Ayrıca bu gibi maddi hataların yanısıra yapılan bazı ilaveler de hesaba yansımıştır. Şöyle ki: Atiyye Sultan'ın sırma, tül, kadifeden yapılan perde vs. eşyalarının ilk masrafı 484.110 kuruş gösterilmiş iken (TSMA, D., nr. 976/01 vr. 6a) diğer defterde bu meblağa 73.360 kuruş daha eklenerek toplam 557.470 kuruşa tamamlanmıştır (TSMA, D., nr. 980/01, vr. 5a). Hesaplamadaki bu ve benzeri farklılıklar ile yanlışlıklar da genel toplama yansımış, ortaya iki farklı meblağın çıkmasına yol açmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan'ın çeyiz masrafları da belgelerde farklı meblağlarla verilmiştir. Bu belgelerden bir kısmında tahmini olarak yapılacak harcamalara göre, Naime Sultan'ın çeyiz masrafı en az 14.138.92; en çok ise 17.688.58 kuruştur (Bağce, *a.g.t.*, s. 39-40).

lerine dağıtılmak üzere toplamı 293.350 kuruş olan 1124 çıkın hazırlandı. Bu meblağdan hariç, 294.483 kuruş daha dağıtıldı[125]. Sultan II. Mahmud'un diğer kızı Mihrimah Sultan'ın düğününde de 48.500 kuruşluk hediye dağıtılmıştı[126]. Buradan da anlaşıldığı üzere, hazineye oldukça büyük maliyetler getiren sûr-ı hümayunlardan birisi de Atiyye Sultan'ın düğünüdür.

Atiyye Sultan'ın çeyiz alayından, mevcut sûrnâmede derinlemesine bahsedilmemişse de bu konuda Ubicini birtakım bilgiler vermiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, değerli kumaşlar, mücevherlerden oluşan Sultan Abdülmecid'in, Atiyye Sultan için yeniden tanzim ettirdiği çeyiz, sarayın salonunda teşhir edildikten sonra çeyiz alayıyla yeni evli çiftin ikametine tahsis edilen Arnavutköy Sahilsarayı'na götürüldü. Atiyye Sultan'ın muhteşem çeyizini görebilmek için, Çırağan'dan, Arnavutköy'e kadar yaklaşık bir buçuk fersah[127] uzunluğunda bir kalabalık toplandı. Kalabalığın büyük çoğunluğunu sıcaklığın gölgede 34 derece olmasına aldırmayan kadınlar oluşturdu. Çeyiz alayının başında giden atlı bir müzisyen grubunu, tören kıyafetleriyle saray memurları izledi. Onların ardında Atiyye Sultan'ın çeyizinin yüklendiği bir düzine deve ile kadife kaplı sandıklarla yüklü yirmi civarında katır vardı. En sonda ise içinde işlemeli gümüş zarflar, şekerleme tepsileri, bantları değerli taşlarla işlenmiş kadifeden yapılma, som altından bir çift takunya bulunan arabalarla, içleri mücevherlerle dolu sepetleri başlarında taşıyan iç oğlanları gidiyordu. Saat dokuz civarında Çırağan'dan hareket eden alay, Arnavutköy'e vardığında öğle vakti olmuştu. Ubicini, kilometrelerce devam eden bu kalabalığın, bir Avrupalı için çok şaşırtıcı olduğunu ifade etmektedir[128].

Çarşamba'ya tesadüf eden, düğünün altıncı günü gerçekleştirilen Atiyye Sultan'ın görkemli çeyiz alayından sonra[129], İstanbul'da bulunan tüm sefirler, eş, başkâtip ve baş tercümanlarıyla birlikte, hariciye neza-

[125] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 134n.

[126] Uluçay, *Harem II*, s. 94.

[127] Denizde üç millik mesafe. (Develioğlu, *a.g.e*, s. 261).

[128] Ubicini, *a.g.e.*, s. 114-115. Eserde gelin alayı muhtemelen çevirmenin hatası neticesinde "aluz alayı" olarak verilmiştir (Ubicini, *a.g.e.*, s 115). Doğrusu, arûs alayıdır (Sami, *a.g.e.*, s. 934; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 39; Uluçay, *Harem II*, s. 105; Uluçay, a.g.m., s. 145).

[129] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a.

retinden yazılan tezkirelerle düğüne davet edildiler[130]. Elçilerin, düğüne eşleriyle birlikte katılmalarının, Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden birisi olduğu söylense de[131] Tanzimat'tan önce Sultan II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan[132] ve Mihrimah Sultan'ın düğünlerine de, elçiler eşleriyle katılmıştı[133]. Atiyye Sultan'ın düğününde, sefirler için, Dolmabahçe'deki Tüfenk Fabrikasındaki Divanhane'de altın ve gümüş takımlar ve nefis eşyalarla bezenmiş, limon ağaçlarına kadar düşünülmüş, mükemmel bir alafranga sofra hazırlandı[134]. Ayrıca tedbir olarak altı kıta fayton da hazır edildi[135]. Sefirler, maiyetleriyle birlikte saat sekiz civarlarında davete iştirak edip[136], Tüfenkhane Vapur Dairesi sofasında toplandılar[137]. Burada protokole göre ağırlanan sefirler, ilk önce tercüman, müsteşar ve ardından hariciye nâzırı ve son olarak da sadrazam tarafından karşılanarak, hoş geldin seremonisinde görüştüler. Tüfenkhane'de düzenlenen başka bir odada biraz bekletildikten sonra[138], saat dokuzda sefirler ve beraberindeki davetliler ziyafet sofrasına oturdular[139]. Sefirler için getirtilen mızıka takımı çalmaya başladı[140]. Bir müddet sonra sefirler, adet ve usulünce ayağa kalkıp, övgü dolu, güzel sözlerle sultanı andılar. Akabinde, Sultan'a hürmeten, Dolmabahçe açıklarında demir atmış İngiltere ve Fransa beylik sefinelerinden yirmi bir pare top atıldı. Bunun üzerine, Hariciye Nâzırı Reşid Paşa da Avrupa Devletleri ile Osmanlı Devleti'nin dostluğu üzerine bir konuşma yaptı. Ardından, Dolmabahçe karşısında demirli kalyon-ı hümayundan, sefir gemilerinin top atışına karşılık yirmi bir pare top atılarak, merasim başladı. Yemekten sonra, diğer odaya geçildi ve Sultan Abdülmecid de odaya teşrif ederek, sefirlerle görüştü. Padişahın teşrifinden mem-

[130] *Ceride-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256); *Takvim-i Vekayi*, nr. 204, 23 Ağustos 1840 (24 Cemaziyelâhır 1256).

[131] Adnan Giz, a.g.m., s. 369.

[132] Aynur, *a.g.e.*, s. IX, 133; Aynur, a.g.m, s. 34.

[133] Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, s. 23, 140.

[134] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a; *Ceride-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256). Bu sofra takımlarının, Sultan II. Mahmud'un Fransa'dan bir milyona getirtiği, lâl yemek takımı olduğu rivayet edilir (Ubicini, *a.g.e.*, s. 115).

[135] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a.

[136] *Ceride-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256).

[137] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a.

[138] *Ceride-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256).

[139] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a.

[140] BOA, Sadaret A.d nr. 366, vr. 19a; *Ceride-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256).

nuniyetlerini bildiren sefirler, onun ayrılmasından sonra, bir müddet daha eğlenip, geri döndüler[141].

Çeyiz alayının ertesi günü düzenlenen gelin alayı ile yedi gün süren düğün tamamlandı. Atiyye Sultan, Arnavutköy'deki Sahilsarayı'na gitmeden önce, saraydan ayrılırken, Sultan Abdülmecid, kendisine yakut, zümrüt ve beyaz pırlanta olmak üzere üç tane çok kıymetli yüzük taktı[142]. Gelin alayı, sabah sekizde muhteşem bir kalabalıkla Çırağan Sarayı'ndan hareket etti. Silahlarını kuşanan muhafız askerleri yol boyunca dizildi. Mızıka takımları Türk musikisi icra etti. Alayın önünde yaşmaklı ve feraceli saray kadınları ve memur eşlerinin arabaları vardı. Peşinden kızlar ağasının eşliğinde, sultan ve annesi, yüzleri açık fakat arabalarının perdeleri kapalı olarak geçtiler. Alayın en arkasında da saray mensupları, sivil ve askerler, tören kıyafetleriyle vezirler ve yan yana olarak şeyhülislam ve sadrazam bulunmaktaydı. Alayın Arnavutköy'e varmasıyla, tüm davetliler iki sıra halinde dizildi. Bunların arasından geçen araba, Atiyye Sultan'ı, Damat Ahmet Fethi Paşa'nın kendisini beklediği hareme varan geniş merdivene kadar getirdi. Ahmet Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid'in arabasının önünde saygıyla eğildikten sonra, Atiyye Sultan'a bir demet çiçek sundu. Atiyye Sultan'ın eşiği geçmesine yardım etmek için kendisini kaldırmaya yeltendiyse de sultan annesine döndü. Birkaç dakika süren bu nazın ardından Ahmed Fethi Paşa'nın elini tutmasına izin veren Atiyye Sultan'ı Ahmed Fethi Paşa, harem dairesine götürdü, kendisi de selamlığa çekildi. Davetliler ikiye ayrılarak, hanımlar Atiyye Sultan'la birlikte hareme girdi. Sultanın kendilerini kabulünü bekledi. Kabulün ardından da kendileri için hazırlanan odalara çekilerek, müzisyenleri dinleyip, birbirlerini ziyaret ettiler. Paşalar da kahve, çubuk, şerbet içip, müzik dinleyerek, çadırlarına döndüler. Davetlilerin çekilmesinin ardından, Damat Ahmed Fethi Paşa, ellerinde meşalelerle önde giden hadım ağalarının peşinden hareme gitti [143].

Böylece, *şeref-i sihriyyete* nail olan Ahmed Fethi Paşa, 14 Ağustos 1840 (16 Cemaziyelâhır 1256)'ta, Sultan Abdülmecid'e şükranlarını sunmak üzere mâbeyn-i hümayun'a geldi. Sultan Abdülmecid de kendisine çok değerli, büyük bir pırlanta yüzük hediye etti. Ardından Sultan Abdül-

[141] *Cerîde-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256).
[142] Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 1202.
[143] Ubicini, *a.g.e.*, s. 115-117.

mecid, selamlık resmi için Boğaziçi'nde Efendiburnu'ndaki Tevfikiye Camii'ne geçti. Cuma namazının ardından da Atiyye Sultan ve Ahmed Fethi Paşa'yı tebrik için sahilhanelerine teşrif edip, burada akşam yemeği yedikten sonra, gece saat iki civarında mâbeyn-i hümayuna döndü. Sultan Abdülmecid, yemekten sonra, Atiyye Sultan'ın kethüdası Necib Efendi ve Ticaret Müsteşarı Enverî Efendi'ye düğünde yaptıkları hizmetlerden dolayı, birer elmaslı kutu, Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi'ye de bir mücevherli zarf hediye etti. Ayrıca, yemekte, Busko[144] adlı hokkabaz iki kez Batılı usulde gösteri yaptı[145].

Sonuç

Babası II. Mahmud vefat ettiğinde henüz 15 yaşında olan Atiyye Sultan'ın düğününü birlikte eğitim aldıkları kardeşi Sultan Abdülmecid yaptı. Atiyye Sultan, 8 Ocak 1840'ta Sultan Abdülmecid'in nezdinde oldukça itibarlı olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Âzâsı Ahmed Fethi Paşa ile nişanlandı. Nişandan altı ay sonra, 25 Haziran 1840 Perşembe günü nikâhı kıyılan sultanın düğünü, 7 Ağustos 1840'ta Cuma günü Dolmabahçe'de başladı.

Sultanların düğünlerinin görkemi, babalarının sağ olması veya mevcut padişahın kendilerini sevip sevmemeleriyle yakından ilgiliydi. Atiyye Sultan'ın yedi gün süren düğünü de en az, Sultan II. Mahmud'un kızları Saliha ve Mihrimah sultanlar için yaptırdığı düğünler kadar ihtişamlıydı. Düğün töreni ve Atiyye Sultan'a özel olarak yeniden tanzim ettirilen çeyiz için de hiçbir masraftan kaçınılmadı.

Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışı ve Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan bu ilk hanedan düğünü, bazı ufak farklılıklar gösterse de geleneksel sûr-ı hümayunlar gibi icra edilmişti. Bu görkemli düğünde nikâh, âdet olduğu üzere şeyhülislam tarafından Hırka-i Saadet dairesinde kıyılmış, çoğu sultanınki gibi Atiyye Sultan'ın vekilliğini de darüssaade ağası yapmıştı. Osmanlı geleneğine uygun olarak, açık havada yapılan düğünde, çeşitli eğlenceler düzenlenmiş, çadırlar kurulmuş, davetliler rütbelerine göre gün gün çadırlarda ağırlanmıştır. Önceki sûr-ı

[144] Rus erkek adı (İskender Türe, *Yabancı Şahıs İsimleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Bilgi İşlem Koordinatörlüğü, Terminoloji seri no:2, İstanbul 2003, s. 62).

[145] *Takvim-i Vekayi*, nr. 205, 8 Eylül 1840 (11 Receb 1256); *Cerîde-i Havâdis*, nr. 3, 20 Ağustos 1840 (21 Cemaziyelâhır 1256).

hümayunlardan farklı olarak, düğüne katılacakların sayısında bir kısıtlamaya gidilmesi için irade çıkarılmışsa da uygulanamayarak, eskisi gibi, davetli yelpazesi geniş tutulmuştur.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Batı tesirinin gittikçe arttığı Osmanlı saray düğünlerinde bazı geleneklerden vazgeçilse de, saltanat varlığını sürdürdüğü müddetçe birçok gelenek ve göreneğe sadık kalınmıştır. Netice itibariyle, diğer saray düğünleri gibi, Atiyye Sultan'ın ihtişamlı düğünü tahta yeni çıkan ve Tanzimat'ı ilan eden Sultan Abdülmecid'in, Osmanlı hanedanın itibarını muhafaza, Devleti'nin gücünü, reayası ve diğer ülkelere ispat etme arzusunun bir tezahürü olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. İrade Tasnifi, Dahiliye (İ.DH), nr. 5/224, 5/229.

b. Bâbıâlî Evrak Odası Defterleri, Sadaret Defterleri (BOA, Sadaret A. d), nr. 365, 366.

c. Cevdet Tasnifi, Dahiliye (C.DH), nr. 217/10829.
-Saray (C.SM), nr. 1/11, 171/8551.

d. Hazîne-i Hâssa Defterleri (HH.d), nr. 22921.

e. Tahvîl Kalemi Defterleri, Atik Vüzera nr. 39.

B. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, [Defterler (TSMA, D.), nr. 976/01, 977/01, 980/01, 980/02.]

Gazeteler

Cerîde-i Havâdis, nr. 2, 3.

Takvim-i Vekayi, nr. 84, 129, 190, 201, 204, 205.

Araştırma Eserleri ve Makaleler

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Hazırlayan: Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, II, İstanbul 1995.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, c. IV-V, VI, İstanbul 1999.

Akyıldız, Ali, *Mümin ve Müsrif bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1998.

Akyıldız, Ali, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 4 (İstanbul 2001), ss. 49-84.

Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîmemiz*, Baskıya Hazırlayan: Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y.

Alikılıç, Dündar, "Osmanlı Saray Teşrifâtı ve Törenleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 9 (2002), ss. 875-886.

And, Metin, *40 Gün 40 Gece, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, Toprakbank, İstanbul 2000.

And, Metin, "Sur-ı Hümayun", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfi Yayınları, c. 7, (1994), ss. 71-72.

Arslan, Mehmet, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1999.

Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011.

Arslan, Mehmet, "Osmanlı Saray Düğünleri Ve Şenlikleri Ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Sûrnâmeler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, (Ankara 1999), ss. 169-189.

Aydın, Hilmi, "Hırka-i Saadet Dairesi Ve Mukaddes Emanetlerimiz", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 11, (Ankara 1999), ss. 543-551.

Aydüz, Salim, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", *Belleten*, c. LXX/ sy. 257 (2006), ss. 167-264.

Aynur, Hatice, *Saliha Sultan'ın Düğününü Anlatan Surnâmeler (1834)*, Harvard Üniversitesi, Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995.

Aynur, Hatice, "Saliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikler", *Tarih ve Toplum*, c. 11/ sy. 61 (Ocak 1989), ss. 30-39.

Bağce, Betül Kübra, *II. Abdülhamid'in Kızı Naime Sultan'ın Hayatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 39-40.

Baycar, Yüksel Aktaş, *II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sûr-ı Hümâyûnu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, c. 2, Meral Yayınları, İstanbul 1972.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993.

Eğecioğlu, Ömer, "Kraliçe Victoria'nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa", *Toplumsal Tarih*, sy. 211 (Temmuz 2011), ss 68-73.

Ercoşkun, Tülay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, Ankara 1999, ss. 133-142.

Eyice, Semavi, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI (1985), ss. 1596-1599.

Giz, Adnan, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi bitirme tezi, no: 3718, İstanbul 1950.

Giz, Adnan, "İkinci Mahmud'un Kızları", *Tarih Dünyası*, sy. 8 (Ağustos 1950), ss. 317-318, 351.

Giz, Adnan, "İkinci Mahmudun Kızları II", *Tarih Dünyası*, sy. 9 (Ağustos 1950), ss.368-369, 394.

Gökyay, Orhan Şaik, "Bir Saltanat Düğünü", *Topkapı Sarayı Müzesi*, Yıllık-1 (1986), ss. 21-55.

Hut, Davut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Üsküdar Sempozyumu VI*, (2008), ss. 621-634.

İrtem, Süleyman Kani, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

Karaca, Filiz, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Karahüseyin, Güller, *Sultan Abdülmecid'in Hatt-ı Hümâyûnları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999.

Küçükerman, Önder, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleleri*, (2005), ss. 459-481.

Mehmed, Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 1-2-3, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Mehmed, Süreyya, *Nuhbetü'l Vekâyi*, İstanbul 1293.

Meriç, Ümit, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010.

Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Çeviren: Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Moltke, Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

Nutku, Özdemir, "II. Mahmud Döneminde Düzenlenen Önemli Şenlikler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 11, (Ankara 1999), s. 605-614.

Osmanoğlu, Ayşe, Babam Sultan Abdülhamid, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984.

Örik, Nahid Sırrı, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, Hazırlayan:Alpay Kabacalı, İstanbul 2006.

Özdemir, Hikmet, *Âdile Sultan Divânı*, T.C. Kültür Bakanlığı, Türk Klasikleri, Ankara 1996.

Özen, M. Esiner, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, sy. 33 (İstanbul 1982), ss. 291-340.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, c. 2, Kültür Bakanlığı, 3. Baskı, Ankara 2005.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.

Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, İstanbul 1998.

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.

Sakaoğlu, Necdet, "Âdile Sultan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 1 (1993), ss. 79-82.

Sakaoğlu, Necdet, "Fethi Ahmed Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, c. 3 (1994), ss. 298-299.

Saz, Leylâ, *Harem'in İçyüzü*, Milliyet Yayınları, Düzenleyen: Sadi Borak, İstanbul 1974.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3/sy. 25 (Ocak 1952), ss. 1200-1202.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y., *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1986.

Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Türe, İskender, *Yabancı Şahıs İsimleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Bilgi İşlem Koordinatörlüğü, Terminoloji seri no:2, İstanbul 2003.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Yeni Matbaa, İstanbul 1928.

Ubicini, J. H. A., *1855'te Türkiye I*, Çeviren: Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Uluçay, Çağatay, *Harem II*, TTK, 3. Baskı, Ankara 1992.

Uluçay, Çagatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980.

Uluçay, Çağatay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959.

Uluçay, Çağatay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, sy. IV (1958), ss. 135-148.

Uru, Cevriye, *Sultan II. Abdülhamid'in Kızı Zekiye Sultan'ın Hayatı (1872-1950)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 1988.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009.

EK I



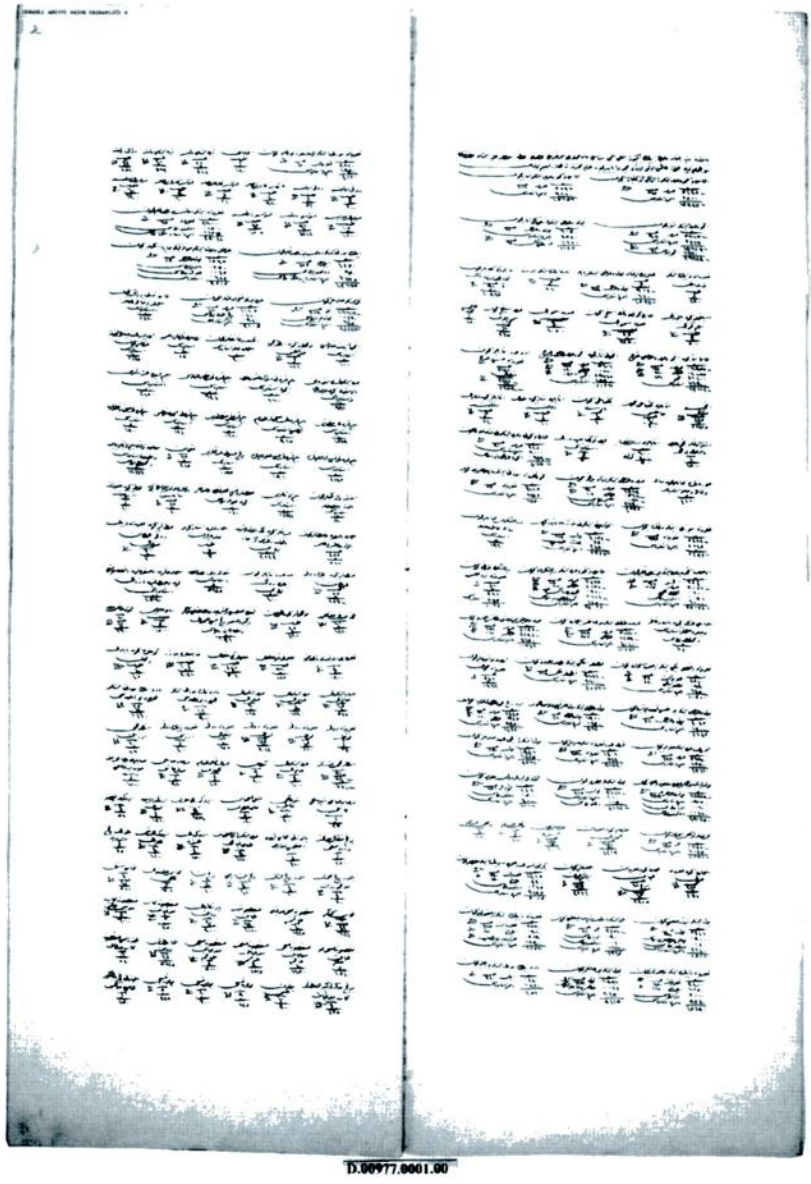
Resim 1 - Atiyye Sultan'ın erkek kıyafetiyle çocukluğu
(Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3/sy. 25 (Ocak 1952, s. 1200)

EK II



Resim 2 - Damat Ahmed Fethi Paşa
(Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3/sy. 25 (Ocak 1952, s. 1201)

EK III



Belge 1 - Atiyye Sultan için yeniden tanzim edilen çeyiz defterinin ilk sayfası
BOA, TSMA.D977.0001

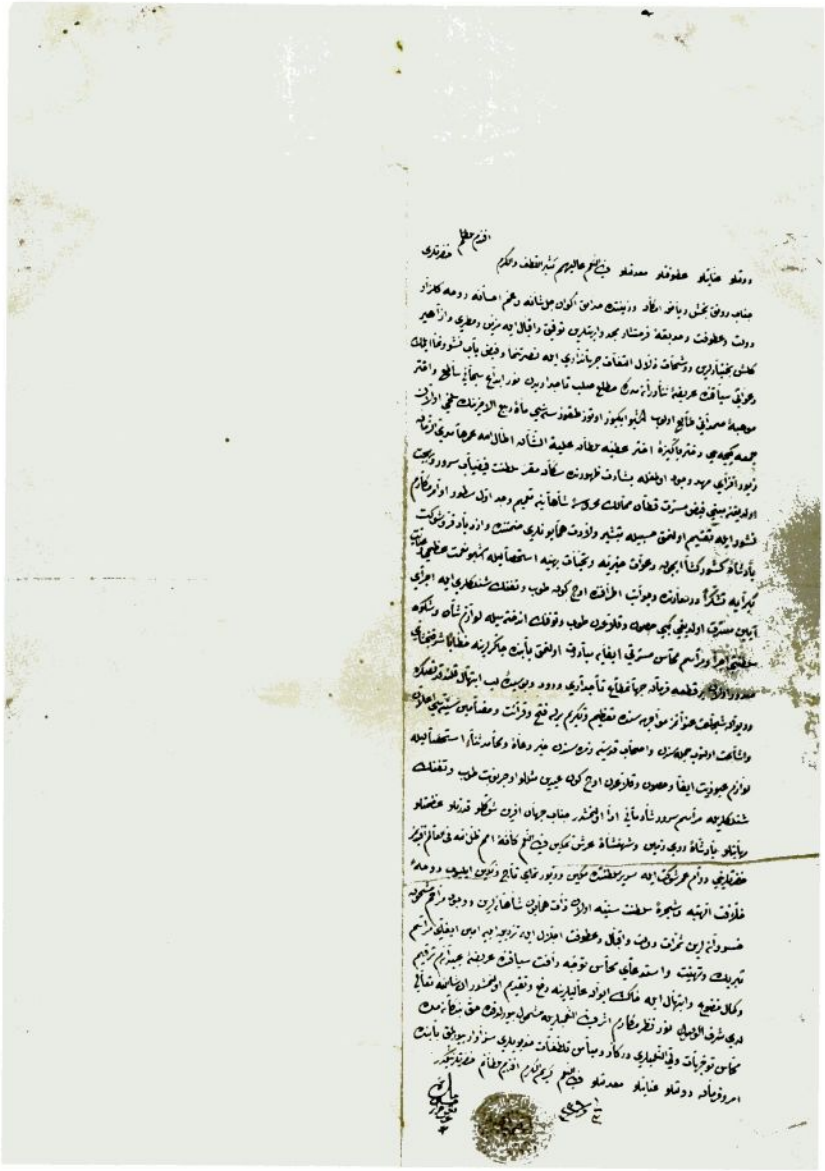
EK IV



İ.DH.00005

Belge 2 - Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile evliliği hakkında çıkarılan hatt-ı hümayun ahkâmının yerine getirilmesi BOA, İ. DH 5/229.

EK V



Belge 3 - Atiyye Sultan'ın doğumu münasebetiyle şenlik yapıldığına dair Cezayir Valisi'nin arizası BOA, C.SM 1/11.

MÎRZÂ TÂKİ HÂN (EMÎR KEBÎR) VE REFORMLARI (1848 - 1851)

GÖKHAN BOLAT*

GİRİŞ

Yakın dönem İran tarihinde Batı tarzı reform hareketleri Türk kökenli Kaçar Hanedanı döneminde (1796-1925) başlamıştır. İran'daki reform süreci tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi önceleri askerî reformlar şeklinde başlamış[1], daha sonra diğer alanlara yayılmıştır. 19. yüzyıl bu açıdan hem Osmanlı Devleti hem de İran'da çeşitli reform hareketlerinin görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu dönemde İran'daki reform hareketlerinde ön plana çıkan en önemli isimler Feth Ali Şah'ın oğlu *Abbas Mîrzâ* (1789-1833), *Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Kâim-i Makam* (1780-1836) ve Nasıreddin Şah'ın hocası ve ilk sadrazamı[2] olan *Mîrzâ Tâki Hân* ya da bilinen adıyla *Emir Kebir* (1806-1852)'dir[3]. Henüz sekiz yaşındayken kendisini İran-Rus mücadelesinin ortasında bulan Abbas Mîrzâ on yaşındayken Naib'üs-Saltana (veliaht şehzade) unvanıyla Azerbaycan valiliğine atanmıştır. Rusya karşısında alınan yenilgiler İran ordusunda ciddi bir reform hareketinin başlatılması gerçeğini ortaya çıkarmış, bunun üzerine Abbas Mîrzâ Osmanlı'daki *Nizâm-ı Cedîd* ıslahatlarını örnek alarak orduyu Avrupa tarzında yeniden düzenlemeye karar vermiştir. Bunun için İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya'dan askeri uzmanlar getirtmiştir. Özellikle 1819-1833 arasında yapılan reformlar sadece askerî alanla sınırlı kal-

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, e-mail: gbolat@erciyes.edu.tr

[1] Steven R.Ward, *Immortal A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington D.C. 2009, s. 61; Stephanie Cronin, "An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-1921", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3 (Jul., 1996), s. 106.

[2] Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İran'da da söz konusu makamı ifade etmek için Sadrazam unvanı kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Emir-i Kebir, Vezîr-i Âzam, Şahs-ı Evvel-i Iran veya Türkçe Atabeg (Atabey) unvanları da kullanılmıştır.

[3] Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of The Ulama in The Qajar Period, Berkeley-Los Angeles 1969*, s. 133.

mamış zamanla, eğitim, kültür, ekonomik ve idarî alanlarda da uygulanmıştır. Abbas Mîrzâ'nın başlattığı bu süreç Mîrzâ Ebu'l Kasım tarafından devam ettirilmiştir[4]. Abbas Mîrzâ'nın gerçekleştirdiği reformlar İran modernleşme tarihine damga vurmuş olan Mîrzâ Tâki Hân'a da ilham kaynağı olmuştur. Yerinde bir benzetmeyle Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat reformlarının bir benzerini İran'da uygulayan Mîrzâ Tâki, askerî, hukuk, eğitim, kültür, ekonomik, sağlık, idarî ve dinî olmak üzere birçok alanda geniş çaplı reform hareketlerini başlatmıştır[5].

HAYATI

Mîrzâ Tâki Hân 1806 yılında orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak Irak-ı Acem'de bulunan Arak şehrine bağlı Ferahan ilçesinin Hezave köyünde dünyaya geldi[6]. Babası *Kerbelaî Muhammed Gurban*, Hezave'ye komşu Mehrabad köyünde ünlü *Kâim-i Makâm* ailesinden *Mîrzâ Bozorg* adıyla maruf Mîrzâ İsa'nın yanında önce aşçı, sonra baş aşçı ve daha sonra kıdemli kâhya (kapuçi veya kapıcı) olarak çalışmıştır[7]. Mîrzâ Bozorg, Feth Ali Şah'ın Tebriz valisi ve reformcu veliaht şehzadesi Abbas Mîrzâ'ya başvezir olunca Kerbelaî Gurban oğlunu da yanına alarak Mîrzâ Bozorg'un maiyetinde önce Tahran'a daha sonra ise Tebriz'e gitti[8]. Çocukluğu Tebriz'de Kâim-i Makâm ailesinin yanında geçen Mîrzâ Tâki önceleri babasına yardım etmeye başladı. Bu sırada Mîrzâ Tâki'deki yeteneği fark eden Bozorg onun kendi çocuklarıyla birlikte eğitim almasını sağladı. Abbas İkbal Aştiyani'nin naklettiğine göre olay şu şekilde olmuştur:

[4] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Christoph Werner, "Abbas Mîrzâ", *The Encyclopedia of Islam Three*, Brill, Leiden-Boston 2012, ss.1-3; *H. Busse*, "Abbâs Mîrzâ", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, London 1982, ss. 79-84.

[5] Muhammed-Rıza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 23; Vanessa Martin, *Devran-ı Kacar Çanezen-i İtiraz ve Devlet*, (terc: Efsane Monferid), Kitab-ı Ame, Tahran 1389, s. 45.

[6] John H. Lorentz, "Iran's Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amir Kabir's Reforms", *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 2/3, Administrative Developments in Qajar Iran (Spring -Summer, 1971), s. 86.

[7] Ali Ekber Haşimi Rafsancani, *Emîr Kebîr Ya Gahraman-ı Mubareze Ba İstigmal*, Müessese-i İntişarat-ı Ferahani, Tahran 1346, s. 13; Ali Asgar Şemim, *Iran Der Devre-yi Saltanat-ı Kacar*, C.I, İntişarat-ı Behzad, Tahran 1387, s.144.

[8] Lorentz, a.g.m., s. 86.

"Babasının yanında mutfakta çalışan Mîrzâ Tâki, Kâim-i Makâm ailesinin çocuklarının eğitim gördükleri yere her gün öğle yemeklerini götürüyormuş. Bu sırada muallimin anlattığı dersleri de can kulağıyla dinliyormuş. Buna karşın öğretmen ne kadar çabalarsa çabalasın Kâim-i Makâmın çocukları derslere karşı ilgisiz davranıyorlarmış. Bir gün Mîrzâ Bozorg çocukların sınıfını ziyaret etmiş ve onların durumlarını kontrol etmek istemiş. Bunun için onlara bazı sorular sormuş fakat hiç biri sorulan soruları bilememiş. Bu sırada orda olan Mîrzâ Tâki ise söz alarak soruların hepsine cevap vermiş. Bunun üzerine sinirlenen ve biraz da şaşıran Bozorg, *Tâki sen nerde ders çalışıyorsun?* diye sormuş. O da hergün çocuklara yemek getirdiğini ve bu esnada dersleri de dinlediğini söylemiş. Mîrzâ Bozorg bunun üzerine Tâki'ye bir ödül vermek istemiş ancak o bunu almamış ve ardından ağlamaya başlamış. Bunun üzerine Bozorg, *peki ne istiyorsun?* diye sormuş. O da muallime emir buyurup kendisine de ders anlatmasını istemiş. Bu durum ise Mîrzâ Bozorg'u hayli duygulandırmış ve muallime Mîrzâ Tâki'nin de diğerleriyle beraber derslere katılmasını söylemiştir"[9].

1822'de Mîrzâ Bozorg'un ölümü üzerine oğlu *Mîrzâ Ebu'l Kasım Kâim-i Makâm* babasının yerine Abbas Mîrzâ'nın başveziri oldu. Mîrzâ Tâki, Ebu'l Kasım'ın himayesinde *leşkernevis* (Askerî yazıcı) olarak Azerbaycan ordusunda göreve başladı. Daha sonra ise Vezir-i Nizam Muhammed Han Zengine'nin sekreterliğini yaptı. Ordudaki gizli bilgilere de sahip olan Mîrzâ Tâki, olup bitenler hakkında Kâim-i Makâm ve Abbas Mîrzâ'ya raporlar yazmaktaydı[10]. 1835 yılında ise orduda *Mustavfi-i Nizam* (mali denetçi) olarak görevlendirildi. Yaptığı bütün görevlerde başarılı olan Mîrzâ Tâki Hân, bir süre sonra sadece malî alanda değil Vezir-i Nizam unvanıyla Azerbaycan Ordusu'nun tamamından sorumlu kişi haline geldi[11].

Mîrzâ Tâki Hân, iki evlilik yapmıştır. İlk evliliğini amcası Şahbaz Han'ın kızı *Cancan Hanım* ile yapmış ancak sadrazamlığı sırasında Cancan Hanım vefat etmiştir. İkinci evliliğini ise Muhammed Şah'ın kızı ve Nasıreddin Şah'ın kız kardeşi ve ileride tahta çıkacak olan Muhammed Ali

[9] Abbas İkbal Aştiyani'den naklen, Şemim, *a.g.e.*, s. 144.

[10] Muhammed Tâki İmami Hoyi, "Kanunha-yı Tagziye-i Fikr-i Emîr Kebîr", *Meskuye*, Sal 2, Şomara 6, s. 10-11.

[11] Hamid Algar, "Amir Kabir Mîrzâ Taqi Khan", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, No. 9, London 1985, s. 959-963; Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, Vol.II, Third Edition, London 1930, s. 340.

Şah'ın (1907–1909) büyükannesi Melekzâde Hanım'la (İzzet'üd-Devle)[12] yapmıştır. Evlendiklerinde Melekzâde Hanım 16, Mîrzâ Tâki ise 43 yaşındaydı. Melekzâde Hanım Şah'ın kardeşi olmasına rağmen kocasına oldukça bağlı biriydi. Öyle ki Mîrzâ Tâki Hân'ın son aylarında kocasına karşı bir suikast düzenlenebileceği şüphesiyle yemekleri önce o tatmaya başlamıştı. Kocası görevden alınıp Kaşan'a gönderildiğinde bile tüm asaletiyle ona refakat etmek için direnmiştir[13]. Ancak ne hazindir ki hem kocasının ölümüne engel olamamış hem de onun ölümünden sonra kocasının en önemli düşmanlarından *Mîrzâ Fazlullah Nuri* ile evlendirilmiştir[14]. Mîrzâ Tâki Hân'ın ilk hanımından biri erkek ikisi kız olmak üzere toplam üç çocuğu vardı. Erkek çocuğu *Emir Zade* unvanlı Mîrzâ Ahmed Han Zade'dir. İkinci eşi Melekzâde Hanım'dan da iki kızı vardı[15].

Diplomatik Misyonlar ve Reformcu Düşüncenin Oluşması

Mîrzâ Tâki Hân fikrî hayatına katkıda bulunan çeşitli diplomatik misyonlarda görevler almıştır. Bunlardan ilki 1829'da henüz 22 yaşındayken Rusya'nın Tahran büyükelçisi Griboyedov'un[16] Tahran'da öldürülmesi dolayısıyla St. Petersburg'a giden ve Hüsrev Mîrzâ'nın başkanlığını yaptığı özür heyeti içinde kâtip olarak görev yapması ve Rus Çarı I. Nikola ile yapılan toplantıya katılmasıdır. Görüşmelerin sonunda Çar Nikola hediye olarak Hüsrev Mîrzâ'ya birkaç tane altın, Mîrzâ Tâki'ye ise bir altın ve bir de gümüş madalya takdim etmiştir. Heyetteki diğer görevlilere de çeşitli hediyeler vermiştir[17]. Bu görevi sırasında

[12] Ayrıntılı bilgi için bkz: Kambiz Eslami, "Ezzat-al-Dawla, Malekazada Kanom", *Enycylopedia Iranica*, Vol. IX, Newyork, 1999, s. 133.

[13] Clements R. Markham, *A General Sketch of History of Persia*, Longman, Green and Co, London 1874. s. 496.

[14] Shaul Bakhash, "The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879", Middle Eastern Studies, Vol. 7, No. 2 (May, 1971),s.142.

[15] Fereydun Ademiyet, *Emîr Kebîr ve Iran*, İntişarat-ı Harezmi, Tahran 1361, s. 23.

[16] Rusya'nın İran'daki Büyükelçisi olan Aleksander Sergeyevich Griboyedov (15 Ocak 1795 – 11Şubat 1829) 1828'de Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın İran için utanç verici olduğunu düşünen bir grup tarafından gerçekleştirilen Büyükelçilik Baskını'nda birçok elçilik çalışanı ile birlikte öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: David M. Lang, "Griboedov's Last Years in Persia", *American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), ss. 317-339.

[17] İsmail Emir Hizî, "Yaddaştha-yi Emir Hizî, Hodahafizî ve Baz Gozeşt Be İran, Mîrzâ Tâki Hân Emîr Kebîr", *Mecelle-i Vehid (Hatırat)*, Şomara 18, 1352, s. 79.

yaklaşık on ay Tiflis, Moskova ve St. Petersburg'da bulunan Mîrzâ Tâki, bu süre içinde çeşitli devlet, özel, teknik ve askerî okulları, bir silah deposu, darphane, vagon fabrikası, cam fabrikası, rasathane, bazı bankalar, ticaret odası, birkaç tiyatro ve Rusya'daki devlet bürokrasisini anlamak için çeşitli bakanlıklar ve bunlara bağlı birimleri ziyaret etme fırsatı bulmuştur[18].

Mîrzâ Tâki ikinci olarak 1253/1837 yılında Nasıreddin Şah henüz 8 yaşında veliaht şehzade iken Vezir-i Nizam unvanıyla Erivan'a yaptığı gezide yer almıştır. Burada Rus Çarı I. Nikola ile Nasıreddin Mîrzâ'nın yaptığı toplantıya da katılan Mîrzâ Tâki'nin Çar ile Rusça konuştuğu kaynaklarda yer almaktadır[19]. Mîrzâ Tâki Hân'ın yaptığı reformlarda en çok etkisi olan görevi ise 1843-1847 yılları arasında İran Devleti adına *Kavamüddevle* unvanıyla katıldığı Osmanlı-İran Sınır Tespit Komisyonu'ndaki görevidir. Bu komisyonda İngiltere adına katılan Robert Curzon ve Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nde tercüman olarak çalışan *Redhouse* sözlüğünün yazarı James W. Redhouse da bulunmaktaydı[20]. Yaklaşık 4 yıl Erzurum'da kalan Mîrzâ Tâki burada yaptığı görüşmelerde İngiltere ve Rusya'nın İran'a yönelik politikalarının gerçek yüzünü görme imkânı bulmuştur. Bu durum ileride bu iki ülkeye karşı tutumunda etkili olacaktır. Türkiye'de bulunduğu yıllar aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın ilan edilişinin hemen akabine denk geldiği için Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen reformları da yakından izleme imkânı elde etmiştir[21].

Bu süre içinde zaman zaman İstanbul'u da ziyaret eden Mîrzâ Tâki Hân, Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) ve devrin Osmanlı siyasi elit ve aydınları ile tanışmıştır. Tebriz ve Erzurum'da bulunduğu sırada tercüme yapacak kadar Türkçe öğrenen[22] Tâki Hân, devrin fikrî atmosferi ve

[18] Lorentz, a.g.m., s. 87, Imami Hoyi, a.g.m., s. 12.

[19] Rafsancani, a.g.e, s. 24, Algar, a.g.m, aynı yer.

[20] Public Record Office, Foreign Office (FO) , 424/7B, *Turco-Persian Boundary Negotiations Part I, 1843-1844*, British Commisioners to Sir Stratford Canning, Erzeroum, May 20, 1843, s. 2, 3; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı 1843-1847 ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 74, 76. Erzurum Konferansı ve Antlaşması için ayrıca bkz: FO 424/7C *Turco-Persian Boundary Negotiations Part II*, 1844-1845, FO 424/7D *Turco-Persian Boundary Negotiations Part III, 1845-1852*; Sykes, *a.g.e.*, s. 340.

[21] Algar, a.g.m., s.960.

[22] Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s.110; Imami Hoyi, a.g.m., s. 12.

kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. Hatta onun *Cihân-nümâ-yı Cedîd* adlı eserini Erzurum'da yazdığı zikredilir. 1848'de sadrazam olduktan sonra, Osmanlı Devleti'nde görülen *Saray* ve *Bâb-ı Âli* ayrımına ve Bâb-ı Âli'nin güçlü pozisyonuna benzer bir yapıda, İran merkezî yapısını bu ayrım doğrultusunda biçimlendirmeye ve devlet işlerinde düzenlemeler yaparak danışma ve fonksiyonel meclisler oluşturmaya çalışmıştır[23]. Görevi sırasında Avrupalı devlet adamları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Onlarla Batılı hükümet sistemi üzerine sohbetlerde bulunarak konu hakkında daha fazla bilgi edinme fırsatını elde eden Mîrzâ Tâki Hân, diğer yandan görevi süresince Erzurum'dan pek çok Fransızca kitap toplayarak bunları mütercimi John David'e tercüme ettirmiş ve en önemlilerini kâtibi yardımıyla çoğaltmıştır[24].

Mîrzâ Tâki Hân'da reform fikrinin oluşmasında yukarıda değinilen görevlerin yanısıra yetiştiği ortamın yani Tebriz'in kültürel atmosferi ve burada aldığı eğitimin rolü yadsınamaz. Şöyle ki, yüzlerce yıldır hem siyasî ve stratejik, hem de ticarî açıdan bulunduğu konum sebebiyle Azerbaycan bölgesi ve en önemli şehri olan Tebriz, İran'ın batıya açılan kapısı haline gelmiştir. Doğu-Batı arasındaki en önemli ticaret merkezlerinden biri olmasından dolayı[25] özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri Tebriz'deki yöneticileri de olumlu yönde etkilemiş, bunun sonucu olarak İran'daki birçok yenilik hareketi burada başlamıştır. Feth Ali Şah döneminde (1797-1834) Tebriz'in Veliaht Makamı (*Dar'ul-Saltana*) haline getirilmesi ve Abbas Mîrzâ'nın 12 yıl boyunca burada veliaht şehzade olarak görev yapması Tebriz'in fikrî atmosferini oldukça geliştirmiştir. İran modernleşme hareketlerinin en önemli isimlerinden olan Abbas Mîrzâ'nın başlattığı reform hareketleri, Mîrzâ Tâki Hân'ın yanlarında yetiştiği Kâim-i Makâm ailesi ve bu aileden Abbas Mîrzâ'nın başveziri olan Ebu'l-Kâsım'ın da reformcu bir zihniyette olması Mîrzâ Tâki Hân'ın fikir dünyasını olumlu bir şekilde etkilemiş-

[23] Metin, *a.g.t.*, aynı yer.

[24] Hatice Kılıç, *İran Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006, s. 27.

[25] Tebriz'in ticari önemiyle ilgili bkz: Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), ss. 18-27.

tir. Nitekim bu dönemde Tebriz'de Avrupaî tarzda top döküm atölyeleri, barut yapımı, tüfek yapımı, pamuk ve yün işleme tezgâhları açılmış ve Avrupa'ya ilk öğrenciler de buradan gönderilmiştir. Mîrzâ Tâki, yapılan bu yeniliklere yakından tanık olmuş, açılan atölyeleri bizzat ziyaret etmiştir. Mîrzâ Tâki'yi etkileyen diğer bir unsur ise Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı yenilik hareketleridir. Öyle ki Mehmet Ali Paşa'nın Avrupaî tarzda yaptığı yenilikler Mîrzâ Tâki'yi hayranlık derecesinde etkilemiştir[26].

VEZÎR-İ ÂZAMLIĞI

Muhammed Şah'ın 5 Eylül 1848'de ölümü üzerine Nasıreddin Mîrzâ valilik yaptığı Tebriz'den 20 Ekim 1848'de Tahran'a gelerek tahta çıkmış ve yaklaşık 48 yıl sürecek saltanatına başlamıştır. Muhammed Şah'ın ölüm haberi Nasıreddin Mîrzâ'ya Tebriz'de bildirildiğinde veziri *Mîrzâ Fazlullah Nasır'ul-Mülk'ü* yanına çağırmış ve yaklaşık 7 bin tümen olan borçları ve Tahran'a gidiş masrafları için para bulmasını, ayrıca tahta çıkış merasimleri için gerekenleri yapmasını söylemiştir. Ancak Mîrzâ Fazlullah'ın bu konuda yeterli olmadığı anlaşılınca Şah'ın hocası da olan Mîrzâ Tâki Hân bu işi uhdesine almıştır. Bir tüccardan otuz bin tümen borç alıp, emrindeki birliklerle birlikte Nasıreddin Mîrzâ'ya refakat etmiş ve Tahran'a ulaşıp tahta çıkmasını sağlamıştır[27]. Bu durum henüz 16 yaşında ve tecrübesiz olan yeni Şah'ı Mîrzâ Tâki'ye daha da yaklaştırmıştır. Tebriz'den ayrıldıktan sonra *Emir-i Nizam* unvanıyla tüm ordunun sorumluluğunu Mîrzâ Tâki Hân'a vermiştir. Nasıreddin Şah'ın tahta çıktığı dönemde ülkenin çeşitli yerlerinde bir takım isyan hareketleri devam ediyordu. Şah, babasının sadrazamı Hacı Mîrzâ Agasi'nin kötü bir idare sergilemesi ve pek sevilmemesi gibi nedenlerden dolayı ülkeyi bu kargaşadan bilgi ve tecrübesine güvendiği Mîrzâ Tâki Hân'ın kurtaracağına inanmış ve 22 Zilkade 1264/20 Ekim 1848'de Mîrzâ Tâki Hân'ı *Emir Kebir* ve *Atabeg* ünvanlarıyla sadrazamlığa getirmiş-

[26] İmami Hoyi, a.g.m., s. 10.

[27] Rafsancani, *a.g.e.*, s. 26, Markham, *a.g.e.*, s. 491.

[28] Muhammad Reza Celali, Melad Reyazipor, Zikrullah Muhammadî, "Nasıreddin ve Emîr Kebîr (Tahlil-i Revanşenaht-ı Yek İrtibat)", *Fasılname-i İlmi, Pejuheş-i Tarihî*, Sal 2, Şomara 7, s. 80; Sykes, *a.g.e.*, s. 340-341; Algar, a.g.m, s. 960; Lorentz, a.g.m., s. 89; Hadi Hoş İftihare, "Islahat-ı Kaza-yi Emîr Kebîr", *Tarih-i Pejuheşî*, Şomara 24 ve 25, Tahran 1384, s. 1.

tir[28]. Bununla ilgili olarak tahta çıktıktan birkaç gün sonra Mîrzâ Tâki Hân'a şu mektubu yazmıştır:

> "İran'ın tüm işlerini senin ellerine bırakıyoruz ve her türlü iyi ve kötü işten seni sorumlu biliyoruz. Böylece seni Şahs-ı Evvel-i İran (Sadrazam) yapıyoruz. Adaletine ve hayırlı işlerine tüm halkla birlikte inanıyor ve güveniyoruz. Senin dışında başka kimseye aynı güvenimiz yoktur ve bu amaçla bu mektubu yazıyoruz"[29].

Mîrzâ Tâki Hân'ın sadrazamlığa gelişi Abbas Mîrzâ ve Ebu'l Kasım'dan sonra kesilen reform hareketlerinin tekrar başlaması anlamına gelmekteydi[30].

Ülkedeki İsyanların Bastırılması, Merkezî Otoritenin Tesisi ve Reformlar İçin Uygun Ortamın Oluşturulması

Emir Kebir'in göreve başladıktan sonra en çok üzerinde durduğu konulardan biri güçlü bir merkezî otoritenin tesis edilmesi olmuştur. Nitekim merkezî otoritenin zayıf olduğu ve asayişin olmadığı bir ülkede sağlıklı bir reform sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde devleti çok uğraştıran iki önemli isyan hareketi olmuştur. İlki Muhammed Şah döneminden başlayıp bu dönemde de devam eden *Salar İsyanı* ikincisi ve daha önemlisi ise ülkenin geniş bir kesimine yayılan *Babî İsyanları*'dır. Bunların yanısıra reformların önündeki en büyük engellerden biri olan Ulemânın kontrol altına alınması diğer bir önemli konuydu.

Salar İsyanı

Muhammed Şah döneminde, Horasan'da atılan isyan ve kargaşa tohumları bu dönemde isyana dönüştü. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Mîrzâ Tâki Hân'ın göreve geldikten sonra yabancı devletlerin İran üzerindeki nüfuzunu kırmak istemesiydi. Bununla ilgili olarak dönemin İngiliz büyükelçisi *Justin Sheil* kendi dışişlerine gönderdiği bir raporda Muhammed Şah dönemindeki nüfuzlarının kalmadığını bu

[29] Celalî, Reyazipor ve Mohammadî, a.g.m., s. 81.

[30] Daryuş Rahmanyan, "Nigah-ı Ba Seyr-i Endişe-yi Teceddüt Der İran (Ez Abbas Mîrzâ ta Emîr Kebîr)", *Naşriye-i Danişgede-i Ulum-i İnsani, Danişgah-ı Tebriz*, Şomara 16, Payyiz 1383, s. 63.

yüzden Horasan'daki Salar'ın tekrar isyan ettirilerek Sadrazam'ın zor durumda bırakılmasını tavsiye etmiştir[31].

Muhammed Şah döneminde Şah ve Hacı Mîrzâ Agasi tarafından haksızlığa uğrayan ve gücü azalan *Âsafuddevle* ailesi Horasan'da birkaç kez isyan etmiş ancak başarılı olamamıştı. Genç bir Kaçar Hanı ve Âsafuddevle'nin de oğlu olan Salar bu hezimetten sonra ailesinin tüm mallarına el konulunca *Bocnurd* hakimi olan kardeşi *Cafer Kuli Han* ile birlikte Türkmenlere sığınmıştır. Muhammed Şah'ın ölümünden sonra eline önemli bir fırsat geçen Salar taraftarlarıyla birlikte iki kardeşinin de desteğini alarak Haşmetüddevle idaresindeki Meşhed'e saldırdı ve Haşmetüddevle'den memnun olmayan halkın da desteğiyle burayı ele geçirdi. Salar'ın üzerine Hamza Mîrzâ yönetiminde gönderilen ordu Herat hâkimi Yar Muhammed Han'ın verdiği desteğe rağmen başarılı olamayınca Emir Kebir, Hamza Mîrzâ'yı görevden aldı ve onun yerine Nasıruddin Şah'ın amcası Sultan Murad Mîrzâ'yı 6000 kişilik bir orduyla Salar'ın üzerine gönderdi[32].

Bu arada Salar'ın diğer kardeşi Muhammed Ali Han, hacı kılığında gizli bir şekilde 1850 Şubat'ın da Meşhed'e ulaştı. Ancak yaklaşık sekiz aydır kuşatma altında olan Meşhed halkı sonunda yorgun düştü. *Abbas Kuli Han* adındaki biri şehrin kapılarını açınca Şah'ın orduları şehre girdiler ve Salar ve kardeşlerini ele geçirerek vahşi şekilde katlettiler. Bu olay Şah ailesi ile Kaçar Aşireti'nin en büyük kolu arasında bir kan davasının başlamasına neden olmuştur. Salar İsyanı'nı bastırarak merkezî otoritenin sağlanması yolunda önemli bir engeli aşan Sultan Murat Mîrzâ ise elde ettiği başarının karşılığı olarak Horasan valiliğine tayin edildi[33].

Bâbî İsyanları

19. yüzyılın ortasında İran Bâbîlik hareketinin neden olduğu bir dizi isyan hareketiyle sarsılmıştır. Onikinci İmamla (İmam Mehdi veya gizli imam) sadece kendisinin iletişimde olduğunu iddia eden *Bâbîlik* ha-

[31] Yılmaz Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2004, s. 180.

[32] Sykes, *a.g.e.*, s. 340-341.

[33] Markham, *a.g.e.*, s. 492-493.

reketinin kurucusu *Seyyid Ali Muhammed Şîrâzî* (1819-1850) (*Bâb*) 1844'ten sonra görüşlerini yaymaya başlamıştır. Bâb, görüşlerini kısa bir süre önce liderleri Seyyid Kâzım Reşti'yi yitiren ve yeni bir lider arayışında olan Şeyhî Medresesi'ne kanalize etmeye başladı[34]. Kısa sürede geniş bir taraftar kitlesine ulaşan bu hareketin İslam inancına ters düşen fikir ve hareketleri gerek İran halkından gerekse ulemâdan büyük tepki görmeye başlayınca Seyyid Ali Muhammed, Şiraz'da tutuklanarak İsfahan'da ikamete mecbur tutuldu[35].

Ekim 1847'de Bâbîlik ve Şeyhî Medresesi'ne karşıtlığıyla bilinen Molla Muhammed Tâki-yi Beraganî adındaki bir din adamı genç bir Şeyhî müridi tarafından öldürülünce Babilere karşı devlet güç kullanmaya başladı[36]. Nisan 1848'de Tebriz'de mahkemeye çıkarılan Bâb, kendisini Mehdi ilan edince İranlı din adamlarının öfkesi ve buna paralel olarak Bâbîlere karşı şiddet kullanımı arttı. Buna karşılık Haziran 1848'de Horasan'daki *Bedeşt* adındaki küçük bir köyde binlerce Bâbî toplandı. Bu olaydan sonra Bâbîler kendilerini İslâm'dan ayrı olarak görmeye başlamışlardır. İlk büyük Bâbî isyanı Mazenderan'da bulunan Şeyh Tabersi'de (Şeyhî Medresesi) *Molla Hüseyin Boşruyî* ve *Molla Muhammed Berfuruşî* öncülüğünde başlamış ve Ekim 1848-Mayıs 1849 arasında toplam sekiz ay sürmüştür. İsyanın sonucunda Bâbîlerin üçte biri öldürülmüştür[37]. Bu isyanı daha sonra *Neyriz* (Mayıs-Haziran 1850) ve *Zencan* İsyanları[38] (Mayıs 1850-Ocak 1851) izlemiştir[39]. Sonuçta ülkenin dört bir yanında bu isyanlara karışan binlerce Bâbî yakalanarak öldürülmüş ve birçoğu da tutuklanarak hapse atılmıştır. Bâbîler bu olayların sorumlusu olarak gördükleri Mîrzâ Tâki Hân'ı öldürmek istedilerse de Sadrazam gerekli tedbirleri alarak suikastçıları yakalamış ve onları idam ettirmiştir[40]. Bâb'ın 9 Temmuz 1850'de Tebriz'de idam edilmesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra

[34] Moojan Momen, "The Social Basis of the Babi Upheavals in Iran (1848-53): A Preliminary Analysis", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2 (May, 1983), s. 157.

[35] Yasin İpek, *Iran'da Kaçar Türk Hanedanlığı: Bâbîlik ve Bahailik*, Ekim yayınları, İstanbul 2010, s. 85-86.

[36] Siyamak Zabihi-Moghaddam, "The Babi-State Conflict at Shaykh Tabarsi", *Iranian Studies*, Vol. 35, No. 1/3 (Winter - Summer, 2002), s. 89.

[37] Moghaddam, a.g.m., s.89.

[38] Ayrıntılı bilgi için bakınız: John Walbridge, "The Babi Uprising in Zanjan: Causes and Issues", *Iranian Studies*, Vol. 29, No. 3/4 (Summer - Autumn, 1996), ss. 339-362.

[39] Momen, a.g.m., s. 157.

15 Ağustos 1852'de Hacı Süleyman Han'ın kışkırtmasıyla Nasıreddin Şah'a da başarısız bir suikast girişiminde bulunmuşlardır[41].

Seyyid Ali Muhammed'in Tebriz'de öldürülmesinin ardından Mîrzâ Yahya (Subhi Ezel) ve Mîrzâ Hüseyin Ali (Bahâullah) arasında liderlik mücadelesi başladı. İki kardeşin çekişmesi neticesinde İran'da karışıklıklar çıkmaya başladı. Bahâullah ve Subhi Ezel'in Bâb'la aynı sona uğramasından çekinen İngiltere ve Rusya, Nasıreddin Şah'a baskı yaparak bu iki kardeşin ve yandaşlarının Bağdat'a gönderilmelerini sağladılar. Bu şahıslar Bağdat'ta on yıl kaldıktan sonra halkın şikâyeti üzerine ve İran'ın talebiyle önce İstanbul'a daha sonra Edirne'ye ve en sonunda da Filistin'in Akka şehrine nakledildiler[42].

Ulemânın Kontrol Altına Alınması

İran modernleşme sürecinde en önemli konulardan biri şüphesiz Ulemânın bu sürece karşı tavrı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de görüldüğü üzere halk üzerinde önemli bir etkiye sahip olan din adamlarından bazıları yapılan yeniliklerin önündeki en önemli engellerden biri haline gelebilmekteydi. Bu durum İran'da kendisini daha fazla hissettirmekteydi. Çünkü Şiîlik mezhebinde, Sünnîlik'ten farklı olarak, din adamlarının yasal statüleri ve bundan kaynaklanan sosyal-dinî güce sahip olduklarından devlet ve halk üzerindeki etkileri daha fazlaydı.

Emîr Kebîr yapmak istediği ıslahatları gerçekleştirmek için 'ıslahatlara karşı olan' Ulemâya karşı iki aşamalı bir politika izledi: 1-

[40] Sykes, *a.g.e.*, s. 344.

[41] Suikast girişimi *The Newyork Times*'ın 22 Ekim 1852 tarihli sayısında şu şekilde anlatılmaktadır: *Şah avlanırken dört kişi bir talepte bulunma bahanesiyle Şah'a yaklaştı ancak Şah onların bu isteğini reddetti. Bunun üzerine ikisi atının eyerlerinden tutarak Şah'ın atını durdurdular. Diğer ikisi de ateş etmeye başladı. Ateş sırasında mermilerden biri Şah'ın uyluk kemiğine diğeri de ağız bölgesine isabet etti. Bu süre içinde Şah'ın korumaları yetişti ve suikastçilerden ikisi ölü diğer ikisi de canlı ele geçirildi. Suikastçiler liderlerinin (Bâb) intikamını almak istediklerini itiraf ettiler.* The Newyork Times, *Persia*, 22 October 1852, s. 6; The Newyork Times, *The Attempted Regicide in Persia*, 8 November 1852, s. 6, Daha sonra yapılan tahkikatlarda suikastın Babilerin liderlerinden *Hacı Süleyman Han*'ın kışkırttığı tespit edildi. Bunun üzerine yakalanan Hacı Süleyman Han yakalandı ve vücudunun çeşitli yerleri bıçakla delinerek içinde yanan mumlar yerleştirildi. Bu şekilde olarak çarşıda ibret-i âlem sergilendi. Bunun dışında yine suikastle ilgili olarak "Bâb'ın Vekili" olarak bilinen *Kurret'ul-Ayn*" da tutuklandı ve idam edildi. The Newyork Times, *Persia*, 28 October 1852, s. 6, Momen, aynı yer.

[42] İpek, *a.g.e.*, s.85-86.

Ulemânın gücünü azaltmak, 2- onları siyasî işlerden uzaklaştırmak[43]. Daha önce de değinildiği üzere Türkiye'de bulunduğu dönemde Osmanlı Devleti'nin yaptığı ıslahatları yakından gören Emîr Kebîr'i en çok etkileyen husus Ulemânın gücünün kırılması ve devlet üzerindeki etkilerinin zayıflatılması olmuştur. Nitekim 1849 yılında İngiltere'nin Tebriz Konsolosuna; *Osmanlı Hükümetinin gücünü yeniden kazanmaya başlamasının Ulemânın gücünün kırılmasından sonra olduğunu* söylemiştir. İngiliz Konsolosu da gönderdiği raporda; *Emîr Kebîr'in de aynı yolu takip etmek istediğini* yazmıştır[44].

Ulemânın gücünü kırmak için öncelikle halk üzerinde ciddi bir nüfuza sahip olan ve bundan dolayı sık sık siyasete karışan büyük mescitlerin imamlarına (*İmam-ı Cuma)* ve *şeyhülislamlara* karşı kararlı bir mücadele başlatmış ve onların yetkilerini tanımamıştır. Diğer yandan ıslahatlara karşı gelmeyenlere ise yakın durmuş ve onlara destek olmuştur[45].

Emîr Kebîr'i bu dönemde en çok uğraştıran din adamı hiç kuşkusuz Tahran'daki *Mescid-i Şah*'ın İmamı *Mîrzâ Ebu'l Kasım* olmuştur. Ebu'l Kasım İran'daki Ulemânın devlet üzerinde ulaştığı gücü göstermesi açısından önemli bir örnektir. Mescid-i Şah'ta adeta kendine ait askerî bir karargâh kurmuş, kendi adına savaşmaları için birçok hırsız ve eşkıyaya dahi burada barınma imkânı sağlamıştır. Önceki sadrazam Hacı Mîrzâ Agasi'den gördüğü ilgiyle de Tahran'daki nüfuzunu bir hayli artırmıştır. Ancak aynı ilgiyi Emîr Kebîr'den göremeyince ona karşı cephe almıştır. 1849'ta Azerbaycan Ordusu'na bağlı bazı birlikler Emîr Kebîr'in istifa etmesi için isyan ettiklerinde Ebu'l Kasım, tüccarlara dükkânlarını kapatmaları ve isyancılara katılmaları yönünde bir fetva yayınlamıştır[46].

Emîr Kebîr'e karşı gücünü artırmak için yabancı devletlerle de işbirliği yapan Ebu'l Kasım özellikle İngiltere'nin Tahran büyükelçisi ile yakın ilişkiler kurmuş hatta dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Pal-

[43] Ademiyet, *a.g.e.*, s. 423.

[44] Şemim, *a.g.e.*, s. 502; Ademiyet, *a.g.e.*, s. 424.

[45] Hasan Murselvend, "Gurub-ı Emir", *Kitaphane-i Esnad*, Bahar 1370, Şomara 1, s. 50; Ademiyet, *a.g.e.*, s. 423.

[46] Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of The Ulama in the Qajar Period*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1969, s. 129-130.

merston'a bir mektup yazarak Emîr Kebîr'e karşı hoşnutsuzluğunu belirtip ona karşı olan mücadelesinde destek istemiştir. Bir yandan da Rusya'ya yakınlaşarak Emîr Kebîr'in bütün düşmanlarının desteğini sağlamaya çalışmıştır. İran'daki Rus çıkarları için Ebu'l Kasım'ı kendi yanına çekmek isteyen Rus Çarı da bu yakınlaşmanın bir göstergesi olarak ona kendi resminin yer aldığı elmas işlemeli bir enfiye kutusu göndermiştir[47]. Ebu'l Kasım kendisine gönderilen bu hediyeyi kuralların dışına çıkarak Nasıreddin Şah ve Emîr Kebîr'den saklamıştır. Ancak hediyeden haberdar olan Emîr Kebîr, kendisine bir adamını göndererek hediyenin ne anlama geldiğini sormuştur. Ebu'l Kasım bunun üzerine ertesi gün hediyeyi ve Çar'ın mektubunu Emîr Kebîr'e göndermek zorunda kalmıştır[48].

Emîr Kebîr, Ebu'l Kasım'ın haddini aşması, buna ilaveten halkı kendisine karşı kışkırtması ve yabancı devletlerle gizli ilişkiler kurması üzerine ıslahatların önündeki en önemli engellerden biri olarak gördüğü Ulemâya karşı harekete geçmiştir. İlk olarak Mollaların devlete başkaldırdığı zamanlarda adına *Best* denilen ve silahlı-silahsız adamlarıyla birlikte şehirlerdeki belli başlı büyük camilere toplanarak kendilerini kapattıkları, merkezî otorite açısından sürekli bir tehdit haline gelen gösterileri 1266/1850'de yasakladı[49]. Mollaların en önemli silahlarından biri olan Best'in yasaklanması onları oldukça kızdırdı. Bunun üzerine yasağa karşı Tahran başta olmak üzere Tebriz ve İsfahan gibi çeşitli şehirlerde best hareketleri başlattılar. Bunlardan en önemlileri Tahran'da Mîrzâ Eb'ul Kasım tarafından Mescid-i Şah'ta başlatılan diğeri ise Tebriz'de *Buka-yi Şahib'ul-Amr*'da başlayan ve kısa sürede oldukça etkili halen best hareketleridir. Ancak bütün bu hareketler Emîr Kebîr tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır[50]. Emîr Kebîr, kendisine karşı başlatılan hareketleri bastırmasına rağmen, Best geleneğini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Özellikle Meşrutiyet hareketleri sırasında Best geleneği güçlü bir şekilde kendisini göstermiş ve Meşrutiyet'in ilan edilmesine giden süreci başlatmıştır.

[47] Şemim, *a.g.e.*, s. 502.
[48] Ademiyet, *a.g.e.*, s. 424.
[49] Ademiyet, *a.g.e.*, s. 433.
[50] Algar, *Religion and State...*, s. 131, 132, 133.

Emîr Kebîr, Best yasağının yanısıra Ulemânın gücünü azaltmak için onların etkili olduğu Adalet sistemine de el attı. Şer'i mahkemelerin üzerinde yumuşak bir kontrol sağladı. Bunun dışında örfi hukukun en yüksek yargı organı olan *Divanhane*'nin gücünü artırarak Şer'i mahkemelerde alınan kararların Divanhane'de onaylanması kuralını getirdi[51]. Ayrıca yargı sistemi içindeki mollaları denetim altına alacak çeşitli düzenlemeler yaptı. Bu alandaki en önemli çalışmaları rüşvetin yasaklanması ve mahkemelerde haksız kararların verilmesini önlemeye yönelik aldığı tedbirlerdir. Bununla ilgili olarak *Vekâyi-i İttifâkiyye Gazetesi*'nde ilan edilen şu kararları almıştır:

> "Mollalar haksız karar verir ve rüşvet alırlarsa ondan sonra davalılar haksızlığa karşı dava açabilirler. Divanhane'nin yargıçları durumu ortaya çıkarmak için ahund-ı mezburu mahkemeye çıkarırlar ve daha sonra (suçlu olduğu anlaşıldıktan sonra) sarığını ve cübbesini[52] alırlar. Güvenirliğini kaybeden kişi artık bu meslekte çalışamaz"[53].

Aldığı kararları sıkı bir biçimde uygulayan Emîr Kebîr, verdiği haksız bir karardan dolayı Molla Abdurrahman Burucerdi'yi Tahran'dan sürmüştür. Ulemâya karşı başlattığı bu mücadele ile kendi dönemi içinde siyasi otoritenin ülke yönetimindeki gücünü artırmış ve ıslahatlar için uygun bir ortam sağlamıştır. Ancak tüm bu gayretlere rağmen Ulemâ, İran siyasetindeki gücünü Rıza Şah dönemi (1925-1941) dışında sürekli muhafaza etmiştir.

Emîr Kebîr, Ulemâya karşı başlattığı mücadelenin yanısıra dinî ritüellerin bazılarını da değiştirmek için çeşitli adımlar atmıştır. Örneğin Safevîler döneminden kalma bir gelenek olan, Muharrem ayında Hz. Hüseyin'in şehadeti dolayısıyla onun adına mersiye ve methiyelerin okunduğu, insanların zencir (*zencir zeni*) ve kamalarla (*gama zeni*) kendilerine zarar verdiği ve adına *ta'ziye* denilen ağıt yakma merasimlerini eskimiş olduğu gerekçesiyle yasaklamak istemiş ancak bunda başarılı olamamıştır. İlginç bir şekilde birçok Şii din adamının da şeriata uygun

[51] Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 963.

[52] Günümüzdeki yargı mensupları için yetkilerinin bir sembolü olan Cübbe gibi o dönemin yargı mesupları olan Mollalar için de Sarık ve Cübbe aynı anlamı ifade etmekteydi.

[53] Murtaza Ravendi, *Tarih-i İctimaî Iran*, C. 3, İntişarat-ı Nigâh, Tahran 1378, s. 411.

bulmadığı bu merasimler Emîr Kebîr'in ölümünden sonra oldukça popüler hale gelmiştir[54].

REFORMLARI

Malî Alanda Yapılan Reformlar

Emîr Kebîr sadrazam olduğunda ülkenin mâli durumu oldukça kötü bir durumdaydı. Ülke ekonomisi bir süredir devam etmekte olan isyanlar, önceki sadrazam Hacı Mîrzâ Agasi ve saray mensuplarının aşırı israflı tutumu ile yabancı devletlere verilen imtiyazlar neticesinde oldukça kötüleşmişti[55]. Ülke bütçesi yaklaşık 500 bin sterlin (1 milyon tümenden az) olup eyaletlerden gönderilmeyen avarız ve diğer vergiler de mali durumun iyice bozulmasına sebep olmuştu[56]. Emîr Kebîr göreve başladıktan sonra Nasıreddin Şah'a gönderdiği bir mektupta (nâme) ülkenin mali durumu hakkında şunları yazmıştır:

> Devletin durumu kötüdür. İşyerlerinde işverenlerin bildirdiğine göre hiç kimse çalışmak istememektedir. Ayrıca duyduğuma göre Nizamiye Medresesi'nde ve Serbazhane'de (Ordu) hiçbir iş yapılmamaktadır. Sebebi malumdur: parasızlık[57].

Emîr Kebîr devleti bu durumdan kurtarmak için birçok kişinin çıkarına dokunacak şekilde sert önlemler alma yoluna gitmiştir. Bu amaçla ilk iş olarak dengeli bir devlet bütçesi oluşturmak ve devlet gelirlerinin artırılması ve harcamaların azaltılmasını sağlamak amacıyla Mîrzâ Yusuf Mustavfî-i Memâlik başkanlığında bir bütçe komisyonu kurdurmuştur. Komisyon harcamaları azaltmak ve yeni kaynaklar bulmak için bazı kararlar almıştır. Bunlar arasında en dikkat çekeni Şah'ın harcamalarının kısıtlanmasıdır. Şöyle ki; Muhammed Şah döneminde

[54] Ademiyet, *a.g.e.*, s. 427; Algar, *Religion and State...*, s. 135. Rıza Şah güvenlik gerekçesi ve Batılı ülkelerin gözünde İran'ın imajına zarar verdiği düşüncesiyle bu gösterileri yasaklamıştır. Humeyni de bu tür gösteriler hakkında, *Bu bir cahilliktir, bu tür şeyler dine aykırıdır* demiştir. Nitekim 1994 yılında aşırıya kaçan bir takım gösteriler yasaklanmıştır. Buna rağmen günümüzde hala İran'da özellikle küçük yerleşim birimlerinde bu tür gösteriler nostaljik bir gelenek olarak devam etmektedir; Kamran Scot Aghaie, *The Martyrs Of Karbala: Shi'i Symbols and Rituals in Modern Iran*, University of Washington Press, Seattle and London 2004, s. 52-53.

[55] Lorentz, a.g.m., s.90.

[56] Karadeniz, *a.g.t.*, s. 185.

[57] Ravendi, *a.g.e.*, s. 410-411.

yıllık 60000 tümen (veya Toman) olan Şahın kişisel bütçesi (*pul-i cep*), Emîr Kebîr tarafından 10000-15000 tümen'e düşürülmüştür. Bu daha önce görülmeyen bir şeydi ve Emîr Kebîr bunun farkındaydı. Bu yüzden Nasıreddin Şah'a hitaben yazdığı mektupta, *Bunu sizin selametiniz için yaptım yoksa tüm para size aittir*[58] demiştir.

Bunun dışında, memur maaşlarının yarıya düşürülmesi, devlet hizmetinde çok az çalışmış veya hiç çalışmamış olmasına rağmen devletten emekli maaşı alanların maaşlarının azaltılması, eyaletlerden ve aşiret reislerinden vadesi geçmiş alacakların tahsil edilmesi, gümrük gelirlerinin merkezî hükümetçe toplanmaya başlanması, önemli gelir kaynaklarından biri olan Hazar kıyılarında yapılan balıkçılığı Rusya'nın tekelinden çıkartıp İranlıların da pay almasının sağlaması, devlete ait toprakların denetim altına alınması ve buralardaki gelirlerin artırılması, metruk ve üretim yapılmayan arazilerin tarıma uygun hale getirilmesi ve buralarda üretilen ürünlerden vergi alımını kolaylaştıracak bir vergi sisteminin kurulması, özetle devlet gelirlerinin artırılması için üretimin artırılmasını sağlamıştır. Ayrıca Tahran'da *Bâzâr-ı Emîr* diye bilinin yeni bir çarşının kurulması, birçok yerde devlet himayesinde fırın, semaver, seramik, iplik, çuha, ipek ve şeker üretimi yapan fabrikaların kurulmasını sağlamıştır[59]. Bazı alanlarda yurtdışına uzmanlar göndererek yerli üretimi artırmaya çalışmıştır. Bunun için ilk olarak ipek dokumacılığında önemli bir yere sahip olan Kaşan şehrinden iki ustayı modern teknikleri öğrenmeleri için İstanbul'a göndermiştir[60]. Diğer bir grup uzmanı ise 1851'de kâğıt üretimi, cam bardak imalâtı, demir döküm, şeker rafine, kesme şeker, marangozluk ve tekerlek yapımı gibi çeşitli endüstriyel teknikleri öğrenmek için Moskova ve St. Petersburg'a göndermiştir[61]. Böylelikle ülkede fiyatların yükselmesine neden olan bazı ithal ürünlerin yerli imkânlarla üretilmesi sağlanmıştır. Aynı yıl alınan bir kararla ülkedeki altın ve gümüşün yurtdışına çıkarılması yasaklanmıştır. Emîr Kebîr Huzistan'a, Basra Körfezi'ne olan yakınlığından dolayı büyük önem vermiş, şeker pancarı üretimi için buraya yatırımlar yap-

[58] Bakhash, a.g.m., s. 151.
[59] Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 961-962.
[60] Kılıç, *a.g.t.*, s. 28,29.
[61] Lorentz, a.g.m., s. 91,

mış ve Kerha Nehri üzerine Nasırî Barajı'nın yapılmasını sağlamıştır. Bu dönemde ayrıca Tahran ve Urmiye yakınlarında Amerikan Pamuğu kalitesinde pamuk üretimi yapılmaya başlanmıştır[62].

Askerî Alanda Yapılan Reformlar

Daha önce de değinildiği üzere Emîr Kebîr veliaht şehzade Abbas Mîrzâ'nın idaresindeki Tebriz'de bulunan Azerbaycan Ordusu'nda askerî yazıcı ve sekreterlik görevlerinde bulunmuştu. Bu görevlerdeyken İngiliz ve Fransız askerî uzmanlarının orduda yaptığı ıslahatları yakından görme fırsat buldu. Göreve geldikten sonra yapacağı reformlar için askerî alanda güçlü bir yapının kurulması gerektiğinin farkında olarak hali hazırda düzensiz ve dağınık olan İran ordusunun modernizasyonuna büyük önem vermiştir. Böylece hem yabancı ülkelerin İran üzerindeki etkilerini azaltabilmek hem de güçlü bir merkezî otorite kurmak amacıyla ordunun modernize edilerek batı standartlarına kavuşturulması sağlanmış olacaktı.

Ordudaki modernizasyon için yaptığı en önemli iş kuşkusuz Dârü'l-Fünûn'un açılmasıdır. Bu konu hakkında ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bunun yanısıra orduda görev yapan asker ve memurlara yeterli miktarda maaş ve ödenek verilmesi, silah fabrikasının (Gurhane) açılması, askerler için özel üniformalar hazırlanması ve bunların İran'da üretilmesi amacıyla yerel atölyelerin kurulması, askerlerin ahlakî açıdan iyi yetiştirilmeleri ve halkın malına yönelik tecavüz ve suistimallerin önlenmesi, ordunun Avrupaî tarzda sınıflara ayrılması, askerî konularda yeni kitapların yayınlanması, Tahran'da bir tophanenin açılması, payitaht ve vilayetlerdeki stratejik noktalara istihkâm, askerî karakol ve kışlaların yapılması gibi önemli yenilikler yapmıştır[63].

Emîr Kebîr, Abbas Mîrzâ döneminde Osmanlı Devleti'ndeki Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzer şekilde oluşturulan *Nizam* birliklerini yeniden organize etti. Orduyu toplam 16 alaya ayırdı. Bunlardan birisi, içindeki Rus asker kaçaklarıyla birlikte sadece Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu dönemde oluşturan disiplinli asker sayısı kaynaklarda tam net olmamakla birlikte göre 100 bin piyade, 30 bin atlı ve bunlara

[62] Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 962.
[63] Şemim, *a.g.e.*, s.148; Murselvend, a.g.m., s. 50.

ilaveten bir miktar topçu birlikleriyle beraber yaklaşık 140-150 bin arasındaydı[64]. Emîr Kebîr Rus, İngiliz ve Fransızlara güvenmediğinden dolayı ıslahatlar için 1848-1849 yıllarında İtalyan devrimcilerine karşı kazanılan *Sardinya Zaferi*'nden etkilendiği Avusturya'ya yöneldi. Ancak askerî reformlar için hazırlanan ilk Avusturya heyeti henüz Tahran'a doğru yola çıkmışken İran'daki siyasî hava Emîr Kebîr aleyhine dönmeye başladı ve Emîr Kebîr görevden ayrıldı. Buna rağmen, Heyet üyeleri 1852 başlarında İran'a gelerek görevlerine başlamışlardır[65].

Bu dönemde ayrıca, Abbâs Mîrzâ tarafından oluşturulmuş olan Dışişleri Bakanlığı daha düzenli hale getirilerek İstanbul, Petersburg ve Londra'da ilk daimî elçilikler kurulmuştur. Bu şekilde, Avrupa ve Osmanlı Devleti ile gelişen siyasî ve diplomatik ilişkiler çerçevesinde, kültürel etkileşim daha ileri boyutlara ulaşmıştır[66]. Öte yandan Rusya ve İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olması amacıyla Amerika Birleşik Devletleri ile bir dostluk antlaşması imzalanmış ve böylece ticarî ve siyasî ilişkilerin başlaması hedeflenmiştir. Ancak Emîr Kebîr'in ölümünden sonra bu antlaşma uygulanamamış, yerine daha dar kapsamlı 1856 İran-Amerika Antlaşması imzalanmıştır[67].

İlk Üniversite: *Dârü'l-Fünûn.*

Emîr Kebîr'in gerçekleştirdiği reformlardan belki de en önemlisi İran'da batı tarzı ilk politeknik yükseköğretim kurumu olan *Dârü'l-Fünûn*'un açılmasıdır. Kurumun resmi açılış tarihi 28 Aralık 1851'dir. Pozitif bilimlerin okutulduğu bu kurumun öncelikli amacı ordunun modernizasyonu kapsamında batı tarzında eğitim almış askerî personel yetiştirmektir[68]. Böylece hem yapılan reformların tamamlanması ve hem de merkezî otoritenin tesisi mümkün olacak ve İran kendi topraklarını korumaya daha hazır hale gelecektir. Kurumun diğer bir amacı İran

[64] Lorentz, a.g.m., s. 94.

[65] Stephanie Cronin,"Building A New Army: Military Reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, (Edited by *Roxane Farmanfarmaian)*, Taylor & Francis e-Library, London-Newyork 2008, s. 61

[66] Kılıç, *a.g.t*, s. 30.

[67] Karadeniz, *a.g.t*, s. 180-181.

[68] Monika Gronke, Iran: *A Short History* (Translated from German by Steven Rendall), Markus Wiener Publishers, Princeton 2008, s. 103.

gençliğine disiplinli bir eğitim vererek onları askerî, bilimsel ve bürokratik alanlardaki görevlere hazırlamaktı[69].

Okulun binası Feth Ali Şah döneminde İngiltere'ye tahsil için gönderilen *Mîrzâ Rıza Mühendis* tarafından 1266/1850'de bir yıl gibi kısa bir sürede yapıldı. Emîr Kebîr ertesi yıl açılan okul için Avusturyalı hocalar istihdam etti. Bu tercih daha önce de değinildiği üzere yıllardır İran'ın içişlerine karışan İngiltere ve Rusya'ya karşı olumsuz tutumunun bir göstergesiydi. Bunlar arasında Mühendis *Captitain Zattie*, *Carnota* ve Eczacılık alanında ünlü *Dr. Jacob Eduard Polak* bulunmaktaydı. Okul başlangıçta yedi bölüm olarak kuruldu: *piyade, süvari, tophane, mühendislik, eczacılık, tıp ve cerrahi* ve *madencilik*. İlerleyen yıllarda bu bölümlere ilaveten *tarih, coğrafya, tabiat, matematik* ve *Fransızca* bölümleri açıldı. Her bölümde yabancı hocaların yanı sıra daha önce eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen öğrenciler de görev yapmaktaydı[70]. Okulun müfredatında ise piyade ve atlı birlikler için taktik eğitimi, topçu sınıfının eğitimi, mühendislik, madencilik, tıp, eczacılık, kimya, jeoloji, Fransızca, İngilizce, Rusça, resim ve müzik dersleri yer almaktaydı[71]. Okulda 100 öğrenci yatılı olarak kalmaktaydı. Okul bünyesinde bir matbaa da açıldı ve burada Avrupa'da yayınlanan kitapların Farsça tercümesi, ders kitapları ve Farsça yazılan diğer kitaplar basıldı. Açılışından sonraki ilk kırk yılda okuldan toplam 1100 öğrenci mezun olmuştur[72]. 1858'te okulun mezunlarından 42'si daha ileri teknikleri öğrenmeleri amacıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Dârü'l-Fünûn bünyesindeki ilk kız okulu ise 1865'te açılmıştır[73].

Dârü'l-Fünûn'da okuyan öğrenciler ilerleyen yıllarda hem İran eğitim sistemine katkıda bulundular hem de çeşitli devlet dairelerinde önemli görevlere geldiler. Mezunların birçoğu Sağlık Bakanlığı, Posta ve Telgraf Bakanlığı gibi kurumlarda görev aldılar. Bir kısmı ise İsfahan ve Tebriz'deki askerî okullarda çalışmak üzere görevlendirildiler[74].Os-

[69] Maryam Ekhtiar, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Volume 34, Numbers 1-4, 2001, s. 153.

[70] Şemim, *a.g.e.*, s. 149.

[71] Reza Arashteh,"Growth of Modern Education in Iran", *Comparative Education Review*, Vol. 3, No. 3 (Feb., 1960), s. 34; Şemim, *a.g.e.*, s. 149.

[72] L.P. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, George Routledge & Sons, Ltd, London 1941, s. 62-63.

[73] Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Blackwell Publishing, UK 2005, s. 199.

[74] Arashteh, a.g.m., s.34.

manlı Devleti'nde açılan Dârü'l-Fünûn'a benzer şekilde, İran'da açılan ve İran eğitimin sisteminin en eski yükseköğretim kurumu olan Dârü'l-Fünûn'un adı 1934 yılında Tahran Üniversitesi olarak değiştirilmiştir[75].

Sağlık Alanında Yapılan Reformlar

Emîr Kebîr göreve başladıktan sonra halk sağlığı konusunda çeşitli uygulamalar başlatmıştır. Bunlardan birisi çiçek hastalığına karşı alınan tedbirlerdir. Dârü'l-Fünûn'da görev yapan tıp doktoru Dr. Jacob Eduard Polak (1818-1891) bu konuyla ilgili şunları yazmıştır:

> Emîr Kebîr halkın sağlık sorunlarıyla ilgili olduğu gibi çiçek hastalığının önlenmesi için aşı yapılması ve halkın bilinçlendirilmesi için vilayetlere uzmanlar gönderdi. Ayrıca çiçek hastalığı ile ilgili bilimsel çalışmaların Farsçaya tercüme edilmesi için emir verdi. O dönemde Tahran'daki çocukların çoğuna çiçek hastalığına karşı aşı yaptırdı. Ancak ne yazık ki onun ölümünden sonra onun başlattığı sağlık reformları askıya alındı[76].

Emîr Kebîr, çiçek hastalığına karşı başlattığı mücadelede halkın katılımı konusunda zorunluluk ilkesini getirdi ve aşı yaptırmayanlara 5 tümen para ceza verilmesi kararı aldı. Başlangıçta halk tarafından zor kabul edilse de ilerleyen dönemlerde benimsendi ve Tahran, Reşt, Yezd ve diğer büyük şehirlerdeki çocukların çoğu bu sayede aşı oldular[77].

Sağlık alanında modernleşmenin eğitimden geçtiğini bilen Emîr Kebîr, Dârü'l-Fünûn bünyesinde İran'ın ilk modern tıp merkezi olan *Sağlık Akademisi*'nin kurulmasını sağladı. Avrupalı bilim adamlarının görev yaptığı akademinin kuruluş amacı esasen askerî cerrahi ve hekimlik alanında Avrupa düzeyinde eğitim vermek idiyse de bu akademi sayesinde klinik eğitim Dârü'l-Fünûn'un en önemli çalışma alanlarından

[75] John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran*, Second Edition, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, UK 2007, s. 81.

[76] Mohammad Hossein Azizi, "A Brief History of Smallpox Eradication in Iran", *Archives of Iranian Medicine*, Volume 13, Number 1, January 2010, s. 71; Mohammad Hossein Azizi, Farzaneh Azizi, "Government-Sponsored Iranian Medical Students Abroad (1811-1935)", *Iranian Studies*, Volume 43, Number 3, June 2010, s. 350.

[77] Amir Arsalan Afkhami, "Defending the Guarded Domain:Epidemics and the Emergence of an International Sanitary Policy in Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. XIX No. 1 1990, s.124; Azizi, "A Brief History...", s.71.

biri haline gelmiştir. Emîr Kebîr'in ölümünden sonra burası Avrupaî tarzda tıp eğitiminin yapıldığı, İran tıp literatürünün oluştuğu ve halk sağlığı alanında kuruluş amacından çok daha ileride çalışmaların yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Burada çalışan bilim adamları tıp alanında birçok önemli eser yazmışlardır. Bunlar arasında İran'da Halk Sağlığı Bilim Dalı'nın kurucusu olan Alman bilim adamı *Johanne L. Schlimmer* tarafından 1875'te yayımlanan *Terminologie medico-pharmaceutique et anthropologique Français- Persane* adlı çalışma da yer almaktadır. Emîr Kebîr Sağlık Akademi'sinin dışında tıp öğrencilerinin yetiştirilmesi için Tahran'da bir de Devlet Hastahanesi (*Merîzhâne-yi Devletî*) yaptırmıştır[78].

Sağlık alanında modernleşme yolunda önemli bir adım olan *Hekimlik Diploması* uygulaması da yine Emîr Kebîr tarafından başlatılan uygulamalardan biridir. Böylece görev yapacak hekimlerin belli şartları sağlamaları amaçlanmıştır. Bu konudaki bir diğer husus ise İran'da modern anlamdaki Sağlık Bakanlığı'nın temellerinin bu dönemde atılmış olmasıdır[79].

İlk Resmi Gazete: *Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakiye*

İran'da Farsça ilk gazete 1253/1837'de *Mîrzâ Salih Şirazi* tarafından çıkarılmıştır. Önceleri isimsiz olarak çıkan bu gazete daha sonraları *Kagez-i Ahbar* adıyla ve iki sayfa olarak çıkarılmıştır. Gazete hükümetten haberler vermesine rağmen resmî bir özellik taşımıyordu[80]. Nitelik olarak Osmanlı Tanzimat döneminin resmi gazetesi *Takvîm-i Vekâyi*'ye benzeyen ve ondan yaklaşık 20 yıl sonra çıkmaya başlayan ve İran'daki ilk resmi gazete olan *Rûznâme-yi Vekâyî-i İttifakiye*'nin ilk sayısı 5 Rebi'yyül-Sanî 1267 (7 Şubat 1851)'de çıkmıştır. Gazetenin çıkarılması tamamen Mîrzâ Tâki Hân'ın tasarrufuyla olmuştur. Haftalık olarak çıkan gazetenin ilk sayısının birinci sayfasında Kaçar Devleti'nin simgesi olan Şir-i Hurşid, hemen üzerinde ise *"Esedullâhu'l-Gâlib"* ibaresi ve bunların iki yanında ik

[78] Mohammad Hossein Azizi, "The Historical Backgrounds of the Ministry of Health Foundationin Iran" *Archives of Iranian Medicine*, Volume 10, Number 1, January 2007, s. 119; Afkhami, a.g.m., s. 123.

[79] Azizi, "The Historical Background...", s. 119.

[80] Muhammed- Sadr Haşemî, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı Iran*, C.1, İntişarat-ı Kemal, Isfahan 1327, s. 2; Camron Michael Amin, "The Statement of Purpose' of an Early Official Gazette in Qajar Iran, 1851", *The Modern Middle East: A Sourcebook for History*, Oxford University Press, 2007, s. 99.

ağaç resmi bulunmaktadır. Gazetenin başlığı "*Ruznamçe-yi Ahbar-ı Dar'ül Hilafe-yi Tahran*"dır. Onun altında ise Nasıreddin Şah'ın gazetenin çıkarılış amacı ile ilgili beyanı bulunmaktadır. Nasıreddin Şah gazete ile ilgili şunları yazmıştır:

> Mübarek Şehinşahinin himayesinde İran halkının bilgilendirilmesi ve dâhili işlerden ve harici olaylardan haberdar etmek, hükümet kararlarını ve ülkedeki haberleri vs. duyurmak amacıyla devlet basımevinde (Dar'ul-tabâî) basılıp tüm İran şehirlerine dağıtılacak olan, diğer ülkelerde "gazet" diye bilinen (gazete) kurulmuştur. Böylece İran halkı her hafta Dar'ül Hilafe-yi Mübarek'ten (Payitaht) bilgi sahibi olacaktır. Gazetenin diğer faydası ise daha önce bazı sınır şehirlerinde olduğu üzere Divan (Bakanlar Kurulu)kararları için yapılan yalan yanlış dedikodulara karşı bundan böyle doğrudan gazete vasıtasıyla bilgilendirme yapılacak olmasıdır. Bu sebepten dolayıdır ki devlet yöneticileri, vilayetlerin idarecileri, muteberan ve İran'ın sadık halkı bu gazeteye sahip oldu ve 5 Cuma Rebi'ül-Sani ayı sene 1267'deki toplantıda alınan kararla bu işe başlandı. Bu işin idarecileri talep eden herkese gazeteyi her hafta ulaştıracaklardır[81].

Gazetenin müdürü *Tezkireci* lakabıyle ünlü *Hacı Mîrzâ Cabbar Nazım'ul-Meham*'dır. Tercüman ve editörü ise *Edvard Bergist* (Bercis Sahib)'dir. Gazete ikinci sayıdan on altıncı sayıya kadar Cuma günleri, o günden sonra da Perşembe günleri çıkmaya başlamıştır. Genelde dört sayfa basılmasına rağmen bazen altı veya sekiz sayfa da basıldığı olmuştur. Gazete Muzaffereddin Şah dönemine kadar çıkmaya devam etmiştir. Gazetenin 40 sayısı Emîr Kebîr döneminde çıkmıştır. Gazetenin ismi 472. sayıdan itibaren (26 Muharrem 1277/14 Ağustos 1860) *Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İran* olarak değiştirilmiştir. Yıllık ücreti o zamanki İran parasıyla 24 Kıran, tek bir sayısı ise 10 Şahî idi[82]. Gazetede sadece iç olaylar değil, dünyadaki siyasi ve bilimsel olaylar hakkında da bilgi vermiştir. Bunlar arasında Mazzini'nin Habsburg hanedanına karşı mücadelesi, Süveyş Kanalı'nın açılması, Balonun icadı, İngiltere'deki nüfus sayımı ve Borneo'daki yamyamlık olayları vardır[83].

[81] *Rûznâme-yi Vekâyî-i İttifakiye*, Şomara 1, 5 Rebi'ü'l-Sâni 1267, s. 1.

[82] Muhammed-Sadr Haşimi, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı İran*, C.4, Çab-ı Çaharrum, İntişarat-ı Kemal, Isfahan 1364, s. 330.

[83] Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 960.

Emîr Kebîr gazetenin dışında imkânlar elverdiği ölçüde çeşitli kitap ve risalelerin yayınlanmasını da sağlamıştır. Bu dönemde yayınlanan kitaplar arasında, *Çend Devre Nakş-ı Coğrafya-i Ez İran* ve *Penç Kare-i Alem, Yek Nakş-ı Cihannüma*, iki cilt halinde basılan *Tarih-i Napolyon*, Behram Mîrzâ Kaçar tarafından yazılan *Kitab-ı Nizam-ı Nasırî* de yer almaktadır. Ayrıca çiçek hastalığı, aşılar ve askerî tekniklerle ilgili birçok kitap yine bu dönemde yayınlanmıştır[84]. Diğer bir önemli husus ise yayınlanan bir genelge ile devlet yazışmalarında süslü ve ağır bir dil kullanılması (divanî yazı) yasaklanmış yerine daha sade ve anlaşılır olan düzyazı stilinin kullanılması kuralı getirilmiştir[85].

Sosyal Alanda Yapılan Reformlar

İran'da kanuna dayalı ve meşrutî bir yönetimin zaruretine inanan Emîr Kebîr, Osmanlı Tanzimat ruhunun etkisiyle, İran'da yönetici elitlerin can ve mal güvenliğini dile getiren ilk kişidir. Çünkü bu tür güvencesi olan memurların daha "namuskârane, canla başla ve vatanperverâne" çalışacaklarına inanmaktaydı[86]. Sadece yönetici elitlerin değil toplumsal huzurun tesis edilmesi de Emîr Kebîr'in en çok önem verdiği konulardan biri olmuştur. Şehirlerin güvenliğinin sağlanması için modern tarzda ilk emniyet teşkilatı (*Şehrbanî*) ile kurumsal anlamdaki ilk istihbarat teşkilatı (*Sazman-ı Hâfiye*) bu dönemde kurulmuştur. Ayrıca Tahran'da asayişin sağlanması için cadde ve sokaklarda karakolhanelerin kurulmasını emretmiştir[87]. Emniyet ve istihbarat teşkilatlarının güçlendirilmesi sayesinde ülkedeki suç oranlarında ciddi anlamda azalma olmuştur. Bürokrasi ve adlî alandaki disiplini güçlendirmiştir. Adalet teşkilatının daha iyi çalışması ve âdil yargılamalar için yeni kurallar getirmiş ve bunların uygulanmasına özen göstermiştir. Hatta bunu sağlamak için *Vekâyî-i İttifakiye* gazetesini etkin bir şekilde kullanmış ve alınan kararları bu gazetede yayınlamıştır. Din adamlarının da dâhil olduğu devlet görevlilerinin uyacağı kuralları ve cezalarını bu gazete vasıtasıyla topluma bildirmiştir[88].

[84] Şemim, *a.g.e.*, s. 150.

[85] Vahid Rashidvash, "History of Iran: The Circumstances of Signing Golestan and Turkmanchy Treaties and its Contents", *International Review of Social Sciences and Humanities* Vol. 3, No. 1, 2012, s. 248.

[86] Metin, *a.g.t.*, s. 111.

[87] Rezita Miri, "Nizamiye Der Devran-ı Kaçar", *Tarih-i Muasır*, Şomara 30, 1383, s. 341.

[88] Ravendi, *a.g.e.*, s. 411

Erzurum Konferansı için Türkiye'de bulunduğu sırada yabancı devletlerin gayrimüslim azınlıkları koruma bahanesiyle ülkenin iç işlerine karıştıklarını gören Emîr Kebîr, ileride İran'a yönelik böyle bir müdahaleyi önlemek için ülkedeki gayrimüslimlere yönelik bir takım açılımlar yapmıştır. Nitekim İran'da Asurîler, Ermeniler ve Zerdüştler gibi çeşitli gayrimüslim unsurlar bulunmaktaydı. Bunun için ilk olarak gayrimüslim din adamlarını vergilerden muaf tutmuş ve Azerbaycan bölgesindeki Hıristiyan okullara çeşitli malzeme desteği sağlamıştır. Çoğunluğu Yezd şehrinde bulunan Zerdüştlerle yakın ilişki kurmuş ve valilere gönderdiği emirlerle Zerdüştlere yönelik her türlü keyfi uygulamalardan uzak durmaları bildirilmiştir. Bunların yanı sıra Irak-ı Acem'de bulunan Şuştar (şimdiki adı Şuş)'ta yaşayan Sabiîlerin[89] zorla İslâm'a döndürülmeleri yasaklanmıştır[90].

EMÎR KEBÎR'İN AZLİ VE ÖLDÜRÜLMESİ

Emîr Kebîr'in İran'ın modernleşmesi adına yaptığı yenilikler İran üzerinde çıkar mücadelesine giren İngiltere ve Rusya gibi devletleri rahatsız etmiştir. Bu durumu ortadan kaldırmak için iki devlet birlikte hareket etmiş ve başta Nasıreddin Şah'ın annesi Mehd-i Ulya olmak üzere, devletin ileri gelenlerini Emîr Kebîr aleyhine kışkırtmışlardır. Saraydaki otoritesi sarsılan Mehd-i Ulya ve diğer devlet adamları Emîr Kebîr'in Rusya lehine hareket ettiği yönünde yanlış bilgilerle Şah'ın Emîr Kebîr'e karşı tavrını değiştirmesini sağlamışlardır[91]. Bunların neticesinde onu görevden almaya karar veren Nasıreddin Şah askerlerin Emîr Kebîr'e olan bağlılığını bildiği için görevden almadan önce kendisini koruyan askerlerin sayısını artırmıştır. 19 Muharrem 1267/11 Kasım 1851'de Emîr Kebîr'i Sadrazamlık görevinden almış, ancak Ordu Komutanlığı görevine dokunmamıştır[92]. Şah, ertesi gün bir elçiyle görevden alınmasının gerekçelerini bildiriden bir mektubu Emîr Kebîr'e göndermiştir. Şah mektupta şunları yazmıştır:

[89] Sabaîlik veya Mandeizm diye de bilinen bu dinin mensupları Hz. Adem, Hz. Nuh, ve Hz. Yahya'ya inanmakla birlikte daha sonra gelen peygamberlere inanmamışlardır. Kendilerine Mandeiyye ve Naşuriyye olarak isimlendirmişlerdir. Hz. Yahya'yı en büyük peygamber olarak kabul etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kurt Rudolph, *Mandaeism*, Brill, Leiden 1978.

[90] Algar, "Mîrzâ Tâki...", s. 963.

[91] Ademiyet, *a.g.e.*, s. 682.

[92] Sykes, *a.g.e.*, s. 345.

> Sadrazamlık işi çok fazla zahmet gerektirdiği ve bunlar sizi ziyadesiyle yorduğu için sizi bu işten muaf tutuyoruz. (Ancak) Ordu komutanlığı görevinize tam bir güven içinde devam ediniz. (Size) bir kılıç kabzası ve tüm ordu üzerindeki yetkilerinizin alâmeti olarak bir nişane gönderdik[93].

Ancak Emîr Kebîr'in görevden alınması başta Şah'ın annesi Mehd-i Ulya olmak üzere Kebir'in düşmanlarını tatmin etmemiştir. Onlara göre Emîr Kebîr yakın bir gelecekte daha da güçlenerek dönebilir ve hatta kendisini şah ilan edebilirdi. Bu yüzden ondan tamamen kurtulmak amacıyla Emîr Kebîr'in güçlenerek geri döneceği ve kendisini tahttan indireceği yönünde Şah'ı ikna ettiler. Emîr Kebîr için artık kaçınılmaz son gelmişti. Önce Kasım 1851'de tutuklanıp memleketi Kaşan'a gönderildi. 17 Rebi'yyül-Evvel 1268/10 Ocak 1852'de de Kaşan'da bir Fin hamamında Nasıreddin Şah tarafından gönderilen Ferraşbaşı[94] ve adamları tarafından öldürülmüştür[95]. Ferraşbaşı, Emîr Kebîr'e karısından (Melekzâde Hanım) haber getirdiğini, Şah'ın kendisini affettiğini ve güvenli bir şekilde Kerbela'ya gidip emekliliğini geçirmesine izin verdiğini söyleyerek yanına yaklaştı. Çok sevdiği eşinden haber almanın verdiği mutluluk Emîr Kebîr'in hayatına malolacak hatayı yapmasına sebep oldu. Mutlu bir şekilde banyosuna devam eden Emîr Kebîr'in üzerine Ferrahbaşı ve adamları saldırarak onu öldürdüler[96].

Birçok kişiye göre Emîr Kebîr'in öldürülmesi İran'ın modernleşmesi açısından oldukça talihsiz bir olay olup ondan sonra İran'ın modernleşme rüzgârı siyaha dönmüştür. Hatta Abbas Han Ademiyet'e göre Emîr Kebîr'in öldürülmesi Kaçar Hanedanı'nın en büyük ihanetidir[97] ve bazılarına göre ise Emîr Kebîr şehit edilmiştir[98]. Ancak bu şeha-

[93] Muhammad Reza Celalî, Zikrullah Mohammadî, Milad Reyazipor, "Macera-yı Katl-i Emîr Kebîr", *Mecelle-i İlmî*, Şomara 4, 1387, s. 112-113; Abbas Amanat, "The Downfall of Mîrzâ Taqi Khan Amir Kabir and the Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 4 (Nov., 1991), s. 577.

[94] Başçavuş düzeyinde askeri bir görevli.

[95] Abbas Kadıyani, *Ferheng-i Câmia-yı Tarih-i Iran*, İntişarat-ı Ârun, C.1, Tahran 1387, s. 140; Jalali, Muhammedî ve Riyazipor, "Macera-yı Katl-i Emîr Kebîr...", s. 113, Markham, *a.g.e.*, s. 496.

[96] Markham, *a.g.e.*, s. 498; Sykes, *a.g.e.*, s. 346.

[97] Ravendi, *a.g.e.*, s. 412

[98] Gahraman Mîrzâ Ayn'üs-Saltana, *Rozname-i Hatırat-ı Ayn'üs-Saltana*, C. 2, İntişarat-ı Asatir, Tahran 1995, s. 1386.

det yenileşme hareketlerini oldukça olumsuz etkilese de ilerleyen dönemlerdeki yenilik hareketlerine ilham kaynağı olmuştur[99]

SONUÇ

İran'daki yakın dönem modernleşme hareketleri 19. yüzyılın ilk yarısında Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mîrzâ ile başlamış ve onu sadrazam Ebu'l Kasım Kâim-i Makâm takip etmiştir. Her ikisi de diğer alanlarla birlikte daha çok askerî alana yoğunlaşmış ve bu alanda ciddi yenilikler yapmışlardır. Ancak, daha geniş bir alanda ve köklü ıslahat hareketleri Nasıreddin Şah'ın ilk sadrazamı ve hocası Emîr Kebîr'in 1848-1851 arasındaki sadrazamlığı sırasında yapılmıştır. Bu dönemde başlayan yenilik hareketleri askerî alanın yanı sıra, malî, bürokratik, eğitim, sosyal, adlî, dinî, sanayileşme, gazete çıkarılması ve tercüme faaliyetleri gibi geniş bir alana yayılmıştır. Çağına göre oldukça ileri görüşlü bir devlet adamı olan Emîr Kebîr'in amacı ülkesini yabancı etkilerden uzak, kendi ayakları üzerinde durabilen ve her alanda gelişmiş bir devlet haline getirmekti. Bu amaçla üç yıl gibi kısa bir sürede yapılabileceklerin çoğunu gerçekleştirdi. Ancak onun bu azmi, İran'da çıkarları bulunan İngiltere ve Rusya gibi devletleri telaşlandırdı. Emîr Kebîr'in görevde kalmasının kendi çıkarlarını ortadan kaldıracağını fark ettikleri için ona karşı bir takım planlar yapmaya başladılar. Aynı şekilde Nasıreddin Şah ve özellikle annesi Mehd-i Ulya, Emîr Kebîr'in elde ettiği güçle ileride Şah bile olacağı endişesine kapıldılar. Bütün bu endişeler, Emîr Kebîr'in sonunu hazırladı. Bununla birlikte Emîr Kebîr'in başlattığı bu yenilik hareketleri o günden sonra İran halkı tarafından sürekli hayırla yad edilmiş ve kendisi de sonraki nesiller için örnek bir devlet ve siyaset adamı haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

1.1. Public Record Office (İngiltere)

Foreign Office (FO) 424/7B, *Turco-Persian Boundary Negotiations Part I, 1843-1844*

[99] Rahmanyan, a.g.m., s. 68.

FO 424/7C *Turco-Persian Boundary Negotiations Part II,* 1844-1845

FO 424/7D *Turco-Persian Boundary Negotiations Part III, 1845-1852*

2. GAZETELER

Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakiye, Şomara 1, 5 Rebi'ü'l-Sani 1267

The Newyork Times, Persia, 22 October 1852

The Newyork Times, The Attempted Regicide in Persia, 8 November 1852

The Newyork Times, Persia, 28 October 1852.

3. ANSİKLOPEDİLER

The Encyclopedia of Islam Brill, Leiden-Boston 2012

Encyclopedia Iranica, Vol. I, London 1982

4. ARAŞTIRMA VE TETKÎK ESERLER

Ademiyet, Feridun, *Emîr Kebîr ve Iran,* İntişarat-ı Harezmî, Tahran 1361.

Afkhami, Amir Arsalan, "Defending the Guarded Domain: Epidemics and the Emergence of an International Sanitary Policy in Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East,* Vol. XIX No. 1 1990, ss.122-134.

Aghaie, Kamran Scot, *The Martyrs Of Karbala: Shi'i Symbols and Rituals in Modern Iran,* University of Washington Press, Seattle and London 2004

Algar, Hamid, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of The Ulama in The Qajar Period, Berkeley-Los Angeles 1969.*

Algar, Hamid, "Amir Kabir Mîrzâ Taqi Khan", *Encyclopedia Iranica,* Vol. I, No. 9, London 1985, ss. 959-963

Amanat, Abbas, "The Downfall of Mîrzâ Taqi Khan Amir Kabir and the Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies,* Vol. 23, No. 4 (Nov., 1991), ss. 577-599.

Amin, Camron Michael, "The Statement of Purpose' of an Early Official Gazette in Qajar Iran, 1851", *The Modern Middle East: A Sourcebook for History,* Oxford University Press, 2007, ss. 99-100.

Arasteh, Reza, "Growth of Modern Education in Iran", *Comparative Education Review,* Vol. 3, No. 3 (Feb., 1960), ss. 33-40.

Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı 1843-1847 ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1995.

Ayn'üs-Saltana Gahraman Mîrzâ, *Rûznâme-i Hatırat-ı Ayn'üs-Saltana*, C.2, İntişarat-ı Asatir, Tahran 1995.

Azizi Mohammad Hossein, "A Brief History of Smallpox Eradication in Iran", *Archives of Iranian Medicine*, Volume 13, Number 1, January 2010, ss. 69-73.

Azizi Mohammad Hossein, Farzaneh Azizi; "Government-Sponsored Iranian Medical Students Abroad (1811-1935)", *Iranian Studies*, volume 43, number 3, June 2010, ss. 349-363.

Azizi Mohammad Hossein, "The Historical Backgrounds of the Ministry of Health Foundationin Iran" *Archives of Iranian Medicine*, Volume 10, Number 1, January 2007, ss. 119-123.

Bakhash, Shaul, "The Evolution of Qajar Bureacracy: 1779-1879", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2 (May, 1971), ss. 139-168.

Busse H., "Abbâs Mîrzâ", *Encyclopedia Iranica*, Vol. I, London 1982, ss. 79-84.

Cronin, Stephanie, "Building A New Army: Military Reform in Qajar Iran", *War and Peace in Qajar Persia*, (Edited by *Roxane Farmanfarmaian)*, Taylor & Francis e-Library, London-Newyork 2008.

Cronin, Stephanie, "An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-1921", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 3 (Jul., 1996), ss. 106-138.

Djalili, Muhammed-Rıza, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Ekhtiar, Maryam, "Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution", *Iranian Studies*, Volume 34, Numbers 1-4, 2001, ss. 153-163.

Elwell-Sutton L.P., *Modern Iran*, George Routledge & Sons, Ltd, London 1941.

Gronke, Monika, *Iran: A Short History*, (Translated from German by Steven Rendall), Markus Wiener Publishers, Princeton 2008.

Haşimi, Muhammed-Sadr, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı Iran*, C.1, İntişarat-ı Kemal, Isfahan 1327.

Haşimi, Muhammed –Sadr, *Tarih-i Ceraid ve Matbuat-ı Iran*, C.4, Çab-ı Çaharrum, İntişarat-ı Kemal, İsfahan 1364.

Hizî İsmail Emir, "Yaddaştha-yi Emir Hizî, Hodahafizî ve Baz Gozeşt Be İran, Mîrzâ Tâki Hân Emîr Kebîr", *Mecelle-i Vehid (Hatırat)*, Şomara 18, 1352, ss.79-84.

Hoşiftihare, Hadi, "Islahat-ı Kaza-yi Emîr Kebîr", *Tarih-i Pejuheşi*, Şomara 24 va 25, 1384, ss.1-12.

Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), ss. 18-27

İmami Hoyi Muhammed Tâki, "Kanunha-yı Tagziye-i Fikr-i Emîr Kebîr", *Meskuye*, Sal 2, Şomara 6, ss.7-16.

İpek, Yasin, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı: Bâbîlik ve Bahailik*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010.

Jalali, Muhammad Reza, Melad Reyazipor, Zikrollah Mohammadi, "Nasıreddin ve Emîr Kebîr (Tahlil-i Revanşenaht-ı Yek İrtibat)", *Fasılname-i İlmi, Pejuheş-i Tarihî*, Sal 2, Şomara 7, ss.73-88.

Jalali, Muhammad Reza, Zikrollah Mohammadi, Melad Reyazipor, "Macera-yı Katl-i Emîr Kebîr", *Mecelle-i İlmî*, Şomara 4, 1387, ss. 111-135.

Kadıyani, Abbas, *Ferheng-i Câmia-yı Tarih-i Iran*, İntişarat-ı Ârun, C.1, Tehran 1387.

Karadeniz, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2004.

Kılıç, Hatice, *İran Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006

Lang, David M., "Griboedov's Last Years in Persia", *American Slavic and East European Review*, Vol. 7, No. 4 (Dec., 1948), ss. 317-339

Lorentz, John H., "Iran's Great Reformer of the Nineteenth Century: An Analysis of Amîr Kabîr's Reforms", *Iranian Studies*, Vol. 4, No. 2/3, Administrative Developments in Qajar Iran (Spring -Summer, 1971), ss. 85-103.

Lorentz, John H., *Historical Dictionary of Iran*, Second Edition, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland ,Toronto, Plymouth, UK 2007.

Markham, Clements R., *A General Sketch of History of Persia*, Longman, Green and Co, London 1874.

Martin, Vanessa, *Devran-ı Kacar Çanezen-i İtiraz ve Devlet*, (Terc: Efsane Monferid), Kitab-ı Ame, Tahran 1389.

Metin, Celal, *Türk Modernleşmesi ve İran*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006.

Miri, Rezita, "Nizamiye Der Devran-ı Kaçar", *Tarih-i Muasır*, Şomara 30, 1383, ss. 341-359.

Momen, Moojan, "The Social Basis of the Babi Upheavals in Iran (1848-53): A Preliminary Analysis", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 15, No. 2 (May, 1983), ss. 157-183.

Murselvend, Hasan, "Gurub-ı Emir", *Kitaphane-i Esnad*, Bahar 1370, Şomara 1, ss. 46-63

Rafsancani, Ali Ekber Haşimi, *Emîr Kebîr Ya Gahraman-ı Mubareze Ba İstigmal*, Müessese-i İntişarat-ı Ferahani, Tahran 1346.

Rahmanyan, Daryuş, "Nigah-ı Ba Seyr-i Endişe-yi Teceddüt Der İran (Ez Abbas Mîrzâ ta Emîr Kebîr)", *Naşriye-i Danişgede-i Ulum-i İnsani, Danişgah-ı Tebriz*, Şomara 16, Payyiz 1383, ss. 55-74.

Rashidvash, Vahid, "History of Iran: The Circumstances of Signing Golestan and Turkmanchy Treaties and its Contents", *International Review of Social Sciences and Humanities* Vol. 3, No. 1, 2012, ss. 246-261.

Ravandi, Murtaza, *Tarih-i İctimaî Iran*, C. 3, İntişarat-ı Nigâh, Tahran 1378.

Rudolph, Kurt; *Mandaeism*, Brill, Leiden 1978

Sykes, Sir Percy, *A History of Persia*, Vol.II, Third Edition, London 1930.

Şemim, Ali Asgar, *Iran Der Devre-yi Saltanat-ı Kacar*, C.I, İntişarat-ı Behzad, Tahran 1387.

Ward, Steven R., *Immortal A Military History of Iran and Its Armed Forces*, Georgetown University Press, Washington D.C. 2009

Walbridge, John, "The Babi Uprising in Zanjan: Causes and Issues", *Iranian Studies*, Vol. 29, No. 3/4 (Summer - Autumn, 1996), ss. 339-362.

Werner, Christoph, "Abbas Mîrzâ", *The Encyclopedia of Islam Three*, Brill, Leiden-Boston 2012, ss.1-3.

Zabihi-Moghaddam, Siyamak, "The Babi-State Conflict at Shaykh Tabarsi", *Iranian Studies*, Vol. 35, No. 1/3 (Winter - Summer, 2002), ss. 87-112.



Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr)

ÇORUM VE ÇEVRESİNDE FAALİYETTE BULUNAN ALİ MURTEZÂ NAM-I DİĞER KÖR DEDE ÇETESİ

MURAT ALANDAĞLI*

GİRİŞ

Kapitalizm öncesi üretim ve sınıf ilişkilerinin ortaya çıkardığı bir direnme hareketi olarak tanımlanan eşkıyalık[1] temelinde birçok siyasi, idari ve dini sebep barındırmaktadır. İsyanın tarihi aynı zamanda düzenin de tarihidir. Devlet, egemenliği örgütlemek için kendi sınırları dâhilinde yaşayan insanları kurallara uymaları veya yasal düzeni sağlamak için şiddet araçlarını tekelinde bulundurmak zorundadır. Bu nedenle eşkıyalığa, devletin merkezileşmesine tepki olarak ortaya çıkan ve gelişen bir hareket olarak da bakılabilir.[2] Çeşitli dönemlerde anlamsal olarak farklı tanımlar içine yerleştirilen eşkıyalığın toplumsal boyutu giderek ağırlık kazanmıştır.[3] Bu nedenle dört çeşit eşkıyalık türü içinde en çok sosyal eşkıyalar ilgi çeker hale gelmiştir. Adaletsizliğin kurbanı olarak halkın değil otoritenin suç saydığı eylemlerden hüküm giymiş olan sosyal eşkıyalar[4] temelde kral veya imparatorlara değil, yerel yetkili, ağa ve işbirlikçi devlet bürokratlarına karşıdırlar.[5]

Eşkıyalık, Osmanlıların dâhil olduğu Akdeniz dünyasında XIV. yüzyıldan itibaren etkisini hissettirmeye başlamıştır. Bu etki XVI. yüzyılda artmış, XVIII. yüzyılda ise nüfus artışı, iktisadi zorluklar ve ticari faaliyetlerin yoğunluk kazanması gibi nedenlerden dolayı içinden çıkılmaz

* Uzman, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Çankaya, Ankara/TÜRKİYE, e-mail: alandagli19@hotmail.com

[1] Gürsoy Şahin, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Afyonkarahisar'da Eşkıyalık Hareketleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. IV, sy. 2, Afyon, 2003, s. 76.

[2] Sedar Öztürk, "Eşkıyalar, Kabadayılar, Külhan Beyleri ve Silah Toplama", *Bilgi ve Bellek*, sy. V, İstanbul, 2006, s.136-140.

[3] Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar*, çev. Orhan Akalın - Necdet Hasgül, Avesta Yay. İstanbul, 1997, s.19; Bünyamin Bezci, "İsyanın Sosyo-Politik Tarihselliği: Eşkıyalar, Partizanlar ve Teröristler", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, c. II, n. 7, Ankara 2006, s. 99, 100.

[4] Eric J. Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar*, Yöntem Yayınları, İstanbul, 1973, s. 43.

[5] Efkan Uzun, "Osmanlı Örneklemi Üzerinden Sosyal Eşkıyalığa Bir Bakış", *Türkiye Sosyal Araştırmalar*, y. 10, s. 3, Ankara 2006, s. 34; İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, E Yayınları, İstanbul, 1969, s. 100.

bir hal almıştır. Nihayet Osmanlı askeri disiplininin bozulması da para ile hizmet veren silahlı çetelerin doğmasına vesile olmuştur[6]. XIX. yüzyıl Osmanlı toprak idaresindeki değişmeler ise geniş toprak sahibi sınıf karşısında, kiracı, işçi durumunda yeni bir sınıfı ortaya çıkarmıştır. Bu iki sınıfın mücadelesi de eşkıyalığı tetikleyen önemli bir etkendir[7]. Öte yandan bu çekişme aynı zamanda genellikle kırlarda yaşayan sosyal ve siyasal eşitsizliklere duyarlı, fani güçlere boyun eğmeyen, tedirgin, kendini kuşatan çevreye yabancı bireyleri de harekete geçirmiştir. Bu kaygı ve sosyal karmaşa başkaldırıya giden süreci başlatmıştır. "Gnose" olarak da adlandırılan bu başkaldırı, zamanla yerleşik düzeni ret, batini ve kurtarıcı bilinç yardımı ile ezilen insanların kurtuluş umudu haline gelmiştir[8].

Osmanlı İmparatorluğu'nda, uzun süren ve mağlubiyetle neticelenen savaşlar, halk üzerinde bazı ekonomik, sosyal çöküntüler yaratmıştır[9]. I. Dünya Savaşı sonunda eşkıya sayısı ve etkinliğinin artması da bu nedene bağlanabilir. Bu dönemdeki yerel güvenlik yetersizliği, eşkıyalık faaliyetlerinin artmasına neden olurken, halkı da kendisini koruyacak farklı yöntemler bulmaya zorlamıştır[10].

Genel olarak bakıldığında Orta Anadolu merkezli eşkıyalık hareketlerinin ya sosyo-ekonomik düzeyin düşüklüğü ya da daha çabuk sarsılabilir konar-göçer halkın burada yaşıyor olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır[11]. Bilindiği üzere XVI. yüzyıl başlarında Safevî tazyikiyle Doğu Anadolu başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde isyanlar meydana gelmiştir. İsyanların tesir noktalarından olan Çorum, XVII. yüzyıldaki Celali İsyanlarının da yoğun olarak yaşandığı bir bölgedir[12]. XVII. yüzyıldaki nüfus artışının da etkisiyle fa-

[6] Şahin, a.g.m., s. 78.

[7] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 444.

[8] Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul. 2009, s.107.

[9] Zekeriya Türkmen, "XX. Yüzyıl Başlarında Batı Anadolu'da Eşkıya ile Mücadelede Osmanlı Kolluk Kuvvetlerinin Faaliyetleri: Çakırcalı Eşkıyasını Takip Harekâtı", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9 - 13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, IX. c. II, k. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s.203.

[10] Belhice Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1945, s.46

[11] Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c. I, (edt. E. İhsanoğlu), Feza Gazetecilik, İstanbul, 1999, s. 145.

[12] İlhan Şahin, "Çorum", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. VIII, İstanbul, 1993, s. 374.

kirleşme oranının arttığı[13] Çorum'da, etkili Şii propagandası, konargöçer Türkmen gruplarının yerleşik hayata geçirilmesinden duyulan rahatsızlıkla birleşince Mülhit, Kızılbaş olarak nitelendirilen ayaklanmaların çıkması kaçınılmaz olmuştur[14]. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Halep ve Rakka yörelerinden Kıbrıs'a gönderip yerleştirilmek istenilen Mamalı aşireti, Çerit Türkmenleri kaçarak Sungurlu, Alaca ve Çorum havalisine yerleşmişlerdir. Bu aşiretlerin zaman zaman eşkıyalık yaptıkları, Mamalı aşireti reisi Ömer'in, eşkıyalık nedeniyle idam edilmesinden anlaşılmaktadır[15].

Öte yandan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kimi yeniçerilerin Çorum, Osmancık ve İskilip dolaylarına kaçması uzun süren yeniçeri takiplerine yol açmıştır[16]. Bu takipler sırasında altı bölük zorbaları, Çorum kadısının da desteğini alarak, halkın ürün ve hayvanlarını zorla gasp etmişlerdir[17]. Diğer taraftan korku başta olmak üzere mahalli idarecilere duyulan nefret, maddi ve manevi kazanç sağlama gibi nedenler halkı eşkıyaya yardıma zorlamıştır[18].

Coğrafi konumu nedeniyle Çorum, özellikle XIX. yüzyılda mülteciler için önemli bir yerleşim merkezi haline gelmiştir[19]. Çoğu Çerkez ve Abazha olan bu mülteci akını Çorum ve çevresinde bazı problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur[20]. Mültecilerin sıkıntı yaşamaması için halkın, önceleri gerekli fedakârlığı gösterdiği anlaşılmaktadır[21]. Fakat

[13] Mehmet Öz, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı*, Isparta, 2010, s. 230, 231.

[14] Ayfer Ertan, *Milli Mücadele Döneminde Çorum ve Çevresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 12.

[15] Özen Tok, "XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Çorum, 2008, s.209.

[16] Ertan, *a.g.t.*, s. 13.

[17] Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl Başlarında Çorum Tarihi*, V. Hitit Festival Komitesi. Çorum, Tarihsiz, s. 137, 138.

[18] M. Çağatay Uluçay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s. 56.

[19] Şerif Korkmaz, "Çorumda Nüfus ve Göç Hareketleri" *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*, Çorum, 2004, s. 417.

[20] Bedri Habiçoğlu, *Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul, 1993, s. 67; Ertan, *a.g.t.*, s. 24

[21] Pelin İskender, "Kafkasya Göçlerinin Çorum'a İskânı 1865-1895", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum*, (haz. M.M. Söylemez, M. Okumuş, İ.Yiğit) Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, c. III, Çorum, 2008, s. 1566.

zamanla göçmen sayısının artması ve uzun süren misafirliklerin tetiklediği ekonomik yoksullaşma halk ile göçmenler arasında gerginliğe neden olmuştur[22]. Göçmenlere tanınan askerlik muafiyeti, sosyal yapı içinde dışlanmış eli silah tutan işsiz gençlerden oluşmuş bir grubun doğmasına da vesile olmuştur[23]. Bu gruba terhis edilen askerlerinde eklenmesiyle, Osmanlı taşrasında oldukça kalabalık ve dinamik bir nüfus ortaya çıkmıştır[24].

Çorum ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki sıkıntıların aşılmasına katkıda bulunmuştur. Öyle ki Kefe, Bağdat, Hicaz bölgelerindeki kıtlık nedeniyle Çorum, Sivas ve Amasya taraflarından buğday ve un toplamak için memurlar görevlendirilmiştir. Bu memurlar ile kadıların usulsüzlükleri halkı bezdirmişlerdir[25]. Tabiatın getirmiş olduğu olumsuzlukların yanında zorba davranışlarıyla dikkati çeken vergi tahsildarlarının tesirine Çorum halk ananelerinde de rastlanılmaktadır[26].

Eğitim sisteminin bozulmasıyla suhteler[27], özellikle Yeşilırmak havzasında vakfedilmiş verimli tarım alanları sayesinde ayakta kalmış medreselere doğru yönelmişlerdir. Ekonomik güçleri nedeniyle kimi zorbalarla da işbirliği yapan suhteler, halka karşı olumsuz hareketler sergilemiştir[28].

[22] İskender, a.g.m, s. 1568.

[23] Yusuf Güler, *Ankara Vilâyeti'nde İdari Yapının, Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Olan Etkileri 1880-1919*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007, s. 11.

[24] "Askerken iyi kötü beslenen on binlerce kişi terhis edilip memleketlerine döndüklerinde çiftini çubuğunu dağılmış olarak görmüştür. Bu nedenle çoğu hakkını silahla aramaya başlamış veya geçinmek için silahıyla eşkıyalara dâhil olmuştur...", İlhan Başgöz-Howard Wilson, *Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk*, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1969, s.54.

[25] Yaşar Akbıyık, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Çorum", *Türk Yurdu*, c. 17, sy. 122, Evren Yayınları Ankara, 1997, s. 59; Aktüre, a.g.m., s.137.

[26] "Yağmur yağ... Ekin bit... Tarlada çamur... Teknede hamur... Öküzlere ömür... ver Allahım ver... Sellice suluca bir yağmur...", Hayri Karamuk, "Çorum'da Yağmursuzluk ve Halktaki Ananeler", *Çorumlu*, c. II, Çorum, 2009, s. 859.

"Höke bağları bir dere arası
Yaktı beni kaçlarının karası
Gitmez mültezimin dayak yarası
İnleyip gezerler Höke bağında", Nezmi Tombuş, "Çorum'da Âşar Vergisi", *Çorumlu*, c. I, Çorum, 2009, s. 241-244.

[27] "Medrese talebeleri için kullanılır. Medrese ıstılahınca "tâlip" denildiği için ilim aşkıyla yanmalarından kinaye olarak halk arasında "suhte" denilmiştir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, MEB. Yayınları, İstanbul 1971, s.263.

[28] Aktüre, a.g.m. , s.137; Ertan, *a.g.t.*, s.11; Tok, a.g.m, s. 208.

Osmanlı İmparatorluğu, köylülüğü merkezle bütünleştirip, elitleri dönüşümlü olarak yönetime getirmek suretiyle bağımlı, sadık bir tebaa oluşturarak olası isyan teşebbüslerini önlemeyi düşünmüştür[29]. Bu düşünceye daha sonra kimi başkaldırıların önlenmesi için kalabalık veya varlıklı ailelere idari, siyasi ve ekonomik ayrıcalıkların verilmesi de eklenmiştir. Bu maksatla 1763 yılında eşkıyalardan temizlemek şartıyla Çorum, Çapanoğlu Ahmet Paşa'ya arpalık olarak verilmiştir[30]. Fakat bu süreç, idareci vasfı olamayan zorbaların uygulamalarına tepki amaçlı birçok başkaldırı hareketinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. XIX. yüzyılda artan isyanlar nedeniyle bazı yöneticilerin gitmek istemediği Çorum, uzun yıllar belli ailelerin hükmünde kalmıştır[31]. Karaosmanoğlu, Çapanoğlu ve Tayyar Paşa aileleri gibi feodal ayan ve ailelerin etkinliğinin artması bu nedene dayandırılabilir. Bu ailelerin değişik dönemlerdeki baskılarından, köylüler topraklarını terk ederek dağlara kaçmışlardır[32].

Tüm bunlara ilave olarak Çorum'un değişik tarihlerde Sivas, Ankara ve Yozgat idaresinde kalması da idari ve inzibati aksaklıklar yaratarak asayişsizliğin artmasına neden olmuştur[33].

1- KÖR DEDE KİMDİR?

Tetkik edilen belgelerde Kör Dede'nin nereli olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Bunun yanında kimi belgelerde "...Mecitözü ahalisinden olan..."[34] şeklindeki açıklamalardan her ne kadar köyü tam olarak belirtilmemişse de Mecitözü'lü olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Mecitözü'ne ne zaman, nasıl ve nereden geldiği soruları ortaya çıkmaktadır. Kör Dede'nin Çorum ve havalisindeki takibin sıklaşmasıyla hareket sahasının daralması üzerine ailesiyle beraber Sivas üzerinden Der-

[29] Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devletin Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul. 1999, s.vı.

[30] Tok, a.g.m., s. 207.

[31] Aktüre, a.g.m., s. 138.

[32] Fügen İlter, *Bir Anadolu Kenti: İskilip*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.18,19.

[33] Mustafa Balcıoğlu, "Milli Mücadele Sırasında Merkezi Anadolu'da Asayişi Sağlamak İçin Oluşturulan Milis Kuruluşlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, c. 2, sy. 6, Ankara,1990, s.262.

[34] "... Çorum'a tabî Mecitözü Kazası ahâlisinden olan Kör Dede..." DH. ŞFR. Dosya: 567, Vesk N:36, Tarih: 1333/E./27.

sim'e gitmek istemesinden Dersim'den gelip Mecitözü'e yerleştiği kanısına varılabilir[35].

Tarihte pek çok göç ve sürgün hareketine ev sahipliği yapmış olan Mecitözü'ne Kör Dede'nin hangi göç dalgasıyla geldiği de belli değildir. Fakat bazı belgelerdeki, Kızılırmak kenarında kendisine mensup Dedesli[36] aşireti köylerine gittiğine dair atıflar, Dedesli aşiretinden olduğu düşüncesini güçlendirmektedir[37].

Kör Dede, II. Meşrutiyet yıllarında Çorum ve havalisini konu edinen romanlarda oldukça etkili ve güçlü bir eşkıya olarak tasvir edilmektedir[38]. Bunun yanında on beş seneden beri eşkıyalık yaptığı ve faaliyetlerinin son zamanlarda sıklaştığına dair 1334 (M.1918) tarihli belge dikkate alındığında, eşkıyalığının 1905 yılına kadar giden bir evveliyatının olduğu sonucuna varılabilmektedir[39].

Gerçek adının Ali Murteza[40] olduğunu öğrendiğimiz Kör Dede, evli ve biri erkek diğeri kız ikiz çocuk babasıdır[41].

[35] "... Sivas ve Dersim cihetine gideceğini bazı arkadaşlarına söylediği haberi alınmış...", DH. ŞFR. Dosya. 575, Vesk N: 116, Tarih: 1334/Ks./13; "...Kör Dede Tunceli, Dersim, Sivas ve Ankara ile Çorum'da faaliyet göstermektedir..." ; Ertan, *a.g.t.*, s. 89.

[36] Çorum'daki en kalabalık aşiret olup aşiret reisi Dede Sülü'den dolayı Dedesli ismini almışlardır. Maraş Türkmenlerinden olan Gündeşli oymağına bağlıdırlar. 1700 yılı başlarında oturdukları yerleri terk ederek Çemişgezek, Pertek ve Sağman dolaylarına yerleşmişlerdir. 1729 yılında Sivas, Kangal ve Hasan Çelebi yolu üzerinde oldukça önemli bir mevki olan Alacahan çevresine yerleştirilen... tekrar göç eden Dedeşlü ve Selmanlu aşiretine mensub Türkmenlerden bir kısmı Çorum'un kuzeyindeki Kızılırmak nehrinin güney ve kuzey kıyılarına yerleştirilmiştir, Abdullah Gündoğdu, "Çorum'da Bir Türkmen Aşireti: Dedesli", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi)*, s. 3, Ankara, 1992, s. 211-216.

[37] "...Kör Dede'nin Çorum havalisinde gördüğü yoğun takip ve tazyikten dolayı Kızılırmak dolaylarında kendisine mensup Dedesli aşiretine ait köylere geçtiği ...", BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-04.

[38] "...Koca sürü dağda niçin gezinmekte... Konağımıza yoğurt peynir yetiştirmek için değil... Kör Dede'nin askerlerini beslemek için..." Kemal Tahir, Yedi Çınar Yaylası, İthaki Yayınları. 8 Basım, İstanbul, 2008, s. 284, "... Kör dede demek ne demek? Buraların padişahı demek...", Kemal Tahir, *Köyün Kamburu*, İthaki Yayınları. İstanbul, 2006, s. 70.

[39] "... On beş seneden beri eşkıyalık yapan ve özellikle de son iki sene zarfında halkı öşür vermemeye teşvik eden...", DH. EUM.6.Şb. Dosya: 42, Gömlek: 10, Tarih: 2 Ağustos 1334.

[40] "... adı Ali Murtaza olan Kör Dede 80 – 100 kişilik ..." Ertan, *a.g.t*, s.89 ; "Atlılar geçti hışımla Karadağ'dan Hüseyin Ova'ya... Pınar başında durdular. Durdu çobanlar, kuzular, koyular. Su aldı Çobanın can damarından. Adım dedi Ali Murteza..." Selim Solmaz, , (Erişim Tarihi:01/08/2011) "Kör Dede Destanı", www.antoloji.com/kor-dede-destani-siiri.

[41] "...Kör Dede'nin on altışar yaşlarında kızı ve oğlu ile zevcesi..." DH. ŞFR. Dosya: 575, Vesk N: 116, Tarih: 1334/Ks./13.

2- KÖR DEDE'NİN EŞKIYALIK NEDENLERİ

Eşkıyalık; ekonomik, sosyal, siyasal ve dini içerikli olabileceği gibi bireysel kimi nedenlerden de kaynaklanmış olabilir. Ayrıca bireysel nedenli bazı hareketler kısa süre sonra bir başka neden ya da nedenlere dönüşebilir. İncelediğimiz belgelerde Kör Dede'nin eşkıyalık nedenine dair bilgiler yoktur. Timar sisteminin bozulmasıyla topraklar iltizama verilmiş, gelirlerin toplanması mahalli kimi nüfuzlu kişilere bırakılmıştı. Bu kişiler vergileri rahatlıkla toplamak maksadıyla bölgedeki kimi eşkıyalarla işbirliği yapıyor ya da bizzat kendisi bir eşkıyanın ortaya çıkmasına vesile oluyorlardı. Kör Dede'nin eşkıyalığına ilk olarak bu yönde bakılabilir[42].

Mahalli araştırmalardan Kör Dede'nin askerde olduğu dönemde dağa çıkarılan eşine, Çerkezler tarafından eza edildiğini öğrenmekteyiz[43]. Kör Dede ile Çerkezler arasındaki husumet bazı belgelere de konu edinmiştir. Bu belgelerde Kör Dede'nin Çerkezler hakkındaki düşüncesine atıf yapılmakta ayrıca özellikle son dönemlerde bölgedeki kimi eşkıyaların jandarma tarafından yakalamasından dolayı hiddetlendiği ve Çerkezleri bu nedenle öldürdüğü belirtilmektedir[44]. Ayrıca baskın yaptığı bazı köylerde öncelikle kendisinin düşmanlık beslediği kişileri cezalandırmasından[45] eşkıyalık hareketinin bireysel nedenli olduğu da düşünülebilir.

Kör Dede'nin eşkıyalığı zamanla; dini, askeri ve ağırlıklı olarak da sosyo-ekonomik pek çok temel edinmiştir. Nitekim belgelerde Kör Dede'nin eşkıyalığına hükümetle diyalog ve irtibat kuramamış, tamamen başka itikada sahip kişilerin başkaldırısı şeklinde atıf yapılsa da mevcut

[42] "... filan yerde tüccar kervanı kalkmış, falan yerde posta gidiyor... Bunları hep Kör Dede'ye Çoban Hanefi yoluyla Ömer Ağa bildiriyor. Buna karşılık Kör Dede Ömer Efendi'yi borçlarını iltizama aldığı köylerin kopuklarını ürkütmekteydi. Eşkıyadan arkası olmayınca faiz hesaplarını bi tamam görmek harman zamanı onda bir a'şar ekini toplamak ne mümkün...", Tahir, (2008), s.284.

[43] İsmail Aygün, Fahri Genel Koordinatör, 11/11/2011, Çorum, saat: 14:20.

[44] "... şakî-i merkûmun şu günlerde meydana çıkarak geçende Şakî Mahmud Çetesinin imhasında Jandarmalara kuvve-i ihsâr olan Çerkezlerden ahz-i şâr'a cürret eylediği...", DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 26, Gömlek: 4, Tarih: 02/S./1336.

[45] "... şakî-i merkûm bu kerre Hantallı Karyesine gelerek kendisine adâvet beslediği beş kişiyi katline mücâseret ile Arpalık karyesi cihetine savuştuğu...", BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-05.

şartları zorlaştıran yönetim ve idarecilerin kabahati de vurgulanmaktadır[46]. Kör Dede ile alakalı olarak hazırlanan bir rapor, esasında tüm nedenleri olağan açıklığıyla ortaya koymaktadır[47].

3- KÖR DEDE ÇETESİNİN ELEMAN TEDARİKİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan sonra emniyet ve asayişin bozulması eşkıyalık, halktan zorla para alma, katl, gasp, padişah aleyhtarlığı gibi faaliyetleri artırmıştır[48]. Kör Dede'nin eleman tedariki noktasında pek fazla sıkıntı yaşamadığı düşünülmektedir. İmparatorluğun askeri sistemindeki bozulmaların taşraya yansıması olan asker firarileri, çetelerin eleman tedarikinde oldukça önemli bir eksikliği gidermiştir. Mecitözü havalisindeki asker firarilerin günden güne artmasında, Kör Dede'nin yürüttüğü faaliyetlerin önemi büyüktür[49]. Firarilerin yeri yurdu da değişiklik göstermektedir. Ordudan çıkarılan veya firar edenlerin kısa sürede bir çete efradı olabildiği görülmektedir. Zira Erzurum'un Sivri Dere kazasından Halil oğlu Dursun Hamidiye Alaylarından atıldıktan sonra Erzurum, Dersim üzerinde Çorum'a gelip Kör Dede çetesine katılmıştır[50].

Çoğu belgede Alevi olduğuna vurgu yapılan Kör Dede'nin Çorum, Yozgat ve Tokat gibi Alevi-Türkmen nüfusunun yoğun olduğu bölgede taraftar bulması kaçınılmazdır. Sungurlu'daki çarpışmada tutuklanan Kalecikli Mehmet oğlu Abdullah ile Boğazlıyan'ın Kale köyünden Hüseyin oğlu Ahmet'in Kalecik'te eşkıyalık yapan Aleviler olup yanlarına aldıkları kimi asker kaçaklarıyla beraber Kör Dede'ye katılmak arzu-

[46] "...Kör Dede denilen şahs-ı şerîr ve hem-pâylarının hareket-i şakâvetleri o idarece gamsızlık ve kasavetsizlik neticesidir... Hükümetlerine muhabbet ve irtibattan mahrum kalmış ve fazla olarak büsbütün başka bir takım itikâda tâbi' bulunmuş olmaları gibi esbabdan münba'isdir...", DH. ŞFR. Dosya: 568, Vesk N: 62 1-3, Tarih: 1333/Te./3.

[47] "... Livâ halkı jandarmanın zulm ve ihtişâfından pek bî-zâr kalmış hangi köye gittim kimin ile görüşdüm eşkiyâdan ziyade jandarmadan bana yakıla şikâyet ve tazallum-i hal ettirir. Te'min-i İnzibât ve asayiş hususunda da vücûdlarından hiç bir istifâde edilemiyor. Şakî Kör Dede'ye rahmet okutduracak gündüz külahlı gece silahlı türediler. Asker firârileri fukâranın bile bir günlük ekmeğine lokmasına göz dikiyor, çalıyor halk değirmene öğütmek için zahire götürmeğe cürret edemiyor. Liva dâhilinde lâ ekal dört binden fazla asker firârisi var...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[48] Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", *History Studies International Journal of History*, Volume 2/2, 2010, s.304.

[49] DH. ŞFR. Dosya: 567, Vesk N: 58;1-5, 1333/Te./01; DH. ŞFR. Dosya: 568, Vesk N: 62 4, Tarih: 1333/Te./3.

[50] DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12/Ş./1336.

sunda bulunduklarına dair şifreli belge bu kanıyı güçlendirmektedir[51]. Ayrıca bölgedeki hapishanelerde kontrolün sağlanamadığı ve bu nedenle pek çok suçlunun kaçarak eşkıyalara katıldığı görülmektedir[52].

Sonuç olarak, Kör Dede Çetesinin, başta Çorum, Yozgat, Ankara ve Tokat bölgelerinde olmak üzere bir şekilde yönetimden memnun olmayanlar, geçim sıkıntısı çekenler ile asker firarilerinden oluştuğu anlaşılmaktadır.

4- KÖR DEDE ÇETESİNİN FAALİYET ALANLARI

Mecitözü ile sınır olan Amasya ve Tokat livalarında faaliyet yürüten Kör Dede, Ortaköy ve Çoran Nahiyeleri dâhilindeki bazı köylerin yanında[53] Hüseyin Abad nahiyesinde de etkilidir[54]. Özellikle mesken edindiği yer Ortaköy ile Çoran Nahiyeleri etrafındaki Ak Dağ ve Kara Dağlarının yamaçlarıdır. Pek çok asker firarisinin bulunduğu bu bölge, öteden beri Celali olarak tabir edilen bazı Kürtlerin oturduğu mahallerdir[55].

Mecitözü Kazasının Çıkrık, Üçköy, Doğla, İbek, Emirbağ, Dağ Saray köyleri ile Ortaköy nahiyesinin Aştagul, Kavakalan, İncesu, Kızılhamza ve Fındıklı köylerinde faaliyet yürütmüştür[56]. Kör Dede'nin Çorum dolaylarında özellikle son dönemlerde gördüğü yoğun baskıdan kurtulmak maksadıyla Bala, Haymana üzerinden Konya'nın Koçhisar kazasına ve oradan tekrar Bala, Keskin yoluyla Sungurlu'ya geçmesinden faaliyet sahasının oldukça geniş olduğu anlaşılmaktadır[57].

[51] "...Kal'acıklı Mehmed oğlu Abdullah ile Boğazlıyan Kal'a Karyeli Hüseyin oğlu Ahmed Kal'acık mıntıkasında şekâvet iden Alevî rüfekâsı oldukları ve Şakî-i merkûmun başlarına topladıkları diğer derdest idilen firarilerle Alevî'ye iltihâk itmek üzere iken mahall-i mezkûrede derdest olundukları...", DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12/Ş./1336.

[52] "... Yozgat Hapishanesinden firâr iden Derek karyeli Yahya biraderi Salih ve Mustafa oğlu Ömer'le öteden beri şekâvetle me'lûf olub firârda bulunan Haşim oğlu Hacı Hüseyin ve Dede oğlu Musa ve Mehmed oğlu Ali ve Mustafa oğlu Salih'in derdest edildikleri...", DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12/Ş./1336.

[53] "... başına topladığı bazı eşirradan mürekkeb bir çete ara sıra kazâ-i mezkûr ile hemen sınur Amasya ve Tokad livâları dahiline tecâvüzât ...", DH. ŞFR. Dosya: 567, Vesk N: 36, Tarih: 1333/E./27.

[54] DH. ŞFR, Dosya: 579, Gömlek: 15, Tarih: 15/Ks./1334.

[55] "Kör Dede'ye cevelângâh olan mevâki'-i Ortaköy ve Çoran Nahiyeleri dâhilindeki Akdağ ve Karadağ denilen dağların yamaçları... bir takım Kürtlerin meskûn bulunmakta olduğu mahallerdir..." DH. ŞFR. Dosya: 568, Vesk N: 62 4, Tarih: 1333/Te./3.

[56] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 52, Vesk N: 21-A, Tarih: 19/M./1336.

[57] "...Şakî Kör Dede'nin Çorum cihetinde bir ay mukâddem gördüğü tazyîk üzere avenesiyle birlikte Bâlâ, Haymana kazalarına geçüb bazı köylerde birer gece kaldıktan sonra Konya'nın Koçhisar Kazasına geçtiği ve oradan da yine Bâlâ, Keskin tarîkiyle Sungurlu'ya geçtiği...", DH. ŞFR. Dosya: 579, Vesk N: 14/1-4, Tarih: 02/Ma./1334.

Son olarak Orta Anadolu olarak bilinen bölgede[58] faaliyetleri yoğunlaşmış Kör Dede'nin Çorum, Sivas ve Dersim arasında mekik dokuduğunu ifade eden kaynaklarda vardır[59].

5- KÖR DEDE ÇETESİNİN FAALİYETLERİ

Kör Dede'nin faaliyetleri elimizdeki belgelerden yola çıkarak kategorize edildiğinde dört başlık altında ele alınabilir.

a) Bazı Köyleri Basarak Aşar Ambarlarını Darp Edip Köylülere Dağıtması

Uzun süren savaşlara paralel olarak artan aşar bedeli, Osmanlı taşrasında büyük bir yoksulluğun da başlamasına vesile olmuştur. Kör Dede, halkın mevcut sıkıntısını gidermek maksadıyla harman zamanı veya harmandan sonra düzenlediği baskınlarla aşar ambarını halka dağıtmıştır[60]. Bu yönüyle bir sosyal eşkıya[61] portresi de oluşturmaktadır. Bu nedenle tepkisi köy halkı veya muhtarlardan ziyade özelliklede vergi tahsildarlarınadır[62].

Halkı öşür vermemeye teşvik eden Kör Dede[63], 80 kişilik efradıyla Çorum Ortaköy Karahacip Köyünde Devletin aşarının sakladığı zahire ambarının basıp köylüye dağıtmıştır[64]. Mecitözü Kazasının Çıkrık, Üçköy, Doğla, İbek, Emirbağ, Boyacı ve Dağ Saray köylerini basıp öşür

[58] Bu günkü idarî taksimat göz önüne alındığında Kör Dede'nin Ankara ili, Bâlâ ve Haymana Kazaları; Çorum ili Mecitözü, İskilip, Ortaköy, Alaca, Sungurlu; Osmancık Kazaları; Kırıkkale ili Keskin ilçesi, Amasya ili Çoran (Damlaçimen), Tokad ili Zile ilçelerinin yanında Kastamonu vilayetini içine alan oldukça geniş bir coğrafya tasvir edilebilir.

[59] M. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Dair Derlemelerim, Maarif Hayatımız*, c. II, (haz. A. Ozulu; İ.Yiğit), Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2010, s. 7.

[60] "... Kör Dede bizim buralara harman zamanı gelir ve ekinleri köylüye dağıtır...", Şakir Ercan, Doğum: 1336, 05/11/2011 Cumartesi, saat 11:00

[61] Yedi ambarını boşaltı Devlet-i Osmaniyye'nin
Hane hane yoksullara dağıttı
Açlara aş
Başsızlara baş oldu. ...; Salmaz, 2011.

[62] "... Kör Dede'nin... Zile Kazasının Köroğlu Karyesini basub... vazife o köyde bulunan... a'şar memuruyle arkadaşlarını darp ve gasb ve eşyalarıyla oranın resmlerini ahz ettiği...", DH. ŞFR. Dosya: 567, Vesk N: 36, Tarih: 1333/E./27.

[63] "...ahaliyi a'şar vermemeye teşvik a'şar anbarlarını açarak ahaliye tevdi etmek suretiyle hükümetin kuvvetinin istihfâf ve adeta şekâveti siyasi bir mahiyeti iktisab eyleyen eşkiya-i meşhure..." DH. EUM.6.Şb. Dosya: 42, Gömlek: 10, Tarih: 2 Ağustos 1334.

[64] Sabuncuoğlu, *a.g.e*, s. 7.

ambarlarını halka dağıtan Kör Dede'nin[65] ayrıca Çorum'un Kızılhamza köyünü de basıp orduya ait zahireyi halka dağıttığı görülmektedir[66]. Çalı köyünde ise altmış beş kişilik kuvvetiyle ekin ambarını darp etmek üzere iken takip müfrezesinin yaklaştığını haber alarak bölgeye hâkim Üzi / Özi Kaya olarak bilinen kayalık sahaya çekilmiş ve geçe olmasını beklemiştir. Nihayet geçenin olmasıyla beraber Sungurlu taraflarına kaçmayı başarmıştır[67].

Kör Dede'nin faaliyet bölgesinde Çapanoğullarının da bulunduğu malumdur. Ortaköy nahiyesinin Aştagul karyesindeki mahsulü yağmaya teşebbüs etmiş ise de köy halkının müdafaası üzerine başarılı olamayıp İncesu köyüne geçmiştir[68]. Bu olayda Çapanoğullarının etkili olduğu düşünülmektedir[69].

b) Asker ve Asker Firarilerinin Sevkiyatına Mani Olmaya Dönük Faaliyetleri

Birinci Ordu Kumandanlığı sınırının batısında İskilip ile Çorum arasında Desdim Boğazı olarak bilinen mahal, Kör Dede çetesi tarafından kesilerek asker nakline sekte vurulmuştur[70]. Çorum-İskilip, İskilip-İstanbul yol güzergâhında oldukça önemli bir konumda olan bu boğazın çete'nin eline geçmesi, artan firarlarla mücadeleyi de güçleştirmiştir. 1335 yılı Mayıs ayına ait cetvel'e dayanılarak İskilip'ten Çorum veya İstanbul'a yapılan asker nakillerine yönelik müdahalelerin Kör Dede çetesi tarafından yapıldığı düşünülmektedir[71]. Bu boğazın Birinci

[65] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 52, Vesk N: 21-A, Tarih: 19/M./1336.

[66] "... Şakî Kör Dede'nin Çetesinin bu def'a da Mecitözü'nün Kızılhamza Karyesini basarak mahsulâtı yağma ettiği..." DH.EUM.6.Şb., Dosya: 52, Vesk N: 21-A, Tarih: 19/M./1336.

[67] BDH, Klasör: 2889, Dosya: 365, Fihrist: 001-87.

[68] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 52, Vesk N: 21-A, Tarih: 19/M./1336.

[69] "... Kör Dede'nin baskınına Çapanoğullarından güç alan Mehmet Ağa (Aştagul Kasabası Ağası) karşı çıkar. Mehmet Ağa Çapanoğullarından almış olduğu güçle halkı örgütler, halk karşı koyar...", Ercan (2011), Çorum.

[70] "... Kör Dede ve rüfekâsının Çorum ile İskilib arasında Besdim Boğazı namiyle ma'ruf caddeyi keserek nakliyât-ı askeriyyeyi sektedâr ettiği..." BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-07.

[71] "...Dana Deresi nam mahalde hüviyetleri meçhul yirmi kişiyi mütecâviz bir eşkıya çetesi İskilip takımından Dersaadete tertip olunan mukaddema firar eden üç jandarma neferini İskilip'ten Çorum'a... memur jandarma neferi Hamit oğlu Mahmut'u kurşunla katl silah ve cebahanesiyle elbiselerini... ve bir çok yolcudan nukud ve eşyaları alup Kördağına doğru savuştukları..."DH. EUM. AYŞ, Dos. 66, Vesk N: 13, Tarh. 3 Mayıs Sene 35 (Ankara Vilayetinin 335 Mayıs ayına ait Cetvel Sıra No: 35).

Ordu ile Üçüncü Ordu mıntıkalarının kesiştiği noktada olması da müdahaleyi geciktirmiştir. Nitekim Birinci Ordu mıntıkanın Üçüncü Orduya ait olduğunu belirterek harekete geçmemiştir. Bu durumun önüne geçmek için Çorum'un Birinci Ordu hududu dâhilinde bulunduğu beyan olunmuştur[72].

Çorum'dan Zile'ye asker firarilerinin sevkiyle görevli muhafız erlerinin yolu Kör Dede Çetesi tarafından Amasya'da kesilerek firariler serbest bırakılmış ve ayrıca muhafızların silah ve cephaneleri de alınmıştır. Kör Dede'nin firarileri kurtarmaya yönelik bu faaliyetlerinin yarattığı korku nedeniyle, er veya firarilerin nakillerini sağlayacak muhafız erlerin bulunmasını da güçleşmiştir[73].

c) Eşkıyalığı İfa ve Hayatı İdame İçin Gerçekleştirdiği Faaliyetleri

Zile'den gelen mülazım Şerafettin Efendi emrinde seksen kişilik müfreze ile Kör Dede çetesi arasında Ortaköy nahiyesi kavak alan köyünde on beş saat süren bir çatışma olmuştur. İki ölü ve dörtte yaralı veren çete, ayrıca içlerinde Kör Dede'nin atı da olmak üzere on dört hayvanı bırakmak zorunda kalmıştır[74]. Çete efradı 5. Kafkas Tümeni Kumandanı Yarbay Cemil Cavit Bey ile Karahacip mıntıkasındaki çarpışmada başarılı bir müdafaa göstermiştir[75]. 20,21 Haziran 1920 tarihinde asiler Cavit Bey'in müfrezesini basmışlardır. Müfreze baskına dayanamayarak bir dağ topu ile iki makineli tüfek bırakıp dağılmıştır. Cavit Bey, yanındaki 100 kişi ile Ortaköy'ün 15 km. kuzeyinde bulunan Kışlacık köyünün batısına gelerek savunmaya çekilmiştir[76]. Gerek Kava-

[72] "... besdim adıyla maruf caddeyi, Kör Dede elli nefer rüfekasıyla kesdükleri ve bunun İskilib'teki sevkiyat-ı askeriyeyi düçar eylediği... fırka mıntıkası haricinde bulunan mevki-i mezkuredeki eşkiya-i merkumun tenkili hususunu Birinci Ordu Kumandanlığına iş'arı keyfiyet buyrulması..." BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-02; "... Kırşehir ve Çorum Sancakları tamamen Birinci Kolordu Beşinci Ahz-ı Askeriyesi emrinde olduğunu 2/7/1334 tarihinde Baş Kumandan Vekili Enver...", BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-24.

[73] "... Sevkîyat-ı firâriyeyi Zile'ye teslim idüb Çorum'a avdet iden muhâfiz neferimiz Amasya'nın Zara Nahîyesine tabî' Göğdere Karyesinde Kör Dede Çetesi tarafından soyularak eslihâ ve cebehânelerinin alındığı ve bu yüzden sevkîyatın icrâ edilemeyeceği menzil alınması mıntıka müfettişliğinden bildirilmektedir...", BDH, Klasör: 2889, Dosya: 365, Fihrist: 001-90

[74] "... Mecitözün'e tâbi Ortaköy Nahiyesi Kavakalan Karyesinde müsademe vakî olarak on beş saat imtidâr etmiş ve neticesinde çete efrâdından ikisi meyyiten ve dördü hayyen derdest edilmekle beraber... Kör Dede'nin de bindiği esb de dahil olmak üzere on dört hayvan bırakılmıştır...", BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-01.

[75] Necati Çankaya, İrticai Olaylar ve İç İsyanlar, İstanbul, 2003, s. 217.

[76] Orhan Yılmaz, *Zile İsyanı*, Ankara, 2005, s.75, 76; Orhan Yılmaz, *İrticai Olaylar ve İç İsyanlar*, İstanbul, 2008, s. 214.

kalan ve gerekse de Alaca çarpışmalarında müfreze kuşatmasından kurtulmak için Kör Dede'nin birkaç adamını bırakarak kaçtığı anlaşılmaktadır.[77] Kavakalan çatışma nedeniyle parasının bir kısmını Kavakalan veya Karayakup köyleri ahalisinden bazı ailelere bırakmıştır[78].

Düşmanlık beslediği kişilerin evlerine yapmış olduğu baskınlarda değerli eşyaların yanında elbise ve ev eşyaları da almıştır[79]. Çete elemanlarının vazgeçilmezlerinden olan at tedariki için farklı yollara başvurulmuştur. Baskınlarda ele geçirilenlere ilave olarak bazı köylerde beğenilen atlar kaçırılmıştır[80]. Kör Dede'nin atının farklı özellikte veya kuşamda olduğu kanısına, Kavakalan kuşatmasında ele geçirilen atlar arasında seçilebilmesinden varılabilmektedir. Müfreze takibinden kurtulmak için sürekli yol almak zorunda kalan Kör Dede atlarının yorulması nedeniyle hayli zorluklar yaşamıştır[81].

Kör Dede'nin değişik kaynaklarda ifade edildiği üzere 60-150[82] kişilik çete efradının nasıl barındığı sorusu da oldukça önemlidir. Nitekim dönemin güçlü ağları kendilerini himaye etmesi karşılığında bu eksikliği önemli ölçüde gidermişlerdir[83]. Bunun yanında güzergâhı üzerindeki yaylada olan aşiretler ile bazı köylerde de ağırlanmıştır. İlk dö-

[77] DH. ŞFR. Dosya: 569, Vesk N: 34/1-7, Tarih: 21/Te./1333.

[78] Ercan, 2011, Çorum.

[79] "... Çorum yolunda Hatip Pınarı Boğazında önüne biri çavuş birisi onbaşı asker elbisesiyle çıkan üç Şakî müsellahan çıkarak yüz otuz beş altın lirasıyla eşya ve sairesini, bir aded Alman Filintası ve bir Alman piyade tüfengini...", DH. EUM. AYŞ. Dos. 66, Vesk N: 13, Tarh. 13 Mayıs 35 (Ankara Vilayetinin Mayıs 335 mahına mahsus eşkıya vukuat Cetveli Sıra:61) ; "... Eski Yapar karyesine girerek Mehmed Kâhya namında bir adamı darb ve... ile iki çuvalı ve bir heybe dolusu hane eşyası ve Koçhisar karyesinden Veli Kâhya'nın... ve bir re's kısrağı gâib...", BDH, Klasör: 2889, Dosya: 365, Fihrist: 001-87.

[80] "... Bırakılan atlardan ikisinin Geçenlerde Şakî-i merkûm tarafından Kara Mahmud Karyesinde tutulub götürülmüş...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336. "...Kör Dede bir gece Zile'de evimizin yanındaki ahırdan babamın pamuk kırını kaçırır...", Bekir Altındal, , Cahit Külebi'nin Penceresinden Zile, *"Aramızdan Ayrılışının Onuncu Yılında Cahit Külebi Paneli"* Zile. 2006.

[81] "... Hasandeğin Karyesine yarım saat mesâfede Çiftliği bulunan İskilip Kazası eşrâfından İstanbulluzâde Ömer Ağa'ya çobanıyla bir kaç gün atlarını istirahât ettirmek için çiftliğine bırakmak üzere haber göndermesi...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[82] Çete'nin taharri yüz atlı ve elli piyade olması hasebiyle başkaca bir muvaffakiyyet elde edilmemesi..." DH. ŞFR. Dosy: 568, Vesk N: 48; 1-8, Tarih: 1333/Te./11.

[83] "... Tıraş Çiftliği Ağası Hasan Ağa Kör Dede'den gelen haber üzerine dana, keçi, koyun, sayıları on'u bulan hayvan kesilmiştir. Adamlarıyla yer içer kalanı da alır götürür...", Salim Tıraş, Ankara, A. Paşa, 20/11/2011, saat: 12:00.

nemlerde bunu memnuniyetle ifa eden kişilerin artan baskılar nedeniyle sonraları çekindikleri ve farklı yollara başvurdukları görülmektedir[84]. Kör Dede'nin bu nedenle kimi ağaları da hedef aldığı anlaşılmaktadır[85].

Takipten kurtulmak maksadıyla sürekli hareket halinde olan Kör Dede, yolu üzerinde bulunan Zeyveli Aşiretine uğrayıp yemek yemiştir, bu esnada oldukça yorgun ve bitkin düştüğü gözlemlenmiştir[86]. Kör Dede, kendisini takip eden müfrezeyi, gördüğünde, hızla uzaklaşmak maksadıyla yük hayvanlarını bırakıp sarp ve kayalık mahallere doğru yönelmiştir[87].

Müfreze takibini zorlaştırmak için tüm adamlarıyla birlikte dolaşmaktan kaçınmıştır[88]. İzlerini kaybetmek için atların ayaklarına bez bağlanmış ve hatta bazı durumlarda atları bırakıp kayalık ve sarp alanlarda yaya olarak yol almışlardır[89].

Çorum'un Hatib Karakolu civarında olduğu anlaşılan Kör Dede'nin merkezdeki beş süvari ile Alaca'daki üç süvari ve kılavuzlarla be-

[84] "... haber göndermesi üzerine Ömer Ağa telâşa düşerek Alevi olan Hasandeğin Karyesi imamını celb ve meseleyi hikâye iderek merkûmun himâyesini taleb ve istirhâm eylemesi hasebiyle bizim köye gidelim sana hiç bir zarar getirtmem diye teminât virerek birlikte yatsu zamanında köye girer iken köy derûnunda gürültü işidilüb Şakî'nin geldiği anlaşıldığından Ömer Ağa bir evde saklanarak...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[85] "... İstanbullu oğullarından Ömer ağanın peşine düşüyor. Ama enteresandır ki Hasan değin köyünde İstanbullu oğullarının nüfuzu fazladır. Bu nedenle Ömer Ağayı koruyorlar. Evlik olarak bilinen Cem yapılan yerde pancar kuyusuna Ömer Ağayı saklıyorlar. Fakat Kör Dede o gece evlikte Cem tutar. Bu olay dönem halkının esasında birlikteliğini gösteren bir örnektir. Nitekim bir Alevi köyü Alevi bir dedeye rağmen Sünni bir Ağayı korumaktadır...", Aygün (2011) Çorum.

[86] "...sonra nahiye merkezine yedi saat mesafede hayvanatıyla çadırlara çıkan Ziyveli Kürt Aşiretinin bulunduğu mahale gidildi. Aşiret reisinden Şakî hakkında ma'lûmât taleb edildiğinde Şakî -i merkûmun on iki piyade avenesiyle bir gün evvel aşiret çadırlarına uğrayıp yemek yedikten sonra Kızılırmak kenarını ta'kîben gittiklerini cümlesi de gayet yorgun ve yürüyecek halleri kalmadığını..." DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[87] "... Hamid Efendi kumandasındaki Eşen Çayı ile Sarı Emin Karyesi arasında eşkıyaya mukavemet etmiş ve şakîler uzaktan müfrezeyi görünce dokuz hayvanı bırakarak harab ve kayalık mevâkiye...", BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-18.

[88]"... beraberimizdeki mütehâssıs izci ile ta'kîbe başlanarak bir kısmı Kızılırmak sahiline bir kısmının da İskilib'in İbik Karyesine doğru gittiği anlaşılarak ta'kîbine devam olunmakda...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[89] "... atlarını tevfîkân ve aynı zamanda istirâhat ettirmek üzere İstanbulluzâde Ömer Ağa'ya bırakıp yaya olarak dolaşmak istediği fakat Ömer Ağa'nın hükümete sevk ederek hayvanları Şakî'nin müfârâkatı üzerine çiftliğine on dakika mesâfede bulunan Karlık Karyesine doğru başıboş bırakdığı...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

raber takibe başlanmışlardır. Camili ve Dutluca köyleri yakınlarındaki çatışmalarda eşkıyadan iki kişinin öldürülmüş, iki kılavuz da şehit düşmüştür[90].

Kızılırmak çevresinde bulunan Dedesli aşiretine ait köylere giderek izini kaybetmeyi düşünmüştür[91]. Hepsi silahlı olan elli kadar adamının dörder sıra fişeği olup heybelerinde de gerektiğinde kullanılmak üzere sakladıkları çokça mühimmat bulunmaktadır. Eşkıya ile beraber malzemelerini taşıyan beş merkep dolaşmaktadır[92]. Bu esnada uğranılan köylerde halka oldukça iyi davranılmış ve ayrıca kendilerini ihbar etmemeleri istenmiştir. Halk gördüğü bu iyi muameleden olsa gerek müfrezeye Kör Dede ile ilgili bilgi vermemiştir[93]. Osmancık Kazası Oryuk Köyünde Hacı Ali'nin ağılında kalan Kör Dede daha sonra İskilip'in İbek Köyüne geçmiştir. Daha sonra bir çocuk vasıtasıyla Kızılırmak Nehri üzerindeki köprüde hancılık eden Alevi Hüseyin'e bir kâğıt göndermiştir. Hancı kâğıdı çocuğa geri verip Kör Dede'ye parola olarak kendisine yarayacak iyi tütününün olmadığını söylemesini istemiştir. Bu olay kimi haberleşmelerde sözlü şifrelerin kullanıldığını göstermektedir[94].

6- KÖR DEDE ÇETESİNİN DİĞER ÇETELERLE İLİŞKİSİ

Bu dönemde Çorum'da faaliyet gösteren başka eşkıyalarda bulun-

[90] DH. EUM. 6. Şb. , Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12/ Ş./1336.

[91] "... mıntıkamızda gördüğü ta'kîbât ve tazyîk üzerine Birinci Ordu mıntıkasına geçüb... Dedesli aşiretinin Dereköy ve Kızılpınar Karyelerine ihtifâ' ettiği icra kılınan tahkîkâttan anlaşılmışdır...", BDH, Klasör:2923, Dosya:518, Fihrist: 005-15.

[92] "...köylerde ahâliye hüsn-i muâmele ve beraberinde mevcud külli evrâk-ı nakdiyyesini altın ile tebdili teklif ettiği ve hepsi atlı olmak üzere beraberindeki avenesinin elli kişiden aşağı olmadığı ve hepsi müsellah ve dörder sıra fişenkleriyle mühimmatı olub heybelerinde ihtiyat cebahaneleri de bulunduğu ve fazlaca beş tane de yedek mekarri...", DH. ŞFR. Dosya: 579, Vesk N: 14/1-4, Tarih: 02/Ma./1334.

[93] "...müfrezeye gerek ırmak kenarına muvâsalatında gerek köylerine gidildiğinde haber vermemeleri korkularından neşet edildiğini yine itirâf-ı cürüm ettiler...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[94] "...Osmancık Kazasının Oryuk Karyesinden Hacı Ali'nin koyun ağıllarında ihtifâ' etmesi ihtimaline mebni mezkûr ağıllarda taharrî edilmiş ise de bulunamamıştır... İbik Karyesi cihetine geçip bir kaç gün oralarda kaldığı ve karye halkından Abidin isminde bir çocuk ile Çorum İskilip tariki ve Kızılırmak nehri üzerindeki köprü başında hancılık eden Alevi Hüseyin Ağa'ya Şakî-i merkûmun İbik Karyesinden bir kağıt gönderib cevap istediğini ve hancı kağıdı aynen iade etmekle beraber parola olarak ona yarayacak iyi tütün yok demesini çocuğa tembih edip çocuğunda aynı ifadeyi Şakî-i merkuma tebliğ ettiği...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

maktadır. Çerkez eşkıyaların yanında Alacalı Çapur Yusuf[95] ile Human köyünden Murtaza Oğullarından Hüseyin oğlu Seyyid[96], Musa Çavuş çetesi, Esat çetesi önde gelenlerindendir[97]. Bu mahalli çetelerin yanında farklı amaçlı kurulmuş çetelere de rastlanılmaktadır[98].

Çorum'da eşkıyalık olaylarının Karadeniz bölgesine yakın olmasından dolayı ayrı bir özelliği vardır. I. Dünya Savaşının kaybedilmesiyle beraber Rum çeteleri maksatlarını gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir[99]. İmparatorluk bölgedeki Rum eşkıyalarının önünü kesmek için amele taburlarını tesis etmiş ise de başarısız olmuştur[100]. Bölgedeki Rumların Amerikalılar ile İngilizlerce Merzifon'a getirilen silahları kullandıkları anlaşılmaktadır[101]. Mecitözü, Bafra ve Gümüşhacıköy kazaları Rumlarından oluşan on beş kişilik bir Rum Çetesi Çorum, Gümüşhacıköy ve Yozgat jandarma müfrezeleri arasındaki çarpışmada öldürülmüştür[102].

Kör Dede'nin en önemli adamlarından olan ve sorgulanmak için Ankara'ya gönderilen Kör Mansur'dan Kör Dede'nin Rum çeteleriyle diyalogunun ne olduğu sorusunun cevabı istenecektir[103]. Fakat bu sorunun cevabı, Çorum Fındıklı köyü ormanında yaralı olarak ele geçirilen bir Rum eşkıyası tarafından verilmiştir. Yaralı Rum, Kör Dede'nin Karadeniz'de etkili Rum çeteleriyle irtibat kurduğuna dikkat çekmektedir. (EK - I)

[95] DH. EUM. AYŞ. Dosy. 66, Vesk N: 13, Tarih: 18 Mayıs Sene 35 (Ankara Vilayetinin Mayıs 335 mahına mahsus eşkıya vukuat Cetveli Sıra:74.

[96] DH. EUM. 6.Şb. Dosya: 34, Gömlek: 23, Tarih: 19/C./1336.

[97] Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

[98] "... Tokat ve Çorum'daki eşkıyalar oldukça önemlidir. Buralarda şekavetin bir şekli hususi var. Eşkıya arasında Gürcü, Çerkez ve Rumlar bulunmakta...", Dâhiliye Vekili Adnan Bey, TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt: 1 Celse: 3, İçtima-i sene: 1 sayfa: 233.

[99] Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)*, Ankara, 1993, s.91.

[100] Mustafa Balcıoğlu, "Milli Mücadele Sırasında Merkezi Anadolu'da Amele Taburlarının Kuruluşu", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 51. 1991, s. 93; Ertan, a.g.t, s.93.

[101] "... Amerikalılarla İngilizler tarafından Merzifon'a eslihâ getirildiği ve bunların Rum ve Ermenilere tevzî' edildiği...", BOA, Kalem-i Mahsûs, Dosya: 54, Gömlek: 2, Tarih: 1335/Za.21.

[102] DH. EUM. 6. Şb., Dosya. 37, Vesk N. 49, Tarh. 12/Ş./1336; DH. EUM. AYŞ. Dosya 9, Vesk N. 34, Tarh. 9 Nisan 35 (Ankara Vilayeti Nisan 335 Senesi b-vukuat Çetveli Sıra:44).

[103] DH. ŞFR. Dosya: 573, Vesk N: 41/1-4, Tarih: 06/K./1333.

Kanaatimizce Kör Dede'nin Rum Çeteleri ile diğer bazı çetelerle olan ilişkisinin boyutları farklıdır. Mahalli çetelerle diyalogu daha çok beslenme, barınma ve gizlenmeye yönelik iken Rum Çeteleriyle olan ilişkisi ise daha ziyade silah ve cephane tedariki noktasında önem kazanmıştır.

7- ÇETENİN SİYASAL BAĞLANTILARI

Dâhiliye Nezaretinden Ankara vilayetine gönderilen bir belgede, Encümen Raci Bey'in, on iki gün kadar bir sürede görevine hasta olduğunu beyan ederek devam etmediği vurgulanmaktadır. Yapılan tetkik ve incelemelerin akabinde Raci Bey'in bu süre zarfında hastalığını bahane ederek gizlice Çorum'a gidip geldiği ve bu havalide faaliyette bulunan Kör Dede çetesiyle münasebet içerinde olduğu anlaşılmıştır[104].

Kör Dede'nin yakalanıp öldürülmesinden hayli zaman sonra takip ve öldürülmesinde oldukça etkin rol oynamış bir Çerkez'in; Enver Paşa'nın emir erliğini yapmış Kılır İsmail'in azmettirdiği bir kişi tarafından öldürülmesi de oldukça düşündürücüdür[105]. Her ne kadar daha sonra gerçekleştirilmiş olsa da bu olay bir Kör Dede İttihat Terakki ilişkisini varlığı sorusunu akla getirmektedir.

8- KÖR DEDE'Yİ YAKALAMAK İÇİN YAPILANLAR

a. Çete Üyelerinin Tespitine Dair Uğraşlar

Kör Dede çetesinin mahiyetinin tam olarak anlaşılması ve buna göre bir çözüm yolunun bulunabilmesi maksadıyla çete üyeleri ile muhatap oldukları kişilerin açık kimlikleri istenmiştir. Kör Dede Çetesi elemanlarının kimlik bilgileri ve Rum çeteleriyle olan bağlantılarının derecesi ile şehirlerde kimlerle haberleştiği, gizlice kimlerin idare ettiği araştırılarak bilgi verilmesi ve bu konuda gerekli kanuni işlemlerin yapılma-

[104] "... Raci Bey'in encümen'e on iki gün kadar devam etmeyerek hasta olduğunu bahane ettiği ve gizlice Çorum'a gidip geldiği istihbâr kılınmıştır. Bu def'a tekrar alınan ma'lumât havalisinde icra-i şekâvet iden Kör Dede Çetesiyle muhâbere ve münâsebeti olduğunu gösteriyor...", DH. ŞFR. Dosya: 80, Vesika N: 107, Tarih: 22/Z./1335.

[105] 1926 ile 1928 tarihlerinde Çorum valisi olan Faiz Ergun döneminde Sungurlu'nun Çayan köyünde Kılır İsmail isimli ve Enver Paşanın emir erliğini yapmış kişi ... Süleyman Bey'in Kör Dede takibinde önemli gayretleri geçmiş olan bir Çerkez'i tüfek ve para vererek Sungurlu'nun Köpek deresi köyü civarında öldürtmüştür. Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s.12.

sına işaret edilmiştir[106]. Çete üyelerinin memleketleri, aile ve akrabaları ile fotoğrafları, hüner ve marifetleri, en çok nerelerde kabul gördüklerine dair bilgiler istenmiştir[107]. Kimliklerini tespiti için Çorum mutasarrıflığına sık sık başvurulmuş[108] ayrıca çarpışmalarda yaralı olarak ele geçenlerden de yararlanılmıştır[109].

b. Askeri ve İdari Hazırlıklar

Taşrada denetimi sıklaştırmak maksadıyla valilerden istatistik raporları istenilmiştir. Bu maksatla Ankara Valiliği jandarma alay kumandanlığınca düzenlenen mahalli raporları İstanbul'a göndermiştir[110]. Ankara vilayetine ait vukuat istatistik raporlarında Çorum, Mecitözü ve Sungurlu'ya ait şekavet kayıtlarına ulaşılmakla beraber kayıtlarda eşkıya isimlerinin verilmemesinden, Kör Dede çetesine dair bir bilgiye erişilememiştir[111].

Kör Dede çetesinin takip ve yakalaması maksadıyla Çorum dâhilinde teftişle görevlendiren Çorum Mutasarrıfı Süleyman Bey ve Jandarma Alay Kumandanı Rasim Bey'den gelen raporlar tetkik edilmeye başlamıştır. (EK - II) Süleyman Bey 30 Nisan 1334 (M. 30 Nisan 1918) tarihli raporunda; Kazalardaki karakol ve zabıta eksikliği başta olmak üzere ihtiyar jandarma taifesinden dem vurmaktadır[112]. Bu rapora isti-

[106] "... Kör Dede'nin rüfekâsının hüviyetlerini ve Rum Çeteleriyle olan derece-i irtibât ve münâsebetlerini ve çetelerin şehirlerde kimlerle muhâbere te'sis ve Çeteleri hafiyen kimlerin idare ve teşfik ettikleri tahkîk ettirip... haklarında kanunun muktezi muameleyi yapdırınız...", DH. ŞFR. Dosya: 82, Vesika N: 114, Tarih: 03/Ra./1336.

[107] "... Kör Dede Çetesinin şehir ve kasabalarda ve köylerde kimlerden muavenet ve muhabbet gördüğü münâsib ve muhaberede bulunduğu en ziyade hangi taraflarda mazhar-ı muavenet olunduğu ve hayyen ve meyyeten elde edilenlerle muvâfik olanların memleketleri ve taallükâtı ve san'atları vel hasıl hüviyet-i hakikiyyeleri hakkında etraflı...", DH. ŞFR. Dosya: 80, Vesika N: 193, Tarih: 02/M./1336.

[108] "... Çorum Mutasarrıflığından müsademe ve takibat neticesi tekrar soruldu ve çete müsavemet gördüğü eşhas hakkında malumat ve derdest edilenlerin nereli olduğu...", DH. ŞFR. Dosya: 569, Vesk N: 34/1-7, Tarih: 21/Te./1333.

[109] "... mecrûhlardan çetenin diğer efrâdının hüviyetleri öğrenilerek...", DH. ŞFR. , Dosya: 80, Vesk N: 156, Tarih: 27/Z./1335.

[110] "... Üç yüz otuz beş senesi Nisan mâhı zarfında alay mıntıkası dâhilinde olan vakı'a şekâvetkârâne... Fi 10 Mayıs Sene 335", DH. EUM. AYŞ. Doya: 9, Vesk N: 34, Tarh. 22 / Ş/1337.

[111] "Ankara Vilayeti Üç yüz Otuz Beş Senesi Temmuz mâhı İstatistik Cetveli, Liva Kaza: Mecitözü şekavet 1, Liva Kaza: Sungurlu, şekavet 3...", DH. EUM. AYŞ. Dosy. 19, Vesk N: 101.

[112] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

naden Çorum dâhilinde karakol yapılacak yerlerin tespit edildiği anlaşılmaktadır[113]. Ankara vilayeti dâhilinde yüz otuz yedi jandarma karakolu gerekli iken hali hazırda yetmiş dokuz karakol bulunmaktadır. Bu halde elli sekiz karakol eksikliği vardır. Bunlardan on dört tanesinin Çorum'da inşa edilmesi zaruridir[114]. Ayrıca Ankara Vilayetinde Birinci Dünya Savaşı nedeniyle birçok jandarmanın orduya alınıp yerlerine 1282 ve 1296 (M. 1866 ve 1880) doğumlu olanların verilmesi jandarmanın güç ve etkinliğini düşürmüştür. Bölgede sükûneti sağlamak için alay kadrosuna bin sekiz yüz otuz dört genç asker eklenmelidir[115].

Kör Dede'nin takibi için Ankara jandarma alayından kırk kişilik bir süvari müfrezesi ile Çerkez atlılarının da bulunduğu takip müfrezesi oluşturulmuştur[116]. Müfreze aynı zamanda Mecitözü'nde oturan belli kişilerden de destek alınmıştır[117]. Eşkıya takiplerinde Çerkezlerin tercih etmesi tesadüfü değildir. Yüz yıla yakın bir süre gerilla harbi vermiş, at, silah kullanmada uzmanlaşmış Çerkezler, İmparatorluğun en zayıf olduğu gerilla harplerindeki boşluğu başarı ile gidermişlerdir[118].

Kör Dede'yi yakalamak için mutasarrıf ve kaymakamlarında onayı ile Amasya, Tokat ve Çorum'dan tertip edilmiş birliklerin ortak hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Boyacı köyünde olduğu belirlenen

[113] "... Jandarma karakollarının inşasına lüzum görülen yerler, ... Dedesli, Arabseyfi, Poladcık Hırka-i Kebir Öyük, İskilib Kazasında Kozören, Karaviran Kara Burun İbik, Kali, Babaoğlu, Alagöz, Zeyveli, Lapa, Yerköy, Üçdam, Eski Ali Bey, Sungurlu Kazasında Alibeğli, Bektaş, Temur Şeyh, Bogazköy, ,Burdaklı Turgudlu, Osmancık Kazasının Karavirân, Dodurga, Akviran, Hacı Hamza, Mehmed Dede Tekkesi, Mecitözü Kazasında Sarı Süleyman, Karadağ, Meydan Kışla, Göge Sultan, Kargı, Kertmenin altında Kızıl Gedik Boyacı civarında Bel Pınarı (Evrâncık Belindeki Semâyi Boğazının birindedir.) Paşam Çayı, Büyük ile Kal'âcık arasında ki mevâkîde bir jandarma karakolu te'sîs ve küşâdı te'mîn ve temâdi-i inzibât ve esbâk içine farzdır...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[114] "...bu meyânda Çorum Sancağı'nda efrâdın kılleti hasebiyle henüz küşâd edilememiş on dört karakol vardır. Umûmi karakollar noksan ise elli sekizdir..." DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[115] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[116] "... Şakî Kör Dede ve çetesinin takibi ve tenkili için vilâyet jandarma alayı mürettebâtından kırk kişi jandarma süvâri müfreze tertibi ...", DH. ŞFR., Dosya: 579, Vesk N: 118, Tarih: 10/ Ma. 1334; "... Şakî merkûm her nereye giderse arkasından ayrılmayarak ta'kîb etmek ve avenesiyle beraber imhasına çalışmak üzere en güzide jandarmalardan ve Çerkez atlarından mürekkeb ve müstakil bir ta'kîb müfrezesinin teşkil ve tayin kılınmış olduğu...", DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 26, Gömlek: 4, Tarih: 02/S./1336.

[117] DH. ŞFR. Dosya: 568, Vesk N: 62-5, Tarih: 1333/Te./3.

[118] Muhittin Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkezlerin Rolü*, Ankara, 2000, s. 288.

Kör Dede'yi takip için, Amasya'dan yetmiş, Zil'den yüz piyade müfrezesinin yanında on beş kişilik bir karakol müfrezesiyle beraber ahaliden de beş atlının tedarikiyle toplam 190 kişilik kuvvetle üç koldan harekete geçilmiştir. Yozgat'tan da sekiz kişilik bir kuvvet gönderilmişti[119]. Buna rağmen sayıları yüz elliyi bulan atlı ve süvari Kör Dede eşkıyası karşısında istenilen başarıyı elde edememişlerdir. Çete'nin bu nüfusu karşısında takip müfrezesindeki neferlerin sayısını arttırma yoluna gidilmiştir. Bu maksatla Amasya'da oluşturulan yüz kişilik süvari müfrezesi daha yola çıkarılmıştır[120]. Ayrıca Samsun ve çevresinde bulunan İsa Bey süvari müfrezesi de Çorum'a nakil edilmiştir[121]. Ayrıca takip sırasında mahalli halkında göz ardı edilmemesi istenmiştir. Bu durumun hayati önem arzettiği Balıkesir örneğinden hareketle anlatılmaya çalışılmıştır. Benzer bir eşkıya olayı ile çalkalanan Balıkesir'de halk ile elbirliği yapılmış ve eşkıya kısa sürede yakalanmıştır. Ayrıca eşkıyanın yoğun olarak görüldüğü yerlerdeki firarilerden de istifade edilmesi gerektiği belirtilmiştir[122].

Olağan hız ve ciddiyetle takibe başlanması için Ankara Jandarma Alayından ehil jandarma zabıtlarından ellişer ve otuzar kişilik iki kuvvet oluşturulmuştur. Takip ile ilgili tüm giderler örtülü ödenekten karşılanacaktır[123]. Alayda hali hazırda faydalı olamayan askerlerin yerine genç ve dinamik erler alınmalıdır. Ayrıca karakol kumandanı olarak yetiştirilmek üzere 1312 ve 1315 (M. 1896 ve 1899) doğumlu yüz elli er de jandarma mektebine alınmalıdır. Bu önlemler aynı zamanda sefer-

[119] ".... Mutasarrıf ve kaymakamların da tebligât ve işhârâtını telâfi eylemek üzere Çorum'a üç zâbit kumandasında yetmiş ve Yozgad'a iki zâbit kumandasında otuz ve Kırşehri'ne iki zâbit kumandasında otuz ma'a Ankara'ya üç zâbit idâresine altmış süvari nefer ki cem'ân vazife-i me'mûriyetinin icâbâtının müdrîk on zâbit ve yüz doksan süvâri verilmesi...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[120] "...Amasya'dan gelen yetmiş, Zile'den gelen yüz piyade müfrezelerin ve on beş süvârilik müfreze ile ahaliden beş atlı ile üç koldan ..., Yozgat'tan da sekiz kişilik bir kuvvet sevk edildiği... Amasya'dan müretteb olan yüz kişilik süvari müfreze henüz çıkdığı..." DH. ŞFR. Dosy: 568, Vesk N: 48; 1-8, Tarih: 1333/Te./11.

[121] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[122] "...son zamanlarda Balıkesir'de istifade edilmiş bulunmasına binaen kuvve-i müslime ile ta'kibleriyle beraber aynı zamanda eşkıya cevelangahı olan mahallerdeki ahali-i firardan da istifade olunması lazımdır...", DH. ŞFR. Dosya: 80, Vesk N: 17, Tarih: 16/Z./1335.

[123] "...Ankara Jandarma Alayından elli ve otuz kişilik kuvvetin ifrâzıyla bunların müştereken ta'kîbâtta bulundurulması ve ta'kîbât işlerinde vilayet jandarma kumandasıyla bi'l-istişâre hareket eylemek üzere buradan ta'kîbât işlerinde mümarese sahibi bir jandarma zâbiti ile emniyet-i umumiye memurlarından birinin i'zâmı ve tahsisat-ı mestureden mablağ-ı kafiyenin irsali ...", DH. ŞFR. Dosya: 87, Vesk N: 294, Tarih: 19/Ş./1336; DH. ŞFR. Dosya: 85, Vesk N: 12, Tarih: 20/Ca./1336.; DH. EUM. 6.Şb. Dosya: 34, Gömlek: 23, Tarih: 19/C./1336.

berliğin sona ermesiyle askerlerin terhisi esnasında yaşanması muhtemel aksilikleri de önleyecektir[124].

Kör Dede'nin yakalanması için muhtemel her yola başvurulmuştur. Köylüler ile muhtarlarının malumat vermemeleri üzerine çocuk veya kendisine muhalif olan kişilerden haberler alınmıştır[125]. Çorum'da Kör Dede Çetesinin yakalanması için belli bir zaman içinde araştırmalar yaparak gerekli raporları düzenlemek maksadıyla Pir zade İbrahim Efendi görevlendirilmiştir[126]. Mahalli kimi suçluların veya ailece uzaklaştırılmış olanların, Kör Dede'nin yakalanması hususunda hükümetle iş birliği yapmak şartıyla serbest bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Öyle ki Divan-ı Harpçe affedilen Alaca'lı İzzet Bey'den Kör Dede Çetesinin imhası için hükümet adına özverili çalışması istenmiştir[127].

c. Çete'den Halk Desteğini Kesmeye Yönelik Uğraşlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle son dönemlerde oldukça geniş sahalarda faaliyet gösteren eşkıyalardan halk desteğini kesmek maksadıyla farklı yollara başvurulmuştur. Nezre bağlama ve zorunlu göç bunlardan en çok uyulanlardır. Kör Dede Çetesinin yakalanması ile ilgili olarak yukarıda bahsi geçen köy, aşiretlere nezre[128] uygulandığına

[124] "...jandarma efrâdı ve ba'dehu karakol kumandanı yetiştirmek için şimdiden 312 ila 315 tevellüdlü efrâddan yüz elli neferin ayrıca itasıyla jandarma efrâd-ı cedide mektebinin nihayet bir ay zarfında küşadı da selâmet-i memleket namına pek zarûridir. Çünkü seferberliği müta'âkib efrâdın terhisinde kuvvetlü bir zâbitânın mevcûdiyetindeki ihtiyaç ...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[125] "...aynı sabah karyede yabancı bulunan bir kıbti çocuktan alınan ma'lûmâtta ise Şakî Kör Dede ve avenesinin... Hamdi Efendi'nin karye haricindeki konağına gelüb bu hanede dahi karye hey'et-i ihtiyârisiyle ileri gelenlerin suret-i mahsusada gidüb görüştüklerini ve her birisi ayrı ayrı yemek yaptırıb götürdüklerini..." DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[126] "... Pirzade İbrahim Efedi'nin gadri vecihle Kör Dede'nin tenkili ve derdesti hususunda suret-i ciddiyede hizmet etmek ve Temmuz nihayetine kadar hıdmetinin... Çorum Mecitözü tahrire müsaade olunmak muvâfik görülmüş olmağla bu suretle tahrire müsâ'ade buyrulması...", DH. ŞFR. Dosya: 584, Vesika N: 98, Tarih: 18/Ma./1334.

[127] "...mürâca'atı bulunması üzere Şakî Kör Dede'nin ve avenesinin tenkîl ve imhası üzre hükümete mukavemet-i mahsûsada bulunmasını teklif etmiştim... "DH. ŞFR., Dosya: 579, Vesika N: 13/1-4, Tarih: 02/Ma./1334.

[128] Nezre; and, vaad, adak demektir. Halk hükümete sadakat ve itaat vaadinde bulunmuş olduklarından hilâfı hareket ahdin nakzı(sözlerini tutmamak) mahiyyetinde telâkki ve bu suretle haklarında ceza tertib olunur. Pakalın, *a.g.e.*, c II, s. 692; Geniş halk kesiminin iştirak ettiği isyanları bastırmak elebaşlarını yakalamak ahaliyi isyana teşvikten imtina ve böylece asayiş ve güvenlik tesisi sağlanmaktaydı, Tok, a.g.m., s. 210, 211.

dair elimizdeki belgelerde herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bir diğer metot olan yardım ve yataklık eden kişi, aile, aşiretlerin zorunlu olarak uzak bir diyara göç ettirilmesi hadisesine ise rastlanılmıştır. Başta çete mensupları ile aileleri olmak üzere Mecitözü'nün Koyun Ağılı ve Pınar köylerinde bazı kişiler Kör Dede'ye yardımcı olduklarından Halep'e sürgün edilmişlerdir. Bu kişilerin nakli için gerekli masrafın ise Harbiye Nezaretinden karşılandığını görmekteyiz[129].

d. Ahaliye Silah Verme

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle eşkıyanın uğrak yeri olan ulaşım ve haberleşmenin güç olduğu dağ köylerine, dönem dönem artan eşkıyalık faaliyetlerinin sona erdirilmesi maksadıyla silah verildiği rastlanılan bir uygulamadır. Bu olay söz konusu bölgelerde merkezi idarenin tesisine dair önemli bir adım olarak görülmekle birlikte aynı zamanda köylülerin kendilerini rahatsız eden eşkıyalara karşı mukavemet göstermeleri maksadını taşımaktaydı[130]. Çorum ve özellikle Mecitözü havalisinde eşkıyaya karşı ahaliye silah verildiği ve başarılı sonuçlar alındığı görülmektedir. Kertme oğlu Hasan'ın Penpeli Karyesini basması sırasında halkın silahları kullanıp eşkıyaya karşı koyması, yedisini yaralı olarak tutuklaması örneğinden anlamaktayız[131]. Bu nedenle Kör Dede'nin yakalanması için hazırlanan raporda ahaliye silah verilmesinin gerekliliğine atıf yapılmıştır[132]. Bununla beraber dağıtılan silahların

[129] "...Kör Dede ile temasda bulunarak yardım ve yataklık etmelerinden dolayı Üçüncü Ordu Kumandanlığının emriyle Haleb'e tehcir ve te'dib olunmak üzere Çorum Mutasarrıflığından bu kere Mecitözü'nün Pınar Karyesinden Hüseyin, Koyun Ağılı Karyesi Muhtarı Ahmed, ve oranın muhtarı Halil Koyun Ağılından İsmail isminde dört kişi ile Şakî Musa ve Murad Çavuş Çetesinin avenesinden Kara Çavuş Oğullarından Hüseyin nam-ı diğer Siyo'nun Anası ve kızı da buraya gönderilmeleri üzerine Harbiye Nezareti Celilesinden mesarif-i sevkiyyeleri talep edilmiştir...", DH. ŞFR. Dosya: 572, Vesk N: 27 1-4, Tarih: 1333/Ts./24.

[130] Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 32, İstanbul, 1979, s. 301, 308.

[131] "... Şakî Kertme Oğlu Hasan ve refiki diğer Hasan'ın Penbeli Karyesini basarak karyeden Molla Osman'ı hafif surette yaralamaları üzerine cânîb-i hükümetten kendilerine evvelce verilen silahla karye-i mezkûre ahalisi bil-mukâbele merkûmlardan yedisini mecrûhen derdest eyledikleri ...", DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12/Ş./1336.

[132] "...Ahâlinin silah tedâriki ve ahâliye silah tevzî' hakkındaki hususât ise muhtâc-ı teemmül ve tefekkürdür. Çünkü teşkilâtı idaresi icâbatı olarak bazı hükümâtta bütün vezâifi zabıta kurâ heye'ât-ı ihtiyâriyyesine tevdî' idilib siyasi zabıta memurlarından başka jandarma, polis gibi memur istihdâmı edilmediği halde değil ahali hatta kurâ heye'ât-ı ihtiyâriyesine bile silah taşımak hakkını bahş etmediklerine nazaran bizim gibi jandarma teşkilâtına ve icâbında müzâherât-ı askeriyyeye mesalik-i hükümâtta ahâliye silâh tevzî'ni muvâfik-ı mütâla'a görüyorum..." DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesika N: 49, Tarih: 12/Ş./1336.

toplanılamaması, denetim ve kontrolün azaldığı dönemde silahlanarak ayaklanacak birçok kişinin de ortaya çıkmasına neden olabilirdi[133].

e. Bir Çözüm Yolu Olarak Alevi Bektaşi Tekkesi'ne Müracaat

Kör Dede'nin uzun süre faaliyetlerini sürdürmesinde şüphesiz bölgedeki Aleviler başta olmak üzere diğer bazı kişi ve aşiretlerden himaye görmesi etkili olmuştur[134]. 1333 (M. 1917) tarihli telgrafta, Kör Dede'nin Mecitözü, Zile Kazaları dâhilinde dolaştığı vurgulanmış ve bunun temel sebebi olarak, Alevi aşiretlerin burada yoğunlukta olması gösterilmiştir[135].

Kör Dede'nin Çelebi Ocağına şikâyet edilerek yolsuz-düşkün[136] ilan edilmesi ve böylece bölgedeki Alevilerin desteğinin kesilmesi planlanmıştır. Bu durunda iki problem ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Çelebi ile görüşecek kişinin kim olacağı, ikincisi ise Bektaşi Dergâhının esasında iki kesime hitap ediyor olmasıdır. Bunlardan biri Bektaşiler iken, diğeri Savefi'lerin[137] şia tazyikiyle ortaya çıkmış olan Alevi Kızılbaşlardır[138]. Pir Evinde Dedebaba Alevilere hitap etmektedir. Çelebi ile Dedebaba ve diğer başlıca Alevi Babalarının arası hayli zamandan beri açıktır. Bu

[133] "...herkes silah tedâriki kaygusuna hevesine düşerek ve bazen köylere de te'mîn-i muhâfâza maksâdıyla resmen hükümetçe verilerek halkın elinde pek çok silah da bulunur. Silahların teksîri asker firârilerinin tezâyüdi şekâveti de intâc ve teksîr ediyor. Bu gidişle Anadolu'da şakâvet ocağı Rum İli halini alacak hükümetin başına büyük gaileler acaçaktır ..." DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[134] "... Merkûmun şimdiye kadar yaşayabilmiş olması şüphesiz Alevilerin ve bazı rüessânın himâyesinden ileri gelmiştir...", DH. ŞFR. Dosya: 568, Vesk N: 62 -7, Tarih: 1333/Te./3.

[135] DH. ŞFR. Dosya: 567, Vesk. N: 58/1.

[136] Alevi toplumunda suç işleme yüzünden toplum dışı bırakılma olayıdır. Fuat Bozkurt, *Toplumsal Boyutlarıyla Alevilik*, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 2005, s. 160.

[137] Şeyh Safiyüddin'in torunu Hoca Ali Anadolu'da Teke, Hamid ve Karamanoğulları gibi önemli Türk Beylikleri dâhilinde çok sayıda mürşidi vardı. 1402 yılında Yıldırım Beyazıdı Ankara'da mağlup eden Timur Erdebil Tekkesinde Hoca Ali'yi ziyaret etmiştir. Erdebil'de kimi toprakları tekkeye vakfeden Timur, Hoca Ali'den başka bir isteğinin olup olmadığını sormuştur. Hoca Anadolu'dan getirdiği 30 bin Türkmen nüfusun serbest bırakılmasını istemiştir. Timur tarafında serbest bırakılan bu Türkmenlerden bir kısmı Erdebil'de kalmışken çoğu Anadolu'daki yerlerine dönmüşlerdir., Walther Hınz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, çev. Tevfik Bıyıkoğlu, Ankara, 1992, s. 15.

[138] Bu gün kendilerini Kürt Alevi olarak tanımlayanlar Selçuklu dönemindeki Babai Alevi İsyanı sonrası Devletin dışladığı ve özellikle Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrası kıyıma uğrayan daha sonraları da Osmanlının ağır baskıları karşısında dağlık, sarp alanlarla imtiyazlı Sünni Kürt ve Zazalar arasına yerleşen inaçlarını korumayı başaran, Alevi Türkmenlerdir. Ali Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Kripto Yayınları. 51. Baskı, 2011, s. 141.

nedenle Çelebi'ye böyle bir teklifi götürmek oldukça önemlidir. Bu iş için her ne kadar Meşrutiyetin ilanından beri Rumeli ve Anadolu'daki bazı tekkeleri gezip gören Mustafa Efendi seçilmiş ise de Kırşehir Mutasarrıfı veya kâtibinin daha doğru bir seçim olacağı belirtilmiştir[139]. Çelebi ise Alevi merasimlerinde Kör Dede ile ilgili durumu açıklayarak yolsuz ve düşkün ilan edecektir. (EK - III)

Bu dönemde Dersim halkı ile Çelebi arasında şiddetli bir muhalefet bulunmaktadır. Dersimliler savaşa katılma taraftarı değillerdir. Dolayısıyla Alevilerin de savaşmalarını istememektedirler. Ancak Çorum bölgesi Alevileri savaşa katılmışlardır[140]. Bunda Çelebi'nin Dersim halkını tamamen Kürtleşmiş ve Hacı Bektaş'ı unutmuş olduğunu belirtmesinin önemi büyüktür[141].

8- ÇETE İLE MÜCADELEYİ GÜÇLEŞTİREN NEDENLER

a) Sosyal Nedenler

Çorum mebusu Dursun Yalvaç, Dahiliye Nezaretinin özellikle iki seneden beri memleketin asayişine kayıtsız kalması nedeniyle dağlarda gezen eşkıyaların köylülerin elindeki silahları aldıktan sonra saldırıya geçtiklerini ve bu yüzden askere gidenlerin gözlerinin arkada kaldığını

[139] "... Kör Dede emsâli eşkiya-yı Aleviyyenin Çelebi Ocağından düşkün veya yolsuz i'lan ettürülüp bu ... Bektaş Veli'ye evliyâ-i nisbet eden kulların birisi Pir evinde hücrenişin Dede Baba'ya ikincisi de Çelebiye mensubdur. Birincisi, bildiğiniz Bektaşilerdir. Diğerleri buralarca Alevi denilen fi'l-asıl Safeviye'nin memleketimize salıvermiş olduğu celâlî-i şî'a maraziyesinin ekdiği dalâlet ve ilhâd tohumunun bu güne kadar üreyerek şimdiki hal... bulan Kızılbaşlardır. Pir evinde Dede Baba diğer babalar ile Çelebinin arası öteden beri pek açık olmak mülasebesiyle ...", DH. ŞFR. Dosya: 572, Vesk N: 48/1-6, Tarih: 26/Ts./1333.

[140] Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s.104.

[141] "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu Alevilerden alaylar tesis ederek Doğu Cephesinde Ruslara karşı kullanmak arzusundadır. 1915 yılı yazında Rus tazyikinin giderek artmasıyla Enver Paşa Dersim aşiret reislerini Elaziz'e davet eder. Elaziz'de Kongooğlu Mehmet Enver Paşa'ya: Dersimliler Alevidir. Hacı Bektaş evlatlarından Çelebi Cemalettin Efendiye hürmetleri vardır. Şu halde emir buyrulub da mumaileyh cihada sevk ederseniz Dersimliler onunla beraber harbe iştirak ederler... Cemalettin Efendi büyük bir debdebe ile Kırşehir'den Sivas'a ulaşır. Fakat Dersimlilerin kendilerine yardımcı olamayacaklarını anlamıştır... Asırlarca evvel Hacı Bektaş-ı Veli Dersim mıntıkasında vaaz ve nasihat edici kimseler göndermişti. Bu zatların ölümüyle evlatları nedense cedlerinin yolunu tutmamış tamamen Kürt olmuşlardır. Kendi menfaatlari doğrultusunda hareket ederek Dersimlileri de yanlış yola çekmişlerdir... Rıza Zelyut, *Dersim İsyanları: Seyyit Rıza Gerçeği*, Kripto Yayınları, 10. Baskı, 2011, s. 70-77.

belirtmiştir[142]. Takiple görevli Jandarma veya müfreze, firar eden askerlerin ailelerinin ırz ve namuslarına göz dikilmekte ve böylece halkın nefretinin kazanmaktadır[143]. Bu nedenle kimi belgelerde halkın eşkıyadan ziyade, takip müfrezelerinden şikâyetçi olduğunun altı çizilmektedir[144].

Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey'in kaymakam olduğu dönemde şahit olduğu bir eşkıya takip müfrezesine dair malumatları bu konuda hemen hemen tüm gerçekleri gözler önüne sermektedir[145]. Benzer değerlendirmeler yöreye ait dönemi işleyen romanlarda da bulunmaktadır[146]. Takip müfrezesinin ahaliye eziyet ettiğine dair bir diğer belge ise İskilip takip müfrezesinin davranışlarını içermektedir[147]. Kör Dede'yi takip sırasında Alaca'nın Narlık köyünde istirahat eden Süleyman Bey'e, köylülerin aşar usulsüzlüklerinden bahsetmesi bölgede başka sıkıntıların da olduğuna işarettir[148].

Bu eziyetlere karşı halk oldukça güçlü, heybetli[149] bir karakter ola-

[142] Hatice Yıldırım, "Bir Siyaset Adamımız Dursun (YALVAÇ) Bey", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, 23-25 Kasım 2007, Çorum; Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, c. III, Çorum, 2008, s.1337,1338.

[143] TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 203.

[144] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk No: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[145] "...Bendeniz Kirmasti'de kaymakam iken eşkiyayı takibe memur olan bir müfreze gelmiş müfreze kumandanı en muhteşem binayı işgal etmişti. Haliyle eşkıya takibini bırakmış başka işlerle uğraşıyordu. ... Ahali soğukta dağlarda ovalarda eşkıya tecavüzüne maruz kalmakta hem de müfreze ve kumandanın odun kömür yapmaktadır... Kumandan kendi ısınması haricinde ayrıca ticaret maksadıyla da müfrezelerine kömür yapmakta. bazaen ahaliden kömürü zorla almakta... Oysa eşkıyayı takip öyle olmaz. Karda kışta yağmurda yaşta dağda ovada görevini yapmakla olur..." Abdülkadir Kemali Bey (Kastamonu), 4 X 1336, Pazartesi, TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 4, İçtima-i sene:1 sayfa: 515.

[146] "Köylü hükümete güvenmediğinden eşkıyadan korkuyor. Üzerine zaptiye göndersen... İstibdat devrinden kalma zaptiye eşkıyadan farksız gezdiği yeri batırıyor... Eşkıyaya cephane satması da çabası...", (Tahir,2008,363).

[147] "...(İskilip piyade ta'kîb müfreze kumandanı Yüzbaşı Salih Efendi eşkiyâ-i ta'kîb edecek yerde ahâliyi soyarak ve birinin derbent yerleri mütecâviz para celbiyle meşkûl olduğu geçen gün vefâtında üzerinde zuhur itmekle tahakkûk itmiştir.)..." , DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk No: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[148] Sabuncuoğlu, *a.g.e*, s.8,9.

[149] Eşkıyaların kitlelerin cesaretini yıkacak bir dış görünüşünü oluşturmaya çalıştıkları görülür. Tarihsel süreçte eşkıya kendisine ürkütücü bir dış görünüş vermeyi amaç edinmiştir. Giyim Kuşam silah, teçhizat ile insanların psikolojisinin etkilemeye çalışır. Zekeriya Türkmen, "XX. Yüzyıl Başlarında Batı Anadolu'da Eşkıya ile Mücadelede Osmanlı Kolluk Kuvvetlerinin Faaliyetleri: Çakırcalı Eşkıyasını Takip Harekâtı", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9 - 13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, IX. c. II, K I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 202.

rak değerlendirdiği eşkıyayı sahiplenip, türkü ve şiirle konu edip öfkesini, özlemini ifade etmiştir[150].

b) Askeri Nedenler

II. Abdülhamit döneminde ordunun modernizasyonu için Almanya ile antlaşma yapılmıştır. Almanya'dan alına mavzer silahları kara ordusuna dağıtılmıştır. Fakat eşkıya takibinde bulunanlara kapaklı olarak bilinen tophane yapımı silahlar verilmiştir Bu köhne silahlar takip sırasında çoğu kez ateş almamıştır. Ayrıca menzili eşkıya silahlarına göre oldukça kısadır. Bu nedenle çoğu asker eşkıya kurşunun hedef olmuştur. Eşkıyalar ise mavzer ve martini silahları kullanmıştır[151] Kör Dede çetesinin takibinde bulunan müfrezenin yeteri kadar cephaneye sahip olmaması ve eşkıyanın silahlarından eski silahlar kullanmasın takibi güçleştirdiği anlaşılmaktadır[152].

Daha öncede bahsedildiği üzere bölgedeki askeri personelin yetersizliği ve mevcut olanların ise işe yaramaz olmaları da önemli bir eksikliktir[153].

Kör Dede'nin faaliyet yürüttüğü mahaller çıplak yayla, ova ve dağlar olduğu için piyade tarafından takip yapılması zordur. Eşkıya atlı olduğundan kısa sürede kaçmayı başarabilmektedir. Bu maksatla daha seyyar birlikler oluşturulmalıdır. Takip sırasında halka zülüm eden askerler cezalandırılmalı ayrıca jandarmaya takipte kullanmak üzere Mavzer Tüfeği verilmelidir[154]. Çetenin nasıl yakalanacağına dair hazırlanan bir rapordan alınan bu öneriler, esasında bölgedeki askeri çıkmazın sergilenmesinde önemli bir yer edinmektedir.

[150] Mehmet Bayrak, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, Yorum Yayınları, Ankara, 1985, s.5.

[151] Türkmen, a.g.m., s. 203.

[152] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[153] Ankara Jandarma Alâyında bin üç yüz altmış piyâde jandarması bulunmak lazım iken el-yevm dört yüz yetmiş dört jandarma mevcud olub sekiz yüz seksen altı noksan jandarma piyâdesi vardır. Kadrosu mevcûdunca dört yüz yetmiş dört süvâriye mukâbil üç yüz doksan yedi süvâri - bunların yüz üç nefer-i ikmâl neferidir ki bir şeye yaramaz- mevcûddur ki bunlarda noksanı yetmiş bin neferden ibârettir Karakollara gelince bâlâda arz edildiği gibi yüz otuz yedi karakol mukâbil yetmiş dokuz karakol mevcûd olub elli sekiz karakol noksanı vardır..." DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

[154] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Vesk N: 49, Tarih: 12 / Ş. / 1336.

9- KÖR DEDE ÇETESİNİN TEMİZLENMESİ

Kör Dede Çetesi mensupları zamanla artan takipler nedeniyle daralan hareket alanlarında daha fazla gizlenemeyerek teslim olmaya başlamışlardır. Mecitözü Çorak Nahiyesinden 1301 doğumlu Ali oğlu İsmail mavzer tüfeği ve atmış yedi fişeğiyle birlikte takip müfrezesine telim olmuş ve Sivas'a gönderilmiştir[155]. Kör Dede'ye bağlı olan Kör Mansur ve Murat Mehmet ile Okan Karyeli Osman takibin artmasıyla birlikte silah bırakıp teslim olmuşlardır[156]. Bunların yanında Kara Mustafa ile Murad Çavuş beraberindeki altı adamıyla birlikte teslim olmuşlardır[157]. Turan Obalı Abidin oğlu Battal ve Abidin oğlu Zülfikar ile biraderi Aziz olmak üzere üç kişi de Kalecik dolaylarında yakalanmışlardır[158].

Kör Dede'nin yakalanması için Çorum Mutasarrıfı Süleyman Bey'in bireysel bir uğraş içine girdiği görülmektedir. Bu nedenle Çorum'u at üstünde adım adım dolaşmaya başlamıştır[159]. Bölge kaymakamları arasında koordinasyonu sağlayarak Kör Dede'nin daha evvel olduğu gibi kaçıp kurtulmasını engelleyecek tedbirler almıştır. Öte yanında Üçüncü Ordu Kumandanlığından Kör Dede'nin Sungurlu taraflarına geçtiği yaralı veya ölü ele geçirenlere bin lira mükâfat verileceği bildirilmiştir[160]. Dedesli Aşireti köylerinde olduğu anlaşılan Kör Dede'nin takibine başlanılmıştır. Bu sırada Kör Dede zaman kazanmak maksadıyla Babaoğlu Karyeli Bektaş oğlu Ali, Hüseyin oğlu Osman, Osman oğlu Mustafa ve Kadir oğlu Mahmud ile Halil oğlu Murad'ı takip müfrezesinin üzerine gönderip zaman kazanmak istemiştir. Saatlerce devam eden çatışmada bunların tamamı canlı olarak silahlarıyla birlikte teslim alınmıştır[161].

Kör Dede'nin yakalanması maksadıyla en gözde adamlarından olan Kör Mansur ile anlaşılarak Kör Dede'nin bir tuzağa düşürülmesi

[155] BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-09, BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-02; BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-08.

[156] "... Şakî Kör Dede'nin avene ve rüfekasından Kör Mansur ve Murad Mehmed ve Okan Karyeli Osman'ın dehâlet ettikleri ..."DH. ŞFR. Dosya: 575, Vesk N: 116, Tarih: 1334/Ks./13.

[157] DH. ŞFR. Dosya: 82, Vesika N: 214, Tarih: 16/Ra./1336.

[158] DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 37, Gömlek: 49, Tarih: 12/Ş./1336., "... şakî-i meşhur Kör Dede'ye rehberlik eden beş nefer asker firârisinin Kal'acık mıntıkasında derdest edildiği...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 52, Gömlek: 74, Tarih: 23/Ş./1336.

[159] Sabuncuoğlu, *a.g.e*, s. 7, 8.

[160] BDH, Klasör:2923, Dosya:518, Fihrist: 005-17.

[161] BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005-04.

planlanmıştır. Bu plana göre tutuklu Kör Mansur, Kör Dede'nin yanına gidecek ve bir şekilde kaçtığına onu inandıracaktı. Bu arada gizlice çetenin faaliyetleri ile güzergahları hakkında önceden ilgili birimlere malumatlar vererek çetenin ortadan kaldırılmasını sağlayacaktı[162]. Ancak en gözde adamlarının peyderpey yakalanması, teslim olması veya çatışmalarda ölmesinin verdiği yılgınlıkla Kör Dede İskilip'in İbik Köyü yakınlarındaki ormanlık alana çekilmiştir. Bu arada Süleyman Bey; Çorum Alaca, Mecitözü, Karadağ, Cemil Bey, Ova saray ve Köse dağı yoluyla İskilip'e ulaşmıştır. Kör Dede'nin İbik Boğazında olduğunu öğrenir. Kurtuluş için bahara doğru göbeğinin düştüğü Dersim'e gitmeyi ümit eden Kör Dede için artık ölüm yaklaşmıştır[163]. Müfreze fark edilmemek için yaya olarak boğaza varır, üç koldan kuşatır. Sabaha kadar pusuda bekler. Sabah gün doğumuyla ateş açılır. Toplamda yirmi beş kişinin öldürüldüğü çarpışmada Kör Dede, kaçış sırasında isabet eden bir kurşun nedeniyle ölü olarak ele geçirilir. Bu sırada atmış kişi olduklarını öğrendiğimiz Kör Dede Çetesinden 25'i ölü 35'i ise canlı olarak yakalanarak, Çorum'a bir alâ-i vâlâ ile getirilip saat kulesi meydanında teşhir edilmişlerdir[164].

Çorum ve havalisinde hayatın normale döndüğünü Kör Dede'nin hal'i ile takibi için farklı bölgelerden getirilmiş kişilerin, dönemin harman zamanına isabeti nedeniyle bir an evvel memleketlerine gönderilmeleri için caba sarf edilen cabadan anlayabilmekteyiz[165].

10- ÇETE TAKİBİ SIRASINDA ŞEHİD OLANLAR HAKKINDA YAPILANLAR

Kör Dede çetesinin takibi sırasında daha ziyade mülteci Çerkez askerlerinin öldürülmesi ailelerini kimi sıkıntılarla baş başa bırakmıştır.

[162] "...Kör Dede'nin rüfekâsından olub ahiren dehâlet eden Kör Mansur'ı Sivas'da nezdime celb ettim. Ve Kör Dede'yi derdest itmek üzere İsa Bey'in ma'iyyetine tayîn eyledim ve gönderdim. Merkum icabında tekrar firar idüb Kör Dede'nin yanına gidecek ve bu hile ile güya Kör Dede'yi alıverecekti...", BDH, Klasör: 2923, Dosya: 518, Fihrist: 005/16.

[163] " ... döndü can dostu Zalim Çavuşa Kışa dedi evet kışa, Düşsek Dersim yoluna, Son kez baksam dağlarına, Göbegimin düştüğü topraklara...", Salmaz (2011).

[164] Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 7, 8.

[165] "Kör Dede'nin itlâfı hasebiyle... Memleketlerine müsâ'ade buyrulması arz olunan Ali Şir ve Veli Beylerle Veli Ağa'nın vakti hulul eden umur-ı zirâiyye ve hasadiyeleri başına yetişebilmek üzere avdetlerine müsâ'ade buyrulması...", DH. ŞFR. Dosya: 590, Vesk N: 71, Tarih: 1334/T./27.

Bu ailelerin sıkıntıları en aza indirmek maksadıyla Osmanlı İmparatorluğu örtülü ödenekten kaynak aktararak ödemeler yapmıştır.

Of mültecilerinden İbrahim Efendi'nin Kör Dede tarafından öldürülmesiyle karısı, iki çocuğuyla birlikte muhtaç ve mukavemet bir halde kaldıklarından yakınmaktadır[166]. Çorum Mutasarrıflığı, mülteci oldukları için arazi ve herhangi bir geliri de olmayan ailenin mağduriyetinin giderilmesi için karsı ile çocuklarına maaş bağlanmasını istemiştir. Bu nedenle Harbiye Nezareti Muhasebe kaleminden köy ihtiyar heyeti vasıtasıyla İbrahim Efendi'nin Hatice Hanım'a verilmek üzere elli lira gönderildiği anlaşılmaktadır[167].

Kör Dede takibi sırasında yapılan çarpışmada şehit düşen jandarma Ali Onbaşı, için de aynı durum söz konusudur. Örtülü ödenekten ailesine verilmek üzere on liranın Osmanlı Bankası kanalıyla mahalli banka şubesine havale edildiğini görmekteyiz[168].

11- MÜKÂFATLANDIRMA

Kör Dede'nin öldürülmesindeki başarı ve fedakârlıklarından dolayı bazı kişiler mükâfatlandırılmışlardır. İlk olarak ordu kasasından ayrılan on bin lira valinin de tenkiliyle 300 lirasının Süleyman Bey'e diğer kısmının ise yaralılık gösteren Kaymakamlar, jandarmalara bilhassa çarpışmalarda gayret göstermiş olan Çerkez atlılarına dağıtılmıştır[169]. Vali Kamil Bey'in ordu kasasından ayrılan paradan Sungurlu kaymakamı Tahir, Mecitözü kaymakamı Mithat Beyler ve diğer silah arkadaşlarına taksimine yetkili kılınmıştır[170].

Bu maddi mükâfatın yanında ayrıca üstün gayretlerinden dolayı, Çorum mutasarrıfı Süleyman Bey'e Üçüncü; Mecitözü Kaymakamı Midhat Kemal Bey'e Dördüncü Rütbeden Mecidi ve Sungurlu Kaymakamı Tahir Bey'e ise Dördüncü Rütbeden Osmanî nişanı verilmiştir.

[166] "... Kör Dede avenesi tarafından katl ve itlaf edilen İbrahim Efendinin zevcesi Hatice'nin ita eylediği istid'a ... ailenin esasen mültecilerden olub bir gune emlak ve akarı bulunmadığı... zevcesi Hatice ile on yaşındaki oğlu Memiş ve altı yaşındaki kızı Hatice'ye birer miktar maaş...", DH. EUM. 6. Şb. Dosya: 42, Gömlek: 48, Tarih: 08/Za./1336.

[167] DH. EUM. 6.Şb. Dosya: 42, Gömlek: 48, Tarih: 08/Za./1336.

[168] DH. EUM. 6. Şb., Dosya: 34, Gömlek: 23, Tarih: 19/C./1336.

[169] Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 8.

[170] Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

(EK-IV) Ayrıca Ankara jandarma alay kumandanı, Binbaşı Rasim Efendi'ye Dördüncü Rütbeden Osmanî nişanı da verilmiştir[171].

Asker firarisi olan otuz kadar Çerkez süvarisinin Kör Dede Çetesinin takibi nedeniyle görevlendirildiği ve eğer başarılı olurlarsa jandarmaya kayıtlarının yapılarak mükâfatlandırılacakları bildirilmiştir[172]. Bu Çerkezler muhtemelen jandarmaya kaydedilmişlerdir. Takipteki askerleri teşvik için Kör Dede'nin takibinde bulunup şehit olan veya en az üç defa çarpışmaya girenlere de mükâfat olarak belli bir miktar para verileceği dile getirilmiştir[173].

SONUÇ

Osmanlı tarihinin özellikle son dönemlerinde farklı nedenlere dayalı kişi veya zümrelerin başkaldırılarına dair çokça olaya rastlanılmaktadır. Hatta bu gibi kimi girişimlerin karakterleri halk deyişlerine tema olmuşlardır. Bu esasında halk nazarında görmüş oldukları ilginin de göstergesidir aslında. Kimilerine göre bir halk kahramanı, kimilerine göre de despot olarak tabir edilen bu kişilerin; elbette kendi dönemlerinde sahip oldukları bir kimlikleri vardı. Onların bu kimlikleri dönemim şartları ile halkın talepleri dâhilinde şekillenerek bütünlük kazanmıştır. Her iki kaynaktan beslenmelerindeki oranları, tarihin belli bir hızla yol aldığı zaman şeridindeki izlerinin farkındalık durumlarını belirlemiştir. Bu noktada Kör Dede'nin farkındalığına dair rastladığımız izlerin, olay kahramanının yanında dönem insanlarının hayat, inanç özellikleri ile İmparatorluğun mali, askeri ve siyasi çıkmazlarına dair pek çok bilgiyi barındırdığı görülmektedir.

Yaygın kanaate göre Dersim havalisinden gelerek Çorum, Mecitözü bölgesine yerleşen Kör Dede'nin eşkıyalığı sebep ve sonuçları itibarıyla oldukça önemli ayrıntıları barındırmaktadır. Bu hareketin en

[171] "... Ankara Jandarma Alayı Kumandanı Binbaşı Rasim Efendi'nin te'min-i inzibât ve Kör Dede Çetesinin emr-i istis'âlinde sebk iden hizmeti fedâkaranesine mebni dördüncü mertebeden bir kıt'a Osmanî nişânıyla taltîfi zımmında tanzim kılınan iki nüsha irade-i seniyye..." DUİT, Dosya: 65, Vesika N: 47, Tarih: 29/Z./1336.

[172] DH. EUM.6.Şb. Dosya: 42, Gömlek: 10, Tarih: 2 Ağustos 1334., DH. ŞFR. Dosya: 591, Vesk N: 106-1,2, Tarih: 07/A./1334.

[173] "... ve üç def'a müsâdemede bulunduğu 17 Mart sene 334 tarihli ve... numrolu tahriratla arz edilen Nuri Çavuş'un dahi hidmet-i vaka'asına mükâfâten on lira itası..." DH. EUM. 6.Şb. Dosya: 34, Gömlek: 23, Tarih: 19/C./1336.

önemli özelliği sosyo-ekonomik temelli olarak başlayıp daha sonraları kültürel ve dini bir maiyete bürünmüş olmasıdır. Belki de bu nedenle Çorum, Yozgat, Tokat ve Amasya dolaylarında ortaya çıkmış harekete son verilmesi oldukça uzun bir çabayla mümkün olabilmiştir. İmparatorluğun tüm sıkıntılara rağmen meselenin hali için her yola başvurduğu görülmektedir. Askeri, mali ve idari kimi düzenlemelerle sorunun üzerine gidilmiş ve nihayet Kör Dede başta olmak üzere birçok çete üyesinin öldürülmesiyle, Anadolu'da bir isyan hareketi daha sona erdirilmiştir. Tüm bunların ötesinde Kör Dede'nin eşkıyalığı olayının her safhasında rastladığımız ve kanaatimizce de oldukça önemli olan bir ayrıntı göze çarpmaktadır. Söz konusu ayrıntı Anadolu halkının kültürel zenginliğinin de bir yansımasıdır. Öyle ki İmparatorluktan milli bir devlete geçişin kaçınılmaz olduğu bu dönemde dahi, bir yazarımızın[174] tabiriyle Anadolu kendine özgü hayatını yaşamaya devam etmiştir.

KAYNAKLAR

a) Arşiv Kaynakları

BOA. DÂHİLİYE ŞİFRE KALEM (DH. ŞFR.)

579/118, 567/36, 575/116, 568/62, 1-3, 567/58, 1-5, 568/ 62, 579/15, 579/14, 1-4, 569/34, 1-7, 568/48, 568/62, 5, 87/294, 584/98, 579/13, 1-4, 80/17, 85/12, 82/114, 80/193, 80/156, 568/62-7, 572/48,1-6, 80/107, 590/71, 575/116, 82/214, 572/27, 1-4, 591/106, 1,2, 573/41, 1-4,

BOA, DÂHİLİYE NEZARETİ KALEM-İ MAHSÛS (DH-KMS.)

54/2,

BOA DÂHİLİYE NEZARETİ EMNİYET-İ UMUMİYE MÜDÜRİYETİ ASAYİŞ KALEMİ (DH. EUM. AYŞ.)

9/34, 66/13, 9/34, 19/101,

BOA. DÂHİLİYE EMNİYET-İ UMUMİYE, 6. ŞUBE (DH. EUM.)

42/10, 52/21-A, 42/48, 34/23, 37/49, 52/74, 26/4,

[174] Abidin Dino, *Kızılbaş Günlerim*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 22, 23.

BOA. DOSYA USULÜ İRADELER TASNİFİ (DUİT.)

65/42, 65/47,

Gn. Kur. ATASE BİRİNCİ DÜNYA HARBİ KATALOĞU (BDH.)

2923/518-005-07; 2923/518-005-04; 2923/518-005-05
2923/518-005-02; 2923/518-005-24; 2889/365-001-90
2923/518-005-01; 2889/365-001-87; 2923/518-005-18
2923/518-005-15; 2923/518-005-09; 2923/518-005-08
2923/518-005-17; 2923/518-005/16

b) Basılı Yayınlar

Akbıyık, Yaşar, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Çorum", *Türk Yurdu*, c. 17, s. 122, Evren Yayınları Ankara, 1997, ss 59-62.

Aktüre, Sevgi, *XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl Başlarında Çorum Tarihi*, V. Hitit Fest. Komitesi. Çorum, Tarihsiz.

Altındal, Bekir, "Cahit Külebi'nin Penceresinden Zile", *Aramızdan Ayrılışının Onuncu Yılında Cahit Külebi Paneli*, Zile, 2006.

Balcıoğlu, Mustafa, "Milli Mücadele Sırasında Merkezi Anadolu'da Asayişi Sağlamak İçin Oluşturulan Milis Kuruluşlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, c. 2, s. 6, Ankara, 1990, ss 261-274.

———— "Milli Mücadele Sırasında Merkezi Anadolu'da Amele Taburlarının Kuruluşu", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, s. 51, İstanbul, 1991, ss.46-48.

———— "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)*, s. 4, Ankara, 1993, ss.91-97.

Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devletin Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Başgöz, İlhan - Wilson Howard, *Türkiye Cumhuriyetinde Milli Eğitim ve Atatürk*, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1969.

Bayrak, Mehmet, *Eşkıyalık ve Eşkıya Türküleri*, Yorum Yayınları, Ankara, 1985.

Beşikçi, İsmail, *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, E Yayınları, İstanbul, 1969.

Bezci, Bünyamin, "İsyanın Sosyo-Politik Tarihselliği: Eşkıyalar, Partizanlar ve Teröristler", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, c. II, n. 7, Ankara, 2006, ss. 99-110.

Boran, Behice, *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1945.

Bozkurt, Fuat, *Toplumsal Boyutlarıyla Alevilik*, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 2005.

Çankaya, Necati, *İrticai Olaylar ve İç İsyanlar*, İstanbul, 2003.

Ertan, Ayfer, *Milli Mücadele Döneminde Çorum ve Çevresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2008.

Güler, Yusuf, *Ankara Vilâyeti'nde İdari Yapının, Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Olan Etkileri 1880-1919*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007.

Gündoğdu, Abdullah, "Çorum'da Bir Türkmen Aşireti: Dedesli", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s 3, Ankara, 1992, ss.211-223.

Habiçoğlu, Bedri, *Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul, 1993.

Hınz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev. Tevfik Bıyıkoğlu, Ankara, 1992.

Hobsbawm, Eric J., *Sosyal İsyancılar*, Yöntem Yay. İstanbul, 1973.

———— *Eşkıyalar*, çev. Orhan Akalın - Necdet Hasgül, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997.

İlgürel Mücteba, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Ord. Prof İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, s. 32, İstanbul, 1979, ss. 301-318.

İlter, Fügen, *Bir Anadolu Kenti: İskilip*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

İskender, Pelin, "Kafkasya Göçlerinin Çorum'a İskânı 1865-1895", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum*, (haz. M.M. Söylemez, M. Okumuş, İ.Yiğit) Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, c III, Çorum, 2008, ss.1561-1573.

Karamuk, Hayri, "Çorum'da Yağmursuzluk ve Halktaki Ananeler", *Çorumlu*, c. II, Çorum, 2009.

Tahir, Kemal, *Köyün Kamburu*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

———— *Yedi Çınar Yaylası*, İthaki Yayınları, 8 Basım, İstanbul, 2008.

Korkmaz, Şerif, "Çorumda Nüfus ve Göç Hareketleri" *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu*, Çorum, 2004.

Köstekçioğlu, Süleyman, "Çorum Adı Üzerinde İncelemeler I", *Çorumlu*, C. I, Çorum Belediyesi Yayınları, Çorum, 2009.

Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik Bektaşilik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul, 2009.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c I, (ed. E. İhsanoğlu), Feza Gazetecilik, İstanbul, 1999.

Önder, Ali Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Kripto Yayınları, 51. Baskı. 2011.

Öz, Mehmet, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı*, Isparta, 2010, ss. 226-233.

Öztürk, Sedar, "Eşkıyalar, Kabadayılar, Külhan Beyleri ve Silah Toplama", *Bilgi ve Bellek*, s V, İstanbul, 2006, ss. 136-159.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1971.

Sabuncuoğlu, M.İhsan, *Çorum Tarihine Dair Derlemelerim, Maarif Hayatımız*, c II, (haz. A. Ozulu; İ.Yiğit), Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum, 2010.

Söylemez, Mahfuz, "Ankara Vilâyet salnamelerine Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Çorum", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c 6, s 12, Çorum, 2007, ss.7-40.

Şahin, Gürsoy, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Afyonkarahisar'da Eşkıyalık Hareketleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c IV, s 2, Afyon, 2003, ss.75-88.

Şahin, İlhan, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul, 1993.

Tok, Özen, "XVIII. Yüzyılda Çorum ve Çevresinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Nezre Bağlama", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Çorum, 2008.

Tombuş, Nezmi, "Çorum'da Âşar Vergisi", *Çorumlu*, c. I, Çorum, 2009.

Türkmen, Zekeriya, "XX. Yüzyıl Başlarında Batı Anadolu'da Eşkıya İle Mücadelede Osmanlı Kolluk Kuvvetlerinin Faaliyetleri: Çakırcalı Eşkıyasını Takip Harekâtı", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9 - 13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, IX. c. II, k. I,Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, ss.197-223.

Uluçay, M. Çağatay, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.

Uzun, Efkan, "Osmanlı Örneklemi Üzerinden Sosyal Eşkıyalığa Bir Bakış", *Türkiye Sosyal Araştırmalar*, y. 10, s 3, Ankara, 2006, ss.31-45.

Ünal, Muhittin, *Kurtuluş Savaşında Çerkezlerin Rolü*, Ankara, 2000.

Ünlü, Mucize, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", *History Studies International Journal of History*,Volume 2/2, 2010, ss.305-320.

Yıldırım, Hatice, "Bir Siyaset Adamımız Dursun (YALVAÇ) Bey", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, 23-25 Kasım 2007, Çorum; Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, c. III, Çorum, 2008.

Yılmaz, Orhan, *Zile İsyanı*, Ankara, 2005.

———— *İrticai Olaylar ve İç İsyanlar*, İstanbul, 2008.

Zelyut, Rıza, *Dersim İsyanları: Seyyit Rıza Gerçeği*, Kripto Yayınları, 10. Baskı, 2011.

c- Meclis Zabıt Tutanakları

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 4, İçtima-i sene:1 s. 515.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, Cilt: 1 Celse: 3, İçtima-i Sene: 1, s, 233.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. II, s. 203.

d- Mülâkatlar

Şakir Ercan, (Çorum-Aştağul)

Salim Tıraş, (Ankara-Mamak)

İsmail Aygün, (Çorum-İskilip)

e- İnternet Kaynakları

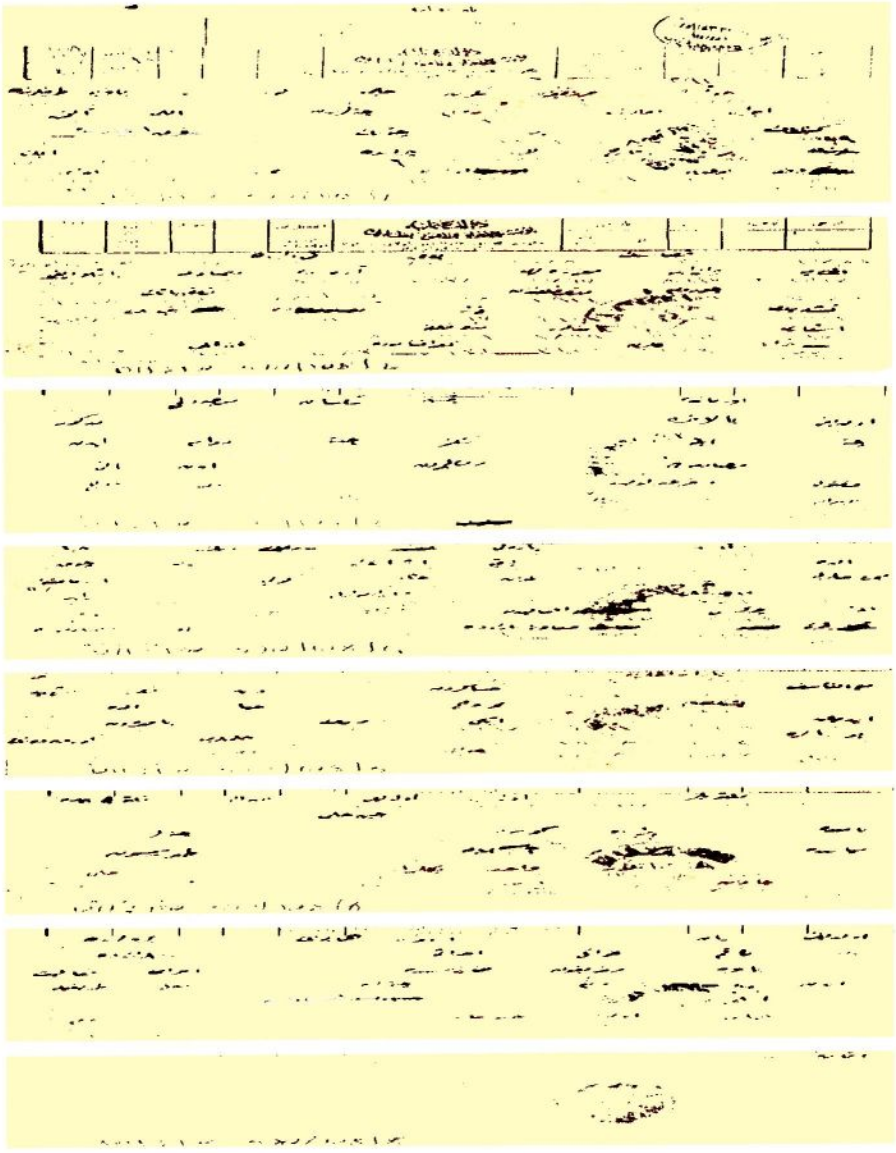
Bektaşoğlu/Belkaraağaç Köyü, http://www.bektaşoglukoyu.net (Erişim Tarihi: 11Eylül 2011)

http:// www.cemilbey.liyiz.biz/(Erişim Tarihi: 05 Ekim 2011)

http://ibikkoyu.awardspace.; www.alacalilardernegi.tr.99 (Erişim Tarihi: 1Eylül 2011).

www.antoloji.com/kor-dede-destani-siiri (Erişim Tarihi:1 Haziran 2011)

EK - I



EK - I

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 1, TARİH: 1333/ T.S./ 07
Dahîliye Şifre, Ankara, Numro: 1370, Aded:115

Havza, Merzifon ve Gümüş-Hacıköy ve Bafra taraflarında icrâ-i fa'liyet eden Rum Çetelerinden elli altmış kişilik bir çetenin içlerinde bir kaç Laz ve Çerkezin de bulunduğu ilk defâ olmak üzere Mecit-özü

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 2, TARİH: 1333/ T.S./ 07

Kazâsının ba'zı karyelerinde görülmesi üzerine Nizâmiye ve Jandarma müfrezesinin arasında müsâdeme başladığı Çorum Mutâsarrıflığından bildirildiğinden ta'kîbâtın teşrîdi ve müsâdeme netîcesinin iş'ârı mezkûr mutâsarrıflığa tebliğ kılınmışdı. Cevâben gelen telgrâfnâmede Fındıklı

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 3, TARİH: 1333/ T.S./ 07

ormanında yetmiş seksen mevcûdlu olduğu bil'ahîre anlaşılan mezkûr çete ile sekiz sa'at devam eden müsâdemeden Rumlardan on altı maktûl vuku' bulub bir kaç hayvan ile biri bil'ahîre

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 4, TARİH: 1333/ T.S./ 07

vefât iden yaralı Rum'un hayyen elde edildiği ve bekâyâ eşirrânın bir çok mecrûhlarla Gümüşhacıköy istikâmetine kaçtukları Jandarmalarla beraber Laz ve Çerkez ahâlîden mürekkeb tertîb edilmiş bir kuvve-i müsâvenenin de bu müsâdemede

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 5, TARİH: 1333/ T.S./ 07

yararlılıkları görüldüğü ve maa-l-esef askerden dört nefer şehîd ve beşinin mecrûh düştüğü ve hayyen elde edilmiş iki Rum'un Bafra'dan buralara kadar gelmeleri Kör Dede'nin çeteleri reisine göndermiş

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 6, TARİH: 1333/ T.S./ 07

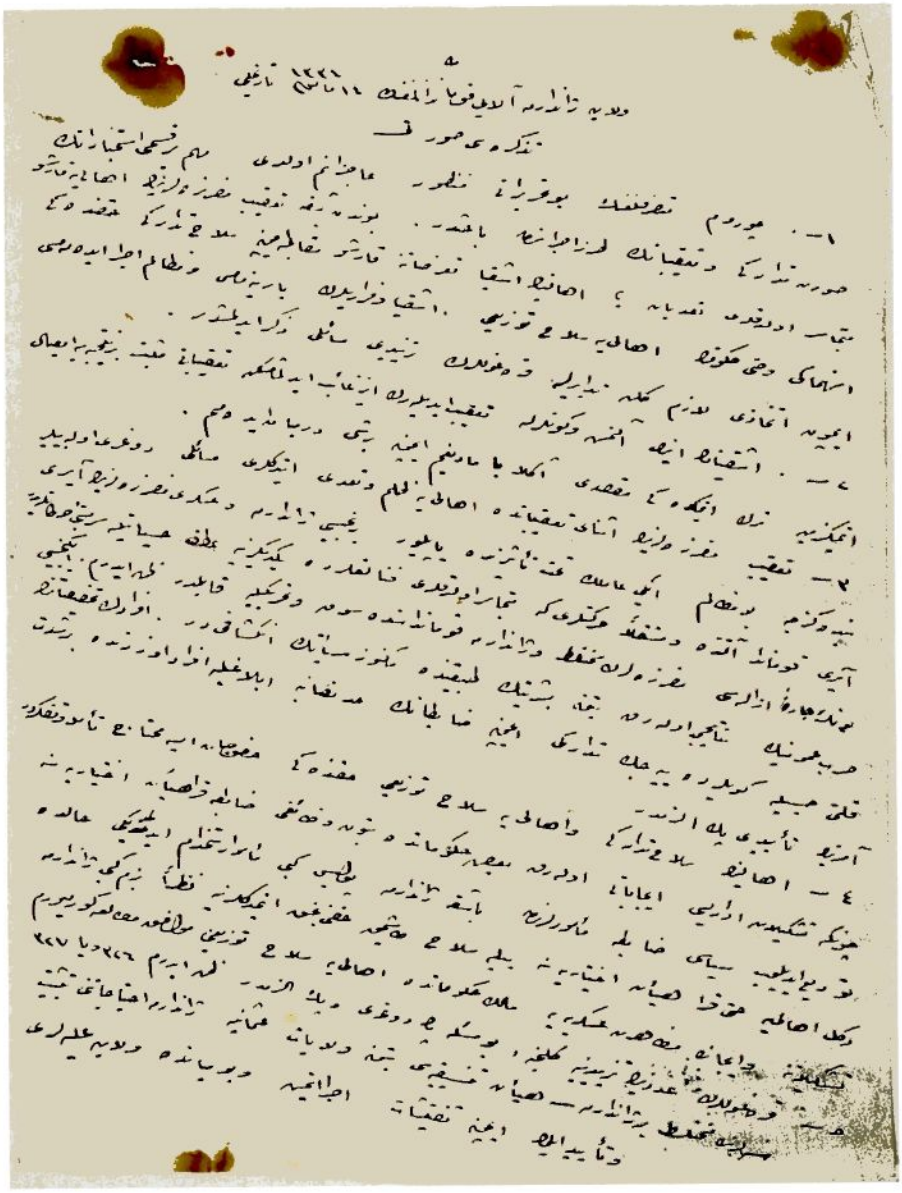
mektuplar üzerine olduğunu ve son mektubunda tahminen geçen Ağustos nihâyetinde Cin Ali namında bir Kürd getirdiği ve çeteler meyânında Çerkez Arslan ve Tursun ve Laz Vahîd Beylerle Ali Çavuş namlarında dört şahsında mevcûd

DOSYA NO: 570, VESİKA NO: 108 / 7, TARİH: 1333/ T.S./ 07

olduğunu beyân ettikleri ve Ordu-yu Hümayûnun gerilerinde bir takım gavâil ihdâsı maksâdıyla Rusların da Bafra ve Merzifon havâlisinde el-yevm icrâ-i fa'liyet eden Rum ve sâir çetelere sâhil tarîkiyle esliha ve saîre göndermekde ve ifsâdâtda bulunmakda oldukları ber-hayât olub hastahâneye yatırılan bir Rum ifâdesinden anlaşıldığı iş'âr olunmağla arz-ı keyfiyet olunur.

Fi: 7 Teşrîn-i Sanî Sene 333
Valî Vekili.

EK - II



EK - II

Vilâyet Jandarma Alayı Kumandanlığının 14 Mayıs Sene 1334 Tarihli Tezkeresi Sureti

1- Çorum Mutasârrıflığı'nın bu tahrîrâtı manzûr-ı âcizânem oldu. Mühim bir kısmı istihbârâtın sûret-i tedâriki ve ta'kîbâtın tarz-ı icrâ'sından bahisdir. Bundan başka ta'kîb müfrezelerinin ahâlîye karşı mütecâsir oldukları ta'adiyyât ahâlînin eşkiyâ ta'arruzâtına karşu mukâbele için silâh tedâriki hakkındaki istihmâki ve hattâ hükûmetin ahâlîye silah tevzî'i eşkiyâ ve firârîlerin barınamaması ve mezâlim icrâ edememesi için ittihâzı lâzım gelen tedâbirle karakolların tezyîdi mesâili zikr edilmişdir.

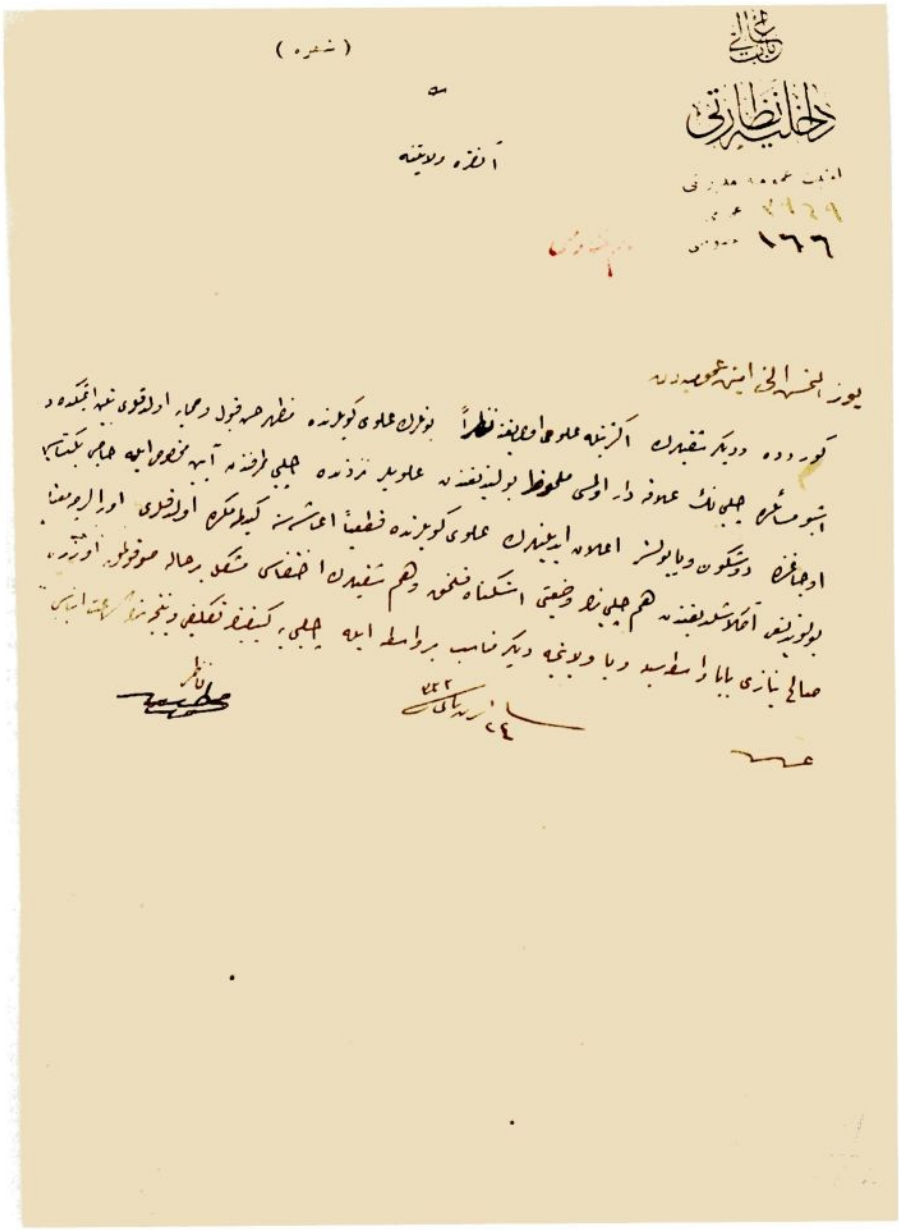
2- Eşkiyânın izi alınmış ve günlerle ta'kîb edilerek iz gâib edilmemişken ta'kibâtı müsbet bir neticeye îsâl itmeksizin terk itmekdeki maksâdı anlayamadığım için bir şey dermeyân idemem.

3- Ta'kîb müfrezelerinin esnâ-i ta'kîbâtda ahâlîye zulm ve ta'addî itdikleri mesâili doğru olabilir. Bendenizce bu mezâlim iki âmilin taht-ı te'sîrinde yapılıyor. Birincisi jandarma ve askeri müfrezelerinin ayrı ayrı kumanda altında ve müstâkilen hareketleri ki mütecâsir oldukları fenâlıklarda yek diğerlerine atf-ı hissiyât ile serbesti-i harekâtlarıdır. Bunun çâre-i izâlesi müfrezelerin muhtelit ve jandarma kumandasında sevk ve tahrîkiyle kâbildir zann iderim. İkincisi harb-i umûmînin netâyici olarak bütün beşeriyetin tab'iyetinde meknûz seyyiâtın inkişâfıdır. Efrâdın tahsîsâtının kılleti hasebiyle köylerde yiyecek tedâriki için zâbitânın hadd-i nisâbına iblâğıyla efrâd üzerinde bir şiddet-i âmirinin te'yîdi pek elzemdir.

4- Ahâlînin silah tedâriki ve ahâliye silah tevzî'i hakkındaki husûsât ise muhtâc-ı te'emmül ve tefekkürdür. Çünkü teşkilât-ı idârîsi îcâbatı olarak bazı hükûmâtda bütün vezâifi zabıta kurâ hey'ât-ı ihtiyâriyyesine tevdî' idilüb siyasî zâbıta memûrlarından başka jandarma, polis gibi memûr istihdâm edilmediği halde değil ahâlîye hattâ kurâ hey'ât-ı ihtiyâriyesine bile silah taşımak hakkını bahş itmediklerine nazâran bizim gibi jandarma teşkîlâtına ve îcâbında müzâheret-i askeriyyeye mâlik hükûmâtda ahâliye silâh tevzî'ini muvâfık mütâla'a görüyorum.

5- Karakolların adedinin tezyîdine gelinçe bu mesele pek doğru ve pek elzemdir zann iderim. 326 veya 327 senelerinde muhtelif bir jandarma hey'ât-ı tensîkiyesi bütün vilâyât-ı Osmâniye jandarma ihtiyâcâtını tesbît ve te'yîd eylemek için teftîşât icra etmiş ve bu meyânda vilâyet-i alîyyeleri

EK - III



EK - III

BAB-I ÂLİ
DÂHİLİYE NEZÂRETİ
EMNİYET-İ UMUMİYYE MÜDÜRİYETİ
UMUM: 3969 HUSUSİ: 166
ANKARA VİLÂYETİNE

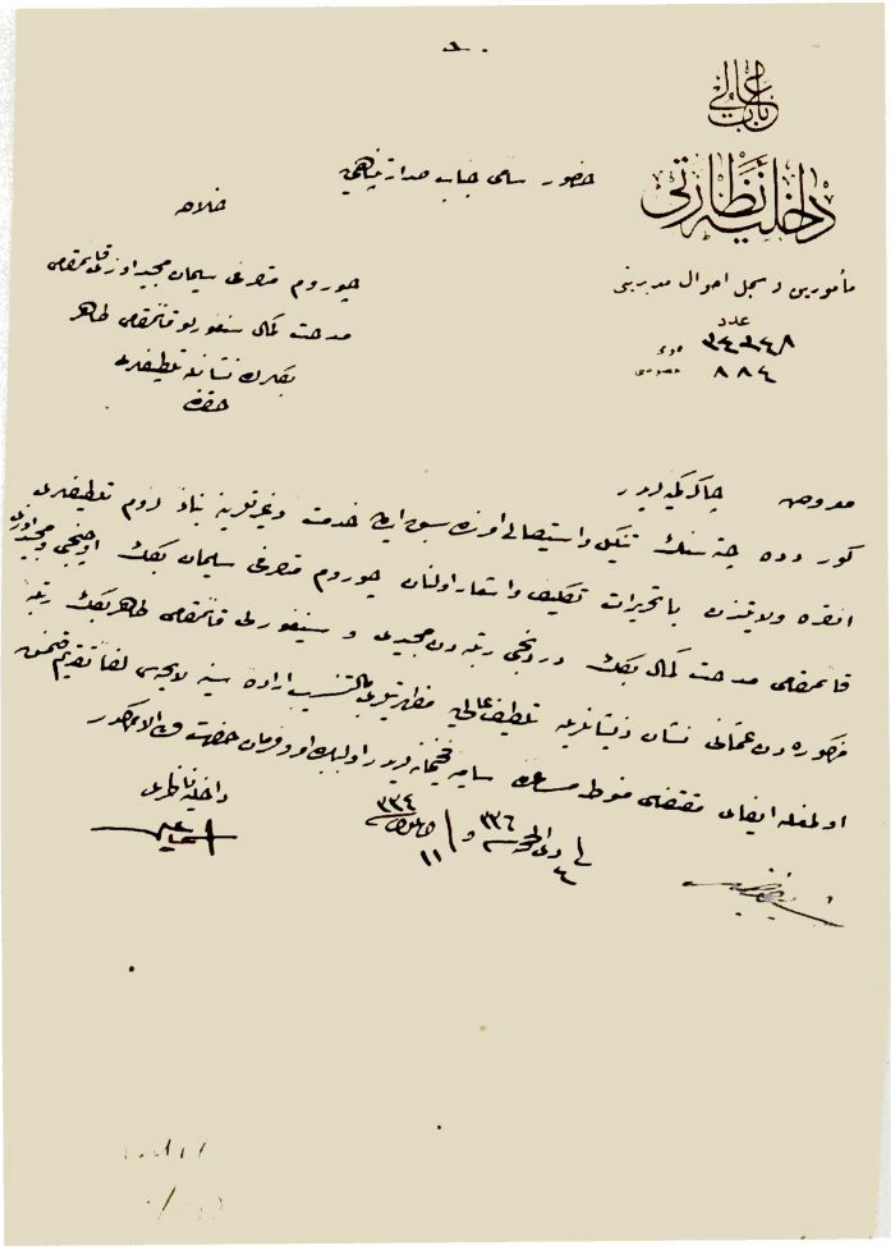
Yüz altmış altı Emniyet-i Umûmiyyeden;

Kör Dede ve diğer eşkiyâların ekseriyetle alevî olduğuna nazarân bunların alevi köylerinde mazhar-ı hüsn-i kabûl ve himâye oldukları tebeyyün etmektedir. İş bu mesâilde Çelebi'nin alâkadâr olması melhûz bulunduğundan Alevîler nezdinde Çelebi tarafından Âyin-i mahsûs ile Hacı Bektaş Ocağında düşkün veya yolsuz i'lân edilenlerden Alevî Köylerinde kâttiyyen i'âşesine gidilmemekde oldukları oralarca mu'tâd bulunduğu anlaşıldığından hem Çelebi'nin vaz'iyeti istiknâh kılınmak ve hem şakîlerin ihtizâsı müşkül bir hâle sokulmak üzere Sâlih Niyazi Baba vasıtasıyla veya vilâyetce diğer münâsib bir vâsıta ile Çelebi'ye keyfiyetin teklîfi ve netîcesinin sür'at-i inbâsı.

Fi: 24 Teşrîn-i Sânî Sene 333

Nazır.

EK - IV



دولت علیه
دائرهٔ نظارتی

مأمورین دوسیهٔ احوال مدنیه
عدد
۲۲۲۲۸ ورود
۸۸۶ صدور

حضور سامی جناب صدارتپناهی

فحواسی

مرحوم متوفی سلیمان مجید اوغلی قاسم افندی
مدت مدیدهٔ مدیدهٔ طاهر
بقدر ثانی تطیفده
وفات

معروضه عبادکلیدر.

کور ودده جنت مکان تکیه واستیصالی اوزن سوزایچ مدت وغیرتیه باد روم تطیفده
انقده ولدینده باتحریرات تکلیف واتمام اولنان مرحوم متوفی سلیمان بکك ایچی وجیه اوزه
قاسم افندی مدت مدیدهٔ مدیدهٔ طاهر بکك ده وجی رتبه دن مجید و سنه ورلی قاسم افندی طاهر بکك رتبه
مذکوره دن عماق نشان ویانلرینه تطیف عالیلری مقارنتیله مکتسب اراده سنیه بویورلمسی لفاتقدیم قیمتلو
اولمغله اقتضای مقتضی موجب مساعی سامیه فخیمانه دیر اولدیغی اولوجهان عرض ومحضر
اولنمشدر. ۱۱ ربیع الاخر سنه ۱۳۲۶ / ۲۲۴

داخلیه ناظری
[illegible]

EK - IV

BAB-I ALÎ
DÂHİLİYE NEZÂRETİ
ME'MÛRÎN VE SİCİL-İ AHVÂL MÜDÜRİYETİ
HUZÛR-I SÂMÎ CÂNÎB-İ SÂDARET PENÂHİ'YE
ADED: UMÛMÎ: 34348 HUSÛSİ: 884
İRADE-İ SENİYYE

HÜLÂSA: Çorum Mutâsarrıfı Süleyman, Mecitözü kaim-makamı Midhat Kemal Sungurlu kaim-makamı Tahir Beylerin Nişânla Taltîfleri Hakkında.

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir;

Kör Dede Çetesi'nin tenkîl ve istîsâli üzere sebk iden hizmet ve gayretlerine binâen lüzum-ı taltîfleri Ankara vilâyetinden ba-tâhrîrât teklif ve iş'âr olunan Çorum Mutâsarrıfı Süleyman Bey'in üçüncü ve Mecitözü kaim-makamı Midhat Kemal Bey'in dördüncü rütbeden Mecîdî ve Sungurlu kaim-makamı Tahir Bey'in rütbe-i mezkûreden Osmanî nişân ve nişâneleriyle taltîf-i âliye mazhariyyetleri müttenâsib irâde-i seniyye lâhiyası leffen takdim kılınmış olmağla ifâ-i muktezâsı menût-ı müsade-i samiye-i fehimâneleridir ol bab da emr-u fermân hazret-i veliyyü'l- emrindir.

Fi: 4 Zilhicce Sene 336 ve Fi: 11 Eylül Sene 334

Dâhiliye Nazırı.

ARVAD: DOĞU AKDENİZ'DE BİR OSMANLI ADASI VE I. DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ FONKSİYONLARI

Ü. GÜLSÜM POLAT*

Giriş

İsminin yazılışı Osmanlıca [ارواد] biçiminde olmakla birlikte Latin harfleri ile okunuşunda Arvad yahut Ervad ismi kullanılan, İngilizce belgelerde ve kaynaklarda ise çoğunlukla *"Ruad"* bazen de *"Arwad"* isminin kullanıldığı görülen bu ada[1] Fransızca belge ve kaynaklarda ise *"Rouad"* şeklinde zikredilmektedir. Arvad Suriye'nin Tartus sahillerine sadece 3 km uzaklıkta, tarıma elverişli arazisi bulunmayan küçük bir adadır.

İlk kez İ.Ö. 2000'lerin başında Fenikelilerin yerleştiği ada bu dönemde ticari bir üs olarak önemli işlev gördü[2]. Arvad Adası Roma hakimiyetine Büyük İskender tarafından mühim bir kuşatmaya maruz kalmadan geçti[3].

Arvad Adası ilki 1097'de gerçekleştirilen Haçlı seferleri esnasında Haçlıların eline geçti. Memlûklu Sultanı Halil'in Suriye bölgesini Haçlılardan temizlemek için giriştiği mücadele sürecinde birçok Haçlı merkezi Memlûkler tarafından ele geçirilmişti. Başta Akka'nın Mayıs 1291'de ele geçirilmesi, eş zamanlı olarak bölgenin en önemli şehirlerinden Sûr'un ve peşi sıra Dımaşk'ın fethedilmesi Haçlıların hâkimiyet alanını oldukça daraltmıştı. Diğer taraftan Suriye bölgesindeki fetihler ve teslim alınan şehirler bunlarla da sınırlı kalmadı. Temmuz 1291'de Sayda, Beyrut, Aslis ve Antartus, Memlûkler tarafından ele geçirildi. Bundan sonra Haçlıların elinde Arvad Adası'ndan başka bir yer kalmadı. Arvad'a kaçan ve çoğunluğu Templier şövalyeleri denilen gruba mensup Haçlılar için ada, bir sığınak ve askeri üs haline gelmişti. Haç-

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, e-mail: gulsumpolat26@gmail.com

[1] Bu çalışmanın tamamında Arvad ismi kullanılacaktır.

[2] "Arvad Adası", *Ana Britannica*, C.II, İstanbul 1992, s. 367.

[3] Warwick Ball, *Rome in the East, The Transformation of an Empire*, London 2000, s. 172.

lılar zaman zaman Trablus sahillerine çıkarak saldırılar yapıyorlardı. Bunun üzerine Memlûkler adayı ele geçirmek için harekete geçti. Trablus naibi Seyfeddin Esendemir el-Gürcî, Memlûk sultanı tarafından adanın ele geçirilmesi ile görevlendirildi. Mısır'dan gönderilen Memlûk gemileri 1302 yılında adaya bir baskınla ulaştılar ve şiddetli vuruşmaların ardından adayı ele geçirdiler. Bundan sonra adayı terk eden Templier şövalyeleri önce Kıbrıs'a oradan da Rodos'a gittiler[4].

A. Osmanlı Yönetiminde Arvad Adası'nın Durumu

Arvad Adası Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mercidabık Zaferi'nden sonra, yani Memlûklerin hâkimiyetine son verilmesinin ardından Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı[5]. 1865 Vilayet Nizamnamesi'nin çıkarılmasından evvel vilayet merkezi Sayda'ya bağlı olan Trablusşam Sancağı'na tabî olan Arvad Adası'na da 1267 (1851)'de *"sair mahallerde olduğu misüllü"* meclis teşkil edilmesi düşünülmüştü. Bunun üzerine ahaliden kabul gören bir kişinin müdür seçilmesi ve azalarının da kur'a ile belirlenmesi hususu mahalline yazıldı. Böylece ada ahalisinden ve dirayetli bir kişi olduğu belirtilen Mehmed Ağa ahaliden gelen talep doğrultusunda meclis başkanlığına getirildi. Yapılan kur'a ile dört Müslüman ve bir Hıristiyan da azalığa seçildi[6].

Adanın fiziksel vaziyeti hakkında çeşitli vesilelerle adaya gelen ziyaretçilerin yazdıkları eserler fikir vermektedir. Merkezi idareye karşı isyan eden Kavalalı Mehmed Paşa'nın ileri harekâta geçmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne yardım amacıyla Kavalalı'nın ordusunu durdurmak üzere gelen İngiliz donanması amirallerinden Sir Robert Stopford bu harekâttan sonra yazdığı hatıralarında Arvad Adası hakkında bazı bilgiler de vermektedir. 1842 yılında Arvad Adası'nda yaklaşık 1500 kişinin yaşadığını belirten Stopford, savaşın korkusuyla buraya gelen kişilerle birlikte nüfusun dört kat arttığını belirtmektedir. Ayrıca adanın bir deniz kıran ve birkaç batarya ile çevrili olduğu ancak bunların sökülmüş, yıkılmak üzere olduğundan söz etmektedir[7]. 1842'den 1850 arasındaki

[4] Ali Aktan, "Memlûk- Haçlı Münasebetleri", *Belleten*, C. LXIII, S. 237, TTK Yay., Ankara 1999, s. 437-440. Arvad'ın Templer Şovalyeleri tarafından ele geçirilişi ve Müslümanlar tarafından geri alınışı hakkında bkz: Alain Demurger, *The Last Templer*, London 2009, s. 95-110.

[5] Ersin Gülsoy, "Sayda- Osmanlı Yönetimi", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 209-210.

[6] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (Bundan sonra BOA), İ.MVL, 214/7036.

[7] Robert Stopford, *Narrative of the Late Expedition to Syria*, Vol. 1, London 1882, s. 85.

dönemi kapsayan Doğu seyahati esnasında Arvad Adası'nı da görme imkanı bulan Neale Arvad adasını İngiltere'nin güneyindeki Gosport kasabasına benzetmektedir. Bununla birlikte 4000 kişinin yaşadığını belirttiği adanın tarıma elverişli *"bir karış araziye ve susuzluklarını giderecek su kaynağına"* sahip olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte adada en dikkat çekici yapının ustalıkla inşa edilmiş su sarnıcı olduğuna değinmektedir[8].

Arvad Adası'nın ahalisinin Osmanlı merkezi idaresi ile münasebetleri genel itibariyle adanın ekim-dikime münasip olmayan topraklarından geçimlerini sağlayamayacaklarından bahisle askerlikten muafiyetlerini istemeleri, maişetlerini sağlamakta yaşadıkları güçlüklere ilaveten, Rum sünger avcılarının makine ile yaptıkları sünger avının kendilerini büsbütün açlığa mahkûm etmesi nedeniyle önlem alınmasına dair talepleri çerçevesinde şekillenmişti.

Yukarıda sözü edildiği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel bir meclise de sahip olduğu anlaşılan Arvad Adası'nda yaşayan ahalinin zaman zaman merkezi idareden bazı talepleri olmaktaydı. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla ada ahalisi 1852[9], 1877[10], 1881[11],1882[12], 1886[13], 1888[14], 1890[15], yıllarında yaptıkları çeşitli başvurularda askeri mükellefiyetten aflarını istemişti. Diğer yandan arşiv kayıtlarına bu tarihler kesin olarak yansımakla birlikte 1857 yılına dair bir kayıtta da yine ada ahalisinin *"daha evvel kur'ay-ı şer'iye"*den muaf tutulmak üzere gönderdikleri dilekçeden cevap alamadıklarını bildirmelerinden öyle anlaşılıyor ki bu tarihte de askerlikten muafiyetlerini isteyen bir başvuruları da vardı[16]. Mesela 1877'de yaptıkları başvuruda ada ahalisi kendilerinden daha evvel kur'a ve redif olarak asker alınmaktayken şimdi mustahfiz (koruma) olarak asker istendiğini, bu gerçekleşirse adada kadın ve çocuklardan başka kimse kalmayacağı, yani *"kayıkları yüzdürecek kişi"* olmayacağını, bunun da adada yaşayanları açlığa mahkûm bırakacağını bildirmişlerdi[17].

[8] Frederick Arthur Neale, *Eight Years in Syria, Palestine, Asia Minor, From 1842 to 1850,* Vol. 1, Colburg And Co., Publishers, London 1851, s. 266-268.

[9] BOA, *MKT.DV,* 55/32, 8 Nisan 1852.

[10] BOA, *HR.TO,* 554/101, 20 Haziran 1877.

[11] BOA, *HR.TO,* 389/4, 31 Mart 1881, BOA, *HT.TO,* 388/106, 27 Kasım 1881.

[12] BOA, *HR.TO,* 389/51, 16 Kasım 1882.

[13] BOA, *HT.TO,* 391/66, 1-2, 3 Ekim 1886, BOA, *HR.TO,* 392/75, 1-2, 10 Ekim 1886.

[14] BOA, *HT.TO,* 394/2, 8 Nisan 1890.

[15] BOA, *HR.TO,* 554/101, 20 Haziran 1877.

[16] BOA, *MVL,* 182/112, 23 Şaban 1273 (18 Nisan 1857).

[17] BOA, *HR.TO,* 554/101, 20 Haziran 1877.

Bu telgraflar zaman zaman adalarının ekime müsait olmamasından ötürü geçim zorluğuna düşeceklerini bildiren ricalarla *"Arvad Cezîresi kadın ve çocukları"* imzasıyla Mabeyn-i Hümayun'a gönderiliyordu. Arvad Adası'ndan gelen 1886 tarihli Arapça bir mektubun Türkçe tercümesinde sözü edilen durum şu şekilde dile getiriliyordu:

> Dünkü gün arz ve iş'ar etmiş olduğumuz veçhile bu ceziremizin sengistandan [taşlık] ibaret olmasıyla ne suya ve ne de ziraata salih arazisi vardır. Nüfusu... mevsim-i sayfda [yaz] tedarik edebildikleri şey ile mevsim-i şitada [kış] kemal-i zaruretle tayin etmekteyiz. Ceziremizin ahvali bu merkezde iken şimdi bizden kur'a ve redif talep buyruluyor. Bu ise açlıktan helâkımızı müeddi olacağından ceziremizin tekâlif-i askeriyeden muâf tutulmasını niyâz ve istirhâm ederiz[18].

Öyle anlaşılıyor ki, bu talepler sık sık reddedilmekle birlikte[19], dönem dönem muafiyet de tanınıyordu. Bunu 1890 yılında verilen bir dilekçede ada ahalisinin askerlikten muafiyetlerinin *"devamını"* istemelerinden anlıyoruz[20].

Ada ahalisinin merkeze başvuru nedenlerinden biri de maişet temini ile ilgiliydi. Adanın oldukça küçük olması yanında taşlık bir araziye sahip olması ve ekim- biçime müsait olmaması ada ahalisinin çeşitli defalar merkezle yaptıkları yazışmalarda kendilerinin askerlikten muaf tutulmaları ricasını dile getirirken, yazdıkları gerekçeler arasında zikrediliyordu. Ada ahalisinin geçimini denizden özellikle sünger avcılığından elde ettikleri belgelerde açıkça anlaşılmaktaydı. Ancak Osmanlı sularında 1840'lı yıllarda avlanmaya başlanan süngerin ilerleyen dönemlerde özellikle Rum balıkçılar tarafından makineyle çıkarılmaya başlaması[21] ada ahalisinin merkeze müşkül durumlarını bildirmelerine bir kez daha sebep olmuştu[22]. Elli bir kişinin mühür ve imzalarının olduğu dilekçenin Arapçadan Osmanlı Türkçesine yapılmış tercümesinde ada ahalisi durumu açıkça dile getirmekteydi. Rum balıkçıların sünger avında kul-

[18] BOA, *HT.TO*, 391/66, 1-2, 24 Temmuz 1302 (5 Ağustos 1886), Çok benzer bir başka örnek önceki yıllarda da göze çarpar. BOA, *HR.TO*, 554/101, 20/6/1877.

[19] BOA, *DH.MKT*, 1413/88, 18/4/1887, BOA, *DH.MKT*, 1422/103, 26/5/1887.

[20] BOA, *DH.MKT*, 1719/28, 17/4/1890.

[21] Osmanlı kara sularında sünger avı hakkında yapılan bir çalışmada durum ayrıntılarıyla verilmektedir: Haydar Çoruh, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sünger Avı (1840–1912)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol 2/9, Fall 2009, ss. 79-94.

[22] BOA, *HR.TO*, 401/11, 16 Kanun-ı sani 1325.

landıkları makineler sayesinde su altında uzun süre kalarak çok miktarda süngeri topladıklarını ve kendilerinin bu nedenle yokluğa düştüklerini yazmışlardı. Arvadlı balıkçıların, Rum balıkçıların bu hareketten men edilmesini isterken kullandıkları ifadeler adanın fiziksel ve biraz da sosyal durumu hakkında ipuçları vermektedir: *"Arvad Cezîresinde bulunan süngerseyyadlarının [avcıları] umumu namına"* olarak yazılan dilekçede

> ceziremiz gayet küçük ve âdetâ deniz içinde bir sefîne mukabesinde olub fellâhat ve zirâ'ate sâlih-i arâzîden halîdir. San'at ve ticâret-i sâ'ire ile meşgûl olmağa isti'dâd-ı mâliyyeye müsâ'id olmamağla yaz mevsiminde sünger saydıyla te'mîn-i ma'îşet etmekteyiz ve kışın kadınlar gibi mu'attal oturmaktayız. Evlâd ve ıyâlemizin nafakalarını bu vâsıta ile tedârik ettiğimiz gibi kaldığımız müddetçe akdine mecbur olduğumuz... tekâlif-i emriyeyi dahi yine bu vâsıta ile te'diye ediyoruz[23].

Çeşitli defalar merkez ile bu minvalde gerçekleşen yazışmalarda zaman zaman Rum sünger avcılarının modern makinelerle topladıkları süngerlerin kendilerini açlığa düçâr bırakmasından yakınan ada ahalisi bazen de kendilerine yüklenen askeri mükellefiyetin ziraata uygun olmayan ve tatlı su kaynakları çok kısıtlı olan adalarını büsbütün aç kalmakla karşı karşıya getireceğini bildirdikleri görülmektedir.

B. Arvad Adası'nın I. Dünya Savaşı Arifesindeki Durumu

I. Dünya Savaşı öncesinde Arvad Adası ahalisinin özellikle İtalyanların baskısı altında olduğu anlaşılmaktadır. Ada ahalisinden Fatma, Meryem ve Seniyye Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri telgrafta eşleri Abdülaziz Muhammed ve Mustafa Selim'e ait elli yedi tonluk Surya ismindeki gemiye İtalyanlar tarafından el konulduğunu ve çocuklarıyla birlikte "aç biilaç" kaldıklarını bildirmişti. Ada ahalisinden bu kadınların talepleri hakkında gerekenin yapılması Beyrut vilayetine 1 Mart 1329 (14 Mart 1913) tarihinde yazılmıştı[24]. İtalyanların bu tutumunda, işgal ettikleri Trablusgarp bölgesinde kendilerine karşı direniş gösteren başta Sunusiler olmak üzere yerel güçlere mühimmat taşıyan Türk gemilerini engelleme isteğinin etkili olabileceği akla gelmektedir. Diğer taraftan savaşın arifesinde ada ahalisinin yelkenlilerinde yapılan aramalarda ele geçirilen bir takım mühimmatın varlığı, ada ahalisinden bazı-

[23] BOA, *HR.TO.* 401/11, 16 Kanun-ı sani 1325 (29 Ocak 1910).
[24] BOA, *DH.H,* 72/24, B:1-2, 1 Mart 1329 (14 Mart 1913).

larının daha savaş başlamadan gizli işlerle meşgul olduklarını göstermektedir. Öyle ki Arvad limanına mensup olup Hacı Ali Şimadi ve Şerkane isimli şahıslara ait olup Abdurrahim Hicazî kaptanlığındaki *"Tevfik el-bârî"* ismindeki yelkenlide yapılan aramada içinde kırk adet dinamit fünyesi ile yirmi adet dinamit olduğu tespit edilmiş ve bunun üzerine kaptan tutuklanmıştı[25]. Beyrut valisinden gelen bu bilgiden kısa bir süre sonra yakalanan malzemeyle ilgili biraz daha ayrıntı ve farklı bazı bilgiler geldiği anlaşılmaktadır. Ada sakinlerinden Muhammed Hayri isimli şahsa ait yelkenli gemide yapılan aramada yüz on sekiz adet kapsül, bir şişede bir miktar toz barut, bir ufak çıkında av saçması, üç adet dinamit fünyesi bulunduğunu ve bunların müsadere edildiği belirtiliyordu. Diğer taraftan geminin sahibi ile arkadaşı Mustafa'nın tutuklandığı da ekleniyordu[26]. Bulunan malzemelerin yalnızca ada ahalisinden bazı kişilerin avcılıkta kullandıkları ihtimali akla gelse de geminin kaptanının tutuklanmasının bu malzemelerin yalnızca avcılıkla ilgili olmadığını düşündürmektedir.

C. Arvad Adası'nın Fransızlar Tarafından Ele Geçirilişi

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle İngiliz ve Fransız deniz kuvvetleri donanmalarının önemli miktarda kuvvet bulundurduğu Akdeniz'de, bu küçük ada Suriye sahillerine son derece yakın olması nedeniyle istihbarat toplamak için iyi bir hareket noktası olarak görülmüştü. Bu amaçla ada 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915)'de Fransız kuvvetlerince işgal edildi. Beyrut Valisi Azmi Bey, durumu merkeze *"çok acil"* koduyla şu şekilde yazmıştı:

> Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine, bu sabah düşman zırhlısı Trablus karşısında vaki' Arvad adasına sekiz yüz kadar asker çıkararak işgal etmiştir. Ada pek küçük ve taşlık bir tepe. Karşında küçük Tartus nahiyesinden başka şehir yoktur. Bu adanın işgali ilân edilen ablukanın tatbîki için bir üssülhareke maksadına müstenid olduğunu zannediyorum. Ma'mafih ahvâli tedkîk için Trablus'a gideceğimi arz-ı ma'lûmât ederim[27].

Bir sonraki güne ait telgrafında Beyrut Valisi Azmi Bey adanın Fransızlar tarafından işgal edilmesinin ardından burada 200 kadar bah-

[25] BOA, *DH.EUM.EMN*, 84/35, B:1, 4 Haziran 1330 (17 Haziran 1914).
[26] *Aynı Dosya*, B:2, 9 Haziran 1330 (24 Haziran 1914).
[27] BOA, *DH. ŞFR.* 486/102, 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915).

riye askeri kaldığını ve Fransız filo komutanını vilayete gönderdiğini, *"mündericâtı arz edilen"* telgraftan da *"maksadın"* tamamen anlaşıldığını bildiriliyordu[28]. Adanın işgal edilmesinin ardından Fransız kumandanı tarafından Beyrut vilayetine bir filika ile mektup gönderdiği anlaşılmaktadır. Mektubun özetlendiği şifreli telgrafta Fransızların adaya bayraklarını çektiklerini bildirmekte ve Osmanlı Devleti tarafından yapılacak bir saldırıya sert mukabele edileceği tehdidinde bulunulmaktaydı[29]. Adanın bu stratejik önemine nispeten Fransızlar asker çıkarmadan evvel burada Osmanlı resmi görevli ve asker sayısının, oldukça az olduğu görülmektedir. Öyle ki, bununla ilgili Beyrut Valisi Azmi Bey şöyle demekteydi:

> Arvad arz ettiğim hususla küçük bir ada. Esasen Arvad'ta asker yok. Adanın mevcûd me'muru yerli ahâlîden bir nâhiye müdürü vekili ile iki jandarmadan ve bir tahsîldârdan ibârettir[30].

Vali adaya üç yüz kadar bahriye askerini taşıyan iki zırhlı ve bir nakliye gemisinin gelerek, birisi küçük birisi büyük top indirerek işgal ettiklerini de belirtmekteydi. Bunun üzerine iki jandarmanın adada kaldığı ve düşman hizmetine girdiği tahsildarın ise firar ettiği öğrenilmişti[31]. Diğer taraftan adanın işgalinden sonra ada ahalisinden göç edenler olmuştu. Oldukça perişan halde Osmanlı ana karasına sığınan mültecilere muhacirin tahsisatından yardım yapılmıştı[32]. İlerleyen dönemlerde bu adadan muhaceret devam etmiş olmalı ki, bu muhacirlerin iaşeleri için gerekli meblağın muhacirin tahsisatından değil Dördüncü Ordu Kumandanlığı tarafından ödenmesi hakkında Beyrut vilayetine yazı yazılmıştı[33].

Öte taraftan İngiliz istihbarat birimleri adanın işgal edilerek Fransız bayrağının dikilmesini derhal haber almışlardı. İngilizlerin bölgeden aldıkları duyumlara göre ahali işgal kuvvetlerini mukavemetsiz kabul etmişti[34].

[28] BOA, *DH. ŞFR.* 487/7, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915).
[29] BOA, *DH.ŞFR.*, 487/8, 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915).
[30] BOA, *DH.ŞFR.*, 488/34, 29 Ağustos 1331 (11 Eylül 1915).
[31] *Aynı Belge.*
[32] BOA, *DH.ŞFR.*, 56/259, 19 Eylül 1331 (2 Ekim 1915).
[33] BOA, *DH.ŞFR.*, 62/141, 14 Mart 1332 (27 Mart 1916).
[34] The National Archives, Kew-London, (Bundan sonra TNA), *War Office* (Bundan sonra WO), 157/695.

D. Adanın Savaş Sürecindeki Fonksiyonları ve Sorunları

Arvad Adası'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi aslında İngiltere ile aralarındaki hâkimiyet sahası sorununun da bir göstergesiydi. Öyle ki, Port Said'ten Suriye sahillerine kadar olan bölge Fransız Üçüncü Donanması tarafından kontrol ediliyordu. Zaman zaman bu bölgede İngiliz istihbaratının Fransızlarla işbirliğine girmeden yürüttükleri istihbarat toplama faaliyetleri Fransızlar tarafından kendilerinin hâkimiyet bölgelerine müdahale olarak algılanmıştı. Öyle anlaşılıyor ki, adanın işgal edilmesinde bu mücadele etkili olmuştu[35].

Arvad 1915 Eylülünde Fransızlar tarafından işgal edildikten sonra istihbarat toplamak için kullanılan bir merkez haline getirildi ve adanın yönetimi Albert Trabaud'a verildi. Diğer taraftan adanın ele geçirilmesinden sonra buraya temel görevleri istihbarat toplamak olan bir Fransız ve bir Lübnanlı personel atandı. Bu görevliler adaya ulaştıktan sonra *"Agence des Affaires de Syrie"* isimli teşkilat kurdular. Bu teşkilat Port Said ile bağlantılı olan İngiliz ve Fransız deniz kuvvetleri otoriteleri ile işbirliği yapacaktı. Arvad'ın Trablus sahilinden yalnızca bir mil uzakta olması adayı, ajanların gönderildiği oldukça stratejik bir konum haline getiriyordu. Bu kısa mesafeyi ajanlar özellikle gece karanlığında yüzerek geçebiliyorlardı[36].

Bu özelliği ile Arvad Adası İtilaf güçlerinin Suriye bölgesinden edinmek istedikleri istihbarat için merkez konumuna gelmişti. Lübnan yerlisi olan ve İngilizlerle işbirliği içerisinde olan ajanlar adanın ele geçirilmesinden sonra istihbarat toplanması işinde önemli işlev yüklenmişlerdi. Bu konuda ilk göze çarpan isim Lübnanlı Beşare el-Buvari'dir. İskenderiye'ye Ocak 1915'de giden el-Buvari burada bazı Fransız yetkililer ile tanışmış, 16 Nisan 1915'de *"Destri"* isimli Fransız destroyerinde çevirmen olarak görev yapmış ve Kasım 1918'e kadar deniz istihbarat biriminde görev almıştı. el-Buvari, Arvad Adası'nın ele geçirilmesinden sonra istihbarat operasyonlarını ilk organize edenlerden biri oldu. Arvad Adası'ndan 25 Aralık 1915'te yola çıkan el-Buvari, *"Tunisien"* isimli Fransız gemisinde görev yapmaları için 100 gönüllü toplamayı başardı.

[35] Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914–1918*, Frank Cass&Co. Ltd., London 1998, s. 79.

[36] Nicholas Z. Ajay Jr., "Political Intrigue and Suprression in Lebanon during World War I", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 2, (April 1974) s. 143-144.

Daha sonra Arvad Adası'ndan bir Fransız gemisiyle ayrılan el-Buvari Cunye sahiline bir Lübnanlı denizci gönderdi. Denizci, el-Buvari'nin kardeşi Hanna ile kontak kurmak, özellikle Alman denizaltıları ve genel olarak bölgedeki tüm gelişmeler hakkında bilgi toplamak üzere görevlendirilmişti. Bu ajan istenilen bilgileri topladıktan sonra Hanna'nın balkonuna astığı belirlenmiş renkteki kuru kıyafetler ile Fransız gemisine mesaj gönderdi. Bu mesaj üzerine bir bot sahile yaklaşarak ajanın yüzerek ona ulaşması sağlandı. Ajan, Beyrut'a son zamanlarda bir Alman denizaltısı geldiğini, aralarında Arvad limanına ait küçük bir geminin mürettebatı olan iki kişinin de olduğunu söylüyordu. Ayrıca bazı mahkûmların asıldığını, Lübnan'da açlığın giderek büyüdüğünü ve hükümetin halka kötü davrandığı yönündeki bilgileri Fransız yetkililere ulaştırılmak üzere getirmişti[37]. Arvad Adası'nın bir istihbarat üssü olarak kullanılmasında Lübnan'daki Hıristiyan azınlık liderlerinin yardımları da etkili olmuştu. Mesela Maruni Patriği'nin yardımcısı (sekreteri) Bulûs 'Akil, Arvad Adası'ndan yöneltilen istihbarat faaliyetlerde kontak kurulan için önemli bir isim olmuştu. Patriğin bağlantıda olduğu kişiler ilginç bir yöntemle Arvad'daki Fransız yetkililer ile iletişim kurmuştu. Öyle ki, bir evin içerisinde inşa ettikleri kayıkla bir gece üç Lübnanlı; İbrahim Karam, Yusuf Karam ve el-Ra'i kardeşler Arvad Adası'na gitmek üzere yola çıkmışlardı. Burada adanın yöneticisi olan Trabaud ile kontak kurmuşlar ve ona Lübnan'daki durum hakkında bilgi vermişlerdi. Bu yerli ajanlarla Trabaud arasında yapılan anlaşmayla onlara gemilerin yardım getirmesini ve Karam kardeşlerin de onlara istihbarat raporları vermesi kararlaştırılmış ve bu plan uygulanmıştı[38].

Adadan çeşitli yöntemlerle gönderilen ajanların iletişim kurmak için uyguladıkları yöntemler oldukça çeşitliydi. Osmanlı yerel idarecilerinin bu oldukça gizli iletişim tekniklerini zaman zaman fark ettikleri ve rapor ettikleri anlaşılmaktadır. Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda Arvad Adası'ndaki fenerin yakılıp söndürüldüğü şöyle bildiriliyordu:

> Trablusşam civarında Arvad Adası'nda düşman saat sekiz de fenarı îkâd ettiği ve saat bir evvelde tekrar söndürdüğü Tartus Liman reisinden alınan 11 Mart 332 tarih ve 387 ve 393 numrolu iki kıt'a telgrafnamede bildirilmiş olmağla ol babda...[39].

[37] Ajay, a.g.m., s.144-145.
[38] Ajay, a.g.m., s. 146.
[39] BOA, *HR.SYS*, 2418/115, 11 Mart 1332 (24 Mart 1916).

Öyle anlaşılıyor ki, adadaki Fransız işgal kuvvetleri ile ana karaya çıkarılan casuslar arasında iletişim kurmak için kullanılan yöntemlerden birisi de adadaki fenerin yakılıp söndürülmesiydi.

Doğu Akdeniz'deki bu küçük ada aynı zamanda Fransa'nın Suriye üzerine yapılma ihtimali olan bir seferde önemli bir işlev yüklenebilecek konumdaydı[40]. Özellikle Lübnan'da yaşanan iaşe sıkıntısı (buhranı) ve Suriye'de devam edegelen ayrılıkçı Arap istekleri ile bağlantılı hoşnutsuzluktan faydalanılarak yapılacak bir seferde adanın konumu daha da önem kazanacaktı. Arvad'ın ele geçirilmesinden sonra yönetimine atanan Albert Trabaud ve adanın işgalinden sonra burada görev verilmiş olan Lübnanlı bir çevirmen ve deniz istihbaratçısı olan Antoniè Eddè ile birlikte Suriye'deki hoşnutsuzluk ve Lübnan'daki buhranın elverişli koşullarından faydalanılarak bir operasyonun gerçekleştirilmesi için raporlar hazırlamışlardı. Ayrıca Cemal Paşa'nın emriyle yapılan aramada Fransız Konsolosluğu'nda ele geçirilen evrakların da Lübnan'da karışıklığı ve hoşnutsuzluğu artıracak bazı ileri gelenlerin asılmasına neden olması, yapılacak seferin başarı şansını yükselteceği düşünülüyordu[41].

Diğer taraftan ada Osmanlı istihbaratının edindiği bilgilere nazaran çok daha önemli işlevlere sahipti. Şam'daki Osmanlı karargâhından gönderilen bir raporda Hayfa'dan karaya çıkan ve buraya da bir İngiliz gözlem gemisi tarafından gönderildiği anlaşılan iki İngiliz casusunun sorgusunda öğrenilen bilgiler adanın farklı bir işlevini daha gözler önüne sermekteydi. Oldukça tehlikeli casuslar olan ve aşağıda sıralanan görevleri yerine getirmekle görevlendirilen ajanların verdiği bilgiler bu küçük adanın önemini bir kez daha göstermektedir. Amerika'dan İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere için savaşmak üzere 13.000 Ermeni'nin Mısır'a geldiğini bildiren casuslar bu Ermenilerin kullanılmak üzere *"tâlim ve terbiye"* edildikten sonra Kıbrıs ve Arvad'a nakledildiklerini belirtmişlerdi. Daha sonra bunlardan bir kısmının Selanik'e gittiklerini eklemişlerdi[42]. Öyle anlaşılıyor ki, adaya gelen ve çeşitli görevlerle kullanılan gönüllülerin tamamı Lübnan bölgesinin yerlisi olan ve Osmanlı yönetimden memnun olmayan gayrimüslim Lübnanlılar değildi. Araların-

[40] Christopher M. Andrew and A.S. Kayna-Forstner, *France Overseas, The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, 1981, s. 108.

[41] Andrew- Forstner, *a.g.e.*, s. 108.

[42] Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, Ankara/Türkiye, (Bundan sonra ATASE), K:176, D: 759, F: 21, 21-22 Eylül 1333 (21-22 Eylül 1917).

da Amerika Ermenilerinin de bulunduğu farklı gruplar Arvad Adası'ndan Osmanlı ana karasına karşı yürütülecek faaliyetler için burada en azından bir süre bulunmuştu. Adanın Fransızlar tarafından ele geçirilmesinden sonra Arvad'a ulaşan en az 148.000 silahlı Suriye ve Lübnanlı[43] yanında Amerika'dan gelen Ermenilerin de en azından bir süreliğine Arvad Adası'na gönderilmesi adanın stratejik konumuna bağlı önemini ve İtilaf kuvvetleri için ne denli faydalı işlevler yüklendiğini göstermektedir. Gerçekten de İngiltere'nin Washington Elçisi Spring Rice İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Amerika'da yaşayan Ermenilerin Kilikya bölgesinde girişilmesi muhtemel operasyonlarda rol almak için bin kişi göndermek konusunda oldukça istekli olduklarını bildirmişti[44]. Hayfa'da yakalanan casusların sorgusunda, Arvad'ın Türk hâkimiyetine karşı girişilecek faaliyetlere katılmak üzere Amerika'dan gelen Ermenilerin de belli süreliğine tutulan bir merkez olduğu bildirilmişti. Bunun yanında casuslar, sorgularında kendilerinden İtilaf kuvvetleri tarafından Osmanlı ana karasında yerine getirmeleri istenilen görevleri şu şekilde sıralamışlardı;

1- Yeterli miktar para ile asker elde etmek ve bu asker vasıtasıyla her gün Akule'den güneye geçen trenlerin sayısını, asker, cephane, zahire, top ve tayyare miktarı ve nakliye vasıtalarını öğrenmek.

2- Kudüs'te tahkimat bulunup bulunmadığını asker miktarını, bunların noksanlarını ve kumandanının kim olduğunu öğrenmek ve Yafa, Remle, Nasıriyye, Akka, Hayfa, Amman civarlarına tahkimat olup olmadığını teşhis etmek.

3- Geçen senenin mahsulüyle bu senenin mahsulünün miktarını Yafa, Remle, Nasıriyye, Akka, Hayfa, Amman civarında ve daha hangi mahallerde erzak ambarı mevcut olduğunu tespit etmek. Ahalinin ahvalini, Türklerle irtibat derecelerini öğrenmek bunun yanında Hıristiyanlar hakkında ayrıntılı malumat toplamak, Osmanlı Devleti'ne karşı ihtilal ihtimal ve kabiliyetlerini tespit etmek ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın karargâhının nerede bulunduğunu öğrenmek.

4- Otomobil-araba ve tren yollarının bulundukları mahalleri tespit etmek, önemli devlet görevlilerinin ve askerlerin isimlerini gösteren bir

[43] Andrew- Forstner, *a.g.e.*, s. 108.

[44] TNA, *FO*, 371/2485, 49516/445, 25 Nisan 1915, [Washington Büyükelçisi] Spring Rice'den Dışişleri Bakanlığı'na.

cetveli tanzim ve irsal etmek. Önemli miktarda para ile desteklenerek hükümet aleyhinde bir ayaklanma hazırlamak ve ahaliyi ayaklandırmak. İngilizlerin Hayfa'dan suhuletle çıkmalarını temin için bu kıyamı özellikle Şam ve Halep civarında çıkarmak.

5- İhtilal amacını temin için Filistin'de bilhassa Nasıriye'de insanlarla ve özellikle Katolik papazlarıyla temasta bulunmak.

6- İstasyonlarda her zaman kaç vagon ve kaç makinenin mevcut olduğu ve ikmal edilen denizaltılara benzin vermek için Filistin sahilinde seçilen mevkii tam olarak anlamak[45].

Yakalanan bu İngiliz casuslarının yapmayı planladıkları hareketleri kadar İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleri hakkında da önemli sayılabilecek bilgileri sorguları sırasında Türk makamlarına anlattıkları anlaşılmaktadır. Mısır Genel Kumandanlığı'na General Allenby'nin[46] atandığı ve onun Kahire'de Savoy Otel'de[47] kaldığını sorgularında söylemişlerdi.

Adanın işgal edilmesinin ardından Osmanlı sahillerine ajanlar göndererek yerli halktan bilgi almaya çalışan Fransızların uyguladığı bu yöntem Osmanlı makamlarına da Arvad yerlileri tarafından verilen bilgilerle karşılık buluyordu. Öyke ki, Arvad Adası yerli ahalisinden Beyrut valiliğine bilgiler gelmekteydi. Ada ahalisinden Hüseyin Cündî Efendi tarafından yazılan ve ada sakinlerinden Salime bint-i Muhammed isimli kadın tarafından Tartus'ta bulunan Arvad Adası Müdür Vekili Murad Efendi'ye ulaştırılan mektupta, adadaki genel durum ve Fransızların vaziyeti hakkında bilgiler verilmekteydi. Mektupta adanın işgal edildikten sonra Abdülrezzak Süleyman isimli şahsın evinin merkez durumuna getirildiği Fransızların neferden hariç on zabit ve bir memur olduğu, ayrı-

[45] *ATASE*, K:176, D: 759, S: 21, 21-22 Eylül 1333 (21-22 Eylül 1917).

[46] Allenby, Edmund Henry Hynman, first Viscount Allenby of Megiddo (1861–1936); Mısır Kuvvetleri Genel Kumandanlığına atanmasının ardından devam eden Filistin Cephesi savaşlarının komutanlığını da üstlenmiştir. Kudüs O'nun kumandasındaki birlikler tarafından 9 Aralık 1917'de ele geçirilmiştir. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'na kadar Allenby kumandasındaki İngiliz birlikleri karşısında Türk Ordusunun mücadelesi devam etmiştir. Anlaşmadan kısa bir süre önce Allenby kuvvetleri karşısında Şam şehri de kaybedilmiştir. Bu özellikleriyle Allenby Doğu'daki İngiliz zaferlerinin simge bir ismi haline gelmiştir.

[47] Savoy Otel Kahire'deki İngiliz istihbaratının önemli birimi Arap Büro'nun da resmi adresi durumundaydı. Matthew Hughes, "Allenby, Edmund Henry", *Oxford National Bibliyography*.

ca adaya on top yerleştirildiği belirtiliyordu. Ancak adada zahirenin az olduğu da mektupta belirtilen ayrıntılardandı. Fransızların beraberlerinde getirdikleri zahireyi halka yüksek fiyattan satması ve ahaliden açlıktan ölenler olması durumun oldukça vahim olduğunu göstermekteydi. Mektubun sonundaki ifadeler adadaki trajik durumu özetler durumdaydı: *"açlıktan çok korkuyoruz, cenâb-ı hakbize (mukayyed) olsun."*[48]

Yetersiz olan yiyecek maddelerinin temini meselesi işgalin akabindeki süreçte devam etti. Çözüm için adanın ihtiyaç duyduğu temel besin maddelerinin alımının İskenderiye ve Kahire'den yapılması için izin verildi[49]. Diğer taraftan adada yaşayan halk için gerekli olan yiyecek maddelerinin ticaretini yapan gemilere Fransız bayrağı çekilmesi halinde ticaret yapmalarına izin verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Mısır'daki İngiliz deniz kuvvetleri, İngiliz Yüksek Komiserliğine yazdığı bir yazıda yapılan anlaşmalara göre Arvad Adası'ndan yüklü yola çıkan gemilerin yüklerini Mısır'a bıraktığını ancak Mısır'da adanın ihtiyacı olan malların bu gemilerle gönderilmediğini belirtiyordu. Öyle ki, adanın ihtiyaç maddelerinin Fransız savaş gemileri yahut yedek kruvazörleri ile götürüldüğü bildiriliyordu[50]. Ancak Arvad Adası valisi tarafından lisans verilmiş gemilerin Mısır'dan adaya mal taşıyabileceği bildiriliyordu. Bu sıkı kontrolün temelinde Osmanlı sahillerine uygulanan sıkı blokajın olduğu anlaşılmaktadır. Adaya götürülmek üzere yola çıkan gemilerdeki malzemelerin herhangi bir şekilde Osmanlı kıyılarına götürülmemesi için oldukça sıkı bir kontrol uygulanmıştı.

Gerçekten de, ada işgalin ardından bir taraftan Osmanlı sahillerine casuslar göndermek için kullanılırken diğer taraftan Fransızların spekülatif ticari hareketlerine de maruz kalmıştı. Öyle ki, adayı işgal eden Fransızlar adaya getirdikleri unun kıyyesini (1.283 kg) üç kuruştan ahaliye satmaya başlamışlardı. Adadaki asker sayısı çok fazla olmamakla

[48] BOA, *DH.EUM.*4.ŞB, 3/86, B: 3, 22 Kanun-ı evvel 1331 (4 Ocak 1916).

[49] TNA, *FO*, 141/475/7, 1 Şubat 1916, Fransız Kahire Konsolosluğu'ndan İngiliz Yüksek Komiserliği'ne. Bu yazıda 1916 yılı başlarında Fransızlar tarafından ele geçirilen bir diğer ada olan Castellorizo (Meis Adası) Adası'nın daha evvel ele geçirilen Arvad Adasına tanınan bu haktan yararlanmasından söz edilmektedir. Buradan hareketle Arvad Adası'na bu şekilde bir hak tanındığı anlaşılmaktadır.

[50] *Aynı Dosya*, 9 Şubat 1916, Amiral'den Yüksek Komisere. Yazının devamında Meis Adası için de aynı yöntemle ihtiyaç temin edilmesine, eğer Fransız otoriteleri kabul ederse bazı seçilmiş ve lisanslı gemilerin ihtiyaç maddeleri taşımasına müsaade edilebileceği bildiriliyordu. Bu noktada sadece petrole izin verilmemekteydi. Petrolün ancak savaş gemileri içerisinde taşınabileceği bildirilmişti.

birlikte ada ahalisinin psikolojik yönden de Fransızlara meyletmesi için baskı yapıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, ahaliye yakında İtalyanların İskenderun'a kadar olan sahili, Fransızların da Suriye'yi ele geçireceğini söylemekteydiler. Öyle anlaşılıyor ki adayı, istihbarat temini konusunda hareket noktası olarak kullanmayı düşünen Fransızlar bu süreçte halkın çekimser olmaması için her türlü alt yapıyı oluşturmaya çalışmışlardı[51].

Adanın işgalinde Fransızlara yerli ahaliden bazıları açıkça yardımda bulundu. Öyle ki, adanın Fransızlarca işgali sırasında yaptıkları yardımlardan dolayı cinayetle suçlanan ve firar eden ada ahalisinden Abdullah Aseli, Muhammed Aseli, Şeyh Osman Aseli, Muhammed Abdülrrezzak Süleyman, Mustafa Ebubekir ve Hacı Abdülkadir Sefa'nın Mülkiye ceza kanununun ellinci maddesine göre idamlarına, emvâl ve emlâklerinin hükümet tarafından haczedilmesine dair Aliye Divân-ı Harbi tarafından gıyaben karar verildi. Bu şahısların ele geçirildiklerinde muhakemeleri icra kılınmak üzere karar tasdik kılındı[52]. Ada ahalisinin genel itibariyle işgale tepki göstermediği hatta hoşgörü ile karşıladığı yönündeki bilgiler İngiliz istihbarat raporlarında da görülmektedir. İngiliz istihbaratının, adanın Fransızlar tarafından işgalinden sonra hazırladıkları haftalık raporda ada ahalisinin Fransızlara mukavemet etmediği dahası Fransız denizcilerini *"içtenlikle"* karşıladıkları zikredilmektedir[53]. Ancak adada işgale direnen devlet görevlilerinden bazılarına da oldukça sert mukabele edilmişti. Nitekim Fransız kuvvetleri adayı ele geçirmek için asker çıkardıkları gün, kendilerine mukavemet ettiği anlaşılan bazı resmi görevlileri harp esiri olarak gözaltına almışlardı. Rusumat kolcularından Abdulhalim ve arkadaşı Ahmet Mutî'nin adanın işgali sırasında gözaltına alındıkları ve kendilerinden haber alınamamasından dolayı akıbetlerinin ne olduğu konusunda bir araştırma yapıldığı anlaşılmaktadır[54].

Diğer taraftan Fransızlar adaya mensup bazı gemilerin faaliyetlerine de büyük zarar verdiler. 21 Şubat 1331 (5 Mart 1916)'de Arvad limanından olan ve askeri erzak nakletmekte olan *"İnayetullah"* isimli gemi

[51] BOA, *DH.ŞFR.*, 487/64, 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915).
[52] BOA, *İ.DUİT*, 170/109, 28 Nisan 1332 (11 Mayıs 1916).
[53] TNA, *WO*, 157/695, 2 Eylül 1915.
[54] BOA, *HR. SYS*, 2247/15, 15 Haziran 1331 (28 Haziran 1915).

Fransız torpidosu tarafından batırıldı. Batırılan bu Osmanlı gemisinde 18022 kilo buğday, 12312 kilo bulgur, 2062 kilo peksimet, 11340 kilo arpa mevcuttu. İnsan kaybı olmayan bu olayda erzak yüklü olan gemiyle birlikte toplam 43736 kilo erzak battı[55]. Ayrıca Fransızlar adayı ele geçirdikten sonra bazı gemileri müsadere etti. 28 Teşrin-i sani 1915'de Arvad Adası civarında zapt ve müsadere edilen (202) numaralı yelkenli gemi hakkında Fransız Ganâim-i Bahriye Muhakemesi'ne yelkenlinin sahibi Beyrutlu Selim itirazda bulundu[56].

Adayı ele geçiren Fransız kuvvetleri yakın kıyılarda bir nev'i haydutluğa girişmişlerdi. Dâhiliye Nezâreti'nin aldığı duyuma göre adayı ele geçiren Fransızlar civardaki Aynû'z-Zerk sahilinde otlayan koyunları gasp etmek için bir römorkörden karaya kırk kadar asker çıkarmışlarsa da gördükleri mukavemet üzerine geri çekilmişler ve Fransız askerlerini taşıyan römorkör köyü bombardıman etmişti. Bu bombardıman sırasından bazı evler tahrip ve bir miktar davar telef edilmişti. Silahsız ve savunmasız mevkiye yapılan bu bombardımanın ve köy halkının hayvanlarının yağmalanmaya çalışılmasının *"hukuk-ı beynelmilel"* (uluslar arası hukuk) kurallarına aykırı olduğu belirtiliyor ve buna karşılık Fransız müesseselerinden birinin zabtı için gerekli muameleye izin verildiği bildiriliyordu[57].

Adayı Suriye'yi ele geçirmek emelleri ve Anadolu'nun güneyine yapılacak bir saldırıda istihbarat toplamak için Eylül 1915'den itibaren bir üs olarak kullanmaya başlayan Fransız kuvvetleri savaşın ilerleyen dönemlerinde adaya yüklü miktarda para transfer etmek istemişlerdi. Bu konuda İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiserliği ile kontak kurmuşlar ve istenilen paranın İngiliz bankalarından sterlin karşılığının kredi olarak verilmesini istemişlerdi. Fransız elçisinin istediği miktarın £40.000 karşılığı olarak altın ve kâğıt para olduğu anlaşılan belgelerden ayrıca £5000'luk bir miktarın da Cidde'de kullanılmak üzere istenildiği görülmektedir. Dışişleri Bakanlığı'na konu hakkında bilgi veren Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserliği Fransız savaş gemileri ile bu mikta-

[55] BOA, *DH.İ.UM*, E.104/72, B: 4-6, 7, 13 Teşrin-i evvel 1332 (5 Mart 1916). Beyrut Valiliği'nin resmi yazısına eklenmiş tablolardan batırılan gemiye ait ayrıntılar öğrenilebilmektedir. Geminin Muhammed, Ahmed ve Mustafa Cündî isimli üç kişiye ait olduğu bu bilgilerden anlaşılmaktadır.

[56] BOA, *DH.İ.UM*, 20-1/, 26 Mayıs 1334 (26 Mayıs 1918).

[57] BOA, *HR.SYS*, 2415/15, 22 Teşrin-i evvel 1331 (4 Kasım 1915).

rın nakledileceğinin söylendiğini ancak bu şekilde yapılacak para naklinin Mısır'dan altın ihracına dair sözleşmeye aykırı olduğu ve kendilerine aksi bir durum bildirmedikleri takdirde bu isteği geri çevireceklerini bildirmişlerdi[58]. Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen cevap Kahire'nin fikri ile uyumlu bir biçimde bu isteğin reddedilmesi yönündeydi[59]. *"Lübnan halkına yardım etmek"* için Mısır'dan nakledilmesi istenen paraya dair Fransız makamlarının başvuruları devam etmiş ancak bu istek tekrar reddedilmişti[60]. Bu durumla ilgili Kahire'deki Yüksek Komiserliğe bilgi veren İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ifadesine göre Fransızlar Arvad Adası için bir milyon Frank istemişlerdi. Bu istek bu kez altın olarak verilmesi konusunda Londra ile Kahire'deki Yüksek Komiserlik arasında müzakere edilmişti. Paranın külçe altın şeklinde verilmesi Dışişleri Bakanlığı tarafından Kahire'ye önerilmişti[61]. Ancak Mısır'da yaşanan altın para stoklarındaki sıkıntı ve diğer başka gerekçelerle Arvad Adası için istenilen miktarın verilmediği yazışmaların seyrinden anlaşılmaktadır[62].

E. Adanın Türk Kuvvetlerince Bombalanması

1915 yılı Eylül ayında Fransızlar tarafından ele geçirilen Arvad Adası Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin istihbarat toplamaları için oldukça elverişli bir konum olmasından ötürü önemli işlev yüklenmişti. Fakat aynı zamanda bu yakınlık, adanın Türk kuvvetlerinin ani bir baskınına maruz kalması ihtimalini akıllara getiriyordu. Bu konuda Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Reginald Wingate'e Fransız kaynaklarından ulaşan bilgiye göre, Türkler Arvad Adası'nı bombardıman etmeyi planlamaktaydı. Bu amaçla sahile 12 cm.lik iki deniz topu yerleştirmişler ancak acil ihtiyaç nedeniyle Filistin'e gönderilen bu topların yerlerinin boş olduğu tespit edilmişti. Ancak Türklerin Arvad Adası'nı seri bombardımana tutmasının topların yerine getirilmesinden sonra yapılacağı düşünülmekteydi. Yine bu bağlamda alınan haberlere göre,

[58] TNA, *FO*, 141/576/1, 20 Ocak 1917, Kahire Yüksek Komiserliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na.

[59] *Aynı Dosya*, 24 Ocak 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Kahire Yüksek Komiserliği'ne.

[60] *Aynı Dosya*, W. 51921/17, Dışişleri Bakanlığı'ndan Monsier [Paul] Cambon'a [Fransa'nın Londra elçisi].

[61] *Aynı Dosya*, 4232/9, 23 Nisan 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan Kahire Yüksek Komiserliği'ne.

[62] *Aynı Dosya*, 4293/17, 2 Mayıs 1917, Dışişleri Bakanlığı'ndan [Paul] Cambon'a.

bu günlerde Beyrut'ta birkaç tayyare beklenmekteydi, bu uçakların Arvad'ın bombardımanında görevlendirilebilecekleri düşünülmekteydi. Alınan bu haberlerin etkisiyle adanın acil durumda asker çıkarmak için müsait olmayan konumu nedeniyle ada nüfusunun 1300 kişilik (600 çocuk, 600 kadın, 100 yaşlı erkek) kısmının tahliye edilmesinin gerektiği üzerinde durulmuştu. Bir anlaşma yapılması durumunda bu kişilerin Kıbrıs'ta bir göçmen kampına (bir ay için) yerleştirilebileceklerine de değiniliyordu. Konuya dair duyumlar Yüksek Komiser Wingate'e bu bölgede Fransızlarla kontak halinde olan Mark Sykes tarafından verilmişti[63].

Ancak Savaş Bakanlığı'ndan yazılan yazı Kahire'nin endişelerini açıkçası paylaşmıyordu. Bu nedenle ileri sürülen iddialar tek tek incelenerek çürütülmüştü. Öyle ki, Türk anakarasından sadece 3 mil uzaklıkta bulunan Arvad Adası'nı eğer Türkler bombalamak isteseler ve önemli görseler mühim silahlarını Gazze cephesine göndermezler ve bunu derhal yapabilirlerdi. Beyrut'ta beklenen tayyarelerle ilgili olarak ise Savaş Bakanlığı bunların ana karaya bir çıkarma yapılmasından korkan Türklerin keşif uçuşlarında kullanmak için istediklerini düşünüyordu. Bu durumda belki bir fırsat bulurlarsa Türklerin Arvad'ı bombardıman edebilecekleri ancak adadan sözü edilen göçmenlerin gönderilmesine dair bir aciliyet olmadığını yazıyordu[64]. Arvad Adası'nın Türkler tarafından bombardıman edilip edilmeyeceği meselesi üzerinde uzun zaman tartışılmış ve zayıf bir ihtimal olarak görülmüşse de Türkler bunu Suriye sahilinden bir kez yapmışlardır. 4 Ekim 1917'de yapılan kısa ancak etkili bombardımanın tek neticesi Fransızların yerli, kadın, çocuk ve yaşlıları güvenlik amacıyla Kıbrıs'a taşıması olmuştur. Bunun dışında adadaki Fransız varlığına zarar verilememiştir[65]. Bu kaygının da üstesinden gelinmesi ile artık Arvad Adası'ndaki Fransız varlığı kesinleşecek ve adanın Fransız kontrolündeki statüsü Suriye'nin Fransız mandaterliğinden bağımsızlığını kazandığı 1946 yılına kadar devam edecekti.

[63] TNA, *FO* 371/2931, 110765/585, 3 Haziran 1917, [Kahire Yüksek Komiseri] R. Wingate'den Dışişleri Bakanlığı'na.

[64] TNA, *FO* 371/2931, 114556/87/11 (M.I.2), 8 Haziran 1917, Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na.

[65] Ajay, a.g.m., s. 144.

Sonuç ve Değerlendirme

Arvad Osmanlı Devleti idaresinde Suriye sahillerine oldukça yakın genel itibariyle taşlık ve tarıma uygun olmayan toprakları nedeniyle halkının büyük çoğunluğu balıkçılık ve sünger avcılığıyla geçinen bir ada iken, 1915 Eylülünde Fransız kuvvetlerince işgal edilmişti. Bu işgalin gerçekleşmesinde adanın ana karaya olan stratejik yakınlığı etkili olmuştu. Adanın işgal edilmesinden sonra bu stratejik konumundan faydalanılarak Suriye sahillerine gönderilen casuslar Fransız kuvvetlerine devam ede gelen askeri hareketlilik ve bölgedeki iç gelişmeler hakkında önemli bilgiler getirmişlerdi. Diğer taraftan adanın Fransızlar tarafından ele geçirilmesinin ardından bölgedeki Türk idaresinden hoşnut olmayan pek çok kişi buraya giderek Fransızların hizmetine girmişti. Bu yönüyle ada Türk idaresine muhalif olanlar için bir kaçış yeri işlevi de görmüştü. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak isteyen Amerika Ermenilerinin adaya bir süreliğine de olsa getirildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ada özellikle Kilikya bölgesinde devam eden Türk-Ermeni çatışmalarında Türklere karşı mücadele etmek isteyen Ermeni gönüllüler için kısa süreliğine de olsa ikametgâh ve eğitim yeri olmuştu.

Adanın Fransa tarafından işgal edilmesinde İngiltere ile aralarında süregelen Suriye'nin paylaşılması konusundaki görüş ayrılıkları ve Fransa'nın Suriye'nin yönetimini ele geçirmek hususunda duyduğu aşırı istek önemli rol oynadı. Zira adanın konumu Suriye sahillerindeki deniz hareketliliğini gözlemleyebilmek açısından da önemliydi. İngiltere ile Fransa arasında bölgenin hâkimiyetine yönelik mücadele her ne kadar Sykes-Picot anlaşması ile bir uzlaşma zeminine oturtulmuşsa da bu anlaşmanın imzalanmasından evvel Fransa'nın, İngiltere'nin bölgedeki istekleri konusundaki kaygıları hat safhadaydı. Fransa'nın adayı ele geçirerek Suriye işgalinde bir hareket noktası elde etmek istemesi bu nedenle önemliydi.

Kurak ve verimsiz toprakları ve fakir olan halkı ile Arvad Adası Osmanlı Devleti'nin askeri açıdan oldukça sıkıntıda olduğu bir dönemde Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Çanakkale ve Kafkaslardaki çatışmaların devam ettiği bu günlerde işgal edilen adanın tekrar ele geçirilmesi için askeri bir harekâta girişilmedi. Ancak savaşın ilerleyen dönemlerinde adanın Osmanlı kuvvetleri tarafından bombardıman edilmesi ise adanın Fransız işgaline yönelik bir tehdit oluşturmadı.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

a- Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, Ankara/Türkiye,

K:176, D: 759, F: 21.

b- Başbakanlık Osmanlı Arşivi,

DH. MKT, 1413/88.

DH. MKT, 1719/28.

DH. ŞFR, 486/102, 487/7.

DH.EUM.4.ŞB, 3/86.

DH.EUM.EMN, 84/35.

DH.H, 72/24.

DH.İ.UM, 20-1, E.104/72.

DH.MKT, 1422/103.

DH.ŞFR, 56/259, 62/141, 487/64, 487/8, 488/34.

HR. SYS, 2247/15, 2415/15, 2418/115.

HR. TO, 389/4, 389/51, 554/101, 392/75, 401/11, 388/106, 391/66, 394/2.

İ.DUİT, 170/109.

İ.MVL, 214/7036.

MKT. DV, 55/32.

MVL, 182/112.

c- The National Archives, Kew-London,

FO, 141/475/7, 141/576/1, 371/2485, 371/2931

WO, 157/695, 157/695

2- Tetkik Eserler:

Ajay, Nicholas Z., Political Intrigue and Suprression in Lebanon during World War I, *International Journal of Middle East Studies,* Vol. 5, No. 2, (April 1974).

Aktan, Ali, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", *Belleten,* C. LXIII, S. 237, TTK Yay., Ankara 1999, ss. 411-452.

Ana Britannica, C.II, İstanbul 1992.

Andrew, Christopher M. Kayna-Forstner A.S., *France Overseas, The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Thames and Hudson, 1981.

Ball, Warwick, *Rome in the East, The Transformation of an Empire*, London 2000.

Çoruh, Haydar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sünger Avı (1840–1912)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol 2/9, Fall 2009, ss. 79-94.

Demurger, Alain, *The Last Templer*, London 2009.

Gülsoy, Ersin, "Sayda- Osmanlı Yönetimi", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009.

Hughes, Matthew, "Allenby, Edmund Henry", *Oxford National Bibliyography*.

Neale, Frederick Arthur, *Eight Years in Syria, Palestine, Asia Minor, From 1842 to 1850*, Vol. 1, Colburg And Co., Publishers, London 1851.

Sheffy, Yigal, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914-1918*, Frank Cass&Co. Ltd., London 1998.

Stopford, Robert, *Narrative of the Late Expedition to Syria*, Vol. 1, London 1882.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA İRAN TİCARETİNDE OSMANLI-RUS REKABETİ

MASOUMEH DAEİ*

Giriş

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra Karadeniz ticareti bütün dünya milletlerine açık hale geldi[1]. Küçük Kaynarca Anlaşması'ndaki bu maddeyle birlikte Karadeniz bölgesindeki ticaret hareketlendi. 1812'de Sir Gore Quseley, East India Company (İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası)'nın İran ipeğinin Buşehr yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesi halinde kara nakliyat ücretinin % 2,5'ten % 1'e düşeceğini, Trabzon-İngiltere deniz nakliyatı ücretinin ise Buşehr-İngiltere nakliyatı ücretinden daha az olacağını bildirmişti[2]. Karadeniz'in uluslararası ticaret gemilerine kapalı olduğu dönemde İran ve Batı arasındaki ticaret daha çok doğuda Bağdat tarafından Akdeniz'e kadar uzanan, kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum şehrinden başlayıp İstanbul ve İzmir'de biten güzergâhtan sağlanıyordu. Güneyde ticaret, Basra körfezinde canlıydı. Bölgede hayvanlar vasıtasıyla yapılan kara nakliyatı oldukça geriydi. Aynı zamanda kervan ticareti de yollarının uzunluğu ve güvensizliğinden dolayı pahalılığa yol açmıştı[3].

XIX. yüzyılın başında Karadeniz ticaretinin işlek olması ve 1869 yılında Süveyş Kanalının açılmasıyla, ticari, siyasi açıdan stratejik önemi artan İran'dan Karadeniz'e yapılan ticaret büyük önem kazanmıştı[4].

* Dr., Peyâm-i Nur Üniversitesi, Ulûm-i İnsanî ve İctimâî Fakültesi, Tarih Bölümü, Tebriz/İran, masoumeh.daei@gmail.com

[1] Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 9, Kütahya, 2003, s. 1; İdris Bostan, *Karadeniz'in Dışa Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 1999, s. 3–5; Yuluğ T. Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877- 1880*, Ankara, 1968, s. 167.

[2] Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)*, Samsun, 1988, s. 98–99.

[3] Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1/1, Cambridge 1970, s. 18.

[4] Abdulvahab Hayri, *İktisadî Trabzon*, haz. Melek Öksüz, Serander Yayınevi, Trabzon, 2008, s. 79.

Bölgede ticaretin canlanmasıyla XIX. yüzyılın başında Karadeniz'in doğu sahilinde birbirine rakip iki yol oluştu. Yollardan biri Osmanlı Devleti sınırları içindeki Trabzon-Erzurum-Tebriz güzergâhı, diğeri ise Rusya'nın hâkimiyet sahasındaki Gürcistan sahilinde Sohum-Poti limanından ve Batum-Tiflis'ten Tebriz'e uzanan güzergâhtı. Bu yollarda ticaret yapan iki devlet de birbirine rakip oldu[5].

Tüccarlar, XIX. yüzyılın başından 1832 yılına kadar Kafkasya üzerinden Tebriz'e ulaşan ticaret yoluna, Trabzon-Erzurum-Tebriz yolundan daha fazla ilgi göstermişlerdi. Bu dönemde Karadeniz ticaretinin büyük oranda Rusya'nın limanı olan Sohum'da yoğunlaşması tesadüf değildi. Bu canlılık Rusya'nın ekonomi politikaları sonucunda oluşmuştu. Şöyle ki 1821 yılında Rus çarı Alexsandra, Rusya'nın hiçbir yerinde uygulamadığı istisnai kuralları bölgede uygulamaya koydu. Bu bölgede ticaret yapan tacirler daha önce mükellef oldukları yerel vergilerden muaf tutulmuş, yabancılara ise %5, hatta daha da az gümrük vergisi koyulmuştu. Buna karşılık aynı dönemde Osmanlı'nın gümrük vergi miktarı hakkında bilgimiz yoktur. Ticari masraflar günün siyasi şartlarına göre düzenlendiği için Erzurum ve Trabzon gümrüğüne baskı yapmış, böylece de bu yoldan geçimini sağlayan insanları zarara uğratmıştı[6]. Rusya'nın hedefi Asya pazarının tamamıyla bağlantı kurmak ve bölgeyi ticari bir merkez yapmaktı. Tüccarlar ise Rusya'nın sunduğu bu himayeden faydalanmayı bildiler[7]. Rusya'ya ait yollardan nakledilen ticaret mallarının güzergâhı şu şekildeydi; Avrupa'da Leipzig şehrinden ürünler kara yoluyla Odessa şehrine taşınıyor, bu şehirden gemilere yüklenerek Karadeniz yolundan Sohum limanına oradan Tiflis, Erivan ardından da Azerbaycan'a, İran'a ve Osmanlı'nın doğu eyaletlerine ulaşıyordu[8].

1823 yılında İngiltere, Erzurum'dan Tebriz'e giden yolda ticaret yapmayı denedi ve 1825 yılında 300 balya yük Tebriz'e vardı. Bu şekilde İran ticaretinde Sohum ve Trabzon birbirinden ayrılarak iki ayrı

[5] Standford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1982, s. 60.

[6] Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850–1900)* (yayımlanmamış), Erzurum, 1997, s. 187; Issawi, "Tabriz-Trabzon", s. 143.

[7] Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800–1814*, Publications of the Center for Middle East Studies, Chicago-London: Univeristy of Chicago Press, 1980, s. 123.

[8] A. Üner Turgay, *Trade and Merchants in The Nineteenth Century Trabzon*, Newyork, 1982, s. 290.

merkeze dönüştü[9]. Bu dönemde iktisâdî meseleler siyasi meselelerin etkisi altında ezildi. O tarihlerde Rus hükümeti Avrupa'dan ithal olan malları Rusya'dan geçirmemeye, İngilizler de Rus mallarını İran pazarından çıkarmaya ve Avrupa ticaret yolunu değiştirmeyi amaçladı.

İngiltere'nin tercihi Osmanlı gibi kontrolü altında olan ülkelerin pazarlarında kendi ürünlerini satmaktı[10]. Rusların güneye inmesi İngiltere'nin menfaatlerini tehdit etmiş, bu sebeple İngiltere, Rusya karşısında menfaatlerini korumak ve bu tehlikeyi engellemek için Osmanlı topraklarını kendisine siper etmişti. İran ve Trabzon yolu Osmanlılar tarafından idare edildiği XIX. yüzyılda Osmanlı, İngiltere'nin etkisi altındaydı. Tüm bu gelişmelerin farkında olan Rusya iktisâd politikalarında köklü değişiklikler yapma gerekliliğini hissederek 1830'un ocağında kendi tüccarını, sanayicisini, yerli üreticisini korumak için İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye girişini sınırlandırmıştı. Ayrıca özel teşvikler ve muafiyetlerle Sohum limanı ve çevresinde iktisâdî hayatı canlandırmaya çalışmıştı. Yeni iktisat politikalarıyla tüccar, Sohum-Tiflis-Hazar yoluyla ve Tiflis-Tebriz yoluyla İran ile bağlantı kurmuştu[11].

XIX. yüzyılda bu yol mevcut ekonomik bunalımlardan dolayı dönemin hassas konusu haline gelmişti[12]. Bu yolun yeniden faaliyete geçirilmesinin nedenini İngiltere'nin İran ticaretinde en kısa yolu bulmaya yönelik siyasetiyle açıklayabiliriz[13]. Bu siyasetle İngiltere'nin amacı hem İngiliz mallarının akışını sağlayan hem de İran'ın başta ipek ihracatı olmak üzere diğer üretimlerini de çok az bir maliyetle Batı'ya taşıyabileceği kısa bir yoldu ki bu yolların en kısası kuşkusuz Karadeniz'den geçendi. İngiltere'nin diğer amacı ise buharlı gemilerini İstanbul ve Trabzon arasına koymasıdır. İngiltere, İran ile ticaretini önceleri Basra körfezinden ve Buşehr limanından yapmıştı. Yukarıda, 1812 yılında Sir Gore Quseley yaptığı hesapta Karadeniz yoluyla yapılacak ticaretin nakliyat ücretinin az olacağını belirtmiştik. Bu sebeple Trabzon-Tebriz

[9] Issawi, *History of Turkey*, s. 123.

[10] Issawi, *a.g.e.*, s. 123.

[11] A.Ü Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz Liman Kentleri 1800–1914*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1994, s. 45; Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Haz. Veysel Usta, Serander Yayını, 2005, s. 170–171.

1994, s. 2; Turgay, *a.g.e.*, 1982, s. 290.

[12] W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 1975, s. 50–53, 328–329.

[13] Turgay, *a.g.e.*, 1994, s. 55; Issawi, "Tabriz-Trabzon", s. 20.

yolu, dönemin şartlarında fazlasıyla önemliydi. Trabzon üzerinden düşük maliyette Karadeniz'de denizcilik nakliyatının yapılması burada ticaretin canlanmasına neden oldu. Bu canlılık da doğal olarak Trabzon Limanının öneminin artmasını sağladı. Fethali Şah zamanında imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları yabancı malların ithalatının artmasına yönelik gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi ve sonraki yıllarda İran ticaretinin temelindeki sınırlamaların kaldırılması gibi ticari meselelerde İran'ı müşkül duruma sokmuştu. Gülistan anlaşmasına göre; Hazar Denizinin askeri ve ticari bir kısım hakları Ruslara verilmişti. Yine anlaşmanın 8. maddesiyle iki taraflı ticaret serbestliği hususunda taraflar anlaşmışlardı.

1830 yılında Fethali Şah'ın oğlu Veliahd Abbas Mirza (1797–1843) zamanında İngiltere ürünlerini taşıyan birkaç gemi ilk defa İstanbul ve Trabzon limanı yoluyla İran'a ulaştı. Abbas Mirza açık bir şekilde Osmanlı ve Rusya'ya ait olan iki yoldan Tebriz-Trabzon yolunu tercih etmişti. İran lideri Abbas Mirza'nın amacı, İran ticaretini geliştirmek, İngiltere'yi bölgedeki ticaret konusunda teşvik etmek ve Rus hâkimiyetindeki Kafkas ticaret yolunu sekteye uğratmaktı. Yukarıda adı geçen anlaşmaların Rusya'ya büyük imtiyazlar sağladığı kesindi. Bu anlaşmalar iki devlet arasındaki ticaretin gelişmesinde önemli bir adım sayılmıştı. Fakat Rusya bu anlaşmalardan umduğu gibi büyük bir kazanç sağlayamadı. İngiltere'nin bölgeye müdahalesiyle artık İran ticaretinin % 80'i İngiltere'nin elindeydi. Bu ticaretin çoğunu keten kumaşlar, yün ve şeker oluşturmaktaydı[14]. 1831 ve 1846 yılları arasında Rusya'nın Gürcistan yolundan transit olarak geçen mallara gümrük vergisi koyması, Bağdat yolundaki sorunlar ve Avrupa mallarının Doğu'ya girişini engellemek için Sohum limanı yolunun kapatılması üzerine İngiltere, Sultan II. Mahmud (1784–1839)'un desteğini almak için uğraşmıştı. Tüm bu gelişmeler neticesinde Osmanlı da dikkatini bölgeye çevirdi.

İngiltere elçisi 16.04.1846 tarihinde Bab-ı Ali'ye yazdığı mektubunda, Trabzon yoluyla İran'a ihraç edilen 130 milyon kuruş değerindeki

[14] Muhammed Taki Sepehr (Lisânu'l-mülk), *Nâsıhu't-Tevârîh*, c. I, Haz. Cemşid Kiyanfer, Tahran 1344, s. 248; İtimâdu's-Saltane, *Mir'âtu'l-Buldân*, c. I, Tahran 1877, s. 405; Rızakuli Han Hidayet, *Rovzetu's-Sefâ-yi Nâsırî*, c. 9, Emirkebir Yayınevi, Tahran 1960, s. 674–676; Mervin L. Enter, *Revâbit-i Bâzergânî-yi İran ve Rusya, 1828–1914*, çev. Ahmet Tevekkoli, Zarrin Yayınevi, Tahran 1369, s. 19; Muhammed Ali Cemalzade, *Genc-i Şâyigân*, Movkufat-i Dr. Mahmud Afşar Yayınevi, Tahran 1376, s. 8–13.

malın Osmanlı Devletine 500 kuruş değerinde gümrük geliri getirdiğini, ticaretin de günden güne arttığı ve eğer kervan yolu araba yoluna dönüştürebilirse hem nakliyatın çok olacağı hem de devletin gümrük gelirlerinin artacağını belirtmekteydi[15]. Osmanlı Devleti Trabzon-İran yolu projesinin önemini anladıktan sonra bu projeyi onaylamış, fakat Kırım Savaşının (1853–1856) başlamasıyla proje geciktirilmişti. Bu yol yapımı süresinde proje sorumlusu Mustafa Paşa bu yol yapımının mümkün olduğunca hızlı bir şekilde bitmesinin zorunlu olduğunu idrak etmişti. Çünkü Rusya, bir taraftan Poti yolundan İran'a kadar uzanan demiryolu yapımına başlamış[16] diğer taraftan İran ile yapılan ticaret için Gürcistan yolunu yenilemişti. Gürcistan valisi Vorontsov, yetkilileri yolun tekrar açmasına ikna etti. 1865 yılında yaşanan gelişmeler neticesinde Avrupa'dan gelen mallara fazla serbestlik tanınarak, gümrük maliyeti % 1'e indirilmiş, transit kanunu uygulanmış ve aynı şekilde posta hizmetleri Tiflis'ten Colf'a kadar yapılmaya başlanmıştı[17].

1853–1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere kendi ticari mallarını Rusya yolundan İran ve Hindistan'a aktardı. Kırım Savaşından sonra Osmanlı ve Rusya'nın yaptığı barış antlaşması ile ticari savaşta özellikle 1866 yılından sonra yeni bir döneme girdi. Önceden Osmanlı yolları Rusya yollarıyla rekabet edebiliyordu fakat şimdi İran demiryolunun yapılmasıyla Osmanlı Rusya'yla rekabet edebilecek güçte değildi. 1866 yılında Poti-Hazar demiryolunun başlamasıyla ticari rekabette yeni bir aşamaya gelindi. Karadeniz'in doğu sahilinden Hazar Denizine kadar uzanacak şekilde demiryolunun yapılması, bu demiryolunun güvenliğinin sağlanması, tüccarın malının iyi ve dikkatli şekilde korunması, Nadejda Şirketi vasıtasıyla ticari malların sigorta edilmesi, limanların, yolların onarılması sonucunda Rusya Osmanlı'yla giriştiği rekabette üstün duruma gelmişti[18].

[15] Turgay, *a.g.e.*, 1994, s. 52; Turgay, *a.g.e.*, 1970, s. 300; Charles Issawi, *Tarih-i İktisâdî-yi İran*, çev. Yakub-i Ajend, Harezmî Yayınevi, Tahran 1362 s. 143–221; "Tarım ürünlerinin artmasıyla nakliyat düzeyi genişlemiş, 1830 ve 1840'lı yıllarda bu bölge buhar gemilerinin buluşma yeri olmuştu. Bu gemiler genelde İngiltere ve Fransa'dan Kuzey Afrika'ya, Tirist'de İngiltere ve Fransa'dan, İtalya'dan Mısır, Suriye ve Türkiye'ye, Karadeniz yoluyla Avusturya ve Rusya'dan Türkiye'ye ve Hindistan'dan Kızıldeniz'e, 1860 yılında da Fars halicine gelmişlerdi." Bkz. Issawi, *a.g.e.*, s. 14.

[16] Kaleli, *a.g.e.*, s. 7.

[17] Issawi, "Tabriz-Trabzon", s. 23.

[18] Issawi, *Tarih-i İktisadi* s. 142; Suheyla Torabî-yi Farsanî, *Tüccar, Meşrutiyet ve Dovlet-i Modern*, Emirkebir Yayınevi, Tahran 1342, s. 341–342.

Poti-Tiflis demiryolu, özellikle 1872 yılından sonra işlerlik kazandı. Tiflis'ten Tebriz ve Bakü'ye uzanan demiryolunun yapımı bittiğinde Tebriz-Poti güzergâhındaki malların nakliyesini Tiflis demiryolu şirketi üstlendi. Bu yol Rusya'nın denetimi altındaydı. Rusya'nın ayağı Karadeniz'le birlikte Hazar Denizi'ne ulaşmış ve buhar gemileri her iki denize de gidiş gelişlere başlamıştı[19]. Rusya, İranlı tüccarlara nakliye konusunda oldukça kolaylıklar sağlamış, yol avarızının iptalinin yanı sıra Kafkasya'yı ticari serbest bölge ilan etmişti. Böylece tüccara büyük imkânlar sağlanması neticesinde Trabzon yolunun önemi günden güne azalmıştı.

Rusya'nın bu projeyi uygulamakta yalnız ekonomik değil aynı zamanda siyasi, askeri ve hâkimiyet sahasını genişletmek gibi hedefleri vardı[20]. Bir taraftan Rusya'nın bölge ticaretinde aktif olmak için yürüttüğü politika ve Süveyş Kanalının[21] 1869 yılında açılması, diğer taraftan İngiltere ticaretinin Basra-Bağdat-Kirmanşah yoluna çekilmesi ve Buşehr Limanın revaçta olması, İran-Osmanlı ticaretinin azalmasında önemli etkenlerdi[22].

Trabzon-Erzurum demiryolunun yapımının gecikmesinin sebebi Rusya'nın, Osmanlı'ya açtığı savaşlarda bu yolu kullanacağı düşüncesinden doğan korkuydu. Mizan gazetesi 1887–1888 yıllarında bu korkuyu tenkit eder bir şekilde yazdığı yazılarda Anadolu demiryolunun yapılmasının faydalarını; Avrupalı yatırımcılardan faydalanmak, onlara imtiyazlar vererek yatırımlarının kârını artırmak şeklinde sıralamıştı.

[19] Turgay, *a.g.e.*, 1982, s. 314; Issawi, "Tabriz-Trabzon", s. 23.

[20] Issawi, a.g.m., s. 20.

[21] "Süveyş Kanalı, denizcilikte yapılmış en önemli başarılardan biridir. Bu kanalın yapımına 1859'da başlandı ve 1869 yılında bitti. Bu kanal devamlı derinleşip genişlemiş ve Fars Halici'nin petrol çıkan bölgesinin genişlemesiyle önemi daha da artmıştı. 1956'da Süveyş Kanalı'nın milli olmadan önce denizciliğinin %13'ünü ve petrol taşıyan gemilerin %20'sinin geliş gidişini sağlamıştı. Bu kanal özel idarenin elinde olduğu zaman genellikle başarılıydı. 1859-1956 dönemlerinde yıllık % 8–9 (o günün dövizine göre hesaplanmıştır) oranı ortaklara verilmişti. Bu kanal buhar gemileri için cazipti; çünkü Londra'dan Bombay'a olan mesafeyi yarıya, Londra'dan Çin'e kadar 1/3 veya 1/4'ünü oluşturuyordu. Mesafenin kısa olması, gidiş gelişin sık olması ve yola aşina olmalarından dolayı Ümit Burnu'nu dolaşmak yerine denizlerden geçmişlerdi. Süveyş kanalının Ortadoğu'ya çeşitli etkileri olmuştur. Dimeşk-Halep-Musul-Beyrut ve hatta İstanbul, Irak ve Arabistan'a giden kervanlar ve ziyarete gidenlerin yolunun değişmesiyle çok zarar gördü ve İran'da ticaretinin büyük kısmını güney limanlarına aktarmıştır." Bkz. Charles Issawi, *Tarih-i İktisâdî-yi Hâvermeyânî ve Şomalî Afrika*, çev. Abdullah Kovserî, Papirus Yayınevi, Tahran 1368, s. 67–68.

[22] Tozlu, *a.g.e.*, s. 194.

Osmanlı'nın Rusya'dan korkmasının ise mesnetsiz bir fikir olduğunu belirtmişti. Trabzon vilâyetinden başlayacak şekilde Karadeniz sahilinden uygun bir şekilde Sivas'ın içine kadar; İskenderun körfezinden, Yumurtalık'tan başlayacak şekilde Konya içine kadar hatta Erzincan ve Erzurum içine kadar giden demir yollarının yapılması gerekliliği hususunda adı geçen gazetede şunlar yer almaktadır:

> Trabzon şimdiki şark hududumuza, doğuya sevkiyatımızın merkezidir. Onun için Trabzon'dan hududa doğru teshil-i sevkiyat için ne kadar tedabir ittihaz olunsa hidmet-i Rusya'ya yahut İran'a olmayıp tamamen bize aittir. Demiryolu ne ise şose yolu onun küçüğüdür, vaktiyle düşman istifade eder mütalaasıyla Trabzon'dan Erzurum'a şose inşa olmamış olsaydı, muharebe-i ahirede ki Anadolu sevkiyatımızın ne hallere duçar olacağı bir kere nazar-i insaf ve hamiyetten geçirilsin[23].

Rusya'nın derin hedeflerinin farkında olmayan Osmanlı Devleti işin daha çok kısa vadede getireceği olumsuz sonuçlara bakmıştı. Trabzon-Erzurum anayolunun tamirine karar vermiş olan Osmanlı, sonunda 1872 yılında İran sınırındaki Beyazıt bölgesine kadar şose yolu yaptırmıştı. Osmanlı, bölgede üstünlüğün Rusya'nın eline geçtiğini fark etmiş, İran tüccarının Trabzon-Tebriz yolunu yeniden kullanması için %1 oranındaki gidiş-geliş gümrük vergisini iptal etmek zorunda kalmıştı. Ancak bu çareler de fazla etkili olamamıştı. Osmanlı mururiye vergisini iptal etmesine rağmen demiryolu ticaretinde tüccarın mallarını kolay ve ucuz bir şekilde taşınması ayrıca kervanlara göre bu yolun daha güvenilir ve rahat oluşu İran tüccarının Poti yolunu tercih etmesine neden olmuştu.

Asıl mesele Rusya'nın demiryolu yapması ve İran'ın kendi topraklarında bu yolu devam ettirmesiydi[24].

[23] *Mizân Gazetesi*, Sayı 16 (10 Cumade'l-evvel 1304), s. 131–132, Sayı 19 (30 Cumade'l-evvel 1304–24 Şubat 1887), s. 30, Sayı 54 (22 Şaban 1305) s. 496–497.

[24] Tozlu, *a.g.e.*, s. 194; "Osmanlı İmparatorluğu'nda emperyalist devletlerin ekonomik tesiri ve belirgin örneği, Bağdat demiryolunun yapılmasının ünlü hikayesidir. Bu imtiyazı almak için XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Almanya-Fransa ve İngiltere gibi emperyalist devletlerin arasında çekişme başlamıştı. Sonunda 1902 yılında Almanya sanayi-mali yerleri kazanmıştı. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman emperyalizminin genişlemesinin önemli olaylarından biridir. Almanya'nın hedefi Bosphorus (İstanbul Boğazı)'dan Fars halicine kadar (Türkiye, Suriye ve şimdiki Irak gibi Osmanlı İmparatorluğu toprakları yoluyla) olan 2400 kilometrelik bir yol yaparak Osmanlı'yı gözetim altına almak, Mısır ve Hindistan'da İngiltere'yi, Kafkasya ve Orta Asya'da Rusya'yı baskı altında tutmak, Orta Doğu'da ise ayaklarını sağlam basmaktı. I.

Dönemin iki büyük gücü arasındaki rekabette rol oynayan bir diğer etken de yollarda yolcuların mal ve can güvenliğiyle ilgiliydi. Kafkasya, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu coğrafya açısından dağlık olmasının yanında özellikle Doğu Anadolu sosyal bakımından aşiretlerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Rusya, Osmanlı ve İran özellikle XIX. yüzyıl boyunca üç rakip devlet oldukları için sınır bölgelerinde emniyet bakımından sorunlar yaşanmıştı[25]. Bu sorunlara, iç karışıklıklar, Rusya'nın Kafkasya'yla mücadelesi, İran ve Osmanlı sınırındaki ticari kervanlara bazı aşiretlerin saldırması gibi meseleleri de ekleyebiliriz[26].

93 Harbinin sonucunda Avrupa güçleri ve Rusya arasında imzalanan Berlin Anlaşması'na göre: Batum, Kars, Ardahan, Rusya'ya bırakıldı. Berlin görüşmelerinde İngiltere kendi menfaatleri doğrultusunda Batum'un Osmanlı'da kalması yönünde büyük çaba sarf etti. Batum, Türklerin ve doğu halklarının güçlü bir kalesi sayılıyordu. Rusya orayı ele geçirmekle hem özel bir prestij kazandı, hem de İngiltere'nin menfaatine zarar vermiş oldu. Diğer taraftan Osmanlı ülkesinin İran'la ticareti Batum üzerinden çok yakın ve kolaydı. Rusya'nın ise bu yolla rahatça İran'la ticaret yapması İngiltere'yi zor duruma düşürdü. İngiltere'ye göre, Osmanlı siyasi ve askeri meseleleri bir kenara bırakıp ticari açıdan baksaydı Rusya'nın Batum Limanı ve Kars'ı almasıyla İran transit yolu Rusya'nın eline geçeceğini anlardı. Batum'un el değiştirmesi

Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İstanbul'dan Irak toprağına Nesibeyn'e kadar bu yolun önemli bir kısmı yapıldı. Kalan kısmı ise 1934-1941 yıllarında İngiltere ve Fransa vasıtasıyla tamamlandı. Son dönemlerde uluslararası şartların değişmesiyle ve taşıma araçlarının, yeni savaş tekniklerinin ortaya çıkmasıyla bu yolun stratejik önemi azalmıştı. Amerikalı Buchanan bu demiryolunun Hindistan ekonomisini vurgulamak için şöyle demiştir: "bu söz bağlı olan diğer ülkeler ve Osmanlı'da dahil bu söz geçerlidir. "Demiryolu, Hindistan'nın temel maddelerini dünya pazarına açtı. İngiltere için mal üretme imkânı sağladı, ama Hindistan'ın kendisi için mal üretmesini engellemiştir." Bkz. Rahim Reisniya, *İran ve Osmânî der Âstâne-i Karn-i Bistom*, Sutudeh yayınları, Tebriz 1382, s. 217–218. "1888 yılından sonra Almanya sanayileşme düşüncesindeydi. Bu yüzden Almanya gücünü artırmak için Anadolu-Bağdat demiryolu yapımının gerekliliğini düşünmüştü. 1914 yılında Almanya nominal sermayesiyle Anadolu demiryoluna 296 milyon mark ve Bağdat demiryoluna ise 355 milyon mark yani toplamda 651 milyon mark yatırım yapmıştı (=32.5 milyon sterlin); *Erzurum Vilâyet Sâlnâmesi* 1312, neşreden vilâyet mektubcusu Muhittin, s. 210. "Erzurum'dan İran tarafına giden yolun inşaatında yalnız genişliği 5 metre, boyu 7 metre olan şose yoldur." Bkz. Ahmet Kaynak, *1885–1985 Türkiye Ekonomi'sinin 100 Yılı, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (21–23 Kasım 1985)*, Atatürk Kültür Merkezi, İzmir 1985, s. 36.

[25] Issawi, "Tabriz-Trabzon", s. 23.

[26] "XIX. yüzyılda göç eden aşiretler" konusu hakkında Bkz. Turgay, *a.g.e.*, 1994, s. 49; Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, s. 102.

yüzünden İngiltere, Rusya'ya ağır bir vergi vermek zorunda kalacak, hatta Rusya İngiltere'ye ihracat izni vermezse büyük ihtimalle İngiltere'nin Batı Asya'yla ticareti kesilecekti. Bunun dışında Trabzon Limanında Osmanlı bayrağının dalgalanması ve bölgede İngiltere'nin serbest ticaret yapması yerine Rus bayrağının dalgalanması İngiltere'nin bu limanda tahammül edeceği bir şey de değildi[27].

XX. yüzyılın başlarında Rusya, Poti limanından İran sınırına, yani Culfa şehrine ve bu şehirden de Tebriz'e kadar 179 km uzunluğunda ayrıca Batum üzerinden Kars'a kadar uzanacak şekilde başka bir demiryolu ve özellikle şose yolu yapmıştı. Rusya'nın bu uygulamasıyla Trabzon-Erzurum yolunun nakliyatı bariz şekilde azalmıştı. Hatta Van-Bitlis-Erzurum yolcuları, bu vilâyetlere gelmek için Batum ya da Poti'den Rus limanlarından trene binerek İran sınırından da geçerek Osmanlı topraklarına girdikleri gibi aynı şekilde kara yolunu kullanarak kendi bölgelerine geçmişlerdi[28].

Osmanlı, Rus ticaret yollarıyla rekabet etmek için Trabzon-Tebriz ticaret yoluna paralel olan başka bir yol yapmaya karar verdi. Bu yol Van Gölü-Urmiye-Tebriz güzergâhıydı. Ancak bu yol hiçbir zaman Trabzon-Tebriz yolunun itibarını kazanamadı. Bu yolun mesafesi çok kısa olmasına rağmen ticari itibar bulamadı. Ancak bu yoldan Van, Muş ve Beyazıt bölgelerindeki aşiretler koyun ticareti yaptı[29].

İngiltere de Rusya'nın baskısı karşısında Anadolu'nun güneyinden geçen kervan yolunu ve doğudaki Sistan yolunu açmaya çalıştı. Ancak bu önlemler piyasadaki Rus mallarının artışını engelleyemedi.

1880–1909 yılları arasındaki 30 yıllık dönemde Rusya'nın İran'a ihracatı 7 kat artarak 3.944.000 rubleden 28.843.000 rubleye çıkmıştı. Rusya'nın ihracatında en çok artış son 15 yılda (1895–1909) gerçekleşmişti. Rusya'nın milli ekonomisine çok etkisi olduğu için İran'a çok fazla değer verdiği görülür[30].

I. Dünya Savaşı başlangıcına kadar Basra Körfezi ve Hazar Denizi yollarında ticari nakliyatın gidiş-gelişi süratle gelişti. Süveyş Kanalının

[27] Henry F. Woods, *Türkiye Anıları 1869–1909*, çev. Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 92-94.

[28] Hayri, *a.g.e.*, s. 80–82.

[29] Tozlu, *a.g.e.*, s. 203; Issawi, *Tarih-i İktisâdî-yi İran*, s. 14.

[30] Issawi, *a.g.e.*, s. 222–228.

açılması ve Dicle nehri üzerinde gemi ulaşımının kullanılması Bağdat ve Kirmanşah yolunda ticaretin canlanmasına neden oldu. Rusya ile Azerbaycan arasında da kara yolu ticaretinde önemli bir artış sağlandı. Sistan'da yeni bir ticari yol yapmak isteyen İngiltere, Horasan'da Rusya ile rekabet ettiği için başarılı olamadı[31]. Rusya, 1890–1910 yılları arasında yaklaşık 800 km uzunluğunda ülkenin kuzey kısmında yollar yapmıştı. Tahran-Enzeli, Tebriz-Culfa ve Kazvin-Hemedan yollarının bütün masrafı 11 milyon rubleye (1,5 milyon pound) mal olmuştu. Osmanlı da yol yapımında daha çok ilerlemek istiyordu fakat I. Dünya Savaşı'nın bu dönemde patlak vermesi Osmanlı'nın bu düşüncelerden uzaklaşmasına sebep oldu[32].

I. Dünya Savaşı'ndan sonra petrol üretiminin büyük çapta genişlemesi, Basra körfezindeki limanların iyileşmesi, demiryolu hatlarının ve yollarının yapılması sonucunda İran ticaretinin büyük bir kısmı Basra körfezine kaydı. I. Dünya Savaşı'nın özellikle son iki yılında İran ihracatı aşırı şekilde azaldı. İhracattaki düşüşün nedenleri arasında Rusya'nın sosyalist bir ülke olmasına neden olan 17 Ekim 1917 tarihli devrimi sayabiliriz. I. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB de ağır sanayinin kendi ülkesinde gelişmesine yöneldiği için devrimden sonra milletin alım gücünün azalmasını sebep göstererek Rusya için gerekli olmayan İran mallarının büyük bir kısmının ithalinin önünü kesmişti. İran'ın bu ülkeye ihracatı çok azaldığı için iki ülke arasında ticari kriz yaşandı[33].

Buraya kadar bahsettiğimiz konuyu başka bir açıdan incelememiz gerekirse Rusya bir taraftan İran üzerindeki siyasi ve ekonomik amaçlarını gerçekleştirmek diğer taraftan Osmanlı ve İngiltere ile rekabet

[31] Issawi, *a.g.e.*, s. 112; "XIX. yüzyılda İngiltere'nin İran'a gönderdiği ilk kişi J. Malcolm, katırcıların, nisbi emniyet olan zamanda da ülkenin doğu dağlarından geçmek istemediklerinin anlatır." bkz. J. Malcolm, *Sketches of Persia*, London 1845, s. 278; "XIX. yüzyıl sonlarında caddelerin bozuk olması, zeminlerin düz olmaması, mesafelerin uzak olması ve nehirlerin vapur ulaşımına uygun olmaması ve İran'daki aşiret isyanları hayatı o kadar vahim duruma getirmişti ki en önemli caddelerden Tahran Horremşehr caddesi o kadar bozuktu ki gemiyle fars halicinden Karadeniz'e yolculuk yapmak, kara yolundan Erzurum'dan Hazar denizine kadar, gemiyle Bakü'den Enzeli'ye ve sonunda kara yolundan Enzeli'den Tahran'a gitmek Tahran-Horremşehr yolundan geçmekten daha hızlı oluyordu. Nakliye imkânlarının olmaması bölgesel krizlere neden oluyordu. Bu yüzden bir bölgede halk açlıktan ölürken, yakınındaki başka bir bölge yıllık mahsulünü topluyordu; bkz. Ervand Abrahamian, *İran Beyn-i Do İnkılâb*, çev. Ahmet Gul Muhammedî ve İbrahim Fettahî, Ney Yayınları, Tahran 1377, s. 19–20.

[32] Issawi, *İktisadi-yi İran*, s. 70–71.

[33] Issawı, *a.g.e.*, s. 113–230.

edebilmek için Culfa demiryolu yapımına teşebbüs etti. Rusya bu demiryolunu yapmakla İran'ın en önemli siyasi ve ekonomik şehri olan Tebriz'e haddinden fazla yaklaştı. Tebriz o dönemde İran'ın en önemli ticaret merkezi olarak İran'ın mallarının deposuydu. Rusya bu demiryoluyla en kısa ve aynı zamanda en güvenilir yolu elde etmiş oldu.

İran-Osmanlı, İran-Rusya arasında yıllarca devam eden ticaret pek değişmemiş ve o dönem için demiryoluyla ticaret yapmak, tüccar açısından çok ağırdı. Rusya, Tebriz-Culfa yolundaki ticareti canlandırmak ve tüccarı teşvik etmek için, İran ve Osmanlı'nın eski ticaret yollarını güvensiz gösterecek olaylar yaratmaktaydı. Bu yollardan birincisi Tebriz-Trabzon yolu ve ikincisi Tebriz-Hoy-Selmas-Van idi. Rusya'nın siyaseti, birinci yolda Hacı Şocauddevle, Maku ve Ovacık hâkimi Emir Tuman; ikinci yolda ise Abduvi aşiretinin reisi İsmail Ağa Simko gibi kişileri bu yollara musallat edip, buralardaki güvenliği tehdit etmekti. Rusya, bu kişileri silah ve nakit para ile himaye etti. Bunlar da ticari kervanları yağmalayarak hatta bu konuda birbiriyle rekabet etmek için yağmaladıkları kervanların insanlarını öldürmeye kalkışıyorlardı. Kendi mevkilerini bu işleri yaparak korumuşlardı. Diğer taraftan Ruslar da vahşi uygulamalarını tamamlamak için bu bölgelerde önemli ticaret merkezlerini, askeri sultaları altına almışlardı. Çok kısa bir sürede bu yollarda ticari kervanlar bir daha görülmedi.

Bu yolların yanında Ruslar az çok ticari faaliyetleri olan diğer yolların güvenliğini de ortadan kaldırmıştı. Tebriz-Urumiye-Oşneviye-Ravandiz-Erbil-Musul ve Tebriz-Sakkız-Bâne-Serdeşt-Erbil-Musul yollarında da Karaney ve Menkur aşiretlerinin reisi Pir Ağa saydığımız yollarda ticareti sekteye uğratacak davranışlarda bulunuyordu[34].

[34] İsmail Ağa Simko ve diğer saldırganların Osmanlı, Rusya, İngiltere ve Amerika tarafından nasıl kullanıldıkları ve İran'ın Azerbaycan bölgesinde ne kadar katliam yaptıklarını, XX. yüzyıl başlarındaki Osmanlı arşivlerinden öğrenebiliriz. Bkz. Ahmet Kesrevî, *Târîh-i Hîjdeh Sâle-yi Âzerbaycan*, *Bâzmânde-i Târîh-i Meşrûte-i İran*, Emir Kebir Yayınevi, Tahran 1997; Hac Muhammed Rahim Nusret-i Makuî (Nusretu'l-Mülk), *Târîh-i İnkılâb-ı Âzerbaycan ve Hevânîn-i Maku*, İlmiye Yayınevi, Kum 1373; Hidayet Hacı Mehdi Guli (Muhbiru's-saltane), *Hâtırât ve Heterât (Tûşe-i ez Târîh-i Şeş Pâdişâh ve Gûşe-i ez Dovre-i Zindegî-yi Men)*, Hakikat Yayınevi, Tahran 1375; Rahmetullah Han Mu'temedu'l-Vuzera, *Urmiye der Muhârebe-i Âlemsûz, ez Mukaddeme-i Nesârâ tâ Belvâ-yi İsmâîl Aga, hş. 1298-1300*, haz. Kave-i Bayat, İksir Yayınevi, Tahran 1389; Serleşker Abdullah Han Emir Tahmasbî, *Yâd Dâşthâ-yi ez Âşûbhâ-yi Aşâyirî ve Siyâsî-yi Âzerbaycan*, Bahter Yayınevi, Tahran 1388; Gulam Han Haşmet, *Mûyehâ-yi Şehr-i Garîb (Gozâreş-i Mustened ez Vekâye-i Cilolog ve Hevâdis-i Bâd ez ân der Urumiye*, Yaz Yayınevi, Urumiye 1387.

1907 anlaşmasına göre Rusya ve İngiltere arasında tarafsız bölge olan Hemedan-Kirmanşah-Hanegeyn üzerinden geçen önemli ticaret yollarında özellikle de bu yollardan yoğun bir şekilde nakliyat yapılan Atabât yolunun güvenliği tehlike altındaydı. Kelhur, Sencabi, Koran ve Gerahani aşiretlerini Rusya yollara musallat ederek ticari kervanları ve kafileleri sürekli yağmalattırmıştı. 1910 yılına gelindiğinde ise Rusya, İngiltere'ye Bakü-Reşt-Tahran-Kirman-Beluçistan yollarında demiryolu yapma önerisi sunmuş fakat Londra'daki müzakerelerde kat'i bir sonuç alınamamıştı.

Rusya, İran'ın kuzeyinde başarılı olmasına rağmen, İngiltere'nin, İran'ın güneyindeki gücü karşısında buralara nüfuz edememişti. İngiltere, İran'ın güneyinde yaşayan aşiretler arasında çok güçlü bir yaptırıma sahipti. İngiltere, Osmanlı ticaretini sınırlamak, Basra'nın ekonomik rolünü ortadan kaldırmak için İran'ın güney ticaretini ve özellikle Mihmere limanını canlandırmaya çalıştı. Mihmere limanının yanı sıra Buşehr limanı da İran ticareti ve özellikle İngiltere ticareti için önemli limanlardandı. İngiltere, konsolosluklar yoluyla çeşitli şirketler kurarak hatta aşiret reisleri, şeyhlere ve bölgenin güvenilir adamlarına hediye, nakit para dağıtarak İngiliz görevlilerinin gitmeye cesaret edemediği bölgelere mallarını ithal ediyordu. Özellikle Bahtiyari aşireti, İngiltere için bölgenin jandarması durumundaydı. Bahsedilen limanların Osmanlı toprağına yakın olması ve Şattul Arap'ta ortak nakliyat yapılması nedeniyle bu bölge Osmanlı için büyük bir önem arz ediyordu. İngiltere, İran'ın güney bölgelerinde ve özellikle bu iki limanda fazla nüfuzlu olmasının yanı sıra Lynch kumpanyası vasıtasıyla Şattul Arap'ın nakliyatını da ele geçirmişti. Rusya, Osmanlı'nın bu süreçteki zayıflığını, fırsat bilerek, İsfahan-Şiraz, Buşehr limanı-Horremabad, Dezful-Şuşter ve Mihmere demiryollarını yaptırmıştı. Hatta yeni projeler de hayata geçirmek istemiş, 1912 yılında İngiltere tarafından da bazı projeleri onaylanmıştı.

Osmanlı Devleti, İran ile alakalı kendi siyasi ve ekonomik gücüne itibar etmek ve mantıklı tedbirler almak suretiyle kendi ticaretini yeniden canlandırabilirdi. Osmanlı, Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolunu aktif bir şekilde kullanabilseydi kendisiyle müttefik olan Almanya ve Avusturya-Macaristan ülkelerinin mallarının taşıyıcılığını yapabilirdi. Böylece bölgede Rusya ve İngiltere'ye yeni bir rakip yaratılabilirdi. Almanya ve Avusturya-Macaristan liderlerinin gözünden kaçmayan büyük ekonomik faydalarla adı geçen devletler Osmanlı'yla birleşerek Ortadoğu ve İran pazarını elde etmek için ortak işbirliği yapabilirlerdi. Belki de bu yolla bu bölgede olan İslam ülkeleri, Rusya ve İngiltere'nin

tekelciliğinden kurtarabilirlerdi[35]. Maalesef Osmanlı Devleti o dönemde bölgedeki sorunları bildiği halde onları çözmeye gücü yetmemişti. İran ticaretini elde etmek için yapılan Rus ve Osmanlı rekabeti Gilan bölgesinde de kendini gösterdi. İran'ın kuzeyinin en önemli şehirlerinden olan Reşt, Rusya ve Osmanlı için önemli bir şehbenderlikti. Her ikisi kendi devletlerinin gücünün şanına göre ticaret merkezleri ve şehbenderlikler kurmuştu. Rusya 8 Şubat 1915 tarihinde yani I. Dünya Savaşı esnasında, bu şehirde Osmanlı'nın ekonomik gücünü ortadan kaldırmak ve Osmanlı tüccarını kendi tebaası yapmak için halka Osmanlı askerlerinin Reşt şehrine gireceği hususunda korku salarak çeşitli entrikalar çevirmişti. Fakat Rusya'nın Reşt şehrinde Osmanlı ticaretinin temeline yaptığı en önemli darbe, Buşehr'de Osmanlı tüccarına ait olan malları, tarım alanlarını, ürünleri, daireleri yaklaşık 300 bin lira tutacak şekilde müsadere etmesiydi. Bu konuyu açıklamak gerekirse, Osmanlı tüccarı savaştan önce Rus bankasından avans şeklinde 25 bin liralık para almıştı. Osmanlı'nın Buşehr'de 12 yıllık ticari geçmişi, banka ve Rus şehbenderiyle ilişkisi vardı. Osmanlı tüccarının İran Devleti'ne yollardaki bu güvensizliği şikâyet edip dilekçeler vermesine rağmen bir sonuç alınamamıştı. I. Dünya Savaşı'nın verdiği olağanüstü durumdan ve İran Devleti'nin zaafından yararlanan Rus bankası Osmanlı'nın emlakmallarına, depolarına el koymaya hatta zapt etmeye teşebbüs etti.

Rusya, Osmanlı tüccarının değerli evrak hisselerini depozito ve emanet şeklinde alıp, Osmanlı depolarında bulunan 60 bin liralık ipek böceği tohumunu saklamıştı. Bu yüzden ambarların kapısını kırmaya, harap etmeye ve kabalık etmeye gerek kalmadı. Rus bankası süratle bu hisse evrak ve malları Bakü'ye göndermiş ve banka hesaplarını görmek için Petersburg'a gitmeniz lazım diye iddia etmişti.

Tüccar ve şehbenderlik yöneticilerinin İran devletinden gelecek yardımdan ümitlerini kesdikten sonra, kendi devletlerine bir mektupla bütün olanları anlatmışlardı. Devletten Rusya'nın bu dürüst olmayan tutumu karşısında, Osmanlı askerlerinin işgali altındaki Azerbaycan'da, Rusya'nın ticarethanelerdeki mallarına veya Osmanlı toprağındaki ticarethanelerin mallarına el koymasını ve zapt etmesini istemişlerdi. Ancak milletlerarası ticari meselelere karşı bu şekilde bir tutum alınamazdı. Fakat Rusya bu yıllarda rakiplerini ortadan kaldırmak ve İran'ın güçsüzlüğünden yararlanmak için mümkün olan her şeyi yapmıştı[36].

[35] BOA, HR. SYS. 2337/4.
[36] BOA, HR, SYS. 2406/29.

XIX. yüzyılın başında İran'da Osmanlı şehbenderlerinin ve valilerin raporlarını, sâlnâmelerini dikkatle incelediğimizde Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun hassasiyetinin ve bu yolda olan ticaretin öneminin devam ettiğinin görmekteyiz.

1902 yılında yapılan umumi yollar şöyleydi: Trabzon-Erzurum yolunun boyu 158.890, şose ile yapılan 158.890, tamir edilen yol 81.000, tamir olunacak yol 77,890, köprü ve menfez 339, kasisli yol 37, harçlı duvarın boyu 4210 m, kuru duvarın boyu 16.433 m[37].

1903 tarihli *Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi*'nde, yolların yapımıyla ilgili, nakliyenin ve milletin refah ve huzurunun olması ve bu yolla İran ticaret muamelatının yıllık 55–60 kuruştan fazla olduğunun önemine vurgu yapılmış ve şu satırlara yer verilmiştir:

> Yolun uzunluğu Samsun-Sivas-Ünye-Niksar-Giresun-Karahisar-Trabzon-Erzurum gibi önemli büyük yolları ayrıca içeride liva, kaza ve nahiyeleri birbirine bağladığında 900 km; özelleri de sayarsak 400 km'den uzundur. Vilâyetimiz arazisinin zenginliğinden dolayı burada yapılacak 1 km'lik yolun diğer vilâyetlerde yapılacak 15 km'lik bir yola denkti[38].

1903–1904 tarihli *Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi*'nde de bu yol ve önemi hakkında değerli bilgiler vardır. Buna göre sadece İran-Osmanlı ticareti açısından değil iç bölgelerdeki şehirlerin ticareti bakımından da Trabzon-Erzurum-Samsun-Sivas şoseleri Anadolu'nun önemli bir kısmının ticari ve ekonomik yükünü taşımaktadır. Nitekim Sâlnâmenin eklerinde verilen istatistikî bilgiler 876 kilometre civarındaki Trabzon-Erzurum yolunun şimdiye kadar yapılmış olan yolların en mühimleri olduğunu, fakat yapılmakta olan yollarla birlikte vilâyet sınırları içerisindeki yol ağının 1600 kilometreye ulaşacağını göstermektedir. Ayrıca İran ile Trabzon arasındaki ticari faaliyetlerin artması sayesinde vilâyet sınırları içerisindeki sahil kasabalarında ve bilhassa Trabzon ve Samsun şehirlerinde yerleşmiş çok sayıda İranlının olduğu ve bunların genelde halıcılık ve hafif sanayi işleri yanında ticaret ve komisyonculuk yaptıkları belirtilmektedir."[39]

[37] *Trabzon Vilâyetine Mahsus Sâlnâme*, Sene-yi hicriye 1317, s. 114.

[38] "İran devletinin Trabzon başşehbenderi Mu'temedü'l-vüzera Asadullah Han, tercüman ve kançıları Abdullah Han ve Samsun şehbenderi Mirza Ağa Han'dı." Bkz. *Trabzon Vilâyetine Mahsus Sâlnâmedir*, Sene-yi hicriye 1318, Trabzon, Sene-yi Maliye 1316, s. 103–104.

[39] *Trabzon Vilâyeti 1321 Sene-yi Hicriyesine Mahsus Sâlnâme*, Trabzon Matbaası, 20. baskı, s. 203–227.

Benzer bilgilere, diğer Trabzon vilâyet sâlnâmelerinde de rastlıyoruz. 1905 tarihli *Trabzon Vilâyet Sâlnâmesi*'nden öğrendiğimiz gibi bir memleketin kalkınma seviyesi ve halkının huzuru, mutluğu o memleketin okul, hastane, fabrikasının dışında şose yolu, demiryolu, kanal, liman vs. sosyal ve iktisâdî kurumlarının kalitesi ve nakliyesinin çok ve düzenli olmasına bağlıdır. Yollar bir memleketin çeşitli şehir ve kasabalarını birbirine bağlamakla, yazışmaları, aktarmaları ve mübadeleleri sağlıyordu. Bu sayede üretim, tüketim gibi iki mühim ekonomik durum gerçekleşiyordu. Düzenli ve güvenli bir ulaşım ağı ticari hayata huzur ve mutluluğu getirir.

Yol ve geçitler yaptırmanın ülkeye sermaye girişi sağlayacağını ve kalkınma için önemini Osmanlı padişahları çok iyi anlamıştı. Vilâyetlerin her tarafında kuruluştan itibaren yollar yapılmaya başlanmıştı. Osmanlı'da yollar genel ve özel olarak iki türlüydü. İran gibi büyük bir ülke dışında, Trabzon vilâyetinin diğer Osmanlı illeriyle olan ticari ilişkilerini düşünürsek, bu bölgede yapılan yolların ve özellikle Trabzon-Erzurum ve Samsun-Sivas şoselerinin Anadolu ticaretinin büyük bir kısmının yükünü çektiği anlaşılır.

Sâlnâmedeki verilerden anlaşıldığına göre 1902–1903 yılında Trabzon-Erzurum, Trabzon-Erzincan, Giresun-Karahisar-i Şarki, Samsun-Sivas-Mamuratu'l-Aziz-Diyarbakır, Ordu-Karahisar-i Şarki, Sürmene-Bayburt, Of-Bayburt şoseleri yapılmış yolların en mühimleri olup, yolların toplam uzunluğu 876 kilometreden fazladır. Diğer taraftan yapılmakta olan hususi yolların uzunluğu da hesaba katılacak olursa vilâyet sınırları içerisinde 1640 km uzunluğunda yol olduğu görülmektedir[40].

Erzurum valisi Muhammed Emin 13 Mart 1912 tarihli devlete sunduğu lâyihada Erzurum-Kızıldize-Tebriz yolundan İran mallarının Avrupa ve Amerika'ya gönderildiğini aktardıktan sonra, bu yolun Rusya'ya kaymasının bölgeyi telafisi imkânsız bir şekilde zarara uğratabileceğine vurgu yapmaktadır. Bölgedeki küçük esnafın zarar görmesi pahasına Trabzon ve Erzurum demiryolunun düzeltilmesi gerektiğini belirten Muhammed Emin, İran mallarının transit nakliyesinin rahat bir şekilde yapılması gerektiğini kaydetmektedir. Rusya'nın kendi ürettiği mallara pazar bulmak, hatta Avrupa'dan İran'a ticari-mallar getirmek için Poti-Bakü yolunu düzeltmekle yetinmediğini belirten Erzurum valisi Muhammed Emin, piyasaya hâkim olmak için Rusya'nın ithalatı ön-

[40] *Trabzon vilâyeti 1320 Sene-yi Hicriyesine Mahsus Sâlnâme*, Trabzon Matbaası, 20. baskı, s. 116.

lemek adına ağır gümrük vergileri koyduğunu da ısrarla vurgulamaktadır. Söz konusu lâyihada Erzurum ve Küçük Asya ekonomisinin durumu hakkında hazırlanan Fransız raporlarına göre de Rusya hükümetinin Erzurum yolundan daha kısa, güvenli, faydalı iki yol daha açtığı belirtilmektedir. İlki gemilerin çalıştığı Hazar yolu yani Bakü-Tire-Reşt-Astara yolu, diğeri de Tiflis-Culfa demiryoludur. Bu yolların açılmasının Erzurum-Trabzon yolu için ağır bir darbe olduğu, fakat devletin bu duruma bir çare bulamadığı ve Erzurum halkına çok büyük zararlar verdiği de eldeki verilerinden anlaşılmaktadır. Bu konuya açıklık getirmek için 15 yıllık süreçte Kızıldize-Erzurum-Trabzon'dan geçen transit eşyalar ve değeri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: Kızıldize-Erzurum-Trabzon yolundan geçen transit eşyalar (lira hesabıyla)

Yıllar	Tömbeki	Yağ	İnek derisi vb.	Kına	Hırdavat	Halı ve şal	Çekirdeksiz kuru üzüm vs.	Toplam
1898	1138	52	95	30	38	5299	6478	13130
1899	2634	125	401	40	1018	3967	8476	16361
1900	–	381	525	53	653	4885	10028	16525
1901	–	323	878	22	311	6033	13712	21280
1902	1	20	624	57	218	4858	14105	19983
1903	1	40	186	31	325	6208	14682	21473
1904	–	12	88	49	189	5614	3531	9483
1905	–	–	5	50	41	1550	1289	7435
1906	–	30	391	64	225	13903	1364	15977
1907	–	–	94	64	463	11114	9812	21547
1908	–	–	38	72	82	1865	1397	3448
1909	–	–	–	31	101	663	4	799
1910	–	–	–	27	70	487	98	682
1911	–	–	86	75	31	3787	2228	6207
1912	–	–	142	63	12	863	183	1273
Toplam	**3774**	**983**	**3553**	**719**	**3777**	**71069**	**87087**	**175603**

Bu veriler güzergâhın ne kadar önemli olduğu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu ticaret yolunun bölge ekonomisine katkıları da göz ardı edilmemelidir. Nitekim Erzurum valisi Muhammed Emin'in raporunda bu getirilere dikkat çekmekte ve her deve katarının vilâyete 50 kuruş yarar sağlayacağını açık bir şekilde belirttikten sonra katarların ekonomik faydasını şu şekilde hesaplamaktadır. Muhammed Emin Kızıldize'den çıkan bir kervanın Erzurum'a gelmesinin 23 gün sürdüğünden ve burada 4 gün gümrük muameleleri için kaldığından hareketle yalnız bir deve katarının Erzurum'dan Trabzon'a gelmesi veya tersine gitmesinin bölge ekonomisine 2760 kuruşluk kârı olduğunu kaydetmektedir. Ona göre 1907 yılında eşya transitinde İran'dan ithalat 21487 yük idi ve bu sayede ülkemize 4286 lira para girmişti. Hâlbuki bu sene 1273 yük mal gediği için gelirlerde 2484 liralık da çok ağır bir düşüş olmuş ve bu düşüş Erzurum halkının geçimini ağır bir şekilde sarsmıştır. Muhammed Emin lâyihada bu yolu askeri açıdan da inceleyerek Van ve Beyazıt 11. Ordu ile Erzurum 9. Ordu komutanlığının İran'a karşı birleşmesinin iyi sonuçlar doğuracağını öne sürmüştür[41].

Erzurum-Trabzon-Tebriz ticaret yolu ve önemi hakkında bir diğer önemli rapor da XIX. yüzyılın sonlarında XX. yüzyılın başlarında Trabzonlu Abdülvahab Hayri tarafından kaleme alınmıştır. Bu rapora göre de yakın bir zamana kadar İran ile deniz arasında mevcut yolların en kısa ve en doğalı İran-Trabzon yoludur. Bu yolda nakliyat deve, katır gibi temel araçlarla yapılmaktadır. İran'ın dış ticareti açısından son derece önemli ve adeta alternatifsiz olan bu yol sayesinde güzergâh üzerindeki hanlar ve kervansaraylar günden güne kafilelerle dolmakta, kafilelere lazım olan yem, erzak vs. ürünler buralardan tedarik edildiği için bölge ekonomisi canlanmaktadır. Bu itibarla İran dış ticaretinin kapasitesi ne kadar geniş olursa Trabzon-Erzurum yolundaki ekonomik hareketliliğin de o derece artacağı açıktır. Trabzonlu Abdülvahab Hayri'nin yazdığına göre bu yolun üzerinden yapılan transit ticaret sayesinde "günden güne eşya alım ve teslimiyle meşgul olan ticarethanelerin, kişilerin miktarı" çoğalmakta ve "bu nakliyattan müstedit olan hamalların ve sandalcıların yüzleri" gülmektedir. Transit ticaretin bölge halkı için ne denli önemli olduğuna vurgu yapan Abdülvahab Hayri Bey Rusya'nın demiryollarını devreye sokmasının sonuçlarına da raporunda şu şekilde değinmektedir:

[41] *Erzurum Vilâyetinin İhtiyacat ve Terakkiyata Ait Lâyihalar 6*, s. 4–7.

> Rusya'da deve gücüne bedel dehşet büyüklükte demir katarları meydana getirildiği zaman sanatın, tabiata galibiyeti gibi bu gayri tabi yol da vilâyetin bu tabi yoluna galip geldi. Transit ulaşımının büyük bir kısmı buraya yüklenmeye başlandı. Çünkü bu yol daha ucuz ve daha seriydi. Zaten ezelden beri ekonomide hızlılık, kolaylık, ucuzluk cazip bir mıknatıstır. Hangi yol kolaylığı ve ucuzluğu kapsıyorsa ticaret oradadır.

Görüldüğü gibi Trabzonlu Abdülvahab Hayri, Rusya'nın demiryollarını devreye sokmasının Trabzon-Erzurum ticaret yoluna büyük bir darbe vurduğunu belirtmektedir. Bu transit yolunun önemini yitirmeye başlamasının diğer sebepleri ise Trabzonlu Abdülvahab Hayri'ye göre şunlardı:

1. Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzunu artırması ve birkaç sene önce Culfa'dan Tebriz'e kadar 170 km. uzunluğunda bir şose yolu inşa etmesi.

2. Rusya hükümeti, bölgenin ekonomik potansiyelinin farkına vararak, 3 Temmuz 1912'de *Toros Şimendiferler* adıyla bir şirket kurmuştur. (Merkezi Petersburg'da bulunan bu şirket Rusya sınırında yer alan Çulfa'dan Tebriz'e kadar olan yol ile bunun kollarını yapma ve inşa etmiştir).

3. Culfa-Tebriz arasındaki şose yolunun otomobillerinin gidiş gelişi için uygun olması yüzünden daha ekonomik hale gelmesi. (Zira Trabzon ile İran arasındaki ticari nakliyat develer vasıtasıyla yapılmaktaydı ve Trabzon'dan hareket eden katarlar Bayburt-Erzurum-Beyazıt-Kızıldize, Hoy üzerinden Tebriz'e varması mevsim şartlarına göre değişmekteydi. Yaz aylarında Gümüşhane deresi mevkiinde develer şiddetli sıcaktan ilerleyemezken, kış aylarında çığlar veya Eleşkirt taraflarında eriyen karların oluşturduğu geniş su birikintileri yüzünden geliş-gidiş zorlaşıyordu. Yine kervanlar Erzurum'da çoğunlukla hortum gibi tabii doğa olaylarıyla karşılaşabiliyor, bu durumda deveciler getirdikleri malı sonra almak üzere burada bırakıp tekrar Trabzon'a mal almaya gidiyorlardı. Dolayısıyla İran ile Trabzon arasında eşya nakliyatı kışın 1,5 yazın ise 2,5 ay sürüyordu.)

4. İran ile Trabzon arasında yer alan transit nakliyesinin Şahî gölüne münhasır kılması, buna karşılık Culfa-Tebriz yolunun tamamlanmasıyla Rumiye-Sufyan yolunun da bu yolla birleşmesi ve bu sayede bu çevrenin iktisâdî faaliyetlerinin tamamen yeni güzergâha taşınması.

Bu tespitlerin sahibi Trabzonlu Abdülvahab Hayri, Trabzon-Tebriz transit yolunun önemini kaybettiği takdirde bu olumsuz durumdan Van ve Bitlis vilâyetlerinin de ekonomik olarak kötü etkileneceğini vurgulamaktadır[42].

Osmanlı arşivinde bulunan 16 Mart 1916 tarihinde Hariciye Nezaretinden (Dışişleri Bakanlığı) yazılan bir belgede, Osmanlı yöneticilerinin planlarına, düşüncelerine ve önerilerine dayanarak bu meselenin önemi vurgulanmıştır. Bu belgeye göre, İran'ın kuzey bölgelerinde bulunan Rusya konsolosluklarındaki siyasi görevliler işlerini sanki vilâyet görevlisi gibi yapmışlardı. Bu vilâyet görevlileri, İran içinde hükümetten hiçbir şekilde korkmayarak aleni veya gizli bir şekilde her işte inisiyatif alıyorlardı. Konsoloslukların içinde muamelat yapmak için mali işler şubesi vardı. Bu şube, Osmanlı ile İran arasındaki ticari yolları resmen iptal etmiş ve bütün İran ticaretini rakipsiz olarak kendi yetkisi altına almıştı. Yabancı ülkelerden Kafkas yoluyla İran'a gelen bütün malların ithalini yasaklamış olan Rusya, bu yol üzerinde yapılan bütün ticareti kendi eline geçirmişti. Ancak Almanya'nın Rusya'ya baskı yapmasıyla İran mallarının yabancı ülkelere ihracına izin verilmişti. Culfa'dan Tebriz'e, Sakkız ve Miyandoab şehirlerinin demiryollarının tamamlanması planlanmıştı. Rusya'nın Miyandoab ve Sakkız demiryolunu yapmasının özel nedeni, İran ve Osmanlı sınırlarında ekonomik ve siyasi bir mevki edinmekti. Rusya'nın yapacağı işlerin başında, İran'ın kuzeyinin çeşitli bölgelerinde demiryolu inşası için projeler ve bu iş için yüklü yatırım yapmaktı.

Osmanlı Devleti ticareti XIX. yüzyılın başlarında büyük devletlerin özellikle de Rusya ve İngiltere'nin tekelindeydi. Osmanlı, İran sorunlarının yanı sıra kendi iç meselelerini de halletmeye gücü yetmiyordu. Özellikle I. Dünya Savaşı boyunca modern bir teknik ve organizasyonu olmadığı için müttefik devletlerin deniz güçleri karşısında duramıyordu. Bu dönemde ordu ile millet birbirine karışmış, savaş meydanlarında zafer kazanmak çok güçlü bir ekonomiye bağlı hale gelmişti. Osmanlı sadece üretimde değil aynı zamanda nakliyat konusunda da büyük bir sıkıntının içine girmişti. Sanayisini geliştirseydi ve itilaf devletlerinin sanayilerinden ciddi şekilde yararlanabilseydi belki de Osmanlı bu savaşı daha iyi bir şekilde sürdürebilirdi. Fakat Osmanlı ekonomisi savaş-

[42] Hayri, *a.g.e.*, s. 79–82.

tan önce de geniş çapta sanayi üretimi konusunda ve büyük şehirlerin endüstri ihtiyacını karşılama hususunda yabancı ülkelere bağlıydı. İhracat ve ithalat Osmanlı'da daha çok deniz yolu vasıtasıyla yapılmış ve savaşın başlamasıyla bu eylem de sınırlandırılmıştı. Akdeniz'in yolu kapanmasına ve İzmir körfezindeki Kösten Adasına (Uzun Ada) İngiltere'nin el koymasına rağmen yine de Karadeniz ticarete açıktı.

Osmanlı ekonomisinde savaş döneminde önemli bir konu da insan ve mal taşımacılığında etkin rol oynayan demiryolu sorunuydu. Osmanlı'yı Avrupa'ya bağlayan demiryolu iyi çalışmadığı gibi İstanbul'dan başlayarak Hicaz'a kadar uzanan Hicaz demiryolu da henüz tamamlanmamıştı. Vagonların ve lokomotiflerin yeterli sayıda olmaması, ihtiyaçları olan yakıtın temin edilememesi gibi etkenler de sorunları arttırmıştı[43].

Bu yıllarda Osmanlı'nın siyasi ve ekonomik durumuna baktığımızda bu devletin sayısız sorunu olduğunu görüyoruz. Savaşa katılmaya istekli olmayan İran Devleti ise bu savaşta tarafsızlığını ilan etmesine rağmen toprakları müttefik devletler tarafından işgal edildi, İngiltere ve Rusya her zamanki gibi bu duruma müdahale etti. Bunun üzerine savaştan önce de ekonomik ve siyasi zaaflarına yenik düşen İran'ın durumu bu savaşta daha da kötüye gitmiş oldu.

Rusya ve İngiltere'nin ekonomik güçlerinin yanında, İran'ın uyguladığı zayıf politikalara da bir göz atmak gerekir. O dönemde de bazı ileri görüşlü kişiler bu konuya özel bir ilgi göstermişlerdi. 19 Mayıs 1918 tarihinde Reşit Safvet tarafından *Yeni Mecmua* gazetesinin 42. sayısında yazılan bir makalede bu konu eleştirilmiştir. Öyle ki sadece XIX. ve XX. yüzyılda değil aynı zamanda günümüzde de bu sorun başka şekilleriyle var olduğu için bu konu üzerinde önemle durmak gerekiyor. Uluslararası kıtaları birleştiren eski yollardan iki tanesi şöyledir: Birinci yol ticari malları güneyden İran, Hindistan Bağdat yoluyla Halep şehrine naklediyordu. İkincisi ise Çin, Afganistan ve Türkistan mallarını eskiden beri Tebriz-Erzurum yolu vasıtasıyla Trabzon limanına ulaştırıyordu. Karadeniz tarihinde Trabzon limanı, üzerine önemle durulan birinci limandır. Trabzon limanının önemi, ünü, üstünlüğü, tarihi geçmişinden değil zengin Erzurum-Tebriz yoluna bağlanmasından geliyordu. Rusya, Kafkasya yolunda ticari üstünlük için çeşitli imkânlar bulmaya çalıştı. Rusya, Tebriz-Culfa demiryolunu yapmasıyla ve bu yo-

[43] Selim İlkin - İlhan Tekeli, *Cumhuriyetin Harcı*, Bilkent Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 4–5.

la kendi askerlerini yerleştirerek büyük oranda emniyet sağladı. Aynı zamanda buralara kullanışlı kervansaraylar ve menziller yaptırarak ticari hayatın kalitesini artırmak için her türlü imkânı yaratmış oldu. Bir zamanlar Meşhed yolu üzerinden geçen Orta Asya'nın ticaret yolu, İran'ın elinden alındı. Mavera-i Hazar eyaletlerinden Krasnoyarsk'aya kadar devam eden yol Çin, Türkistan ve Afganistan üzerinden Uzun Ada ve Krasnoyarsk'da Hazar denizi limanlarında yani Astrahan ve Bakü'de sona eriyordu.

Rusya'nın son yüzyılda bütün çabası İran transit yolunu ve ticaretini tekeline geçirmekti. Bu dönemde Rusya'nın girişimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Almanya'dan göç eden Rus tebaasındaki Ermeniler, Kafkas sınırlarına ve ticaret merkezlerine yerleştiriliyorlardı böylece Azerbaycan ticaretini cezbeden Culfa şehri Ermenilerin yerleştiği bir şehir oldu. Aras nehri üzerine bir köprü yapıldı. Marand-Tebriz yolu geniş şose yol oldu. Rusya, Şahseven aşiretini doğu bölgesine sürerken Karadağ hanını da satın aldı. Nahcivan şehrinin karşısında bulunan Kürt aşiretlerinin reisini maddiyatla ikna etti. Rusya'nın bu yol üzerindeki acımasızlığı hat safhaya ulaşınca İran tüccarı çaresiz olarak Tiflis yoluna dönmeye mecbur kaldı. Fakat Tiflis yolu, Karadeniz'e mal taşımak için çok uzak ve çetrefilliydi. Rusya, Erivan'dan Poti yoluyla ticarete teşebbüs ederek bu soruna da çözüm buldu. Ne var ki Erivan'ın ticaret için ciddi eksiklikleri de vardı. Bu yüzden Rusya Batum üzerinden bir yol düşünmeye başladı. Batum yolu, Erzurum-Tebriz yoluna tam olarak paraleldi. Ticari malların önce Tiflis'e oradan da Karadeniz'e taşınması uzun zaman almakta aynı zamanda da masraflı olmaktaydı. Rusya ise böyle bir sorun karşısında Tebriz-Culfa-Aras nehri yoluyla Revan'a oradan da Tebriz-Hoy-Beyazıt-Erzurum yoluna paralel olan Aleksanropol yolunu yapmayı çözüm olarak bulmuştu.

93 Harbi esnasında Kars-Ardahan-Batum bölgeleri Rusya'nın eline geçti. Harap bir köy olan Batum, Ruslar tarafından yeniden yapıldı. Batum demiryolu ile Tiflis demiryoluna bağlandı. Batum artık eskisi gibi küçük bir kasabadan ziyade faal bir şehir haline geldi. Ticari durumun iyi olması iş olanaklarını artırdı böylece binlerce işçi bu şehre geldi. Şehrin nüfusu 5.000'den 50.000'e çıktı. Bölgede sanayinin gelişmesiyle işçiye duyulan ihtiyaç azalmış bunun sonucunda dışa yönelik yeni bir göç dalgası başlamıştı. Nüfus 37.000'e kadar düşmüştü. Bakü-Tiflis demiryolunun bittiği nokta olan Batum yolunun değeri Trabzon limanına oranla arttı. Rusya'nın tüm bu başarılı uygulamaları yine de Tebriz-Er-

zurum yolunu etkisiz hale getiremedi. Rusya, Osmanlı topraklarından geçen Tebriz-Erzurum yolunu tamamen yok etmek için yeni çareler bulma yoluna gitti. Örneğin, Rusya, bir taraftan Tebriz'den Osmanlı'ya sevk olunan malların ticaretini yapan tüccara prim verirken diğer yandan onları bu malları almaya teşvik etmiş ve ısrarla Osmanlı yolunu kullanmak isteyen kervanları Rus yolunu kullanarak Hoy'a kadar geçişine izin vermişti. Rusya, Osmanlı'dan İran'a mal ihracatını engellemek için Tebriz'den Osmanlı sınırına kadar olan bölgede oturan aşiretleri memnun ederek kendi tarafına çekiyordu. Nahcivan, Maku ve Kotur hanları para karşılığında Rusya kendi ticari sahasına çekti. Rusya bölgedeki eşkıyaları ve Rus Kazaklarını İran'dan Osmanlı'ya gelen malları ve diğer ticari kervanları planlı olarak yağmalamaları için silahlandırdı. Bu eşkıyaların faaliyetlerini bertaraf etmek için yola çıkan Osmanlı kuvvetlerini Rusya engelledi. Böylece Rusya, Erzurum-Trabzon yolunu transit şekilde kullanan tüccarı korkutup, bu yolu terk etmeye mecbur ederek asıl hedefine ulaştı. Rusya'nın ticaret yolu üzerindeki bu rekabetinde başarılı olmasında sadece kendi çabaları değil aynı zamanda Osmanlı'nın da ihmalkârlığı etkili olmuştu. Osmanlı, herhangi bir savaş halinde Rusya'nın tecavüz ihtimalini önlemek için Kafkasya bölgesine yakın yerlerin yollarıyla ilgilenmemişti. Hatta eski yolların tamirini bile yapmamıştı. Beyazıt-Erzurum yolu develerin dahi gidiş gelişi için müsait değildi. Kış döneminde Kop Dağı'nın eteklerinden geçmek ise imkansızdı. Kısaca İran transit ticaret yolu Osmanlı'nın kontrolünden çıkmıştı. Osmanlı iktisâdî açıdan büyük bir zarara uğradığı gibi yine Rusya'nın teşvikiyle Kürt reislerin her gün Osmanlı ve İran topraklarında planlı bir şekilde eşkıyalık yapmalarıyla bölgenin asayişinde büyük sıkıntılar yaşanmıştı. Şii ve Sünni çatışmasının olduğu dönemdeki gibi Kürtlerin şerrinden ve asılları Türk olan İranlılar kendi ırklarından olan Osmanlı güçlerinin İran'a girmesinden de korkmuşlardı. Rusya'nın en önemli amaçlarından biri doğu Türklerini Osmanlı'dan tam anlamıyla ayırmaktı. Rusya'nın bu amacını uygulaması Osmanlı için çok vahim sonuçlar doğurmuştu. Bu zihniyeti engellemek ve onun yayılmasını önlemek için Osmanlı devleti becerikli, mülkiye ve askeri görevlileri bu bölgeye göndermeledir. Ruslar bu dönemde bilgili, faal ve bilinçli görevlilerini Erzurum-Van-Trabzon'a yolladı. Meşrutiyet dönemine kadar bu tehlikeyi doğru dürüst kavrayamayan Osmanlı Devleti, bu bölgeye bilgisiz ve yeteneksiz görevliler göndermiş vakitlice önlem alamamıştı.

Osmanlı, bu dönemde Doğu bölgesindeki ekonomik ve siyasi durumu çok iyi analiz edememişti. Bölgeye atadığı her vali kendine göre ha-

reket etmiş böylece de bölgede işler iyi yürümemişti. Fakat Kafkasya'da Rusya'nın iktisat politikası bilim, tecrübe ve metanete dayandırıyordu. Rusya, Kafkasya bölgesine ne kadar önem vermişse Osmanlı zengin Doğu Anadolu bölgesine aynı önemi verememişti. Osmanlılar çeşitli dönemlerde doğuda kendi canlarını feda etmişse de, bunlar hiçbir zaman İzmir, Selanik ve Suriye'deki diğer kahramanlar gibi değerleri olmamışlardı. I. Dünya Savaşının ilk günlerinde bu kahramanlar hakkında himaye ve şefkatsizlik sonuçlarını daha sonra gösterdi. Vilâyetlerin ekonomik açıdan donanımsızlığı hem askerleri, hem de ahaliyi ekonomik sorunlarla karşılaştırmıştı, uygun yolların olmaması, Rusya'nın bu bölgeyi istila etmesine neden oldu. Bölge ahalisinin Rus işgaline karşı direnişi ve fedakârlıkları olsa da düşman karşısında başarılı olunamadı.

Türklerin yolu, Hazar denizine kadar uzanan Kaşgar'dan Semerkand'a oradan da Astara-Erdebil-Sarab-Tebriz-Hoy-Beyazıt-Erzurum ve Trabzon'a gidiyordu. Bu yol Türklerin kullandıkları uluslararası anayoldu. Türklerin bu yolu fetih güzergâhı olarak düşünülmüş, daha sonra da ticari bir yol hüviyeti kazanmıştı. Bu yolun başlangıcından sonuna kadar herkes Türkçe konuşuyordu. Türk kervanları Hinduçin'i İran'a ve Yunanistan'a, İran ve Yunanistan'ı ise Hinduçin'e tanıtmışlardı. Hatta İran'ın Fars bölgelerinde ve Hindistan'ın doğusunda, gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerde yine Türk kervanları gidiş geliş halindeydi. Çin'den Tebriz'e kadar herkes Türkçe konuşuyordu. Onlar için hükümetler geçiciydi. Sınırlar her zaman değişiyordu. Bir kısım araştırmacı Türklerin ticari yeteneklerinin olmadığını düşünüyordu. Fakat Asya kıtasında bütün ticaret hem Türklerin elindeydi hem de kervanların emniyetlerini sağlamak yine Türklere düşüyordu.

Gerçek şu ki bu yolun önemini Ruslar İranlılardan önce anladı. Ruslar, Buhara, Hive, Semerkand'ın işgalinden sonra Ahal Tepeye hâkim olmak için Uzun Ada'dan Taşkent'e kadar demiryolu yapmaya mecbur kaldı. Büyük bir orduyu bu yolda çalıştırdı. İran'da Tebriz-Astara-Sarab-Erdebil bölgelerinde yaşayan ünlü Şahseven aşiretleriyle mücadele etmeye başladı. Tahran'ın Panfarsizm hükümeti de Türk Şahseven aşiretini ortadan kaldırmak için top tüfek, 5–10.000 askerle Azerbaycan'a girdi. Şahsevenlerin meskenlerini yerle bir etti. İran jandarması Ermeni Yefromhan'ın emriyle diğer Türkleri de öldürdü. Tek kalan Sünni aşireti *"Taleşler"*i de yerlerini terk etmeye mecbur etti. Asıl geçiş yeri elinde olan Maku Hanını nüfuzu altına aldı. Onun gücünü artırmak için Osmanlı'dan kaçıp İran'a giden ve kendilerini Osmanlı

tebaası olarak gören bazı Kürt eşkıyalar Maku Hanın emri altına girdi. Bu şekilde yolun en önemli ve asıl yerini hâkimiyeti altına almış oldu.

Berlin Konferansı'nda, İtilaf devletleri Osmanlı'nın elinde olan Kotur bölgesini İran'a verdi. Sonra Kotur'un eşkıya hanı Simkon'u, Osmanlılara karşı kullandı. Kaşğer'den Trabzon'a kadar yani bu yolun kuzey kısmını Rusya, Türklerin egemenliğinden çıkarmıştı. Bu yolun yeniden Türklerin eline geçmesi Batum-Kars-Ardahan'ın yeniden Osmanlı'ya iade edilmesi, Maku ve Kotur'un Osmanlı'da kalması, Şahseven, Karabağ ve Kafkas Türklerinin bağımsız olması ve Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun düşman elinden kurtulup hem güvenliğinin artırılması hem de hiçbir şekilde tecavüze maruz kalmaması, Azerbaycan'nın Rusya'nın elinden kurtulup merkezi Bakü'de yeni bir Türk hükümeti kurulması ve hatta bütün Kafkaslar'da bir cumhuri hükümeti kurulmasıyla Rus tehlikesi ortadan kalkmış, Osmanlı Devleti de bir Türk hükümetiyle komşu olmuştu. Sonuç olarak Trabzon-Erzurum-Tebriz-Astara-Erdebil yolu ekonomik bakımından Türkler için ana damar olmuştu. Osmanlı'nın Orta Asya'da kendi nüfuzunu artırmak için bu güvenilir yola önem vermesi gerekiyordu. Osmanlı'nın bölgeye açıldığı kapı bu yoldu. Nasıl Almanya ve İngiltere için yol meselesi önemli bir hususstuysa, Osmanlı'nın da Asya'da esas politikası bu yol üzerine olmalıydı[44].

Bu yazıda yer alanlara İran devleti şiddetle itiraz edip Bab-ı Ali'ye teessüflerini iletmişti. Fakat gerçekte ne Osmanlı ne de İran Devleti bu bölgenin iktisâdî gücünü ele almaya muktedirdi. Rusya ve İngiltere'nin politikalarının yanı sıra Osmanlı hükümeti yöneticilerinin tedbirsizliği ve yeteneksizliğinden dolayı Osmanlı bölgede özellikli iktisâdî bir güç olmaktan çıkmıştı. Yeteneksiz, iş bilmeyen gümrük memurlarının bölgedeki yetersiz çalışmaları mevcut durumu daha da kötüleştirmişti. Daha sonra bahsedileceği üzere Erzurum gümrüğüyle ilgili okunan sayısız belgeye göre gümrük görevlileri bölge meselelerine aşina değillerdi. Yollardaki imkânların yetersizliğiyle birlikte görevlilerin yeteneksizliğine tüccar ve yolculara karşı kötü ve keyfi davranışları da eklenince bölgedeki ekonomik faaliyetler tam bir çıkmaza girmişti. Ayrıca ticari malların deposu olan Erzurum ve Tebriz şehirlerinin ekonomik potansiyelleri bu durumdan kötü etkilenmişti.

[44] BOA, HR. SYS. 2453/19.

Horasan ve Tebriz şehbenderleri bu konuyu 1920–1923 yıllarındaki raporlarında şu şekilde vurgulamıştır:

> Osmanlı Devleti, Rusya'nın iç durumundan yararlanarak İran ticaretinden daha fazla faydalanabilirdi ama bu fırsatı kullanmamış böylece sorunlar gitgide artmıştı. Eğer Trabzon-Erzurum-Kızıldize şose yolu tamir edilseydi ve burası araba yolu olsaydı durum çok daha farklı olurdu. Fakat bu iş pratiğe aktarılamamıştı. Bu yüzden eskiden olduğu gibi nakliyat, kervanlar ile 1,5–2 ay gibi bir süre zarfında yapılmıştı. Ticari malların korunması için depoların olmaması ve Kızıldize'nin ikliminin kötü olması nedeniyle tüccarın malları uzun müddet açık havada kalıp ziyan olmuş bu yüzden de tüccar yolculuk için güney veya Rus yolunu tercih etmişti. Osmanlı Devleti bu dönemde üç yola daha önem verdi. Birincisi, en kısa ve zahmetsiz olan Batum-Bakü-Aşkabat yoluydu ki devlet bu yolu açmada acele ediyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce sadece Meşhed şehrine İstanbul vasıtasıyla bin kutu mal gitmişti. İkincisi, Trabzon-Erzurum demiryolunun yapılmasıyla transit yolu haline gelen Trabzon-Tebriz yolu ki bu yol daha sonra Türkiye ticaretinde önemli bir rol oynamıştı. Bu güzergâhta yolcuların emniyetini ve selametinin temin edilerek, yolların tamiratı sağlanarak, mevsim şartlarına göre hazırlık yapılarak ve gümrük tarifelerinin indirim yapılarak tüccar için kolaylıklar ve imkânlar sağlanmıştı. Üçüncüsü, Hindistan-Karaçi-Meşhed-Bombay yoludur. Bu dönemde Orta Asya'da Meşhed şehri İslam'ın önemli merkezlerindendi. Türkistan, Afganistan, Hindistan, Irak ve İran'ın çeşitli bölgelerinden de buraya ziyaret için gelenler olmakta ve Meşhed bu ülkelerin hepsiyle daimi ticari ilişkiler kurmaktaydı. Bu bölgede Türkiye'nin mahsulâtını, mamulâtını satmak ve her türlü müşteriyi buraya çekmek için Türklerin Meşhed'de ticari şirketler açması gerekiyordu...[45]

Görüldüğü gibi şehbenderler transit yolun ekonomik olmaktan çıkmış olmasının sebeplerini çok iyi tespit etmişlerdir. Ayrıca Trabzon yolunun tekrar canlanması için yapılması gerekenlere de işaret etmişlerdir. Bu raporlar Yeni Türkiye hükümeti tarafından değerlendirilmiş ve bazı adımlar atılmıştı. Belki de bu yüzden 16 Haziran 1923 tarihinde İstanbul'daki İran büyükelçisinin Dışişlerine gönderdiği yazıda Türkiye'nin yeni siyasetine dikkat çekilmektedir. Bu yazıdaki tespitlere göre Yeni Türkiye Devleti ciddi şekilde İran'ın durumunu takip ediyor,

[45] *Ticaret Şehbender Raporları I*, Âmire Matbaası, İstanbul, s. 50–56.

asker, ülke ve ordu teşkilatı gibi çeşitli meseleler hakkında haberler alıyordu. İran'ın ordudaki ilerlemesini ve makam sahiplerinin yabancı ülkelere gönderilmesini istemiyordu. Türkiye yolların ve hatta demiryollarının Anadolu'da ciddiyetle ilerlemesi için çabalıyordu. Bu çok özel istihbarat içeren yazıda ayrıca şu konulara dikkat çekiliyordu:

> Anladığımıza göre [Türkiye] makam sahiplerinden bir kısmını derviş ve eczacı hekim elbisesi ve unvanıyla Azerbaycan'a göndermiş ve Horasan'a da göndermek istemiştir. Elbette devlet adamları bunun bilincindeydiler ve her tarafa emirler verilmişti. Benim düşünceme göre gelecekte başkent Ankara olursa bu yolda Osmanlıların ciddiyeti daha çok olacak ve öyle görülüyor ki kısa zaman içinde bu iş tedirginlik ve savaşla sonuçlanacaktır. Devletin şimdiden Osmanlının propagandasının planını önlemesi gerekiyor ve ülkemizin bunun önünde durmaya hazırlanması gerekiyor. Osmanlı bu parasızlıkla birlikte İran topraklarında propaganda yapmak için yıllık bir milyon liradan çok para harcıyor[46].

İran elçisinin söz konusu raporunda Türkiye-Rusya ilişkileri hakkında da bazı gözlemlere yer verilmektedir. Buna göre Osmanlı'nın Rusya ile münasebetleri çok kötüdür ve günden güne daha da kötüleşmektedir. İran elçisine göre bu durum barış yapıldıktan sonra daha beter olacaktır. Bu yüzden iki ülke arasındaki soğuk ortamdan yararlanılarak, İran Rusya ile ilişkilerini geliştirmelidir. Osmanlı'dan beri Türkiye'nin İngiltere ile ilişkilerinin kötü olmasından da İran yararlanmaya çalışmalıdır[47].

Bununla birlikte İran elçisinin Türkiye'nin yeni siyaseti hakkındaki kaygılarının yersiz ve aşırı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının 15 Eylül 1926 tarihli raporu Türkiye'nin izlediği yeni siyasete rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışından ve Cumhuriyet döneminin başlangıcından itibaren Trabzon-Tebriz transit yolunun sorunlarının devam ettiği göstermektedir. Bu rapora göre, Rusya'nın karşı karşıya olduğu iç karışıklıklar Trabzon-Tebriz transit yolunun tekrar canlandırılması için Türkiye'nin eline pek müsait bir fırsat vermiş olmasına rağmen bu fırsat değerlendirilememiştir. Hatta İran'ın

[46] *Gozide-i İsnâd-i İran ve Osmanî*, İran Dışişleri Bakanlığı, Haz. Muhammed Hasan Kavus-i Irakîî Vâhid-i Neşr-i İsnâd, c. 7, senet no: 1271, kutu: 15, dosya: 36, no: 28, s. 42–43.

[47] *Gozide-i İsnâd-i İran ve Osmanî*, İran Dışişleri Bakanlığı, Haz. Muhammed Hasan Kavus-i Irakî, Vâhid-i Neşr-i İsnâd, c. 7, senet no: 1271, kutu: 15, dosya: 36, no: 28, s. 42–43.

güneyinden geçen İran-Bağdat-Beyrut otomobil yollarının açılmasına karşı da bir önlem alınamamıştır. Tam tersine İran transit ticareti çok daha zorlaşmıştır. Transit İran halılarından bir süre alınan ve sonra kaldırılan "istihlak resmi" (tüketim vergisi) İstanbul'un halı ticaretini ve gelirlerini kötü etkilemiş, yeni vergiler yüzünden İstanbul ile ticaret yapan bazı İran tacirleri alımlarını başka yerlerden yapmaya başlamışlardır. Üstelik Trabzon-Erzurum-Kızıldize şosesinin tamiri ve bu yolun otomobil işleyebilecek bir duruma getirilememesi transit ticaret için çok önemli olan sürat sorunun aşılamamasına sebep olmuştur. Bu yüzden bu yol üzerinde nakliyat hala develer sırtında yapılabilmekte, 1,5, 2 ay süren yol şartları ve veba yüzünden doğu illerinde uygulanan karantina süreleri yüzünden yaşanan gecikme yolun ekonomik olmamasına sebep olmaktadır. Bunlara ek olarak bir de Kızıldize baş müdüriyetinin şiddetli kış şartlarında malların muhafazası için bir ambara bile sahip olmaması yüzünden tüccar eşyasının uzun müddet açıkta kalması ve zarar görmesi sonucu kısmen Rusya ve kısmen de güney yolu tercih edilmektedir. Hâlbuki İstanbul'un İran transit ticaretiyle ilgisi yalnız halı ile sınırlı değildir. İran tüccarı İran'ın ihtiyacı olan birçok mal ve eşyayı İstanbul'dan temin ederek İran'a göndermektedir. Özellikle son zamanlarda İran'da başlayan modernleşme İran halkının modern mallara olan gereksinimlerini artırmıştır. Bu yüzden ticaretin gelişmesi için transit Kızıldize-Erzurum-Trabzon yolunun canlandırılması önem arz etmektedir. Bunun gerçekleşmesi için önlemler alınması ve ticaretin daha kolay yapılmasının sağlanması gerekmektedir[48].

Sonuç

Tarihte İran ve Osmanlı Devleti'nin ilişkileri iki devletin üç eski kıtayı birleştiren, ticari-stratejik açıdan özel bir bölgede olmaları ve diğer batılı güçlerle kıyaslandığında sömürgeci siyasetini uygulamama hususunda özel bir önem taşıyor. İki komşu, İran ve Osmanlı Devleti geçmişte yıkıcı savaşlarla ve anlaşmazlıklarla karşı karşıya gelmişti. Genel olarak Osmanlı-İran ilişkilerine baktığımızda üç önemli nokta dikkatimiz çekmektedir. Bunlardan biri, iki ülkenin uzun bir ortak sınıra sahip olması sonucu bu sınır bölgelerinde sosyal, kültürel ve komşuluk ilişkileri içinde bulunan aşiretlerle bölgede iki ülkeye gidiş gelişler esnasında çeşitli çatışmalara ve anlaşmazlıkların oluşmasıydı. İkincisi, Os-

[48] *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 Senesi Kongresi*, Ebu'z-Ziya Matbaası, 1926, s. 19–20 (Kongre kararları bu adla basılmıştır).

manlı ülkesinin Avrupa'yla yapılan ticarette stratejik açıdan önemli olması İran ticareti için önemliydi. Üçüncü husus ise Osmanlı-İran ticari ilişkilerinin genişlemesinde etkili olan neden de inanç yönüdür. Her iki Müslüman devlet Avrupalılar ile ticaret yapmaktansa daima birbirleriyle ticaret yapmayı uygun görmüştü.

Yukarıda bahsettiğimiz tüm gelişmeleri dikkate aldığımızda uluslararası ekonomi-siyasi açıdan İngiltere, Rusya ve Osmanlı, İran'ın transit ticaretinde önemli bir rol oynamıştı. İngiltere, mallarını söz konusu yollar aracılığıyla İran, tüm Kafkasya ve Ortadoğu'ya ulaştırma amacındaydı. Süveyş Kanalı açılmadan önce Trabzon-Tebriz yolu ticari bakımdan en önemli yol idi. Ama 1869'da kanalın açılışından sonra İngiltere Ortadoğu ve Asya'da büyük avantajlar elde etti ve böylece Doğu Karadeniz sahasının ticari önemi ikinci plana düştü.

Rusya, İran'a ve Ortadoğu'ya mallarını sevk etmek istiyordu. Ancak bu bölge İngiltere'nin bir pazarı olduğu için burada daha kaliteli mallar piyasadaydı. Rusya bu şartlar karşısında İngiltere ile rekabet edemezdi. Rusya bu transit-ticaret yoluna iktisâdî bakımdan önem vermesine ek olarak bölgede askeri ve siyasi hâkimiyet kurma ve buradan toprak kazanma amacında olduğunu çeşitli faaliyetleri ile göstermişti. Kuzeyde Rusya, güneyde İngiltere, İran yolları üzerindeki aşiretlere silah ve nakit para dağıtarak, planlı bir şekilde eşkıyalık yapmalarını sağlıyorlardı. Bu aşiretler ticari kervanları yağmalayarak ve insanları öldürerek güvenliği tehdit ediyorlardı. Böylece büyük güçler Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun ticaretini elde etmişlerdi.

Osmanlı Devleti bakımından ise İran hem ticari hem siyasi hem de lojistik ve askeri dış güvenlik bakımdan önem taşıyordu. Osmanlı Devleti İran ile alakalı kendi siyasi ve ekonomik gücüne itibar etmek ve mantıklı tedbirler almak suretiyle kendi ticaretini yeniden canlandırabilirdi. Eğer Osmanlı devleti Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolunu elde edebilseydi, dolaylı şekilde kendisiyle müttefik olduğu ve doğal olarak onların mallarının da bu ülkeden transit yapıldığı, Almanya ve Avusturya- Macaristan ülkelerinin mallarını yaygınlaştırabilseydi Rusya ve İngiltere'ye yeni bir rakip yaratabilir, Almanya ve Avusturya - Macaristan politikacılarının gözünden kaçmayan büyük ekonomik faydalarla Ortadoğu ve İran pazarını elde etmek için ortak işbirliği yapabilir, belki de bu yolla bu bölgede olan İslam ülkelerini, Rusya ve İngiltere tekelcilerinin elinden kurtarabilirdi. Fakat Osmanlı Devleti'nin bölgeye yeteneksiz ve bilgisiz yetkilileri göndermesi bölgede etkili olan devletlerle rekabet etme imkânını ortadan kaldırmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Malzemesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tasnifleri (BOA)

BOA, HR. SYS. 2337/4

BOA, HR, SYS. 2406/29

BOA, HR. SYS. 2453/19

Basılı Kaynaklar

Erzurum Vilâyet Sâlnâmesi 1312, neşreden vilâyet mektubcusu Muhiddin.

Erzurum Vilâyetinin İhtiyâcât ve Terakkiyâta Ait Lâyihalar 6.

Trabzon Vilâyetine Mahsus Sâlnâme, Sene-yi hicriye 1317.

Trabzon Vilâyetine Mahsus Sâlnâme, Sene-yi hicriye 1318.

Trabzon Vilâyetine Mahsus Sâlnâme, Sene-yi Maliye 1316.

Trabzon Vilâyeti 1321 Sene-yi Hicriyesine Mahsus Sâlnâme, Trabzon Matbaası, 20. Baskı.

Trabzon Vilâyeti 1320 Sene-yi Hicriyesine Mahsus Sâlnâme, Trabzon Matbaası 20. baskı

Ticaret Şehbender Raporları I, Matbaa-i Âmire, İstanbul (Tarihsiz).

Araştırma ve İncelemeler

Abrahamian, Ervand, *İran Beyn-i do İnkılâb*, çev. Ahmet Gul Muhammedî ve İbrahim Fettahî, Ney Yayınları, Tahran, 1377.

Bostan, İdris, *Karadeniz'in Dışa Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı*, Trabzon Belediye Yayınları, Trabzon, 1999.

Cemalzade, Muhammed Ali, *Genc-i Şâyigân*, Tahran, Movkufat-i Dr. Mahmud Afşar yayınevi, 1376.

Emir Tahmasbî, Serleşker Abdullah Han, *Yâd Dâşthâ-yi ez Âşûbhâ-yi Aşâyirî ve Siyâsî-yi Âzerbaycan*, Bahter Yayınevi, Tahran, 1388.

Enter, Mervin L., *Revâbit-i Bâzergânî-yi İran ve Rusya, 1828–1914*, çev. Ahmet Tevekkoli, Tahran, 1369.

Gozîde-i İsnâd-i İran ve Osmanî, İran Dışişleri Bakanlığı, Haz. Muhammed Hasan Kavus-i Irakî, Vâhid-i Neşr-i İsnâd, c. 7.

Haşmet, Gulâm Han, *Mûyehâ-yi Şehr-i Garîb (Gozâreş-i Mustened ez Vekâye-i Cilolog ve Hevâdis-i Bâd ez ân der Urumiye*, Yaz Yayınevi, Urumiye, 1387.

Hayri, Abdulvahab, *İktisâdî Trabzon*, Haz. Melek Öksüz, Serander Yayınevi, Trabzon, 2008.

Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 1975.

Hidayet Hacı Mehdi Gulî (Muhbiru's-seltene), *Hâtırat ve Heterât (Tûşe-i ez Tarih-i Şeş Pâdişâh ve Gûşe-i ez Dovre-i Zindegî-yi Men)*, Hakikat Yayınevi, Tahran, 1375.

Hidayet, Rızakuli Han, *Rovzetu's-Sefâ-yi Nâsırî*, Tahran, 1960, c. 9.

Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1/1, Cambridge 1970.

Issawi, Charles, *Târîh-i İktisâdî-yi İran*, çev. Yakub-i Ajend, Tahran, 1362.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800–1814*, Publications of the Center for Middle East Studies, Chicago-London: Univeristy of Chicago Press, 1980.

İlkin, Selim - Tekeli, İlhan, *Cumhuriyetin Harcı*, Bilkent Üniversitesi, İstanbul, 2004.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 Senesi Kongresi, Ebu'z-Ziya Matbaası, 1926.

İtimadu's-Saltane, *Mir'âtu'l-Buldân*, Tahran, 1877, c. I.

Kaleli, Hüseyin, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 9, Kütahya, 2003.

Kaynak, Ahmet, *1885–1985 Türkiye Ekonomi'sinin 100 yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (21–23 Kasım 1985)*, Atatürk Kültür Merkezi, İzmir,1985.

Kesrevî, Ahmet, *Tarih-i Hîjdeh Sâle-yi Âzerbaycan, Bâzmânde-i Târîh-i Meşrûte-i İran*, Emir Kebir Yayınevi, Tahran, 1997.

Kurat, Yuluğ T., *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara, 1968.

Kütükoğlu, Mübahat, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)*, Samsun, 1988.

Lane Poole, Stanley, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Tarih Vakfi Yurt.

Malcolm, J., *Sketches of Persia*, London,1845.

Mu'temedu'l-Vuzera, Rahmetullah Han, *Urmiye der Muhârebe-i Âlemsûz, ez Mukaddeme-i Nesârâ tâ Belvâ-yi İsmâîl Aga, hş. 1298-1300*, Haz. Kave-i Bayat, İksir Yayınevi, Tahran, 1389.

Nusret-i Makuî, Hac Muhammed Rahim (Nusretu'l-Mülk), *Tarih-i İnkılâb-ı Âzerbaycan ve Hevânîn-i Maku*, İlmiye Yayınevi, Kum, 1373.

Reisniya, Rahim, *İran ve Osmanî der Âstane-i Karn-i Bistom*, Sutudeh yayınları, Tebriz,1382.

Sepehr, Muhammed Taki (Lisanu'l-mülk), *Nâsıhu't-Tevârîh*, Haz. Cemşid Kiyanfer, Tahran, 1344, c. I.

Shaw, Standford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1982.

Torabî-yi Farsanî, Suheyla, *Tüccar, Meşrutiyet ve Dovlet-i Modern*, Emirkebir Yayınevi, Tahran, 1342.

Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850–1900)*, (yayınlanmamış), Erzurum, 1997.

Turgay, A. Üner, *Trade and Merchants in the Nineteenth Century Trabzon*, Newyork, 1982.

Turgay, A. Ü., *"Trabzon", Doğu Akdeniz Liman Kentleri 1800–1914*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Woods, Henry F., *Türkiye Anıları 1869–1909*, çev. Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE (1923-1945) KAYSERİ'DE OKUL YAPILARI**

YILDIRAY ÖZBEK*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman toplumun eğitimi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ağırlıklı olarak sıbyan mektepleri ve medreselerde gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimin iptida mektebi, rüşdiye mektebi ve idadilerde verildiği, bunların yanı sıra çeşitli meslek okullarının da tesis edildiği bilinmektedir[1]. II. Abdülhamid (1876-1908) ve II. Meşrutiyet dönemlerinde (1908-1914) sayılarında artış gözlenen bu okullar hem bina hem de müfredatlarıyla Cumhuriyet'e miras bırakılmış kurumlardır[2]. Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında eğitime ilişkin devralınan miras 5.142 örgün eğitim kurumunda 364.428 öğrencinin öğrenim gördüğü şeklindedir[3].

Cumhuriyetin kuruluşundan iki yıl önce, Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği yıllarda, 15 Temmuz 1921'de Ankara'da yaklaşık 250 öğretmenin katılımıyla bir Maarif Kongresi düzenlenmiştir. 15 gün sürmesi plânlanan ancak Yunanlıların Kütahya'ya saldırması üzerine altı günde bitirilen kongrede eğitim müfredatları ve köy öğretmenlerinin yetiştirilmesi gibi pek çok konu tartışılmıştır[4]. TBMM başkanı Mustafa Kemal,

** Prof.Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü-Antalya/TÜRKİYE, e-mail: yozbek@akdeniz.edu.tr

* Osmanlıdan Cumhuriyete Kayseri'de tarihi okul yapıları üzerine sürdürdüğüm çalışmanın bir bölümünü oluşturan bu makalenin hazırlanması sırasında özellikle yapıların plânlarının çizimi ve fotoğraflama gibi belgeleme işlemleri sırasında yardımlarını gördüğüm öğrencilerim ve meslektaşlarım Remzi Aydın, Ayşe Budak, Lokman Tay ve Sultan Murat Topçu'ya teşekkür ederim.

[1] Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin modernleşmesi ve okullar için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908). İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (Çev: Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

[2] Bu dönemler için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1991; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

[3] Anonim, *Millî Eğitim Sayısal Veriler 2001-2002*, s. 13, MEB Yayınları, Ankara, 2002.

[4] Bu kongreyle ilgili yeni bir çalışma için bkz. Zeki Sarıhan, *1921 Maarif Kongresi*, MEB.Yayınları, Ankara, 2009.

kongrenin açılış konuşmasında öğretmenlerden millî bir terbiye programı istemiş, bu programın geçmiş devirlerin hurafelerinden ve milletimizin bünyesine uymayan yabancı fikirlerden uzak, milletin karakteri ve tarihiyle uyumlu bir kültür olması gerektiğini ifade etmiştir[5].

Cumhuriyetin eğitim ve öğretim alanında yaptığı en büyük devrimlerden biri şüphesiz Tevhid-i Tedrisat (öğretimin birleştirilmesi) Kanunudur. 3 Mart 1924'te çıkan 430 sayılı bu kanuna göre; ülkedeki tüm bilim ve eğitim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmış, Evkaf ve Şer'iye Vekâletlerine ve özel vakıflara bağlı tüm medrese ve mektepler Maarif Vekâletine bağlanarak bütçeleri de bu bakanlığa aktarılmıştır [6]. Bu yasayla ülke genelindeki 479 medrese kapatılmış, buralarda okuyan yaklaşık 16-18.000 öğrenci bakanlığa bağlı ilk, orta, lise veya öğretmen okullarına aktarılmışlardır[7]. Eğitim ve öğretim alanında devrim niteliğinde başka bir uygulama da, alfabe değişikliğidir. Cumhuriyet'ten çok önce 19.yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı aydınları tarafından da tartışılmış[8] olan bu konu 1 Kasım 1928'de çıkarılan 1353 sayılı kanunla çözülmüş, yüzyıllardır kullanılan Arap harfleri terk edilip Türk harflerine geçilmiştir[9].

1924 Anayasasında ilköğretim zorunlu ve devlet okullarında parasız olarak düzenlenmiş, 22 Mart 1926 tarihli 789 sayılı Maarif Teşkilat Kanunuyla da ilköğretim çağındaki çocukların meslek mekteplerine gidemeyecekleri, ilköğretim çağını geçirmiş ve hiç öğrenim görmemiş çocukları meslek için alan kurumların onlara ilköğretimi vermek zorunda oldukları belirtilmiştir. Bu kanun eğitim ve öğretimin ilköğretim kurumlarınca şehir-kasaba ve köylerde gündüz ve yatılı olarak yapabileceklerini de hükme bağlamıştır[10]. İlköğretimin Cumhuriyetin ilk yılında altı yıl olduğu, ancak 1924 yılında öğrenim süresinin beş yıla indirildiği ve bu beş yılın kendi içinde birinci, ikinci ve üçüncü sınıfların alt, dördüncü ve beşinci sınıfların üst devre olduğu iki dönem olarak tasar-

[5] Anonim, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları:I., Ankara, 1997, s. 19-20.

[6] *Düstûr*, Üçüncü Tertip, c. V, s. 322.

[7] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 172.

[8] Bkz. Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılâbı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 33-34, (2004), s. 103-130.

[9] *Düstûr*, Üçüncü Tertip, c.X, s. 3-6.

[10] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi. M.Ö.1000-M.S.2006*, Ankara, 2006, s. 346.

landığı bilinmektedir[11]. 1924 yılında düzenlenen müfredat ile her sınıfta hafta da 26 saat olmak üzere Alfabe, Din ve Kur'an, Matematik ve Geometri, Tarih, Coğrafya, Tarım ve Sağlık, Ev Ekonomisi, Müzik, Dokuma ve El Sanatları gibi dersler konulmuştur [12]. 1926 yılında düzenlenen müfredatta haftalık ders saatinde bir değişiklik olmamış, ilk üç sınıfa hafta dört saatlik Hayat Bilgisi dersi eklenmiştir. Buna karşılık bu sınıflardan Tarih, Coğrafya, Tabiat Dersi, Eşya Dersi, Yurt Bilgisi gibi dersler kaldırılmıştır[13].

Erken Cumhuriyet döneminde kızların yetiştirilmesine yönelik en dikkat çekici teşebbüslerden biri Kız Enstitüleridir. Halkevleri ve Köy Enstitülerinden çok daha önce, 1928 yılında kurulan bu enstitüler, üç yıllık bir eğitim-öğretimi içeren yatılı ve gündüzlü bölümlere de sahip, ortaöğretim seviyesinde meslek okulları olup amacı, mezun kızlara iş bulmaktan ziyade onları Cumhuriyet ideolojisini benimsemiş, sağlıklı ve sağlam bir ulusun meydana getirilip yetiştirilmesi için başarılı ev kadınları, anneler ve eşler olarak yetiştirmektir[14].

Cumhuriyetin 10. yılında ülke nüfusunun 8 milyona yakın bir bölümü 40.000'e yakın köyde oturmaktadır. Bu köylerden 32.367'sinin nüfusu 400'den azdır ve buralarda okul açmak en temel sorun olarak görülmektedir. 1936 yılında bu sorunun giderilmesi amacıyla Atatürk dönemin Maarif Vekili Saffet Arıkan'a, nüfusu 400'den az küçük köylerde ilk üç sınıfı okutmak üzere askerliklerini çavuş veya onbaşı olarak yapmış okur-yazar köylülerden yararlanılması fikrini önermiştir[15]. Belirli bir kurstan geçirilerek "eğitmen" adını alacak bu insanlar, genellikle nüfusları öğretmen gönderilmesine uygun olmayan, 150 nüfustan az köylerde hem eğitim-öğretim işlerini hem de fenni bir şekilde ziraat işlerinin nasıl yapılabileceğini göstereceklerdir[16]. Bu amaçla 3238 sayılı

[11] Şevket Gedikoğlu, *Kemalist Eğitim İlkeleri Uygulamalar*, İstanbul, 1978, s. 56.

[12] Anonim, *İlkmekteplerin Müfredat Programı*, İstanbul 1924, s. 2-3.

[13] Anonim, *İlkmekteplerin Müfredat Programı*, İstanbul, 1926, s. 5.

[14] Bkz. Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği. Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul, 2005; Fatma Gök, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Erken Dönemlerinde Kız Enstitüleri", *Çok Kültürlü Toplumlarda Eğitim. Türkiye ve İsveç'den Örnekler*, (Der:M.Carlson-F.Gök-A.Rabo), İstanbul, 2011, s. 97-111.

[15] Engin Tonguç, "Atatürk ve Köy Enstitüleri", *Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil Kültür Eğitim*, Ankara, 2007, s. 443.

[16] Çiğdem Erdem, "Cumhuriyet Yönetiminin 1930'lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte "Dönüşüm"ü Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak Köy Eğitmen Kursları", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10/3,(2008), s. 192.

Köy Eğitmenleri Kanunu çıkarılmış, Ankara köylerinden 79, Tunceli köylerinden 5 olmak üzere toplam 84 köylü gençle ilk eğitmen kursu Eskişehir Mahmudiye'de açılmıştır. Bu kurs 6 Temmuz-15 Kasım 1936 tarihleri arasında 4 ay 11 gün sürmüştür. 7 ay olarak plânlanan kursun geri kalanı Ankara köylerinde staj olarak devam ettirilmiş ve 19 Nisan-21 Mayıs 1936 tarihleri arasında da Bursa Ziraat Okulunda tamamlayıcı kurs düzenlenmiştir. Bu kursların çoğu ilerde köy enstitüleri açılması düşünülen bölgelerde düzenlenmiştir. 1948'e kadar süren bu kurslardan 9.000 eğitmen yetiştirilmiştir[17]. 17 Nisan 1940 tarihinde çıkan 3803 sayılı Köy Enstitüleri kanunuyla İzmir-Kızılçullu, Eskişehir-Çifteler ve Kastamonu-Göl Köy'deki üçer yıllık Köy Muallim Mektepleri köy enstitüsüne dönüştürülmüş ve zaman içinde ülkenin muhtelif yörelerinde enstitüler açılmıştır. Kanunun 3.maddesine göre beş yıllık (tam devreli) köy okullarını bitirmiş, sıhhatli ve yetenekli köylü çocuklarının alınıp beş yıl eğitim-öğretime tabi tutulduğu bu okullar[18], ziraata elverişli araziye sahip köy nitelikli ve birkaç vilayetle bağlantılı olabilecek yörelere kurulmuş[19] ve okulundan yatakhanesine, revirinden spor ve sinema salonuna, yemekhanesinden çalışma atölyelerine kadar bir arada birer kampus kimliğiyle inşa edilen bu enstitülerin projeleri, ulusal mimarlık yarışmalarıyla sağlanmıştır.

Ortaokul ve liselerin ise 1937-38 öğretim yılında üçer yıllık oldukları ve Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi, Matematik, Fen Bilgisi, Yabancı Dil, El Yazısı, Jimnastik, Resim, Müzik, Askerlik, Ev İdaresi, Çocuk Bakımı (kızlara), Edebiyat, Filozofi ve Sosyoloji ve Psikoloji gibi derslerin müfredat dahilinde işlendiği görülmektedir[20].

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1927 yılına kadar meslek ve sanat okullarının açılması ve yürütülmesi Belediyeler ve il idarelerinin yetkisinde iken bu tarihte çıkan bir kanunla bu yetki Maarif Bakanlığı'na verilmiştir. 1933'te Mesleki ve Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü kurulmuş, bu genel müdürlük 1941 yılında da müsteşarlığa dönüştürülmüş-

[17] Niyazi Altunya, *Köy Enstitüsü Sistemi. Toplu Bakış*, İstanbul, 2010, s. 26.

[18] Niyazi Altunya, *a.g.e.*, s. 73.

[19] Ali Salman, "Tonguç ve Köy Enstitüleri", *Köy Enstitüleri Sempozyumu, Kastamonu 14-17 Nisan 2010*, İstanbul, 2010, s. 67.

[20] Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 173-174.

tür. 1934 yılından itibaren çok sayıda Erkek, Kız Sanat ve Yapı Enstitüleri açılmıştır[21].

1936 yılında Cumhuriyetin 40.000 köyünden 35.000'inde okul ve öğretmen olmadığı, okul olan köylerde de ilköğretimin üç yıl yapıldığı, ancak 1939 yılında tüm köy ilkokullarında öğretimin beş yıla çıkarıldığı bilinmektedir[22]. Köy Enstitülerinden mezun olanların çalışacakları köylere yaptırılacak okullar için bir yarışma düzenlenerek, bu okulların 50 öğrencinin okuyabileceği bir dershane, 10 öğrencinin ağaç ve demir işleyebileceği bir atölye, vestiyer, odunluk ve iki oda, mutfak, helâ ve banyoyu içeren öğretmen ikametgâhından oluşması istenmiştir[23]. Bu yarışmayı yüksek mimar Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar'ın projeleri kazanmıştır [24].

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlıdan kalan okul yapıları kullanılmış, ihtiyacı karşılamayanlar onarılıp eklemelerle genişletilmiştir. 22 Mart 1926 tarihli 789 sayılı Maarif Teşkilatı Kanunu mektep, müze ve kütüphane binalarının plân ve projelerinin hazırlanmasında Maarif Vekaletini yetkili kılmış, Vekaletçe hazırlanan ve maarif müdürlüklerine gönderilen tip projeler arasından ihtiyaca göre seçilenler uygulanmıştır. Köy dışındaki yerleşimlerde İl Özel İdarelerince inşa ettirilen okulların köylerdeki örneklerinde gerek malzeme gerekse işçilik maliyetleri köylülerce karşılanmıştır. Daha doğrusu karşılanması 7 Nisan 1924 tarihli 442 sayılı Köy Kanunuyla zorunlu kılınmıştır[25]. 1930'lu yıllara kadar Osmanlı döneminden kalmış okul plânları ihtiyaca göre düzenlenerek kullanılmıştır. Bu konudaki en çarpıcı örnek, mimar Kemaleddin Bey tarafından Edirne Karağaç Mekteb-i İdadisi olarak tasarlanıp ancak Balkan Savaşı nedeniyle tatbik edilemeyen plânın bir tip proje olarak 1930'lu yıllara kadar değerlendirilmesidir[26]. Cumhuriyet beş yıl içinde zor ekonomik koşullarda 1233 yeni okul yapmış, 1936 yılında toplam okul sayısı 6297'ye ulaştırılmıştır[27]. Yeni okul inşaatlarında gö-

[21] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 370.

[22] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 346.

[23] Anonim, "Köy Enstitüleri Mezunlarının Çalışacakları Köylerde Yaptırılacak Okul Binalarının Planlarına Ait Müsabaka Şartnamesi", *Arkitekt*, c. 1940, Ankara, 1940, s. 187-188.

[24] Anonim, "Köy Okulları Proje Müsabakası", *Arkitekt*, c. 1941-42, Ankara, 1942, s. 12-13.

[25] F. Nurşen Kul, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları", *Mimarlık*, s. 360 (2011), s. 67.

[26] F. Nurşen Kul, "Erken Cumhuriyet..., s. 68.

[27] Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 205.

zetilmesi istenilen hıfzısıhha kuralları mevki, satıh, mektep vaziyeti, duvarlar, çatı, döşemeler ve kat ölçütlerinde değerlendirilmiştir. Hem köy hem de şehirlerdeki okullar yüksek, havadar bir yere yapılmalı, okulla öğrencinin evi arasındaki mesafe uzak olmamalı, fabrika, kışla, hapishane, hastane, kahvehane gibi yapılardan uzak olmalıdır. Okulun genişliği barındıracağı öğrenciyle uyumlu olmalı, öğrenci başına en az 10 metre kare arsa düşünülmelidir. Hem dershaneler hem de teneffüshaneler bolca ışık almalı, duvarlarında pişmiş tuğla veya değirmen taşı kullanılmalı, kireç veya çimentolu harçla inşa edilmelidir. Tuğla duvarlar 35, taş duvarlar 45 cm. kalınlığında yapılmalıdır. Okulun çatısı iki yana meyilli olmalı, zemin döşemesi kuru tahtadan geçmeli yapılmalıdır. Köy okulları mutlaka tek katlı olmalıdır[28].

Maarif Vekaleti İlk Tedrisat Dairesi, ülkenin farklı bölgelerinde inşa edilen okul yapılarının inşaî ve iktisadi bakımdan detaylı bir rehberden mahrum oldukları gerekçesiyle, taş, ahşap ve kerpiç malzemeyle yapılacak bir, üç, beş sınıflı ve öğretmenevli köy okulları projeleri hazırlamıştır. Bu projelerde okulların yağmur sularını emebilecek kumlu zeminlere, esas cephesi köy yoluna bakacak şekilde, granit veya kalker taşı, kerpiç yada çıralı çam ağacıyla yapılması ve dere yada deniz kumunun kireçle temelde 2+1, duvarlarda 3+1 oranında kullanılması önerilmiştir. Ahşap aksamın mümkün olduğunca çivi kullanılmadan zıvanalı yapılması, enli tahtaların kullanılmaması istenilerek, bina etrafının Arnavut kaldırımıyla çevrilmesi tavsiye edilmiştir[29].

1920'li yılların ilköğretim okullarının çoğu Nafia Vekâleti (günümüz Bayındırlık Bakanlığı) tarafından, Osmanlı neo-klasik mimari akımından çizgiler taşıyan tip projeler olarak tasarlanmışlardır. Türkiye'nin çoğu şehrinde örneklerine rastlanabilecek bu okulların genelde iki katlı olarak, merkez eksen üzerinde girişe, sivri kemerli pencerelere, geniş saçaklara ve bazılarında giriş üzerinde bir balkona sahip olarak inşa edildikleri görülmektedir[30]. Maarif Vekâletinin, Nafia Vekâletinin aksine tip projelere çok sıcak bakmadığı, bunun yerine okulların yapılacağı yöreye özgü tasarımların inşa edilmesini istediği, fakat Nafia Vekâletinin tip projelerinin arazinin şehre göre daha ucuz olduğu ve

[28] M.Cemal, *Yeni Mektep Hıfzısıhhası*, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1930.
[29] Maarif Vekaleti, *İlkmektep Plânları Albümü*, Ankara, 1933.
[30] Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası. Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, (Çev: Tuncay Birkan), İstanbul, 2002, s. 54.

serbestçe kullanılabileceği köylerde uygulanmasında ısrarlı olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle köy okullarının, her birinde 60 öğrencinin öğrenim göreceği üç sınıflı binalar olarak yörenin malzemesiyle inşa edildikleri bilinir. Ancak okulların, Cumhuriyet ideolojisinin simgesi olarak köyün en yüksek noktasına yapıldıkları veya yapılmalarının arzu edildiğine dikkat çekilir[31].

1930'lu yılların mimarlık dergilerinde okul yapılarının estetiği, iktisadı üzerine yazılar kaleme alınmış, tip projelerin sakıncalarından bahsedilmiştir. Erken dönemde yapılmış okul yapılarının plân ve cephe görünüşlerinin geçmiş Osmanlı yapılarını hatırlattığı ve dönemin neredeyse tüm resmi binalarında uygulanmış olduğu belirtilerek, okulu hükümet konağına benzetmenin sağlıklı bir tutum olmadığına dikkat çekilerek mahalli mimaride inşasının yeterli olacağı ileri sürülmüştür. Sınıfların aydınlık ve sade mekânlar olması, salon, teneffüshane ve cimnastikhane gibi mekânlarda bezemenin uygulanabileceği bildirilir[32]. Bakanlığın hazırlattığı tip projelerin memleket mimarlığının ilerlemesine engel teşkil ettiği, tip projelerin köy evleri, amele mahalleleri gibi ucuz projelerde uygulanabileceği, resmi dairelerde bundan kaçınılması gerektiği ve "milli mimari"nin tip projelerle gerçekleştirilemeyeceği belirtilerek[33], tip projelerle yapılmış okul yapılarının çoğunu hastane, adliye binası ve kaymakamlık binalarından ayırmanın mümkün olmadığı kaydedilerek, okul yapılarının bulundukları sokak ve şehir mimarlığıyla ilişkili tasarımlar olması istenmiştir[34]. Okul plânlamalarında, ileriki yıllarda olabilecek öğrenci artışları ve mevcut sayının dikkate alınması, cimnastikhaneleri esas binadan ayrı tutmadan bodrum veya zemin katlara inşa etmenin, her sınıfın yanına vestiyer odası tasarlanmasının iktisadi bir tutum olacağı vurgulanır[35].

Atatürk'ün ölümüne kadar Cumhuriyetin eğitim politikalarının Türkiye'yi ve Türklüğü merkez alan, millî varlığının bilincine erişik, Cumhuriyeti benimseyip sindirmiş ve onu koruyabilecek donanımlara

[31] Sibel Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 106.

[32] Zeki Selah, "Mektep Binalarında Estetik", *Mimar*, S. 8, (1931), s. 254.

[33] Zeki Sayar, "Devlet İnşaatında Tip Plân Usulünün Mahzurları", *Arkitekt*, S. 9, (1936), s. 259.

[34] Zeki Selah, "Mektep İnşaatında (Plan Tip)in Mahzurları", *Mimar*, S. 4, (1931), s. 124-125.

[35] Zeki Selah, "Mektep İnşaatında İktisadi Düşünceler", *Mimar*, S. 6 (1931), s. 205-206.

sahip, tasarruf, yardımlaşma duygu ve düşüncelerini elde etmiş ve beden ve fikri gelişimini tamamlamış nesiller yetiştirmek üzerine temellendirildiği belirtilebilir[36]. Özellikle Atatürk ve İnönü dönemlerinde (1923-1946), izlenen eğitim politikalarının dönemin konjektürel yapısı içinde milliyetçi bir nitelik taşıdığı, neredeyse "asker öğrenci" yetiştirilmesinin hedeflendiği ve Türk dışındaki tüm etnik unsur veya kültürün yok sayılması için eğitimin araçsallaştırıldığı ileri sürülür[37]. Ulus bilinci yaratma ve devrimlerin benimsetilmesi bağlamında yukarıdaki iddiaya kısmen katılmakla birlikte, Cumhuriyetin eğitim ve öğretimi sadece genç nesillerin yetiştirilme aracı olarak görmediği, okul çağını geçmiş insanların da yetiştirilebilmesi için Halkevleri kurduğu unutulmamalıdır.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE KAYSERİ'DE EĞİTİM

Cumhuriyetin ilanının beşinci yılında Kayseri'de kaza ve köyler de dahil toplam 250.490 kişi yaşamakta, il merkezinde 293 öğrencili bir lise, 58 öğrencili bir ortaokul, 78 öğrencili köy muallim mektebi, 1136'sı karma, toplam 1984 öğrencili 13 ilkokul bulunmaktadır. Vilayet genelinde 98 kız ve erkek mektebinde toplam 6639 öğrenci eğitim-öğretim görmektedir[38]. 1931 yılında il genelinde 1 lise, 1 ortaokul ve 121 ilkokulda toplam 9407 öğrenciye 231 öğretmenle eğitim-öğretim hizmeti verilmektedir[39]. Cumhuriyet döneminde Kayseri'de Osmanlıdan miras kalan okullar değerlendirilmiştir. İptidailer ilkokul, rüşdiyeler ortaokul, idadiler lise olarak kullanılmışlardır. Okullarda öğretmen ihtiyacının artmasına paralel olarak daha önce medreselerde müderrislik yapanlar Kayseri İdadisinde açılan sınavlara girip yeterlilik belgesi aldıktan sonra ilkokullarda görevlendirilmişlerdir. Zincidere'de 1926 yılında Köy Muallim Mektebi, İncesu'da Seyyar Köy Muallim Mektebi, Pınarbaşı'na bağlı Sıradan (Oğuz) Köyünde de 1935'ten sonra Geçici Öğretmen Mektebi (Foto:1) açılmıştır[40].

[36] Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 331-332.

[37] İsmail Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İstanbul, 2005, s. 133-145.

[38] Anonim, *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, İstanbul, 1928, s. 1128-1136.

[39] *Kayseri Vilayet Gazetesi*, 22 İkincikanun (Ocak) 1931.

[40] Kadir Özdamarlar, "Eğitim", *Kayseri Ansiklopedisi*, c. 2, (2010), s. 106-107.

Kadir Özdamarlar, 1926-27 öğretim yılında Kayseri'de Ahmet Paşa, Cumhuriyet, Gazi Paşa, Hacı Kılıç, Hacı Mansur, Hasinli, Hunat, İnönü, İstiklal, Kurşunlu, Lale, Peşeker, Safa, Sakarya, Taceddin/Etiler, Terakki gibi toplam 17 okulda 62 öğretmen ve 2970 öğrenci olduğunu belirtirse de[41], 1945 yılında hazırlanmış bir çalışmada Kayseri'nin il merkezinde 10 ve bağlı köylerinde de 12 ilkokul olduğu kaydedilir[42]. Bu 10 okul, İnönü, Cumhuriyet, Gazi Paşa, Yeni Okul, Bozatlı, İstiklal, Etiler, Mimar Sinan, Ahmet Paşa ve Safa ilkokullarıdır[43]. Yine bu çalışmaya göre Bünyan merkez ve köylerinde toplam 5, Develi'de toplam 9, İncesu'da toplam 5 ve Pınarbaşı'nda toplam 4 ilköğretim okulu bulunmaktadır[44]. Ancak Kayseri Halkevi dergisi olarak yayınlanan Erciyes Dergisi'nin 1940'lı yıllarda çıkmış sayıları incelendiğinde bu sayının artabileceği anlaşılmaktadır. Derginin "köy tetkikleri" bölümünde tanıtılmış köylerin çoğunda ilkokulun olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1946 yılı itibariyle Pınarbaşı'nın Kaynar nahiyesine bağlı Malak, Beserek, Çukuryurt, İnliviran (bugünkü adı İnliören), Demirciviran (bugünkü adı Demirciören), Kuşcu, Akören ve Panlı köylerinde "en son plân gereğince" yapılmış okullar olduğu belirtilerek, Yassıpınar, Tersakan, Cinliviran köylerinde de eğitmenli tipinde okullar bulunduğu kaydedilir[45]. Aynı yıllarda Erkilet'e bağlı Kemer köyünde 1938 yılında inşa edilmiş üç sınıflı bir okul olduğu belirtilir[46]. Pınarbaşı'nın Kızılhan köyünde 1946 yılında 23 kız 27 erkek toplam 50 öğrencinin okuduğu bir ilkokul bulunduğu[47], Mahzemin'de de 1939 yılında açılmış bir eğitmen okulundan ve 106 mezun verildiğinden bahsedilmektedir[48]. Amarat köyünde Pazarören Köy Enstitüsünden mezun öğretmenli bir ilkokul[49], Büyük Çiftlik köyünde 1927'de kurulup 1937 yılında beş sınıflı olmuş bir okulda enstitü mezunu 4 öğretmenin toplam 220 çocuğu okuttuğu[50] ve bu yıllarda bir nahiye olan Erkilet'in Hırka, Kuşçu, Hasanarpa hariç

[41] Kadir Özdamarlar, a.g.m., s. 106-107.
[42] Kazım Özyedekçi, "Kayseri'nin Bugünkü Öğretim Durumu", *Erciyes*, S. 34-35, (1946), s. 28.
[43] Kazım Özyedekçi, a.g.m., s. 26.
[44] Kazım Özyedekçi, a.g.m., s. 28.
[45] Mehmet Ersoy, "Kaynar", *Erciyes*, S. 36-37, (1946), s. 47-47.
[46] Hidayet Taştekin, "Kemer Köyü'nün Konumu ve Tanımı", *Erciyes*, S. 48-49, (1947), s. 39.
[47] Fikret Sezgin, "Kızılhan", *Erciyes*, S. 40-41, (1946), s. 28.
[48] Hidayet Taştekin, "Mahzemin", *Erciyes*, S. 50, (1947), s. 29.
[49] Nuri Ural, "Amarat Köyü", *Erciyes*, S. 29-30, (1945), s. 26.
[50] Kamil Arı, "Büyük Çiftlik Köyü", *Erciyes*, S. 84-85, (1950), s. 22-23.

her köyünde bir ilkokul bulunduğu belirtilerek bu okullara devam eden 1034 talebe olduğu ifade edilmektedir[51]. Hacılar'da ise üç öğretmenli, dört sınıflı bir ilkokul olduğu belirtilerek, 1925 yılında yaptırılan ve iki katlı olan okul binasının iyi plânla inşa edilmediğinden alt katından yararlanılamadığına dikkat çekilmekte ve üst kattaki dört oda ve salonun kullanıldığı, bunun da ihtiyaca yetmediği ileri sürülmektedir[52].

Kayseri il merkezindeki İstiklâl ilkokulu ahşap bir binada hizmete başlamış, 1947 yılında taş malzemeyle yeniden inşa edilmişse de 1980'lerde yıkılmıştır (Foto: 2). 1891 yılında iki katlı taştan bir yapı olarak inşa edilen Terakki Mektebi, Cumhuriyet döneminde Mimar Sinan mektebi adını almışsa da yol genişletme amacıyla yıkıldığından günümüze ulaşamamış ilkokullardan bir diğeridir (Foto: 3).

Kayseri Millî Eğitim Müdürlüğü arşivindeki belgelerde 1928-29 eğitim-öğretim yılında il merkezi ve çevre köylerde toplam 17 ilkokul yer almaktadır. Bu okullar; Cumhuriyet, Kurşunlu (Foto: 4), İsmet Paşa, Gazi Paşa, Safa, İstiklâl, Taceddin (Foto: 5), İnönü, Terakki, Hunat, Hacı Mansur, Bozatlı (Foto: 6), Germir, Argıncık, Cırlavık, Hacılar ve Molu İlkmektepleridir. Ayrıca Kız Orta Mektebi (Foto: 7) ve Çamlıca Mektebi (Foto: 8) gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında kullanılmış olan okullar olmakla birlikte günümüze ulaşamamıştır.

1929 yılında yol açmak amacıyla Kurşunlu Camii külliyesinin parçası olan hamam ile aynı külliye içinde bulunan üç derslikli Kurşunlu İlkokulu da yıkılmıştır[53]. 1932 yılında çıkan büyük bir yangın, Kiçikapı'da bugünkü Ticaret Odası civarında bulunan Hacı Mansur ve İnönü mekteplerini yok etmiştir[54].

İncesu'nun en eski ilköğretim okulu olan Kara Mustafa Paşa İlköğretim Okulu Cumhuriyete miras kalmış bir Osmanlı yapısı olarak muhtemelen 1910'larda inşa edilmiş olup, 1980'lerin sonunda yıkılmıştır (Foto: 9).

[51] Kemaleddin Karamete, "Erkilet", *Erciyes*, S. 19, (1942), s. 585.
[52] Anonim, "Hacılar Köyü", *Erciyes*, S. 4, (1938), 123.
[53] Halit Erkiletlioğlu, *Geniş Kayseri Tarihi*, Kayseri, 2006, s. 680.
[54] Halit Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 683.

GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞ OKUL BİNALARI

Safa Mektebi

Melikgazi ilçesi Karakürkçü mahallesinde bulunan okul, 1927-28 yılında dönemin belediye başkanı İbrahim Safa (1874-1931) tarafından inşa ettirilmiş olduğundan bu ismi almıştır. Halit Erkiletlioğlu'na göre, mektebin inşa edildiği arsa üzerinde bulunan mezarlık taşınmış, mezartaşlarının bir bölümü de okulun inşasında kullanılmıştır[55].

Bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilen okulun doğu tarafına 1960 yılında mevcut bina eklenmiştir (Çizim:1 ; Foto:10). Bu ilave esnasında ana mektebin doğu duvarı kısmen yıkılarak iki bina arasında geçiş sağlanmıştır (Foto:11). Mektebin bodrum katı inşa edildiği yıllarda muallim evi olarak kullanılmış, zaman içinde okulun malzeme deposu ve 1990'lı yıllarda da anaokulu olarak değerlendirilmiştir. Okul 2008 yılından bu yana kullanılmamaktadır.

Günümüzde okulun zemin katına kuzey cephenin doğu ucuna kaydırılmış bir kapıdan girilmektedir. Ancak 1930'larda çekilmiş fotoğraflardan anlaşıldığına göre okula batı cephenin ortasına konumlandırılmış düz lentolu bir kapıdan girilmektedir (Foto:12-12a). Kapı önünde yer alan tek yuvarlak kemerli, üçgen alınlıklı giriş revağına iki yandan taş merdivenle ulaşılmaktadır. Düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilen okul, üç derslik ve bir idari mekândan oluşmaktadır. Dersliklerden ikisi güney cephede, biri ise kuzeybatı köşededir. Güney cephedeki iki derslikten güneybatı köşedeki, okulun en büyük dersliği olup, güney duvarına iki batı duvarına açılan bir pencereyle aydınlatılmaktadır. Güney taraftaki diğer dersliğin güney duvarı iki pencereyle boşaltılmıştır. Bu dersliğin doğusundaki kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen mekânın müdür ve öğretmenler için tahsis edilmiş olduğu varsayılabilir. Bu mekânın güney duvarında da bir pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzeybatı köşedeki derslik, batı cephesine açılan bir, kuzey cephesine açılan iki pencereyle aydınlatılmaktadır. Kuzey cephedeki pencerelerden doğu taraftaki bir tepe penceresi olarak daha küçük düzenlenmiştir.

Okulun düzgün kesme taşla inşa edilen duvarlarında köşe taşları yüzeyden taşırılmıştır. Tüm mekânların pencereleri taş söveli, basık kemerli ve dikdörtgen biçimli olup, içten dışa doğru mazgalvarî şekilde

[55] Halit Erkiletlioğlu, *a.g.e.*, s. 673.

daralmaktadırlar. Pencere söve ve kemerleri ana duvar yüzeyinden taşırılmıştır. İnşa edildiği dönemde zemininin ahşap döşemeli, üst örtüsünün ahşap kirişli kırma kiremit çatılı olduğunu düşündüğümüz okulun, 1960 yılında ek binası yapılırken zemini üst örtüsü betonarmeye dönüştürülmüştür. Betonarme üst örtünün saçakları cepheden yaklaşık 75 cm. kadar uzatılmıştır.

Safa Mektebi'nin 1930'lu yılların fotoğraflarından hareketle yapılacak bir restitüsyon denemesinde, idarî mekan ve dersliklerin doğu-batı doğrultuda uzanan bir koridorun iki yanına yerleştirilmiş olduğu varsayılabilir (Çizim: 1a).

Bünyan Sağlık Meslek Lisesi (Namık Kemal İlkokulu)

Günümüzde Sağlık Meslek Lisesi olarak kullanılan eser, Bünyan ilçe merkezinde, meydanın kuzeydoğusunda yer almakta olup (Çizim: 2; Foto: 13), 1928 yılında 3 sınıflı Namık Kemal İlkokulu olarak açılmış, daha sonra beş sınıflı olmuş ve 1989 yılında Sağlık Meslek Lisesine dönüştürülmüştür[56].

Giriş kapısı üzerindeki kitabe yerinden sökülmüştür. Okulun inşa malzemesi dış cephesi sıvalı olduğundan anlaşılamamakta ise de, düzgün kesme taş malzemeyle yapılmış olduğu kabul edilebilir. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir kütle şeklinde bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir. Okula, kuzey cephesinin biraz doğusuna kaydırılmış basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapıdan ulaşılan ilk mekân bir dağılım alanı olan ve doğu-batı doğrultuda uzanan dikdörtgen bir koridordur (Foto:14). Bu koridorun kuzey cephesi toplam yedi pencereyle boşaltılmıştır. Giriş kapısının iki yanındaki sivri kemerli ikişer pencere, koridorun kuzeybatı köşesindeki üçlü pencereye göre daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur.

Okul genel kütle itibariyle asimetrik bir plân göstermektedir. Batı köşede, kuzey-güney doğrultuda inşa edilen dersliğin simetriyi bozan muhtes bir mekân olduğu kabul edilebilir. Hatta bu dersliğin doğusundaki dersliğin de yapı bünyesine sonradan okulu beş derslikli hale getirmek amacıyla eklenmiş bir mekân olduğu ileri sürülebilir. Giriş koridoru kuzey duvarının batı köşesindeki üçlü pencere düzenlemesi de,

[56] Anonim, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Eğitim Belgeseli*, Kayseri, 1998, s. 137.

cephe pencere düzenine asimetrik yapı arz etmekte, batı cepheye eklenen derslikler yüzünden uzatılan koridoru aydınlatmak ve kuzeydoğu köşede çıkıntı yapan mekânın cephesiyle uyum sağlamak üzere tasarlanmış olmalıdır.

Koridorun güney duvarına açılmış düz lentolu üç kapıdan üç ayrı dersliğe geçilmektedir. Bu üç dersliğin güney duvarları basık yuvarlak kemerli üçer pencereyle boşaltılmıştır. Güneybatıdaki dersliğin batı duvarında da iki pencere açıklığı dikkati çeker. Koridorun batı duvarına açılan kapıdan yapıya sonradan eklenmiş dersliğe girilmektedir. Bu derslik güney cepheye açılan iki, batı duvara açılmış dört pencereyle aydınlatılmıştır. Koridorun doğu duvarına açılan iki kapıdan kuzeydekiyle idari birimin yer aldığı mekâna girilmektedir. Bu mekânın kuzey duvarı en batıdaki dersliğin kuzey duvarı gibi, koridor cephesinden yaklaşık 1,5 m. kuzeye taşırılmıştır. Ancak bu cephe batıdakinden farklı olarak üç pencereyle boşaltılmıştır. İdari mekânın doğu duvarında da bir pencere açıklığı görülmektedir. Güneydoğu köşedeki sınıf, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir mekândır ve sadece doğu duvarına açılan dört pencereyle aydınlatılmaktadır. Bu derslik günümüzde giriş tarafında muhtes bir duvarla ikiye bölünmüştür. Tüm mekânların üzeri düz ahşap tavanla kapatılmış olup dıştan kiremit çatıyla örtülmüştür. Ahşaptan zemin döşemelerinin sonradan betonarme mozaikle kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki bilgilerden ve plânından hareketle okulun inşa edildikten sonra genişletilerek beş sınıflı hale getirildiği anlaşılmaktadır. Plânda anomali yaratan batı kanadın sonradan eklenmiş olduğu ileri sürülebilir. Zira koridorun kuzey duvarının batı ucundaki üçlü pencere açıklığı ve batı kanattaki mekânların düzensizliği bu iddiayı pekiştirmektedir (Çizim: 3).

Artmak Köyü İlkokulu

Pınarbaşı'na bağlı Artmak Köyünün doğusundaki bir tepe üzerine inşa edilen okul, genel olarak kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir plânlamaya sahiptir (Çizim: 4 ; Foto: 15-16). Duvarlarda kaba yonu taş kullanılmış, köşelerde ise duvar yüzeyinden taşırılmış düzgün kesme taş tercih edilmiştir. Okulun kuzeydoğu köşesindeki penceresinin üzerinde yazılı bir taş görülmektedir. Bu taş üzerinde Arap rakamlarıyla 1247 tarihi yazılıdır (Foto: 17). Bu tarih okul için erken bir tarih olarak miladi 1831 yılına tekabül etmektedir. Muhtemelen bu tarih R.1347/M.1931 olmalıdır. Köylülerin ifade ettiklerine göre Artmak Köyü İlkokulu komşuları olan Cin Ahmet Köyü İlkokulundan 8-10 sene

önce yapılmıştır. Cin Ahmet Köyü ilkokulunun 1939 yılında yapıldığı kitabesinden anlaşıldığına göre bu köyün okulu da 1931 yılında inşa edilmiş olmalıdır.

Okul, biri kuzey-güney, diğeri doğu-batı doğrultuda iki dikdörtgen kütleden oluşur. Bu kütleler birbirleriyle bağlantılıdır. Okula, batı cephenin ortasına yerleştirilen ve yarım daire silmelerle profillendirilen bir kapıdan girilmektedir. Profiller yuvarlak kapı kemerinde de devam ettirilmiştir. Okula girişi sağlayan bir başka kapı da güney cephenin batı köşesine kaydırılmış dikdörtgen biçimli açıklıktır. Bu kapının mekân tadilatı nedeniyle sonradan açılmış olabileceği kabul edilebilir. Okulun beden duvarları ile su basmanı düz profilli bir silmeyle ayrılmıştır.

Batı cephedeki kapıdan girilen mekân, kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir koridor olup, dersliklere dağılım mekânı işlevindedir (Foto: 18). Bu koridor güney tarafta doğu-batı doğrultuda örülmüş briketten bir duvarla ikiye bölünmüş, güney duvardaki kapı da muhtemelen bu bölünmeden sonra açılmıştır. Koridor kapının iki yanına açılan sivri kemerli ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Koridorun kuzeyindeki iki kapıdan iki dersliğe geçilmektedir. Bunlardan doğu taraftaki doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir mekân olup, kuzey duvarına açılan iki, doğu duvarına açılan bir pencereyle aydınlatılmıştır. Doğu taraftaki pencere diğerlerinden farklı olarak kemersiz şekilde yapılmıştır. Batı taraftaki derslik ise kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir mekândır ve batı duvarı iki, kuzey duvarı bir pencereyle boşaltılmıştır. Koridorun doğu duvarına açılan kapıdan girilen derslik doğu duvarına açılan iki pencere ile aydınlatılmış olup kuzey-güney yönde dikdörtgen plânlıdır (Foto:19). Koridorun güney ucundaki derslik ince bir duvarla ikiye bölünmüştür. Koridorun da bir duvarla ikiye bölünmesi, bu kısmın okuldan ayrı tutularak belki sonraki dönemlerde öğretmen konutu olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Dersliği ikiye bölen ince duvara küçük bir pencere açılmıştır. Her iki mekân da doğu duvarına açılmış birer pencere ile aydınlatılmıştır. Okuldaki tüm mekânların döşemesi ahşap olup, üst örtüyü oluşturan ahşap tavan kiremit kaplı kırma çatıyla kapatılmıştır. Yapıda batı cephedeki ana giriş kapısında görülen profillenmeler dışında bezeme unsuru yoktur.

Yeşilkent (Yalak) İlköğretim Okulu

Eski adı Yalak olan Yeşilkent, günümüzde Sarız ilçesine bağlı bir beldedir. Kasaba merkezinde yer alan okul, 1928 yılında Köy Muallim Mektebi olarak inşa edilmeye başlanmış, ancak inşaatın bitim tarihi olan

1932 yılında Türkiye'de iki örneği olan (Kayseri/Zincidere ve Denizli) Köy Muallim Mekteplerinin kapatılması üzerine ilkokul olarak kullanılmaya başlamıştır.

Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir kütle plânına sahip olan yapı, bodrum üzerine tek katlı olarak düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir (Çizim: 5 ; Foto: 20-21). Okulun doğu ve batı kanatları ön ve arka cepheden taşırılarak H tipi denilen bir plân tasarımı elde edilmiştir ki, 1930'lu yıllarda Kayseri'de inşa edilmiş okulların çoğunda aynı tasarımı görmek mümkündür.

Okula, kuzey cephenin ortasına konumlandırılan basık kemerli kapıdan girilmektedir. Kapı önünde, sekiz basamaklı merdivenle ulaşılan podyumun üzeri altı ahşap direğin taşıdığı üçgen alınlıklı bir sundurmayla örtülmüştür. Ahşap direkler basit taş ayaklara oturmakta, üst köşelere çakılmış C biçimli ahşap levhalarla kemerliymiş gibi görünen bir cephe kompozisyonu yaratılmıştır.

Basık kemerli kapının söve taşları duvar yüzeyinden çıkıntılı olarak düzenlenmiştir. Kapıdan girilen ilk mekân bir çeşit iç avlu gibi algılanabilecek bir koridordur. Doğu-batı doğrultuda uzanan bu koridorun (Foto: 22) güney, doğu ve batı cephelerinde derslikler ve idari birimler yer almaktadır. Koridorun kuzey cephesi, giriş kapısının iki yanına açılmış taş söveli, basık kemerli ve dikdörtgen boyutlu ikişer pencereyle boşaltılmıştır. Koridorun güney tarafında aynı genişlikte üç derslik mekânı bulunmaktadır. Dersliklerin hepsi güney duvarına açılmış üçer pencereyle aydınlatılmaktadır. Yan kanatlarda simetrik olarak düzenlenmiş iki mekândan öndekiler idari amaçla değerlendirilmiş, güney taraftakiler ise derslik olarak kullanılmıştır. Dersliklerin yan cepheleri üçer, arka cepheleri ise birer pencere açıklığına sahiptir. İdari mekânların ön ve girişe bakan cephelerinde birer pencere yer alırken, yan cephelerine ikişer pencere açılmıştır.

1993 yılında Dadaloğlu Lisesi adıyla işlevine devam eden okul 1990 yılında onarılmıştır. Bu onarımda ahşap döşeme olan zemin ve üst örtü betonarme olarak değiştirilmiş, kiremit çatı yerine de çinko levhalarla kaplanmış kırma çatı yapılmıştır.

Develi Lisesi

Aşağı Develi'de (Everek) yer alan yapı daha önce mezarlık olarak kullanılan bir alana, bodrum üzerine iki katlı olarak 1923-32 yılları arasında inşa edilmiştir (Çizim: 6-7; Foto: 23-24). Düzgün kesme taş mal-

zemeyle inşa edilen okulun mimarı Tekeşin Kalfa lakaplı Süleyman Unutulmaz'dır[57]. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir plâna sahip olan okula, kuzey cephenin ortasına yerleştirilen ve her iki katta da simetrik bir düzenlemeye sahip revaklı bir girişle geçilmektedir (Foto: 25). Alt kat revağı yekpare sütunlar üzerine atılan yuvarlak kemerlerle oluşturulmuştur. Kuzey cephede dört sütuna oturan kemerler siyah-beyaz renkli taşlarla dönüşümlü olarak örülmüştür. Dört gözlü revağın orta kemerleri ikiz kemer gibi düzenlenip sütuna oturtulmamıştır. İki yandan merdivenle ulaşılan revağın orta kısmı yarım daire balkon şeklinde düzenlenmiştir. Balkon taştan korkuluklarla sınırlandırılmış, balkon duvarı da kahverengi ve siyah renk taşların dama tahtası biçiminde kaplanmasıyla dekoratif bir görünüme kavuşturulmuştur. Üst kat revağı da aynı düzenlemeye sahip olmakla birlikte, buradaki kemerler sivri formda yapılmışlardır. Alt ve üst kat revakları küçük konsol dizili bir silme kuşağıyla birbirinden ayırılmıştır.

Okulun kuzey duvarı ortasına yerleştirilen cümle kapısı önündeki revak kemerleriyle uyumlu olacak şekilde ikiz yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır (Foto: 26). Giriş kapısının iki yanındaki dikdörtgen boyutlu pencereler yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır. Üst kat revağında balkona geçit veren kapı ise siyah-beyaz renkli taşların dönüşümlü kullanımıyla oluşturulmuş sivri kemerli bir şekil arz etmekte, cephe bütünlüğü açısından iki yanındaki pencereler de sivri kemerli olarak düzenlenmişlerdir.

Okulun zemin katı, doğu-batı doğrultusunda uzanıp kuzeye dönen ve U biçimi bir plan arz eden koridorun kenarına tek yönlü olarak yerleştirilmiş dokuz odadan oluşmaktadır (Foto: 27). Bu odalardan giriş ekseninde bulunanı diğerlerinden daha geniş tasarlanmış ve güney cepheden dışa taşırılmıştır. İki yanında simetrik ikişer oda bulunan bu odanın güney duvarı dikdörtgen boyutlu, yuvarlak kemerli üç pencereyle boşaltılmış ve üzeri düz beton damla örtülmüştür. Bugün derslik olarak kullanılan bu mekânın iki yanındaki odalar aynı formda ve güney duvarına açılmış ikişer pencereyle aydınlatılmaktadır. Bu iki odadan batıdaki idari mekân olarak değerlendirilmektedir. Köşelerdeki odalar doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlı olup güney duvarları üçer, doğu ve batı duvarları ikişer pencereyle boşaltılmıştır. Koridorun doğu ve batı ucundaki merdivenlerle üst kata çıkılmaktadır. Koridorun

[57] Sultan Topçu, *Develi'de Türk Eserleri*, Kayseri, 2007, s. 100.

kuzeydoğu ve kuzeybatı ucunda dikdörtgen planlı ikişer oda bulunmaktadır. Bu odalardan güney taraftakiler okulun beden duvarlarından dışa çıkıntılı yapılarak koridordan dolayı meydana gelen mekânsal daralma giderilmeye çalışılmıştır. Mekânların kuzey cephelerinde birer, doğu ve batı cephelerinde ikişer pencere açıklığı yer alır. Kuzey taraftaki dikdörtgen mekânların diğer sınıflardan daha aydınlık bir düzenlemeye sahip oldukları dikkati çeker. Bu mekânların doğu ve batı cephelerinde ikişer, kuzey cephelerinde ise üçer pencere açıklığı gözlenmektedir. Tüm odaların üzeri düz beton damla örtülmüştür. Koridorun kuzey duvarına sekiz, doğu ve batı duvarına ise ikişer pencere olmak üzere toplam on iki pencere açılmıştır. Okulun birinci katı zemin katla simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Bodrum kat ise, depo ve tuvaletlerin de yer aldığı mekânlardan oluşur.

Başlı başına dekoratif bir etki bırakan giriş revağıyla birlikte yapıda dikkati çeken bezemeler olarak, pencere altlarına yerleştirilen ve birer konsolla sınırlanan bezemeli taş panolar, pencere alınlıklarını hareketlendiren ve duvar yüzeyinden taşırılmış düz yüzeyli plastırlar (Foto:28) ve katları ayıran silmeler kaydedilebilir. Ayrıca bazı pencerelerin kemer kilit taşlarına alçak kabartma şeklinde aydınlık ve bilginin simgesi olarak meşale bezemesinin işlenmiş olduğu dikkati çeker. (Foto:29). 1933 yılında ortaokul olarak hizmet veren bina 1957 yılında liseye dönüştürülmüştür[58].

Kızık Köyü Mektebi

Kızık Köyü Kocasinan ilçesinin yaklaşık 30 km. kuzeydoğusundadır. Köy merkezinde, köy sakinleri tarafından 1933 yılında inşa edildiği söylenen bir okul bulunmaktadır. Okul, kuzey-güney doğrultuda U biçiminde tasarlanmış bir plâna sahiptir ve düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir (Çizim: 8 Foto: 30-31). Okul, batıdan doğuya doğru eğimli bir araziye inşa edildiğinden doğu kısmı bodrum üzerine tek katlı olarak düzenlenmiştir. Ancak köy sakinleri doğudaki bodrum katın 1970'lerde lojman olarak düzenlendiğini, okulun orijinal lojmanının ise mevcut okulun 50-60 m. batısındaki taştan yapılmış konut olduğunu beyan etmektedirler. Ayrıca 1970'lerde çıkan bir yangından sonraki tadilatlar sırasında ahşap döşemenin mozaik betonla, ahşap kirişle-

[58] Sultan Topçu, *a.g.e.*, s. 103.

meli üst örtünün de betonarme ve kiremit çatılı olarak yenilendiğini belirtmektedirler. Okulun bodrum ile zemin kat seviyesi düz yüzeyli bir silmeyle vurgulanmıştır.

Doğu ve batı kanadı simetrik bir düzenleme gösteren Kızık Köyü ilkokuluna güney duvarı ortasına açılmış geniş bir kapıdan girilmektedir. Yuvarlak kemerli olarak tasarlanan kapının lentoları yivlenmiş ve duvar yüzeyinden 5-6 cm. taşırılmıştır. Cümle kapısından girilen mekân doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir koridordur ve güney duvarında kapının iki yanına açılmış ikişerden dört pencere ile aydınlatılmıştır (Foto:32). Koridorun doğu ve batı ucunda ikişer derslik bulunmaktadır. Güney-kuzey doğrultuda dikdörtgen olarak tasarlanan dersliklerden kuzeydekiler daha geniş olarak düzenlenmişlerdir ve doğu ve batı duvarlarına açılmış üçer, kuzey duvarına açılmış birer pencereyle aydınlatılmıştır. Giriş koridoruna paralel olarak düzenlenen kuzey cephede simetrik iki derslik yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu dikdörtgen plânlı bu dersliklerin kuzey cepheleri üçer pencere açılarak boşaltılmıştır.

Okulun doğu ve batı kanadının güney ucunda bulunan mekânlara doğu ve batı duvarlarına açılmış kapılardan girilmektedir. Okulun dersliklerine oranla daha küçük ölçekli olarak tasarlanan bu mekânlar muhtemelen müdür ve öğretmenler için düzenlenmiş olmalıdırlar. Mekânların güney duvarları ikişer pencereyle boşaltılmıştır. Her iki mekânın doğu ve batı duvarlarına da birer pencere açılmıştır.

Tüm pencereler duvar yüzeyinden hafifçe taşırılmış taşlarla çerçevelenmiş, duvar köşe taşları da yüzeyden çıkıntı yapacak şekilde örülmüştür.

Akkışla Cumhuriyet İlkokulu

Günümüzde Akkışla Öğretmenevi olarak kullanılan eser bodrum üzerine tek katlı olarak doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir plân gösterecek şekilde inşa edilmiştir (Çizim: 9; Foto: 33-34). Okulun beden duvarlarının köşelerinde düzgün kesme taş, duvarlarında kaba yonu moloz taş malzeme kullanılmıştır. Eserin kitabesi yoktur. Ancak yörenin en eski okulu olması ve yöre sakinlerinden alınan bilgilere göre okulun 1935 yılında inşa edildiği ileri sürülebilir. Yapıyı inşa eden usta veya ustalar hakkında bilgi yoktur.

Akkışla Cumhuriyet İlkokulu doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlı olarak inşa edilmiştir. Doğu ve batı kanatlar güney ve kuzey cep-

helerden biraz daha dışa taşırılmıştır. Okula kuzey cephenin ortasına açılmış yuvarlak kemerli anıtsal olmayan bir kapıdan girilmektedir. Kapı önünde ikisi duvara bitişik ikisi bağımsız kare kesitli dört ince ahşap direğin taşıdığı üçgen alınlıklı bir sundurma yer almaktadır. Sundurmalı sahanlığa üç yönden dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Kapıdan girince geçilen mekân doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir koridordur. Sınıflara dağılım bu koridordan yapılmaktadır (Foto:35). Koridorun kuzey duvarında giriş kapısının iki yanında, yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimli ikişerden dört pencere açıklığı görülmektedir. Koridorun güney kanadında üç sınıf bulunmakta olup, yaklaşık aynı ölçülerdeki bu sınıfların güney cepheleri üçer pencereyle boşaltılmıştır. Sınıflar doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlıdırlar. Okulun doğu ve batı kanadında güney ve kuzey cephelerden dışa taşırılan bölümlerinde de ikişer sınıf bulunmaktadır. Buradaki sınıflardan güney taraftakiler kuzey taraftakilerden daha büyük olarak tasarlanmışlardır. Simetrik olarak yapılan bu düzenlemede güney taraftaki sınıfların yan duvarına üçer, arka duvarına da birer pencere açılmıştır (Foto:36). Kuzey taraftaki sınıfların ise yan duvarında ikişer, ön ve girişe bakan duvarlarında da birer pencere yer almaktadır. Bütün pencereler aynı düzende yapılmıştır. Pencereler, dikdörtgen boyutlu, basık kemerli ve duvar yüzeyinden çıkıntı yapmazlar. Okulda tüm mekânların üzeri alttan kaplamalı düz ahşap tavanla örtülmüştür. Üst örtü çinko levhalardan bir çatıyla kapatılmıştır.

Kaynar İlköğretim Okulu

Pınarbaşı ilçesine bağlı Kaynar beldesinde yer alan okul günümüzde kullanılmamakta olup, bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir (Çizim: 10 ; Foto: 37-38). Duvar köşelerinde düzgün kesme taşın, duvarlarda kaba yonu ve moloztaşın kullanıldığı okul kuzey cephedeki giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeden (Foto: 39) anlaşıldığına göre 1934 yılında inşa edilmiştir.

Belde sakinlerinin anlattıklarına göre okul, çevredeki 15 köyden usta ve işçilerin ortak çalışmasıyla inşa edilmiştir. Girişin doğu tarafındaki bir kapıdan bodruma geçilmektedir. Bodrum katta, birinci kattaki koridorun kapladığı alan kadar bir mekân görülebilmekte, sınıfların altındaki bölümlere buradan geçilememektedir. Bazı bölümlere sınıflardaki döşemeye açılmış açıklıklardan girilmektedir. Bodrum kat, kuzey duvarına açılmış üç küçük pencereyle havalandırılıp, aydınlatılmaktadır.

Kaynar Okulu doğu-batı doğrultuda dikdörtgen olarak tasarlanmıştır. Doğu ve batı kanatlar güney ve kuzey cephelerden biraz daha dışa taşırılmıştır. Okula kuzey cephenin ortasına açılmış yuvarlak kemerli anıtsal olmayan bir kapıdan girilmektedir. Kapı önünde kare kesitli ikisi kuzey duvara bitişik, dördü bağımsız toplam altı ince ahşap direğin taşıdığı üçgen alınlıklı bir sundurma yer almaktadır. Bu sundurmalı sahanlığa dokuz basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Kapıdan girince geçilen mekân doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir koridordur (Foto: 40). Sınıflara dağılım bu koridordan yapılmaktadır. Koridorun kuzey duvarında yuvarlak kemerli dikdörtgen biçimli dört pencere açıklığı görülmektedir. Koridorun güney kanadında üç sınıf bulunmakta olup, yaklaşık aynı ölçülerdeki bu sınıfların güney cepheleri üçer pencereyle boşaltılmıştır. Sınıflar doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlıdırlar. Okulun doğu ve batı kanadında güney ve kuzey cephelerden dışa taşırılan bölümlerinde de ikişer sınıf bulunmaktadır. Buradaki sınıflardan güney taraftakiler kuzey taraftakilerden daha büyük olarak tasarlanmışlardır. Simetrik olarak yapılan bu düzenlemede güney taraftaki sınıfların yan duvarına üçer, arka duvarına da birer pencere açılmıştır. Kuzey taraftaki sınıfların ise yan duvarında ikişer, ön ve girişe bakan duvarlarında da birer pencere yer almaktadır. Bütün pencereler yekpare taş söveli ve yuvarlak kemerli olarak dikdörtgen biçimlidir. Okulda tüm mekânların üzeri alttan kaplamalı düz ahşap tavanla örtülmüştür (Foto:41). Üst örtü çinko levhalardan bir çatıyla kapatılmıştır.

Pazarören Köy Enstitüsü (Öğretmen Okulu)

Okul, yatakhaneler, mutfak, demircilik atölyesi ve marangozhane, sinema salonu, hamam, revir, öğretmen evleri ve ahırlar gibi 58 yapıdan oluşan bir manzumenin en önemli unsurudur. Enstitü için Maarif Vekaletince açılan proje yarışmasına sekiz mimar katılmış, bunlar içinde 17537 rumuzlu Yüksek Mimar Ahsen Yapanar'ın projesi 7-9 Kasım 1940 tarihinde toplanan jüri tarafından birinci seçilmiştir[59]. Yarışmaya sunulan 13579 rumuzlu projeye sunulan izah notu ve resimler içinde bu okulun gösterilmiş olması[60], binanın 1940 yılından önce inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ahsen Yapanar incelediğimiz

[59] Ebru Baysal, (2006), *Erken Cumhuriyet Döneminde Köy Mekânına Bakış ve Köy Enstitülerinde Mekânsal Deneyimler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,), Ankara, 2006, s. 229.

[60] Ebru Baysal, *a.g.t.*, s. 236.

okulun değil, enstitünün diğer binalarının mimarı olmalıdır. Esasen okul, 1935 yılında burada görev yapan ve ileri görüşlü bir bürokrat olduğu anlaşılan Gesi'li Ethem Bey'in öncülüğünde ve çevre köylerin ahalisinin de gayretleriyle iki katlı olarak ve yatılı bölge okulu maksadıyla 1936 yılında açılmıştır (Çizim: 11 ; Foto: 42-43) ve Tonguç 1936 yılı Nisan'ında bu okula uğramıştır. Burada 1937-38 yılında bir eğitmen kursu açılmış, Kayseri, Niğde, Yozgat, Kırşehir illeri köylerinden eğitmen adayları bu kursa iştirak etmiştir[61].

Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânda tasarlanan okulun doğu ve batı uçları güney ve kuzeyden çıkıntı yapacak şekilde düzenlenmiştir. Simetrik plânda bodrum ve zemin kattan oluşan okul kaba yonu taş malzemeyle inşa edilmiştir. Köşelerde duvar yüzeyinden taşırılmış düzgün kesme taşlar dikkati çeker. Üst örtüsü ahşap tavan üzerine kırma kiremit çatıdır. Orijinalde ahşap zemin döşemesi daha sonra mozaik betonla yenilenmiştir.

Okula kuzey cephenin ortasına açılmış basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapı önünde 15 basamaklı merdivenle ulaşılan bir sahanlık yer almaktadır. Ön giriş mekânı olarak ta değerlendirilebilecek bu mekân, ahşap direklerin taşıdığı üçgen alınlıklı bir çatıyla kapatılmıştır (Foto:44). Bu mekân muhtemelen hitap balkonu işleviyle de değerlendirilmiştir. Duvar yüzeyinden çok az taşırılmış olan kapı basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Kapıdan geçilerek ulaşılan doğu-batı doğrultulu dikdörtgen koridor dersliklere dağılım mekânı işlevini görmekte ve kuzey duvarına açılmış dört pencere ile aydınlatılmaktadır. Koridordaki merdivenlerle bodrum kata inilmektedir. Koridorun güneyinde ona paralel şekilde düzenlenmiş, doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlı üç derslik yer almaktadır. Her dersliğin güney duvarı içten ve dıştan basık kemerli dikdörtgen boyutlu üçer pencereyle boşaltılmıştır (Foto: 45). Dış cephede pencerelerin lento, kemer ve tabla taşları duvar yüzeyinden taşırılarak daha belirgin hale getirilmiştir. Dersliklerin zeminleri beton, tavanları ahşaptır.

Giriş koridorunun doğu ve batı kanadı birbirine simetrik olup, ana duvar kütlesinden güney ve kuzeye doğru çıkıntılanmış ikişer mekândan meydana gelmektedir. Mekânlardan kuzey cephedekiler ölçüleri itibariyle güney taraftakilerden daha küçük olup, muhtemelen idari bü-

[61] Ali Salman, a.g.m., s. 67-68.

ro olarak kullanılmışlardır. İdari büroların güney duvarları hariç üç cephesine birer pencere açılmıştır. Güneydeki derslikler kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen mekânlar olup, güney cephelerine açılmış birer, doğu ve batı duvarlarına açılmış üçer pencereyle aydınlatılmışlardır.

Kız Meslek Lisesi

Kayseri il merkezinde, İstasyon caddesi üzerinde Hacı Kılıç Cami karşısında yer alan eser, hazinece tahsis edilen arazi üzerine Özel İdare tarafından ilkokul olarak inşa edilmiş, ancak kullanılmadan Teknik Öğretime verilerek 8 Ekim 1939'da öğretime açılmıştır[62].

Yapı, bodrum üzerine iki katlı olarak tasarlanmıştır (Foto: 46). Okul plân olarak dikdörtgen iki bloğun dik olarak birleştirilmesiyle oluşan L şeklinde bir tasarıma sahiptir (Çizim: 12). Zemin kata giriş batı cephenin kuzey ucundaki kapıdan sağlanmaktadır. Kapıya betornarme bir merdivenle ulaşılmaktadır. Doğu-batı doğrultudaki dikdörtgen blok, aynı doğrultuda bir koridorun iki yanına sıralanmış idari amaçla kullanılan altı odadan oluşmaktadır. Giriş koridorunun ucu güney-kuzey doğrultuda dikdörtgen bir mekân olarak düzenlenmiş ve öğretmenler odası olarak kullanılmaktadır. Güney-kuzey doğrultuda uzanan dikdörtgen koridorun kuzey ve güney ucundaki merdivenlerle bodrum ve birinci kata inilip çıkılmaktadır. İlk inşa edildiğinde bu koridorun sadece batı tarafında 5 derslik bulunmaktaymış. 1984 yılında binanın doğu tarafına yapılan ek binayla derslik sayısı 9'a çıkarılmıştır. Üst kattakilerle birlikte okulda 15 derslik, 10 atölye, idari birimler, kütüphane ve çok amaçlı salon bulunmaktadır. Günümüzde kuzey-güney doğrultulu koridorun batı tarafında beş derslik vardır. Bu dersliklerin caddeye bakan batı cepheleri dörder pencereyle boşaltılmıştır (Foto: 47)

Bodrum katı yığma kesme taşla yapılan okulun üst katları betonarme karkastır. Dikdörtgen söveli pencereler yapının batı cephesinde iki yatay kuşak halinde dizilerek cephede bir hareketlilik sağlamaktadır.

Cin Ahmet Köyü İlköğretim Okulu

Pınarbaşı'na bağlı Cin Ahmet Köyüne hakim bir tepe üzerine inşa edilen okul, tek katlı ve iki dersliklidir (Çizim: 13 ; Foto: 48-49). Günü-

[62] Abdullah Satoğlu, *Kayseri Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, s. 264.

müzde kullanılmayan okulun inşasında kaba yonu taş kullanılmış, duvar köşelerinde kullanılan düzgün kesme taş duvar yüzeyinden çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Okulun giriş kapısı üzerindeki kitabesinden 1939 yılında inşa edildiği öğrenilmektedir (Foto: 50).

Genel kütle itibariyle doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir düzenleme arz eden okula kuzey cephesinin ortasına açılmış düz lentolu bir kapıdan girilmektedir. Kapıdan doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir koridora geçilmektedir. Bu koridor doğu tarafta bir duvarla ikiye bölünmüştür. Doğu taraftaki küçük mekân muhtemelen idare mekânı olarak kullanılmış, koridorun diğer bölümü ise sınıflara dağılım alanı olarak değerlendirilmiştir. Koridorun güneyindeki kapıdan girilen doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlı derslik güneyde iki, doğu cephede dikdörtgen biçimli bir pencereyle aydınlatılmıştır. Koridorun batısındaki kapıdan da güney-kuzey doğrultuda dikdörtgen bir mekân olan diğer dersliğe geçilmektedir. Dersliğin batı cephesi iki, güney cephesi bir pencere ile boşaltılmıştır. Tüm sınıfların tabanı ahşap döşemelidir (Foto:51). Üst örtüyü oluşturan düz ahşap tavan kiremitli kırma çatıyla kapatılmıştır. Yapıda kayda değer bir süsleme yoktur.

Develi/Zile Kasabası İlkokulu

Zile kasabasının güneybatısındaki yamaca, güneyden kuzeye meyillenen bir araziye bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilen okul, aralara ahşap hatıllar atılmış kerpiç malzemeyle yapılmıştır (Foto:52-53).

Okula, kuzey cephesinde günümüze gelememiş çift kanatlı merdivenle ulaşılan kapıdan girilmektedir. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir kütle plânı (Çizim: 14) yansıtan okulun kuzey kapısından doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir koridora geçilmektedir (Foto:54). Koridorun kuzey duvarı giriş kapısının iki yanına açılmış farklı ölçülerde simetrik üçer pencereyle boşaltılmıştır. Koridorun doğu ve batı ucunda, kuzey cepheden biraz dışa taşırılmış birer dikdörtgen mekân görülmektedir. Bu mekânlar kuzey ve dış yan cephelerine açılmış ikişer pencereyle aydınlatılmaktadır.

Giriş koridorunun güney tarafında aynı ölçülerde üç derslik yer alır. Her üç derslikte sadece güney duvarlarına açılmış dikdörtgen biçimli üçer pencereyle aydınlatılmaktadır. Günümüzde ahır olarak kullanılan okulun zemini ahşap döşeme olup, üst örtüsü ahşap kirişler üzerine sazdan hasır ve toprak damdır. Dam üzeri çinko kaplı kırma çatıyla kapatılmıştır.

Zile kasabası ilkokulunun plân özellikleri bakımından 1930-35 yılları arasında inşa edildiği kabul edilebilir.

Erkek Sanat Enstitüsü

1940'lı yılların başında oluşturulan Mesleki ve Teknik Eğitim Müsteşarlığı'nın çabalarıyla ülkede teknik okulların sayısının arttırılmasına çalışılmıştır. Sanat okulları genellikle üç ana bölümden meydana gelmektedirler. Bunlar a)Atölyeler b)Atölyeler müştemilatı c)Yönetim ve öğretim mekânlarıdır[63]. Kayseri Erkek Sanat Okuluna yönelik ilk adım, 1 Ekim 1942 yılında Kadı Burhanettin Ortaokulunun yanındaki iki katlı binada atılmıştı[64]. Bir tip projenin tatbik edildiği okulun temeli 1943 yılında atılmış, 1945 yılında bitirilmiştir. Tip projeyi Alman mimar Paul Bonatz ve Kemal Ahmet Arû hazırlamışlardır[65]. Okulun, 1943-44 yıllarında Maarif Vekaleti Teknik Öğretim Müsteşarlığı Yapı Bürosu teknik şefliğinde bulunan Kemali Söylemezoğlu'nun projesi olduğunu ileri süren araştırmacılar da vardır[66]. Okulda demircilik, tesviyecilik ve marangozluk bölümleriyle öğretime başlanmıştır.

Kartal kavşağının kuzeyinde geniş bir alanda yer alan okul birden fazla binasıyla adeta küçük bir kampus gibi düzenlenmiştir. Okulun ilk binası olan tesviye, metal ve marangozluk atölyeleri arazinin batı tarafına konumlandırılmışlardır (Çizim:15). Atölye binaları kuzey-güney doğrultuda uzanan bir koridorun batı tarafına güneyden kuzeye doğru 15 m.lik mesafelerle sıralanmış dikdörtgen müstakil mekânlar olarak yerleştirilmişlerdir (Foto:55-56). Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen birer mekân olarak tasarlanan her bir atölyenin batı cepheden girişleri mevcuttur. İki atölye arasında kalan boşluklar avlu olarak kullanılmıştır. Düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilen atölyeler teorik ve pratik olarak ders yapmaya ve 300 öğrenci kapasitesine uygun büyüklükte tasarlanmışlardır. Her atölyenin güney ve kuzey cephesi iki sıralı olarak açılmış çok sayıda pencereyle boşaltılarak aydınlık ve ferah bir iç mekân yaratılmıştır. Atölyelerin yaklaşık 11 m. genişliğindeki iç mekânları be-

[63] Sabri Oran, *Erkek Orta Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitüleri*, İstanbul, 1952, s. 12.

[64] Abdullah Satoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

[65] Gün Işık, *Kayseri'de Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim Yapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü), Kayseri, 2010, s. 55.

[66] Fatma Aslantaş, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Kayseri'de Kamu Yapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul, 2009, s. 124.

tonarme makas strüktürlü bir örtüyle kapatılmıştır (Foto:57). Makaslar arasına 50 cm. mesafede tali kirişler atılmış ve tali kirişlerin araları Kayseri bims taşıyla kapatılmıştır[67].

Erkek Sanat Okulu, Kayseri'de geleneksel malzemeyle modern teknolojiyi sentezlemiş ilk modern mimarlık deneyimlerinden biri olması bakımından önemlidir.

Nize (Güzelköy) İlköğretim Okulu

Okul, köy enstitülerinden mezun olanların çalışacakları köy okulları için düzenlenen ve Asım Mutlu ile Ahsen Yapanar'ın kazanan projesine göre inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir kütle planı arz eden okul, kuzey cephesindeki kapı üzerinde yer alan kitabesine göre 1943 yılında inşa edilmiştir. Oldukça alçak tutulmuş bir bodrum kat üzerine tek katlı olarak inşa edilen okulda, köşelerde duvar yüzeyinden taşırılmış düzgün kesme taşlarla birlikte kaba yonu taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır (Foto: 58-59).

Genel plân olarak okulun iki kütleden oluştuğu kabul edilebilir (Çizim:16). Bunlar, çeşitli mekânlardan oluşan batıdaki bölüm ile doğu tarafta daha küçük mekânlardan oluşan ve kuzey cephesi iki ahşap direkle revaklı olarak düzenlenen bölümdür.

Batıdaki büyük kütleye biri batıdan, diğeri kitabenin de yer aldığı kuzey cephede bulunan iki kapıdan girilmektedir. Batıdaki büyük kütleye batı cephesine açılan kapıdan girildiğinde mahalle yaşlılarının "işlik" diye adlandırdığı doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlı bir mekâna geçilmektedir. Burada bulunan bir körük parçası bu mekânın bir demir atölyesi olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir (Foto: 60-61). Güney duvarına açılan dört pencereyle aydınlatılan bu mekândan, ikisi kuzeyde biri doğuda bulunan üç ayrı mekâna geçiş vardır. Kuzeydeki iki mekân arasındaki duvarın inceliğine bakılırsa sonradan bir tadilat geçirdiği ve aslında güneydekiyle arz ettiği simetriden hareketle tek bir mekân olduğu ileri sürülebilir. Güney duvarına açılmış iki kapıyla girilen bu mekân biri batı, dördü kuzey duvarına açılmış beş pencereyle aydınlatılmaktadır. Dikdörtgen boyutlu tüm pencereler duvar yüzeyinden hafif taşıntı yapmaktadır. Güneyde "işlik" olarak tanım-

[67] Burak Asiliskender, "Erkek Sanat Enstitüsü", *Kayseri Ansiklopedisi*, c. 2, 2010, s. 212.

lanan mekânın güneydoğu köşesine açılan kapıdan girilen mekân güney kuzey doğrultuda dikdörtgen planlı olup güney duvarına açılan tek pencereyle aydınlatılmıştır. Kuzey cephede yer alan kitabeli kapıdan geçilerek girilen bölüm bir dağılma mekânı gibi düzenlenmiştir. Kapının iki yanındaki pencerelerle aydınlatılan bu mekândan batı ve doğudaki kütlelere geçişi sağlayan birer kapı bulunmakla birlikte, doğudakinin zamanla iptal edildiği görülmektedir.

Doğu taraftaki kütle, içinde mutfak, banyo ve hela gibi mekânların bulunmasına ve ayrı bir kapıyla girilmesine bakılırsa tasarım aşamasında öğretmen lojmanı olarak düzenlenmiş olmalıdır. Bu bölüme ikisi kuzey biri batı duvarına açılan toplam üç kapıdan girilmektedir. Batı taraftaki kapı iptal edilerek dersliklerle ilişkisi kesilen bu bölümün kuzey duvarındaki kapılardan doğu taraftaki de zeminden yarıya kadarı örülüp kapatılarak pencereye dönüştürülmüştür. Doğudaki bölümün kuzey cephesi iki ahşap direkle revaklanmış bir sahanlık olarak düzenlenmiştir (Foto:62). Sahanlığın doğu duvarı yuvarlak kemerli bir açıklıkla boşaltılmıştır. Kuzey cephenin batısına kaydırılmış bir kapıyla girilen doğudaki bölüm bir giriş holüyle farklı genişlikte üç odayla, mutfak ve hela mekânlarından oluşmaktadır. Girişin tam karşısında bulunan mutfak ve hela güney duvarlarına açılan birer pencereyle aydınlatılmıştır. Helanın batısında yer alan banyo mekânının güney cephesinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu mekân ile helanın pencereleri okulun diğer pencerelerinden daha küçük boyutlu olarak düzenlenmişlerdir. Bu bölümün doğu cephesinde dikdörtgen plânlı iki mekân bulunmakta olup bunlardan güneydeki mekân doğu duvarına açılan bir pencereyle aydınlatılmakta iken, kuzeydeki mekânın kuzey duvarındaki kapı pencereye dönüştürülmüştür.

Okuldaki tüm mekânların üzeri ahşap tavanla kapatılıp, dıştan kiremitli kırma çatıyla örtülmüştür. Orijinalinde tüm mekânların zemini ahşap döşemeli iken bazı mekânların tabanı günümüzde betonla kaplanmıştır.

Turan (Dimitre) İlköğretim Okulu

Okul, orijinal adı olan Dimitre (Dimidire)'nin 1911 yılında hükümete müracaatla Turan olarak değiştirildiği köyde yer almaktadır. Okul, bugünkü Turan köyü yerleşiminin kuzeyindeki vadi içinde kalan eski köyün camisinin yaklaşık 100 m. batısında bulunmaktadır. Eski köy

jeolojik olarak sakıncalı bölge ilan edildiğinden terk edilerek bugünkü yerine taşınmıştır.

Doğal olarak bugün kullanılmayan okul harap bir haldedir (Çizim: 17; Foto: 63). Okulun inşa kitabesi yoktur. Ancak köyün yaşlıları bu okulun 1945 yılında eski okulun yerine inşa edildiğini belirtmektedirler. Okul doğudan batıya doğru eğimlenen bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Eğimli arazi örülen bir duvarla düzlenmiştir. Okul (tam olarak ana eksenlerde olmasa da) kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir kütle plânına sahiptir. Bir giriş koridoru ve üç derslikten oluşan okula doğu cephenin kuzeyine kaydırılmış bir kapıdan girilmektedir. Kapıdan geçilen giriş koridoru kuzey-güney doğrultuda dikdörtgen bir mekân olup (Foto: 64) güney duvarına açılan bir, doğu duvarına açılan iki pencereyle aydınlatılmıştır. Koridorun güney tarafında batı duvarında yer alan bir duvar çıkıntısından ve izlerden hareketle bu uçta ayrı bir mekân olacağı kabul edilebilir. Muhtemelen burası idari mekân olmalıdır. Batı duvarındaki çıkıntılı duvarın güneyinde duvar içinde bir dolap nişi yer almaktadır.

Koridorun kuzeyindeki kapıdan doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir mekâna geçilmektedir. Okulun en büyük dersliğini oluşturan bu mekânın kuzey duvarı dört pencere açıklığıyla boşaltılmıştır (**Foto:65**). Dersliğin güney duvarının batı ucunda bir duvar nişi yer almaktadır. Koridorun batı tarafında iki derslik mekânı bulunmaktadır. Bu mekânlardan güneydeki daha büyük olup batı duvarına açılmış dört pencereyle aydınlatılmıştır. Kuzeydeki dersliğin batı duvarı üç pencereyle boşaltılmış olup her iki dersliğin doğu duvarında birer niş bulunmaktadır.

Kaba yonu taş malzemeyle inşa edilen okulun muhtemelen ahşap malzeme kullanılmış üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Duvar örgüsünde taş malzemenin köşelerde ve pencere çerçevelerinde yüzeyden çıkıntılı olarak istiflenmiş olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Kayseri'de Erken Cumhuriyet döneminin neredeyse tüm okul türlerini (köy okulları, köy enstitüsü, lise, erkek ve kız sanat enstitüleri) bir arada görmek mümkündür. 1923-1945 yılları arasında inşa edilmiş 15 okulu kapsayan çalışmada okul plânlarının derslik sayılarına göre farklılaşma gösterdikleri anlaşılmaktadır. Köy, kasaba veya kent merkezindeki ilkokulların tek derslikten altı dersliğe kadar farklı düzenlemeler

içerdiği anlaşılmaktadır. Nize (Güzelköy) İlköğretim okulu bir derslikli tek düzenlemedir ve köy enstitüsü mezunlarının çalışabileceği köy okulları yönetmeliğine göre Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar tarafından üç farklı iklim koşuluna bağlı olarak hazırlanmış projelerden soğuk iklim koşullarında inşa edilecek plana bağlı kalınarak yapılmıştır. Okul, derslik, işlik (demircilik atölyesi) ve öğretmen lojmanından oluşmaktadır. Çorlu İğneler Köyü ve Bozkır Kuruçay Köyü İlkokullarında da bir Cumhuriyet tasarımı olarak aynı plânları görmek mümkündür[68]. Bir soğuk iklim projesi olmakla birlikte bu planın ılıman iklime sahip Bergama, Ödemiş, Menemen ve Tire'ye bağlı bazı köylerde de tatbik edildiği bilinmektedir[69]. İki derslikli olarak düzenlenen Safa Mektebi (1927) ve Cin Ahmet Köyü İlkokulu'nda (1939) girişe paralel bir geçiş koridoru ile bu koridorun bir ucuna yerleştirilen idari mekânla derslikler genel tasarımı oluştururlar. Derslik başına 60 öğrenci kabul edilerek 180 öğrenciye eğitim-öğretim verilecek şekilde üç derslikli olarak düzenlenen Bünyan Sağlık Meslek Lisesi (1928) ve Artmak Köyü İlkokulu (1931) adeta birer tip proje olarak aynı plânda inşa edilmişlerdir. Her iki okulda da girişe paralel koridorun ucunda yer alan idari mekânlar ile arkalarındaki dersliklerin ana cephe kütlesinden dışarıya taşırılmış olduğu gözlenir. Zile Kasabası İlkokulu ile Turan Köyü ilkokulları benzer plânda inşa edilmiş olmakla birlikte, Turan Köyü ilkokulunda ana cepheden taşıntı yapılmamıştır. Yeşilkent İlkokulu, Akkışla Cumhuriyet İlkokulu, Kaynar Kasabası İlkokulu ve Pazarören Köy Enstitüsü beş derslikli olarak düzenlenmişlerdir ve plânlarına Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin hemen her şehrinde rastlanabilmektedir. Mimar Kemaleddin Bey'in tatbik edilmemiş olan Edirne Karağaç İdadi Mektebi planından ilhamla düzenlenen ve genellikle H plân tipi olarak adlandırılan bu düzenlemede, giriş kapısına paralel düzenlenen koridorun arkasında üç derslik, koridorun girişe bakan uçlarında birer idari mekân ile bu mekânların arkasına konumlandırılmış birer derslik dikkati çeker. İdari mekânlar ile arkalarındaki derslikler ön ve arka cephelerden çıkıntı yaparlar. Bu plânda incelediğimiz dört okulun girişi üçgen alınlıklı ahşap revaklı bir sundurmayla vurgulanmıştır. Kayseri'ye komşu illerdeki okul yapıları üzerine yapılmış çalışmalar olmadığından bu plânın ne ölçüde

[68] F.Nurşen Kul, "Primary Schools of İzmir (1923-1950)", *METU Journal of The Faculty of Architecture*, 29/2 (2012), s. 266.

[69] F. Nurşen Kul, "İzmir'de Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar Tarafından Tasarlanan Köy Okulları", *Ege Mimarlık*, S. 78 (2011), s. 31.

uygulandığını bilemesek de, Yozgat Cumhuriyet[70], Ankara Gazi ve Latife Okulları, Konya Gazi Mustafa Kemal[71], Uşak Gazi, Çivril 30 Ağustos, Denizli Gazi Mustafa Kemal[72] ilkokullarında benzer plânların tatbik edildiği gözlenmektedir. Ayrıca Ödemiş'e bağlı Suludere ve Adagüre Köyü İlkokulları ile Urla Uzunkuyu Köyü İlkokulunda[73] benzer plân ve cephe düzenlerini görmek mümkündür.

1940'lı yılların başında inşa edilen Kız Meslek Lisesi ile Erkek Sanat Enstitüsü modern betonarme inşaatın temsilcileri olarak önemlidirler. U plânlı olarak tanımlanabilecek olan Develi Lisesi, iki katlı anıtsal giriş revağı ile Cumhuriyet dönemi okul yapıları içinde usta kitabeli (Tekkeşin Kalfa/Süleyman Unutulmaz) tek eserdir.

Zile Kasabası İlkokulu hariç okul yapılarının tümünde taş malzeme kullanılmıştır. Genellikle duvar köşelerinde yüzeyden çıkıntı yapan düzgün kesme taş malzeme, beden duvarlarında ise kaba yonu veya moloz taş malzeme tercih edilmiştir. Yuvarlak veya basık kemerli olarak dikdörtgen formunda düzenlenen pencerelerin söve ve kemerleri bazı örneklerde renkli taşla düzenlenip, duvar yüzeyinden taşırılmışlardır. Ahşap malzeme, kapı ve pencere kanatlarının yanı sıra, zemin döşemesi ile üst örtüde değerlendirilmiştir.

Yeni kurulmuş bir devletin kuruluş felsefesi ve ideolojisini halkına anlatabilmek ve tabir yerindeyse "ulus inşa edebilmek" amacıyla yapılan okulların pek çoğu kullanılmayarak doğa ve insanoğlunun tahribatına terk edilmiştir. Ölçüleri itibariyle oldukça mütevazi görünen köy okullarının bazıları yerleşim merkezinin her yerden görünebilecek en yüksek mevkiine yapılarak inşa edildiği yıllarda, Cumhuriyet ve aydınlanma ideolojisini simgeleyen birer anıta dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

Akşit, Elif Ekin, *Kızların Sessizliği. Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

[70] Sibel Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 56.

[71] İnci Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938*, Ankara, 2001, s. 162-163.

[72] Selda Özgün, *1839-1940 Yılları Arasında Ege Bölgesindeki Okul Binalarında Cephe*, Konya, 2006, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), c. 2, kroki:13, 17, 46.

[73] F.Nurşen Kul, a.g.m., s. 273.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2006*, Ankara, 2006.

Altunya, Niyazi, *Köy Enstitüsü Sistemi. Toplu Bakış*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2010.

Anonim, *İlkmekteplerin Müfredat Programı*, İstanbul 1924.

Anonim, *İlkmekteplerin Müfredat Programı*, İstanbul, 1926.

Anonim, *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, İstanbul, 1928. Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi.

Anonim, "Hacılar Köyü", *Erciyes*, S.4, (1938), s.123-124.

Anonim, "Köy Enstitüleri Mezunlarının Çalışacakları Köylerde Yaptırılacak Okul Binalarının Planlarına Ait Müsabaka Şartnamesi", *Arkitekt*, c.1940, (1940), s.187-188.

Anonim, "Köy Okulları Proje Müsabakası", *Arkitekt*, c.1941-42, (1942), s.12-13.

Anonim, *Cumhuriyetimizin 75.Yılında Eğitim Belgeseli*, Kayseri 1998.

Anonim, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.I-III, Ankara, 1997, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları:I.

Anonim, *Millî Eğitim Sayısal Veriler 2001-2002*, Ankara, 2002, MEB Yayınları.

Arı, Kamil, "Büyük Çiftlik Köyü", *Erciyes*, S.84-85 (1950), s.22-23.

Aslanoğlu, İnci, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938*, Ankara, 2001.

Asiliskender, Burak, "Erkek Sanat Enstitüsü", *Kayseri Ansiklopedisi*, c.2, (2010), s.212-213.

Aslantaş, Fatma, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Kayseri'de Kamu Yapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul, 2009.

Baysal, Ebru, *Erken Cumhuriyet Döneminde Köy Mekânına Bakış ve Köy Enstitülerinde Mekânsal Deneyimler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,), Ankara, 2006.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası. Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, (Çev:Tuncay Birkan), Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

Erdem, Çiğdem, "Cumhuriyet Yönetiminin 1930'lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte "Dönüşüm"ü Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak Köy Eğitmen Kursları", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10/3 (2008), s.1987-200.

Ergün, Mustafa, *II.Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara, 1996, Ocak Yayınları.

Erkiletlioğlu, Halit, *Geniş Kayseri Tarihi*, Kayseri, 2006.

Ersoy, Mehmet, "Kaynar", *Erciyes*, S.36-37 (1946), s.47-48.

Gedikoğlu, Şevket, *Kemalist Eğitim İlkeleri Uygulamalar*, İstanbul, 1978.

Gök, Fatma, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Erken Dönemlerinde Kız Enstitüleri", *Çok Kültürlü Toplumlarda Eğitim. Türkiye ve İsveç'ten Örnekler*, (Der: M.Carlson-F.Gök-A.Rabo), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.97-111.

Işık, Gün, *Kayseri'de Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim Yapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü), Kayseri, 2010.

Kaplan, İsmail, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Karamete, Kemaleddin, "Erkilet", *Erciyes*, S.19 (1942), s.585-586.

Kayseri Vilayet Gazetesi, 22 İkincikanun (Ocak) 1931.

Keskin, Yıldız, "Cumhuriyet'in 75.Yıldönümünde Devrim Mimarisi Olarak Köy Enstitüleri'ne "Resmi Geçit"", *Mimarlık*, S.284 (1998), s.8-15.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991, TTK Yayınları.

Kul, Nurşen F. "Primary Schools of İzmir (1923-1950)", *METU Journal of The Faculty of Architecture*, 29/2 (2012), s.259-284.

Maarif Vekaleti, *İlkmektep Plânları Albümü*, Ankara, 1933.

M. Cemal, *Yeni Mektep Hıfzısıhhası*, İstanbul, 1930. Kanaat Kitapevi.

Oran, Sabri, *Erkek Orta Sanat Okulları ve Erkek Sanat Enstitüleri*, İstanbul, 1952.

Özdamarlar, Kadir, "Eğitim", *Kayseri Ansiklopedisi*, c.2 (2010), s.93-111.

Özgün, Selda, *1839-1940 Yılları Arasında Ege Bölgesindeki Okul Binalarında Cephe*, Konya, 2006, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Özyedekçi, Kazım, "Kayseri'nin Bugünkü Öğretim Durumu", *Erciyes*, S.34-35 (1946), s.25-29.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Salman, Ali, "Tonguç ve Köy Enstitüleri", *Köy Enstitüleri Sempozyumu, Kastamonu 14-17 Nisan 2010*, İstanbul 2010, s.53-70.

Sarıhan, Zeki, *1921 Maarif Kongresi*, Ankara, 2009, MEB.Yayınları.

Satoğlu, Abdullah, *Kayseri Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.

Sayar, Zeki, "Devlet İnşaatında Tip Plân Usulünün Mahzurları", *Arkitekt*, S.9, (1936), s.259-260.

Selah, Zeki, "Mektep Binalarında Estetik", *Mimar*, S.8, (1931), s.254.

Selah, Zeki, "Mektep İnşaatında (Plan Tip)in Mahzurları", *Mimar*, S.4, (1931), s.124-125.

Selah, Zeki, "Mektep İnşaatında İktisadi Düşünceler", *Mimar*, S.6 (1931), s.205-206.

Sezgin, Fikret, "Kızılhan", *Erciyes*, S.40-41 (1946), s.28.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908). İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (Çev:Osman Yener), İstanbul, 2010, İletişim Yayınları.

Taştekin, Hidayet, "Kemer Köyünün Konumu ve Tanımı", *Erciyes*, S.48-49 (1947), s.38-39.

Taştekin, Hidayet, "Mahzemin", *Erciyes*, S.50 (1947), s.29-30.

Tonguç, Engin, "Atatürk ve Köy Enstitüleri", *Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil Kültür Eğitim*, Ankara, 2007, s.435-457.

Tongul, Neriman, "Türk Harf İnkılâbı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.33-34, (2004), s.103-130.

Topçu, Sultan, *Develi'de Türk Eserleri*, Kayseri, 2007.

Ural, Nuri, "Amarat Köyü", *Erciyes*, S.29-30 (1945), s.24-26.

Yamaner, Şerafettin, *Atatürkçü Düşüncede Ulusal Eğitim*, İstanbul, 1999.

Yücel, Hasan Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Ankara, 1994. Kültür Bakanlığı Yayınları.



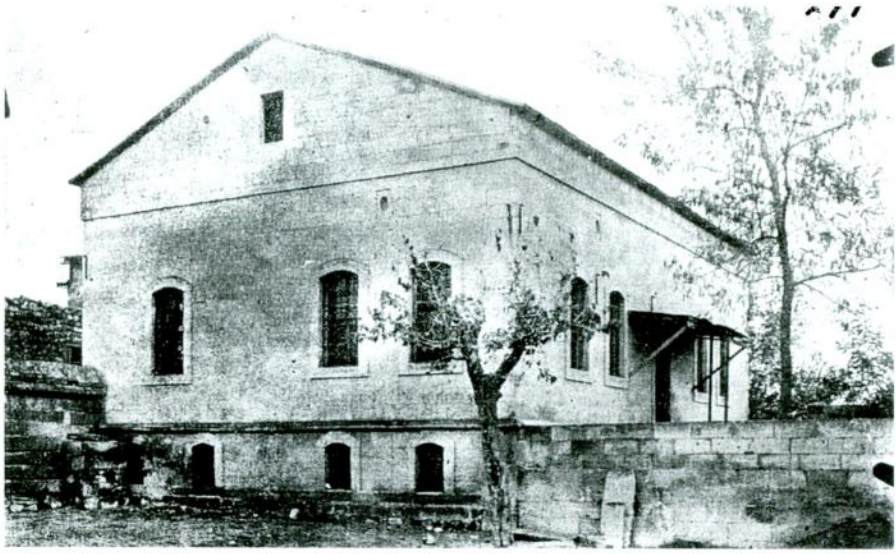
Resim 1 - Sıradan (Oğuz) Köyünde açılan Geçici Öğretmen Mektebi'nin yıkılmadan önceki genel görünüşü (Kadir Özdamarlar'dan)



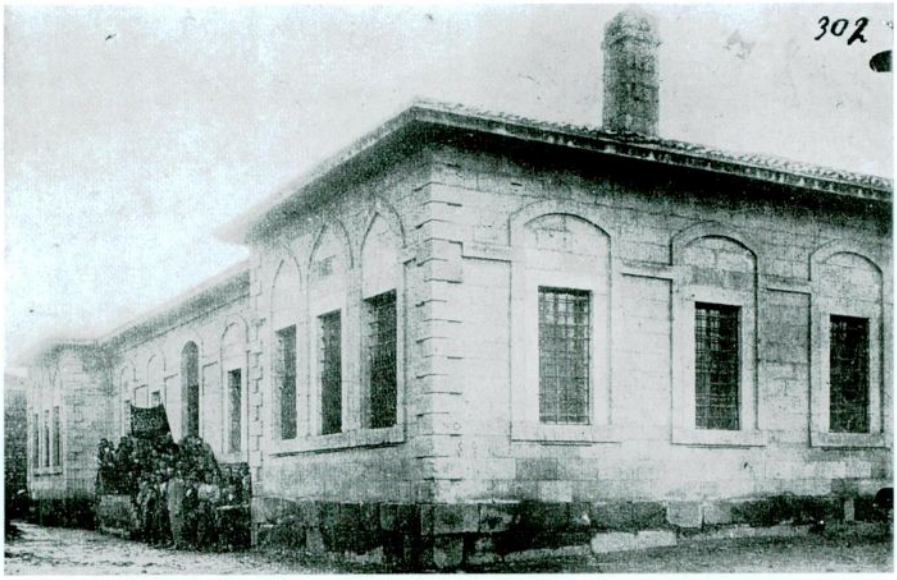
Resim 2 - Kayseri İstiklal Mektebi'nin 1930'lu yıllardan fotoğrafı (Dahiliye Vekaleti, Vilayetler Albümünden.)



Resim 3 - Kayseri Terakki Mektebi'nin 1930'lu yıllardan fotoğrafı.(Dahiliye Vekaleti, Vilayetler Albümünden.)



Resim 4 - Kayseri Kurşunlu Mektebi'nin 1930'lu yıllardan fotoğrafı.(Dahiliye Vekaleti, Vilayetler Albümünden.)



Resim 5 - Kayseri Tacettin Mektebi'nin 1930'lu yıllardan fotoğrafı.(Dahiliye Vekaleti, Vilayetler Albümünden.)



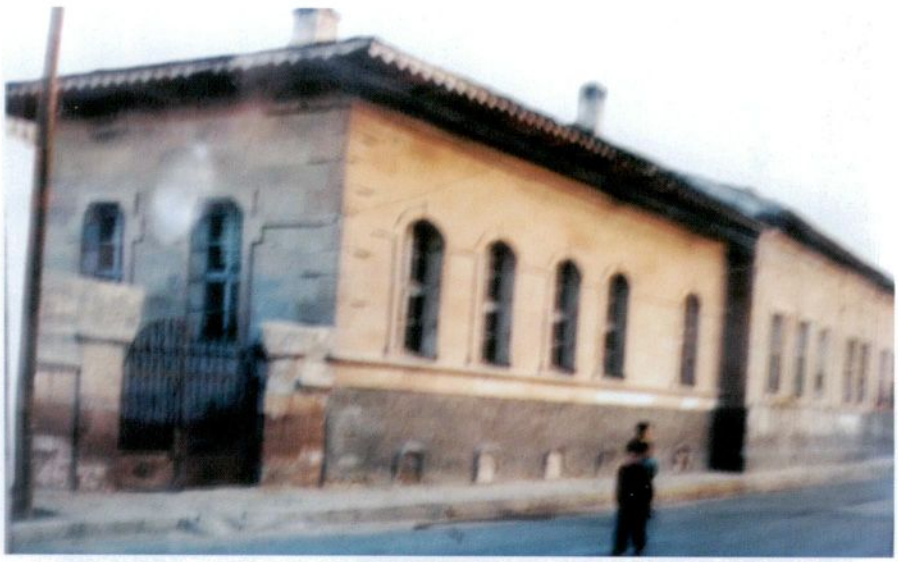
Resim 6 - Kayseri Bozatlıpaşa Kız Mektebi.



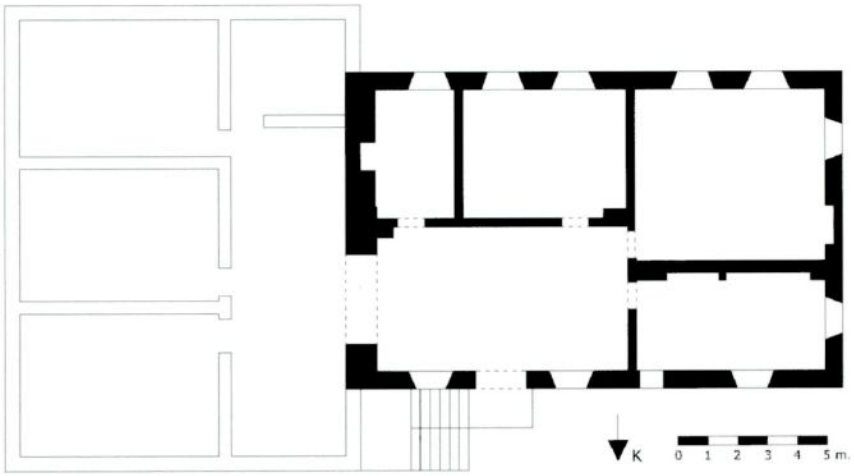
Resim 7 - Kayseri Kız Orta Mektebi (1926)
(Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitimden
İzler, Ankara 1999, s.117.)



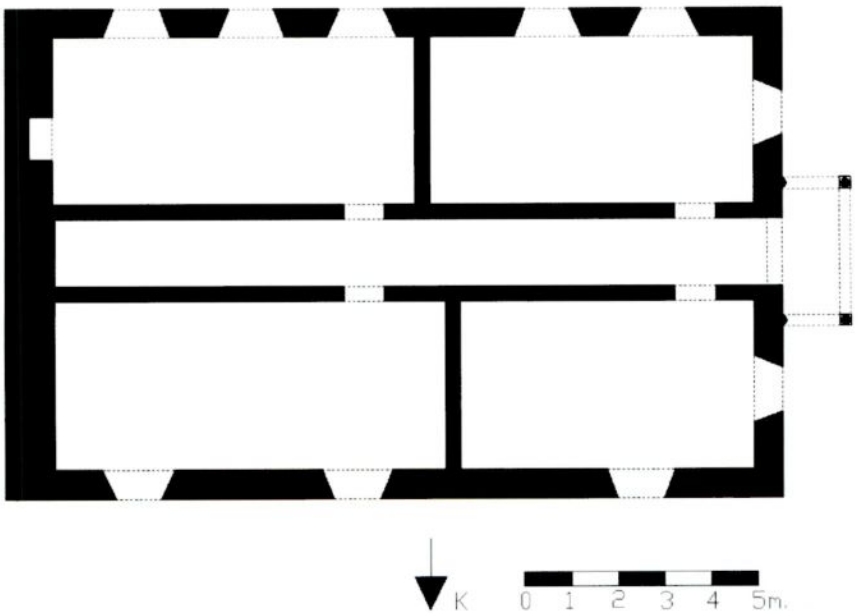
Resim 8 - Kayseri Çamlıca İlkmektebi ve
öğrencilerinin 1924 yılında çekilmiş fotoğrafı
(Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitimden
İzler, Ankara 1999, s.15.)



Resim 9 - İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa İlkokulunun yıkılmadan önceki durumu
(İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa İlkokulu Arşivinden).



Çizim 1 - Kayseri Safa Mektebi rölöve plânı.



Çizim 1a - Kayseri Safa Mektebi restitüsyon plânı.



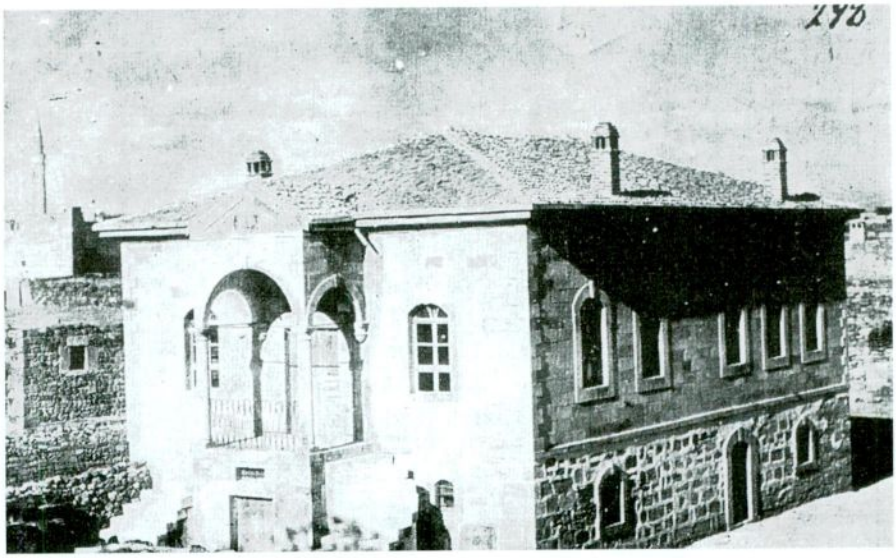
Resim 10 - Kayseri Safa Mektebi kuzey ve batı cephelerden görünüş.



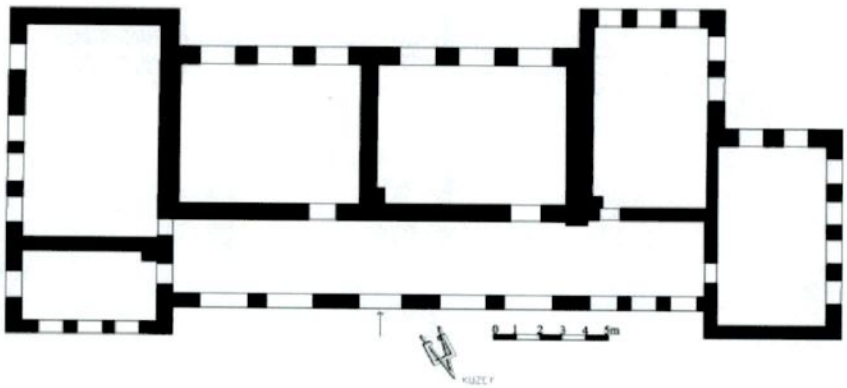
Resim 11 - Kayseri Safa Mektebi giriş koridoru ve ek binaya geçiş veren açıklık.



Resim 12 - Kayseri Safa Mektebi orijinal giriş kapsı ve batı cephesinin 1930'lu yıllardaki görünüşü. (Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitimden İzler, Ankara 1999, s.238.)



Resim 12a - Kayseri Safa Mektebi'nin 1930'lu yıllardan fotoğrafı.(Dahiliye Vekaleti, Vilayetler Albümünden.)



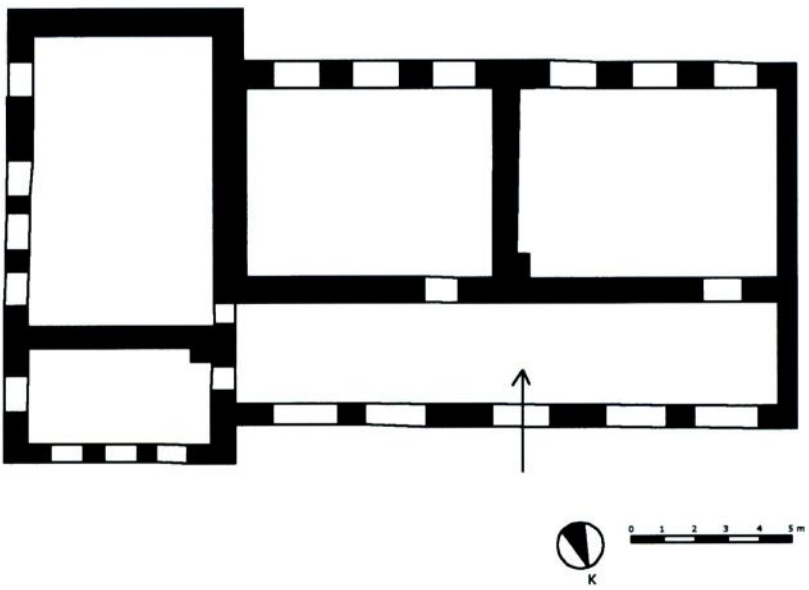
Çizim 2 - Bünyan Sağlık Meslek Lisesi plânı.



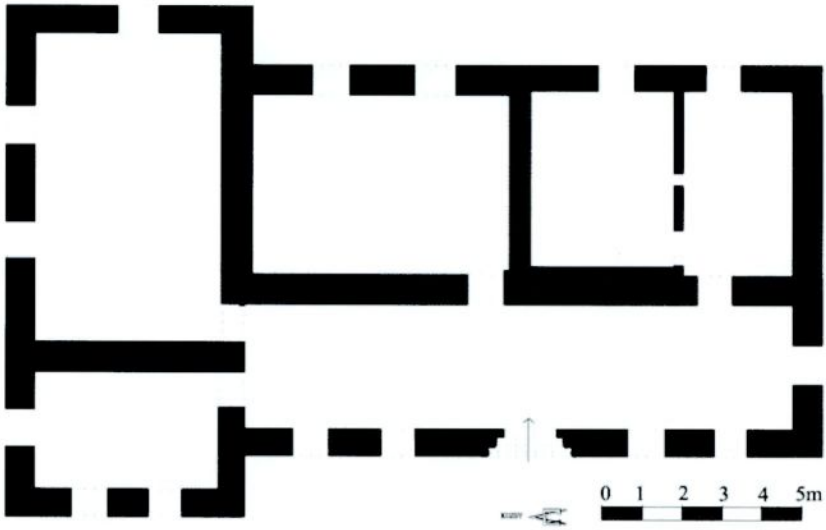
Resim 13 - Bünyan Sağlık Meslek Lisesinin kuzey ve doğu cephelerinden görünüş.



Resim 14 - Bünyan Sağlık Meslek Lisesi giriş koridorundan görünüş.



Çizim 3 - Bünyan Sağlık Meslek Lisesi restitüsyon plânı.



Çizim 4 - Artmak Köyü İlkokulu plânı.



Resim 15 - Artmak Köyü İlkokulu güney ve batı cepheden genel görünüşü.



Resim 16 - Artmak Köyü İlkokulu kuzey ve batı cepheden genel görünüş.



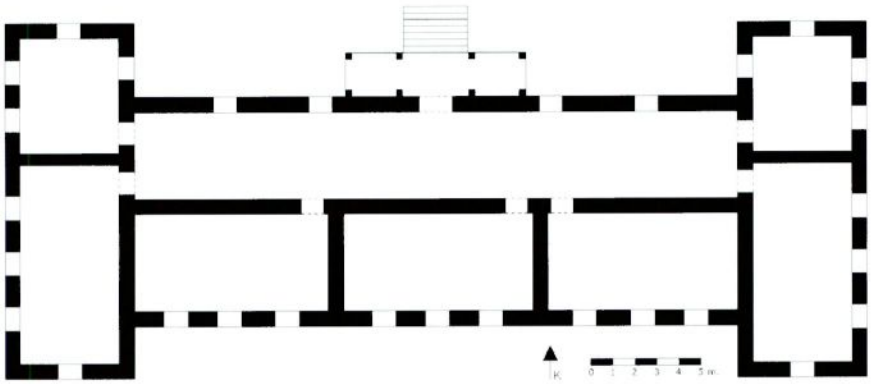
Resim 17 - Artmak Köyü İlkokulu doğu cephedeki pencerelerden biri üzerinde yer alan kitabeli taş.



Resim 18 - Artmak Köyü İlkokulu giriş koridorundan görünüş.



Resim 19 - Artmak Köyü İlkokulu dersliklerinden birinin görünüşü.



Çizim 5 - Yeşilkent İlköğretim Okulunun plânı.



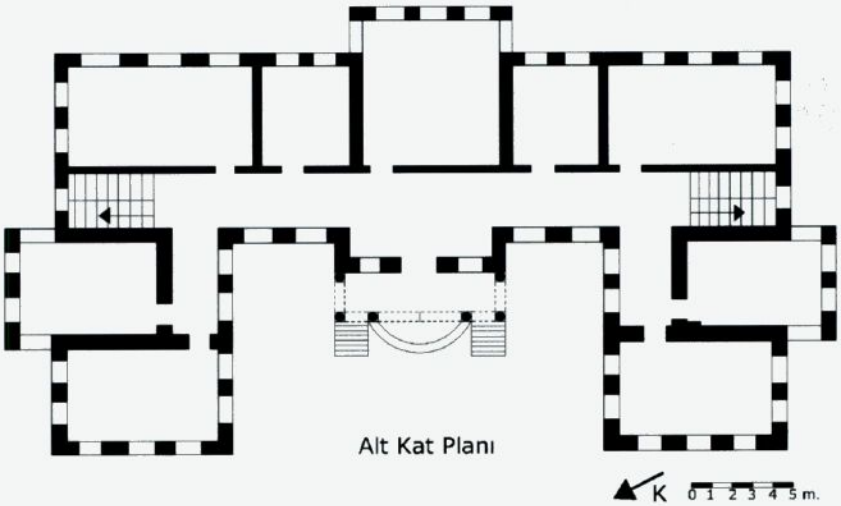
Resim 20 - Yeşilkent İlköğretim Okulunun kuzey ve doğu cephelerden görünüşü.



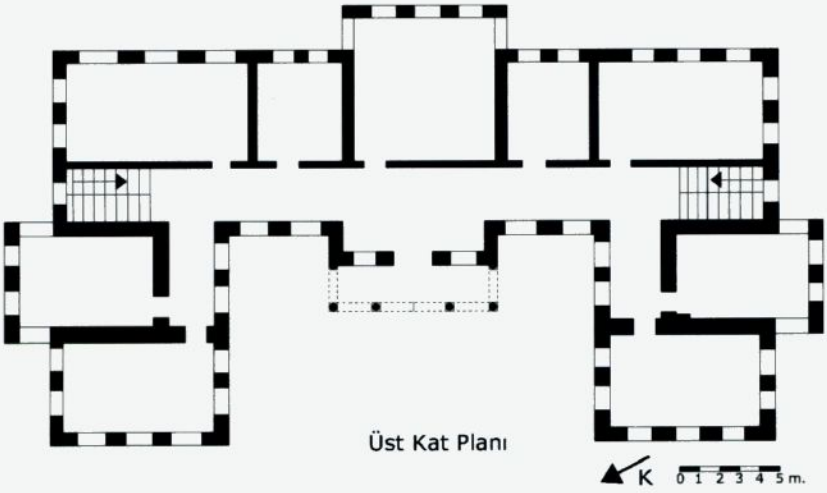
Resim 21 - Yeşilkent İlköğretim Okulunun güney ve batı cephelerden görünüşü.



Resim 22 - Yeşilkent İlköğretim Okulu giriş koridorunun görünüşü.



Çizim 6 - Develi Lisesi alt kat plânı.



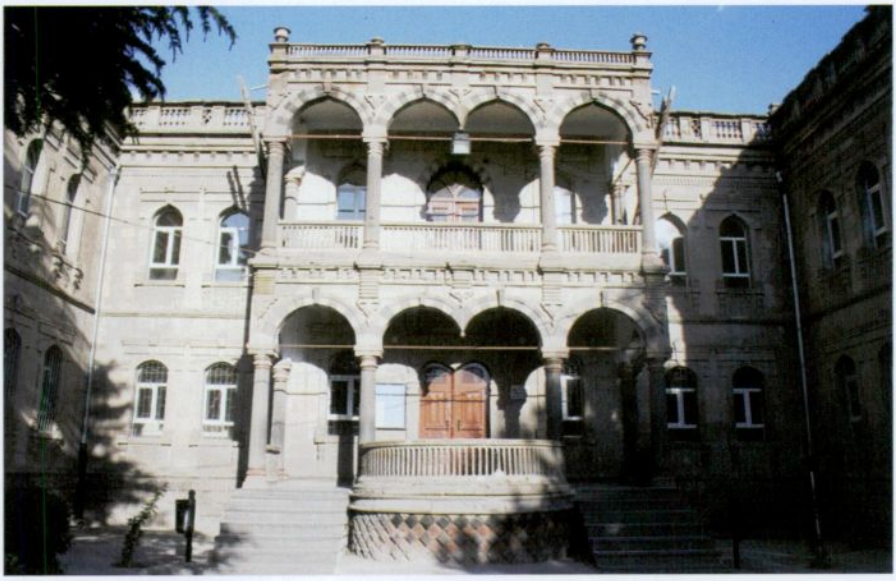
Çizim 7 - Develi Lisesi üst kat plânı.



Resim 23 - Develi Lisesi genel görünüşü.



Resim 24 - Develi Lisesi genel görünüşü.



Resim 25 - Develi Lisesi giriş revağının görünüşü.



Resim 26 - Develi Lisesi giriş kapısının görünüşü



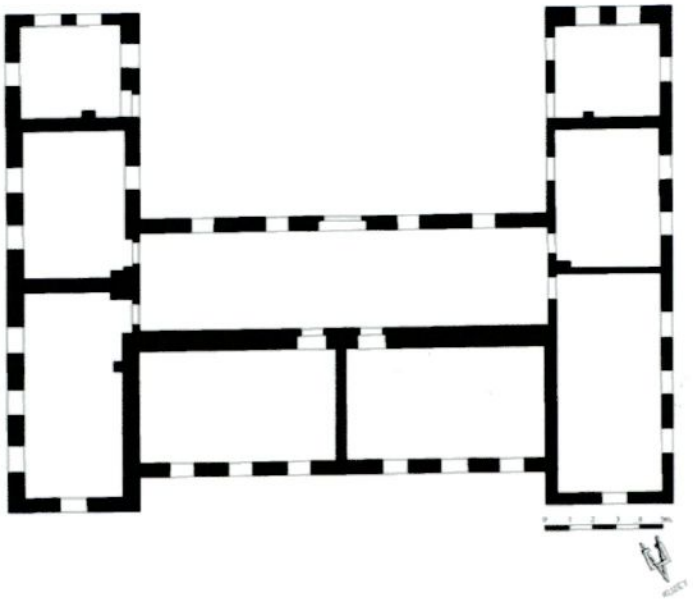
Resim 27 - Develi Lisesi giriş koridoru ve üst kata çıkış merdiveninden görünüşü.



Resim 28 - Develi Lisesi pencere düzenlemeleri ve bezemeleri.



Resim 29 - Develi Lisesi pencere kemerinde meşale bezemesi.



Çizim 8 - Kızık Köyü İlkokulunun plânı



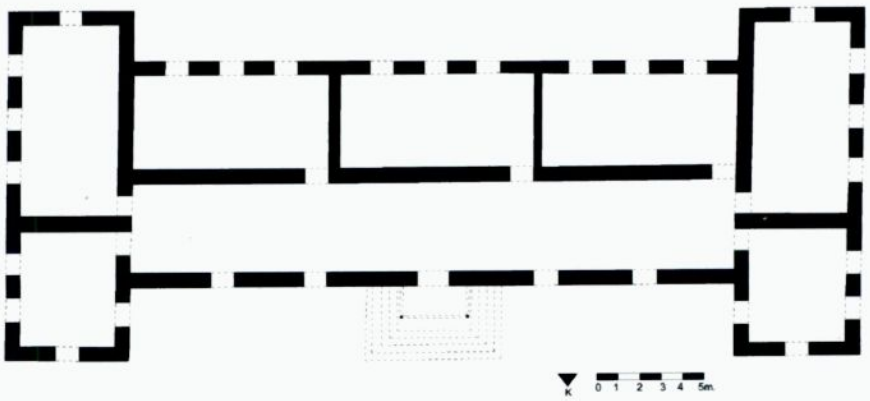
Resim 30 - Kızık Köyü İlkokulunun giriş cephesinden genel görünüşü



Resim 31 - Kızık Köyü İlkokulunun arka cepheden görünüşü



Resim 32 - Kızık Köyü İlkokulu giriş koridorunun görünüşü



Çizim 9 - Akkışla Cumhuriyet İlkokulu planı



Resim 33 - Akkışla Cumhuriyet İlkokulu giriş (kuzey) cephesinden görünüş



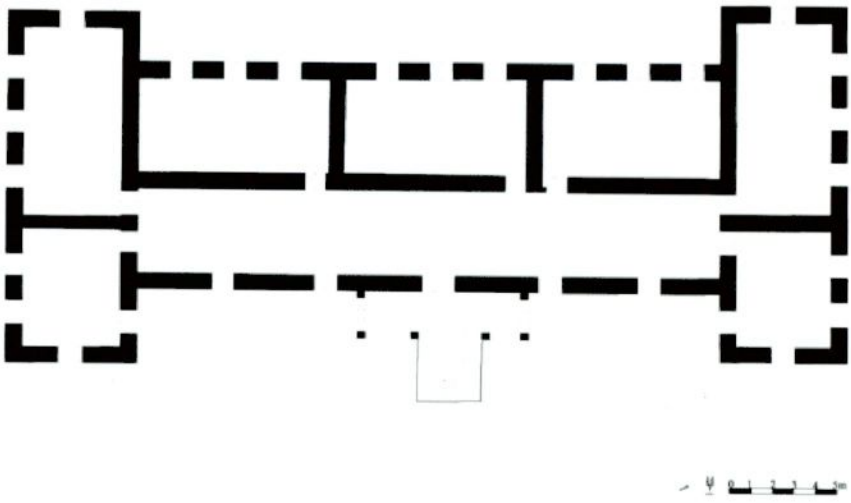
Resim 34 - Akkışla Cumhuriyet İlkokulu arka (güney) cephesinden görünüş



Resim 35 - Akkışla Cumhuriyet İlkokulu giriş koridorundan görünüş.



Resim 36 - Akkışla Cumhuriyet İlkokulu dersliklerinden birinin görünüşü.



Çizim 10 - Kaynar Kasabası İlkokulu planı.



Resim 37 - Kaynar Kasabası İlkokulu arka cepheden (güney) görünüş.



Resim 38 - Kaynar Kasabası İlkokulu giriş cephesinden (kuzey) görünüş.



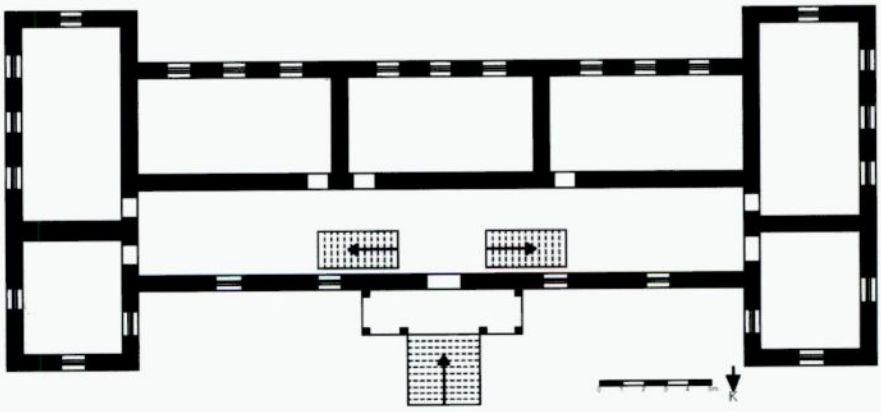
Resim 39 - Kaynar Kasabası İlkokulu inşa kitabesinin görünüşü.



Resim 40 - Kaynar Kasabası İlkokulu giriş koridorundan görünüş.



Resim 41 - Kaynar Kasabası İlkokulu dersliklerinden birinin görünüşü.



Çizim 11 - Pazaröreu Köy Enstitüsü (Öğretmen Okulu) planı.



Resim 42 - Pazaröreh Köy Enstitüsü (Öğretmen Okulu) giriş cephesinden görünüş.



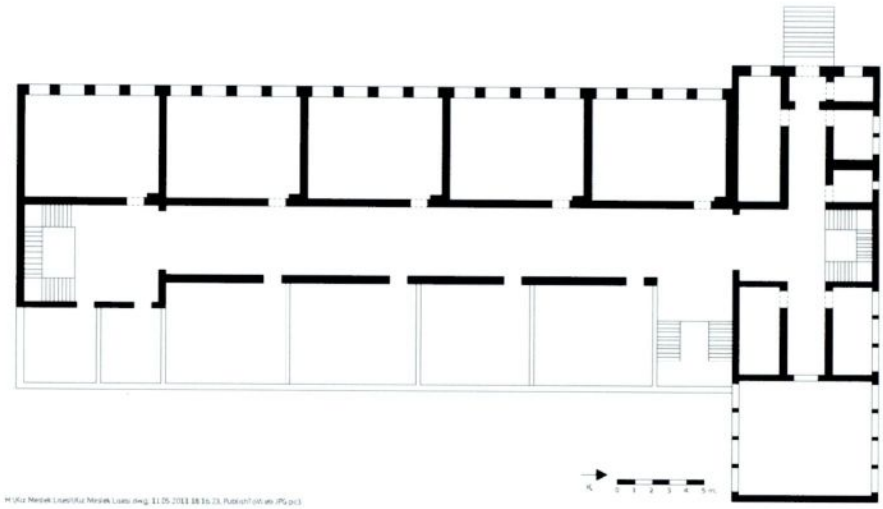
Resim 43 - Pazaröreh Köy Enstitüsü (Öğretmen Okulu) yan cepheden görünüş



Resim 44 - Pazarören Köy Enstitüsü (Öğretmen Okulu) giriş revağı ve kapısından görünüş.



Resim 45 - Pazaröreu Köy Enstitüsü (Öğretmen Okulu) dersliklerinden birinin görünüşü.



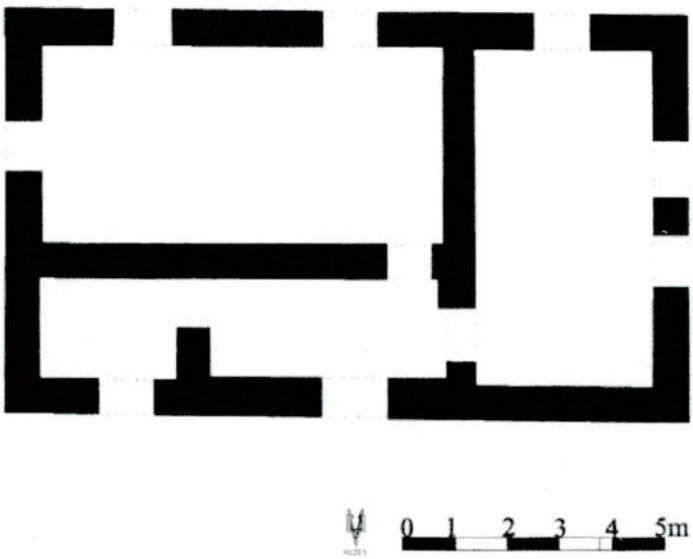
Çizim 12 - Kayseri Kız Meslek Lisesi planı.



Resim 46 - Kayseri Kız Meslek Lisesi batı cepheden genel görünüşü.



Resim 47 - Kayseri Kız Meslek Lisesi dersliklerinden birinin görünüşü.



Çizim 13 - Cin Ahmet Köyü İlkokulu plânı.



Resim 48 - Cin Ahmet Köyü İlkokulu güney ve batı cephelerinden görünüş.



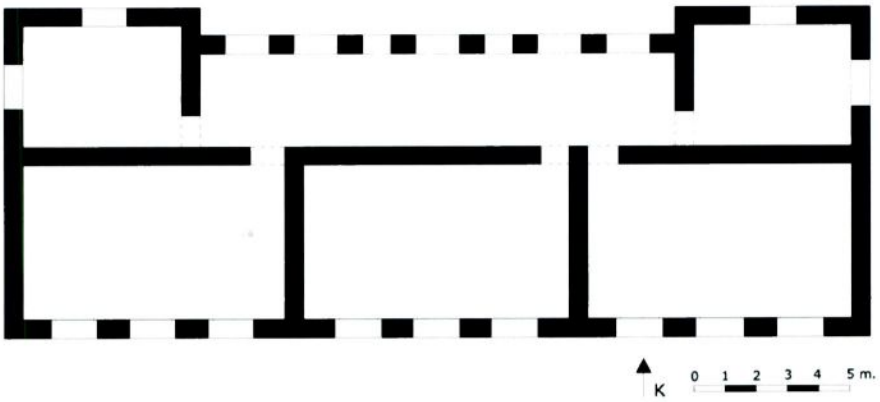
Resim 49 - Cin Ahmet Köyü İlkokulu kuzey cephesinden görünüş.



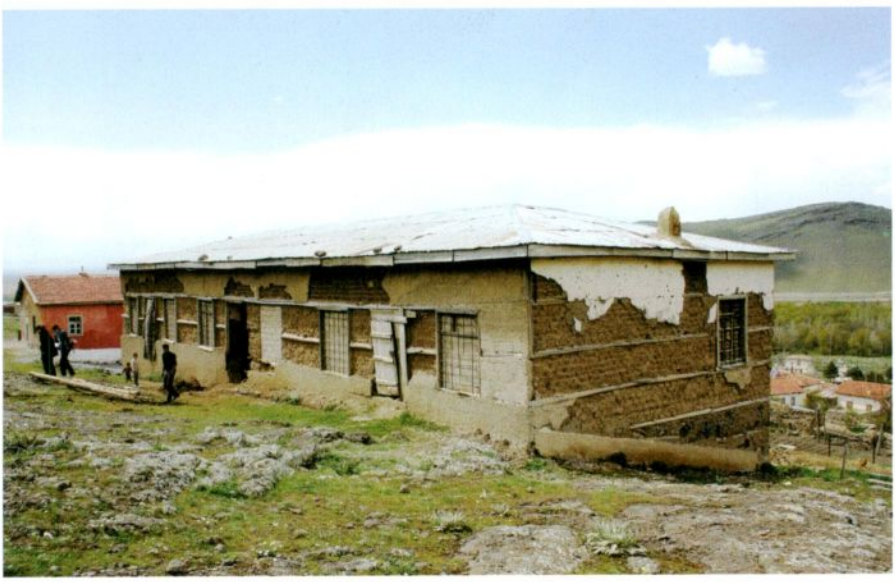
Resim 50 - Cin Ahmet Köyü İlkokulu kitabesinden görünüş.



Resim 51 - Cin Ahmet Köyü İlkokulu dersliklerinden birinin görünüşü.



Çizim 14 - Zile Kasabası İlkokulunun plânı.



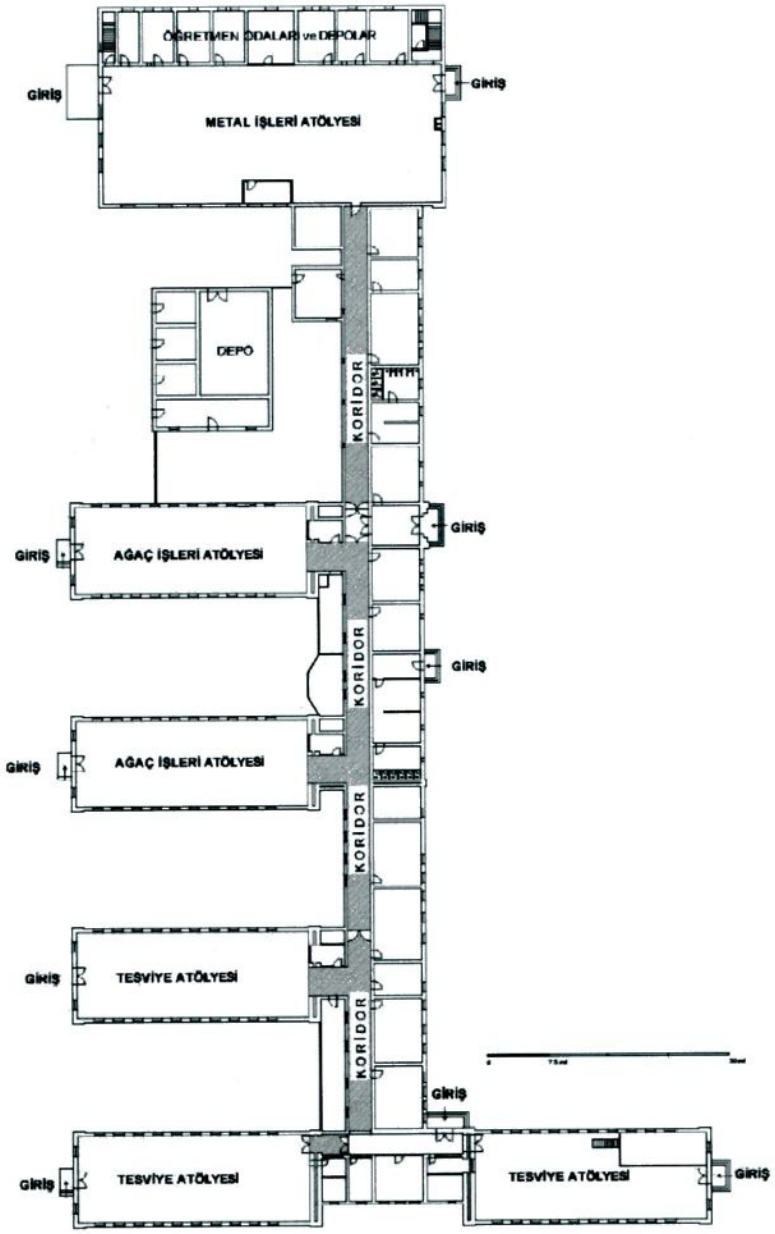
Resim 52 - Zile Kasabası İlkokulunun arka cephesinden görünüş.



Resim 53 - Zile Kasabası İlkokulu giriş cephesinden görünüş.



Resim 54 - Zile Kasabası İlkokulu giriş koridorundan görünüş.



Çizim 15 - Kayseri Erkek Sanat Okulu atölyelerin plânı (Gün Işık, s.58)



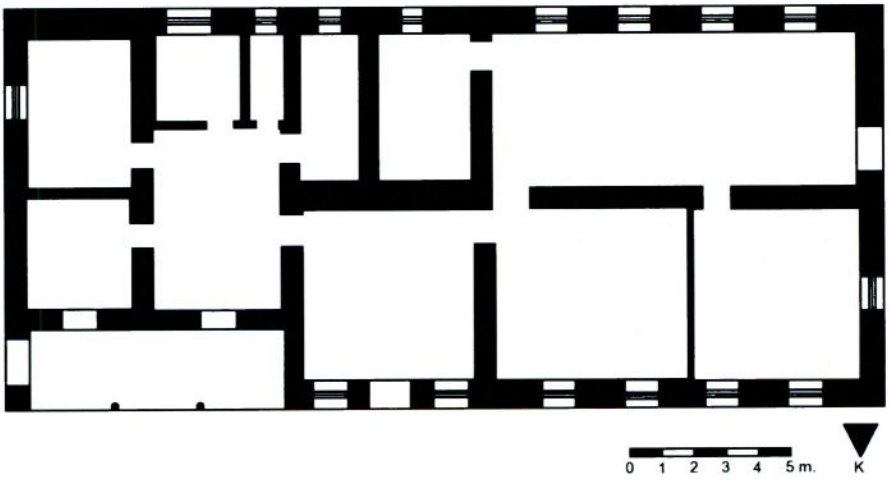
Resim 55 - Kayseri Erkek Sanat Okulu metal işleri atölyesinin dıştan görünüşü.



Resim 56 - Kayseri Erkek Sanat Okulu tesviye atölyesi dıştan görünüş.



Resim 57 - Kayseri Erkek Sanat Okulu tesviye atölyesi üst örtü düzeninden görünüş.



Çizim 16 - Nize (Güzelköy) Köyü İlkokulu plânı.



Resim 58 - Nize (Güzelköy) Köyü İlkokulunun güney ve doğu cephelerinden görünüşü.



Resim 59 - Nize (Güzelköy) Köyü İlkokulunun kuzey ve batı cephelerinden görünüşü.



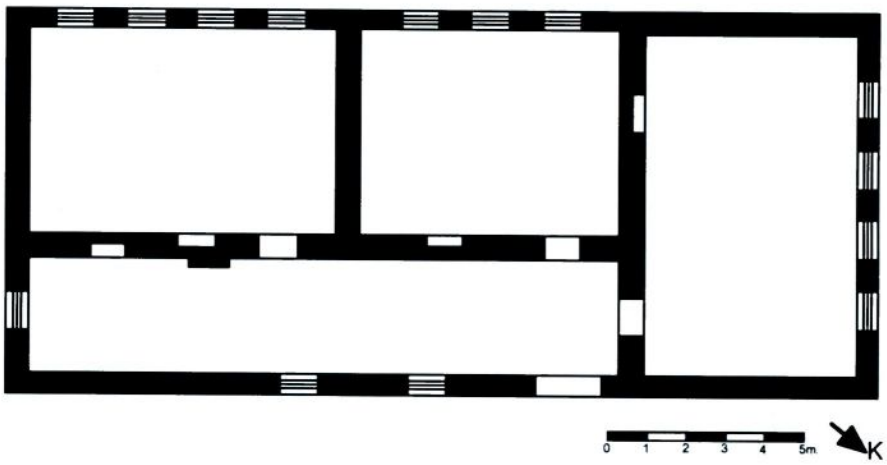
Resim 60 - Nize (Güzelköy) Köyü İlkokulu "işlik" tabir edilen demircilik atölyesinin görünüşü.



Resim 61 - Nize (Güzelköy) Köyü İlkokulu dersliklerinden biri ve atölyede kullanılan bir körük.



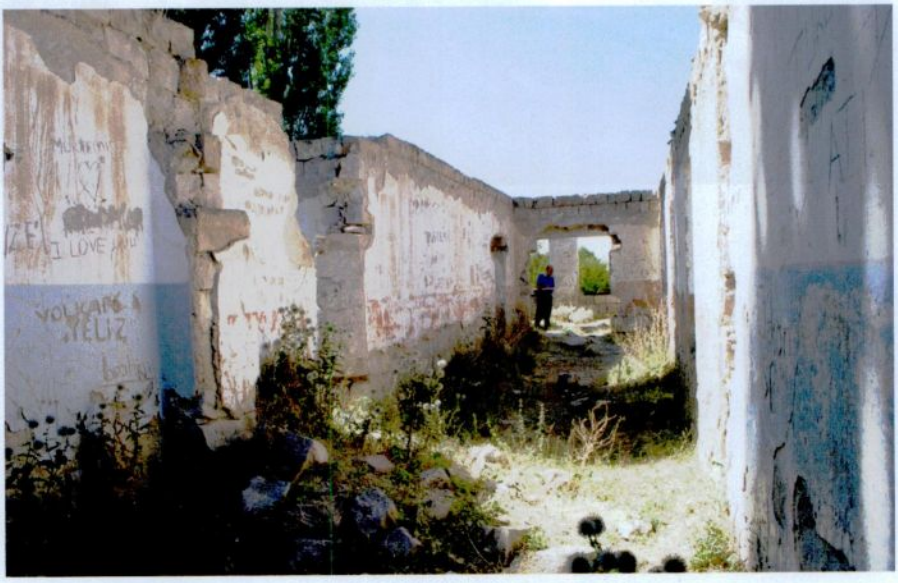
Resim 62 - Nize (Güzelköy) Köyü İlkokulu muallim lojmanının sundurmalı verandası.



Çizim 17 - Turan (Dimitre) Köyü İlkokulu plânı.



Resim 63 - Turan (Dimitre) Köyü İlkokulu genel görünüşü.



Resim 64 - Turan (Dimitre) Köyü İlkokulu giriş koridorunun görünüşü



Resim 65 - Turan (Dimitre) Köyü İlkokulu kuzeydeki dersliğin görünüşü.

EĞİTİM VE TARİH EKSENİNDE SOSYAL BİLİNCİ VE SOSYAL BİLİNÇALTIYI OLUŞTURMAK

İSMAİL AYDOĞAN*

GİRİŞ

İnsan ve insanın oluşturduğu kurum ve kuruluşlar, öncesine göre biçim alan bir özelliğe sahiptir. İnsanın yaşamı anne-babası, büyük babaları, kardeşleri, birincil, ikincil akrabalarla çevrelenmekte, bunun kimisi kalıtım yoluyla özelliklerini aktarırken, diğerleri hem kalıtsal hem de çevresel olarak etkilerini insana aktarmaktadır. Böylece insan, kendisinden öncekiler tarafından çerçevesi belirlenmiş (kalıtım özelliği), birlikte oldukları kişiler tarafından ise içeriği doldurulmuş (anne-baba ve çevrenin yetiştirmesi yoluyla) bir özellikte, öteki insanlarla uyum veya mücadele ederek yaşamını sürdürmektedir.

İnsanların belirli ihtiyaçları giderme güdüsü altında olması ve bunun sonucunda birlikte yaşama isteği, toplumları oluşturmuştur. Bu isteğin yazıya dökülmüş, ilkeleştirilmiş ve sistemleştirilmiş olması hali, toplumlarda devlet olgusunu yaratmıştır. Devlet olgusu, toplumun özelliklerini taşır. Örneğin toplumu toplum yapan ana etken geleneklerdir. Geleneğin olmadığı toplumlar olmaz. Geleneksiz toplumlar sosyolojik tabirle "yığın" olarak adlandırılabilir. Modern dünya bir anlamda toplumların özelliği olan gelenekleri ortadan kaldırmakla toplumu da ortadan kaldırmaktadır (ya da kaldırılmıştır). Bireysel hayat, yığınlaştırılan toplumun göstergesidir denilebilir. Gelenekler toplumların yaşama biçimlerini belirlediği gibi aynı zamanda bir eğitim aracısıdır. Konuşmayı, oturmayı-kalkmayı, bayramların kutlanmasını, ölüm törenlerinin şeklini, nasıl evlenileceğini, nasıl boşanılacağını, kime nasıl neden davranılması gerektiğini, dili, dini vs. gibi özelliklerin hepsi, gelenekler yoluyla bireylere aktarılır. Bu anlamda toplumun en önemli özelliği olan gelenekler, devletinde en önemli özelliği haline gelir.

Gelenekler birden ortaya çıkmazlar. Uzun bir süreç içinde oluşurlar. Tarih, geleneği oluşturan ana unsurlardan biridir. Diğer unsurlar

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, aydogani@erciyes.edu.tr

ise, dil ve dindir. Tarihsel olguyu da esasında üçe ayırmak mümkündür. Bunlar; siyasi tarih, eğitim tarihi ve bilim tarihidir. Sosyal yaşamın ayrıntıları siyasi tarihin içerisinde düşünülebilir. Din ve dil de dikkate alındığında, buradaki kompleks yapının etkisi gelenekleri oluşturmada oldukça önemlidir. Eğitim tarihi bunu kuşaklara aktarır, bilim tarihi ise bu yaşam düzenini evrene aktarır. Dolayısıyla gelenekler, bu üç tarih periyodunu hem oluşturur hem de bu periyotlardan oluşurlar. Bu anlamda toplumları konu alan sosyoloji, tarihle varlığını bulmuştur[1].

Gelenekler birden ortaya çıkmadıkları gibi aniden de ortadan kaybolmazlar. Gelenekleri oluşturan etkenler, geleneklerin ortadan kalkmasını ya da en azından bozulmasını sağlayan etkenlerdir. Bu açıdan 20.yüzyılın başındaki kimi ülkelerde gerçekleştirilen devrimlerin sonucunda, dil, din ve tarih konusunda değiştirmeler yaşanması, gelenekleri ortadan kaldırmaya, dolayısıyla o toplumu ortadan kaldırmaya ve yine dolayısıyla da o devleti ortadan kaldırmayı hedeflemiştir ve başarılı da olmuştur. Bu konuda Türk cumhuriyetlerinin yazgısına bakmak yeterli olacaktır. Önce Kiril alfabesine geçilmesi, ardından tarihsel bağların koparılması ve ardından Hristiyanlaştırma ve dinden uzaklaştırma veya dinsizleştirme faaliyetleri sonucunda 1917'ye kadar dili, kültürü, dini bir olanların bugün birbirlerini tanıyamaması başka nasıl açıklanabilir ki.

TARİH EĞİTİMİ VE TOPLUMSAL BİLİNÇ

İnsanların bir önceki başarılarının, bir sonraki başarılarını etkilemesi doğadaki gibi değildir. Çünkü bir önceki başarının, bir sonraki başarıyı etkilemesi için, şimdi yaşayan insanın kendisinden önceki başarıları bilmesi, farkında olması gerekir. Bu başarılar bilinmediği sürece, onların kendilerinden sonraki insan başarılarını etkilemesine olanak yoktur. Örneğin Marks, Descartes ve Kant gibi filozoflar düşüncelerini belirli bir çağda ortaya koydular. Ancak bir kez ortaya konulan bu düşünceler ve başarılar, kendilerinden sonra gelen kuşakların başarılarını, düşüncelerini, tavırlarını etkiledi. Bir Goethe'nin, bir Yunus'un başarıları da kendilerinden sonra gelenleri etkiledi. Böyle bir etkinin olabilmesinin tek şartı, bu filozofların başarılarının bilinmesine, okunmasına, onların üzerinde düşünülmesine bağlıdır. İnsan başarılarının daha

[1] Sezer Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

önceki başarılar tarafından yönlendirilmesi ya da determine edilmesi, yeni başarıların oluşmasını sağlar. İnsan kültürü de ancak bu şekilde ilerlemeler gösterir[2]. Örneğin Spinoza veya Descartes veya Voltaire, F. Bacon'nın, T. Hobbes'in, Aquinolu Thomas'ın, Seneca'nın, Epikuros'un ve Sokrates'in bilinmesinden, okunmasından, onların düşünceleri üzerinde düşünülmesi sonucu oluşan bir etkinin sonuçlarıdır. Bugün ABD veya Avrupa'da Noam Chomsky ya da Jean Baudrillard çıkabiliyorsa sözkonu etkinin halen devam ettiği söylenebilir.

Ancak Avrupa ve ABD merkezli dünyada, dünyanın geri kalanı aynı gelişmeyi gösterememektedir. Çünkü uzun süredir Orta Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinin hayatlarında ciddi kırılmalar oluşmuş (ya da oluşturulmuş) ve bu ülkelerin halkları tarihini, tarihsel başarılarını bilmemekte, onları tanımamakta ve dolayısıyla geçmişleri şu anki durumlarına etki edememektedir. Öte yandan sanayi devrimi ya da Fransız aydınlanması sonucundaki Rönesans ve reformlarla insan ve hayat algısı değiştirilmiş ve ona göre de toplum ve devlet oluşturulmuştur. Fransız aydınlanması, çok ülkeli-devletli-çok dilli-çok dinli imparatorluk yapısından tek ulus, tek devlet, hatta tek ırklı devlet ve toplum yapısını öne çıkarmıştır. Batı dünyasının Avrupa örneklemli dünya algısının referans alınmasıyla öteden beri "aynı gelenek" içinde yaşayan toplumlar, bölünerek, parçalanarak, gelenek dışında kalmıştır. Sonradan oluşan devletler (SSCB'nin dağılmasından sonra oluşan devletler gibi) bu gelenekten uzaklaştırılmış toplumları zoraki kültürleme yoluyla dil, din ve tarih farklılığı yaratarak ötekileştirmiştir.

Tüm bu etkenlerle, toplumların tarih bilinci ortadan kaldırılmış, öte yandan bireylerin bilinçaltına "işe yaramazlık" duygusu yerleştirilmiştir. Buna karşın, batı tarihi ve batı medeniyeti olumlulanarak öykünmeci bir ruh oluşturulmuştur. Bu batıya öykünen ruh halinden kurtulmak gerekir[3]. Bunun gerçekleşebilmesi, sağlıklı bir tarih, din ve dil eğitiminden geçmekle mümkün olabilir.

Tarih eğitimi konusunda aslında her ülkenin problemli alanları bulunmaktadır. Bunlara rağmen tarih öğretimi alanında üç program bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Rusya Federasyonu´nda müfredat

[2] Takıyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*. Remzi Kitabevi, İstanbul.2003, s. 172

[3] Bu konuda ayrıntılı bilgi için; Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (Söyleşi: Sefer Turan), Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

ve standart geliştirme, yeni ders kitapları hazırlama ve öğretmen yetiştirme programı; ikincisi, Bulgaristan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Ukrayna'nın katıldığı seminerlerin düzenlendiği, projelerin ve öğretim kitlerinin hazırlandığı Karadeniz Girişimi; üçüncüsü ise ortak tarih kitapları hazırlanması için Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya Federasyonu'ndan yazarların katıldığı Tiflis Girişimi[4].

Bu ve benzer çalışmaların olması sevindiricidir. Çünkü, ortak tarih bir bilinç gerektirir. Ortak bir geçmişimizin olması tarih bilinci için yeterli değildir. Bilincin en önemli tarafı bireysel ve toplumsal algıyı oluşturmasıdır. Asya ülkelerindeki Türk cumhuriyetlerini, Ortadoğu'yu, Afrika'yı, Balkanları içine alan bir ortak geçmişe sahip olan ülkelerin ortak bir tarih algısı olması gereklidir. Aksi takdirde tarih bilincinden yoksun insanlar, kendine ve akraba ülkelerine yabancılaşacaktır[5]. Bu anlamda, 2006 yılında Kırgızistan üzerinde yapılan bir çalışmada ortaya ilginç sonuçlar çıkmıştır. Bunlar[6];

• Kırgızlar, Türkiye'yi ve Türkleri en çok tarih dersi kitaplarından tanımaktadırlar. 1991 yılına kadar SSCB'ye bağlı 15 Cumhuriyet eğitim, politika ve ekonomi gibi alanlarda Moskova'da alınan kararları uyguluyordu. Eğitim alanında ortak bir program baz alınarak hazırlanmış ders kitapları[7] bu 15 ülkenin eğitiminde kullanılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde tarih ders kitaplarında Türkiye bir konu olarak değil, bir alt başlık olarak geçmektedir.

• Kırgızistan bağımsızlığını kazanana kadar Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgileri çok azdı. Rus devletinin etkisiyle Kırgızlar tarih ders kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu "savaş", "esaret", "saldırganlık" gibi kelimelerle hatırlanıyordu. Türkiye Cumhuriyeti ilk aşamada Sovyet devleti tarafından dost ülke olarak kabul edilse de, daha sonra emperyalist ve kapitalist devlet olarak kötülenmiştir.

[4] http://abd.gm.meb.gov.tr/www/avrupa-konseyi/icerik33

[5] Daha geniş bilgi için bakınız; Kader Özlem, "Değiştirilen Tarih: Bulgaristan Örneği", *Türk Dünyası*, 25 Ocak 2009.

[6] Viktoria, Malashenok, *Kırgızistan'da Türkiye'nin ve Türklerin İmajı*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2006.

[7] Daha geniş bilgi için bakınız; Mehmet Alpargu, "Türkiye ve Azerbaycan Tarih Ders Kitapları Üzerine Bazı Gözlemler", *Atatürk Dergisi*. Cilt 5, Sayı 3, 2007.

• SSCB eğitimindeki 6. sınıftan 11. sınıfa kadar oluşturulan tarih kitaplarının 11. sınıf dışında hiç birinde Türkiye Cumhuriyeti'nden bahsedilmemektedir. Bu kitaplar genellikle Türkiye Cumhuriyeti'nden değil, çoğunlukla Osmanlı döneminden bahsetmektedir. Osmanlı devleti de sömürgeci devlet olarak adlandırılmakta ve genellikle olumsuz bir imaj çizilmektedir.

• 1991 yılından sonra basılı tarih kitaplarında ise, SSCB dönemindeki tarih kitaplarına göre Türkiye ile ilgili ve özellikle de Osmanlı ile ilgili bölümler tam olarak hiçbir değişikliğe tabi olmamışlar. 1991 yılından sonra Kırgızistan Tarihi okul kitaplarında Osmanlı dönemi Türkiye'si hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Burada sadece Orta Asya'da yaşamış olan eski Türkler hakkında bilgiye ulaşmak mümkündür.

• Kırgızların Türkiye ve Türk halkına ait imajının, oldukça karmaşık olduğu gözlenmiştir. Örneğin, Türk halkını kadınlara düşkün, misafirperver, dindar, vatansever, modern, geleneklere bağlı, kurnaz, fanatik, güler yüzlü sıfatlarıyla tanımlamaktadırlar.

• Kırgızlar, "Türkiye ve Türk" kavramlarının ilk yedi çağrışımlarını tatil yerleri, deniz, Tarkan, camiler, tarihi yerleri, göbek dansı, mal pazarı kelimeleriyle ifade etmiştir.

• Araştırmaya göre, Kırgızistanlıların çoğu Türklere karşı hiçbir şey hissetmediklerini belirtmişlerdir.

• Osmanlı İmparatorluğu I. öncelik olarak Sultanlar, II. öncelik olarak Haremler ve III. öncelik olarak camiler kelimeleriyle tanımlamıştır. Türkiye Cumhuriyetini ise I. öncelik olarak tatil yerleri, II. öncelik olarak deniz ve III. öncelik olarak eğlence kelimeleriyle tanımlandığı saptanmıştır.

• Kırgızların çoğu Türk pop kültürünü ve sinemasını oldukça iyi tanırken, Türk edebiyatını yeterince tanımamaktadırlar.

Kırgızistan özelinde yapılan bu çalışmanın sonuçlarının eski SSCB'den ayrılan Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan gibi ülkelerin insanlarında da benzer nitelikte olduğu, gözlemler sonucu söylenebilir. Bu durum oldukça düşündürücüdür. Tarihsel bağlar, tatil ve pop müzik algısının gölgesi altında bırakıldığında, kimi soydaş ülkelerin, tarih

içindeki bazı soydaşların örneğin Çuvaşların[8] son raddede içinde bulunduğu duruma düşme olasılığı her zaman vardır.

1990'lı yıllarda SSCB dağıtılırken Asya'da, Ortadoğu'da bir Türk birliği ya da İslam birliği ya da Arap ülkeleri birliği gibi birlikler çeşitli saiklerle kurulmuş, bazılarının ise kurulması hedeflenmektedir. Bu birlikteliklerin örnek alındığı birlik ise doğal olarak Avrupa Birliği'dir. Bilindiği gibi Avrupa Birliği, siyasi ve ekonomik bir örgütlenmedir[8, 9, 10, 11].

[8] Türk dünyasında dinler tarihi ve Türk kültür tarihi bakımından Çuvaşlar'ın ayrı bir yeri vardır. Çuvaşlar geleneksel Türk inanışlarını yaşatmaları yanında İslâm'ı ilk kez resmî olarak devlet dini kabul eden İdil Bulgarlarının bakiyeleridir. Günümüzde onlar artık Hristiyan Türk toplulukları arasında sayılmaktadır. Çuvaşlar arasında Türklerin öteden beri sürdürdüğü Tanrı merkezli dinî inanışlarını koruyan guruplar tespit edilmiştir. Çuvaşların geleneksel inanışları Tanrı merkezli inanç sistemi olmuş, bu inanç sisteminde iyi ve kötü ruhlara, yer-su ruhlarına, ölümden sonraki yaşama inanış yer almıştır. Çuvaşların kurban ve diğer geleneksel dinî törenleri genel olarak Türklerde yaygın olan törenlerle benzerlik ve ortaklık arz etmiştir. Çuvaşlar'ın dinî bakımdan ilginç bir yönü, onların ilk Türk-İslâm devleti kabul edilen İdil-Bulgarlarının bakiyeleri sayılmalarıdır. Çuvaşların İslâmla ilişkisi X. yüzyılda başlamıştır. X. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Çuvaşlar arasında İslâm yayılmış, ancak bu yayılma onların tamamını kapsamamıştır. İslâmı kabul eden Çuvaşlar, yaşadıkları coğrafyada İslâmın güçlü temsilcileri olarak görülen Tatarlarla kaynaşmıştır. Bu bölgede Tatar adının etnik bir kökeni ifade etmesi yanında, İslama mensubiyeti de belirtiyor olması, İslâmı kabul eden Çuvaşların kendilerini "Tatar" adıyla tanımlamalarına yol açmıştır. Zamanla kayıtlara İslâmı kabul eden Çuvaşlar Tatar olarak geçmeye başlamış ve Çuvaşların bu kesimi Tatarların kültür özelliklerini benimseyerek Tatarlaşmıştır. Günümüzde Hristiyan olarak bilinen Çuvaşlar XVI. yüzyıldan itibaren Ruslar tarafından Hristiyanlaştırma faaliyetlerine maruz katmıştır. Misyonerler vasıtasıyla Çuvaşların Hristiyanlaştırılması, Hristiyan kateşizminin ve Hristiyanlığa ait diğer dinî literatürün Çuvaş diline çevrilerek yayınlanması, Çuvaşlardan Hristiyan din adamlarını yetiştirmek amacıyla okulların açılması gibi girişimler bu faaliyetlerin başta gelen uygulama şekilleri arasında yer almıştır. Bu faaliyetler sonucunda Çuvaşlardan Hristiyanlığa geçenler olmuş, fakat kaynaklarda onların Hristiyanlığa geçişinin kendi istekleriyle ve gönüllü olmaktan çok, baskı ve yıldırma politikasının neticesinde gerçekleştiği yer almıştır (Durmuş Arık, *Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002).

[8] AB'nin başlangıcı, 1951 yılında Belçika, Federal Almanya Cumhuriyeti, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda'nın katılımıyla oluşturulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğuna (AKÇT) dayanır. 1957 yılında altı kurucu devlet arasında imzalanan Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) kurulmuştur. 1967 yılında imzalanan Brüksel Antlaşması ile de AKÇT, AET ve AAET, *Avrupa Topluluğu* (AT) adıyla tek bir çatı altında toplanmıştır. 1973 yılında Danimarka, İrlanda ve Birleşik Krallık, 1981 yılında Yunanistan, 1986 yılında Portekiz ve İspanya AT'ye katılmıştır.1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra AT üye devletlerin başkan ve başbakanlarından oluşan Avrupa Konseyi yeni Avrupa Birliği Antlaşması kabul edilmiştir. Maastricht Antlaşması olarak bilinen bu antlaşma 1 Kasım 1993'te yürürlüğe girmiştir. Ortak bir pazarın kurulmasını sağlayan ve 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması'na değişiklikler getiren bu antlaşma ile AB'yi oluşturan toplumların dayanışmasını güçlendirme, demokrasiyi, temel hak ve özgürlükleri pekiştirme, gelecekteki Avrupa'nın oluşumu için gerekli zemini oluşturma hedeflenmiştir.1995 yılında Avusturya, Finlandiya ve İsveç, 2004 yılında Kıbrıs Rum Kesimi, Malta, Polon-

Ekonomik bir örgütlenme biçimi olmasına rağmen tarihsel, dinsel ve dilsel (Latin alfabesi) birlikteliği içinde barındırmaktadır. Ama öne çıkarılan sebep, daha çok ekonomik ve siyasidir. Avrupa ülkeleri ve ABD, informal bağlarının fazlalığı nedeniyle dünya egemenliklerini sürdürmektedirler. Ortadoğu (ki bu kavram bile İngiltere'yi merkeze koyan bir dünya tasnifinin ürünüdür) ve Asya ülkelerinin gerek dil gerek din gerekse tarihsel arkaplanı oldukça derinlere gitmektedir. Bu açıdan gelenekleri oluşturan bu üç sacayağının (din, dil ve tarih) benzer olduğu bu toplumların birlikte hareket etmesi doğal olmasının ötesinde bir zorunluluktur. Ancak Fransız devrimi sonucu ayrıştırılan bu ülkelerin çeşitli konularda birlikte hareket etmesi çağın da en önemli beklentisidir. Ülkeler, sadece Avrupa Birliği veya ABD değil, aynı zamanda tarihsel, dinsel ve dilsel bir yakınlık içerisinde bulundukları ülkelerle, benzerliklerden güç doğar inancıyla birliktelik kurma isteklerini artık dillendirmektedirler[12, 13]. Bu birliktelikler, kurumsal olabileceği gibi dil, tarih ve

---

ya, Slovakya, Slovenya, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya ve Çek Cumhuriyeti, 2007 yılında Romanya ve Bulgaristan'ın katılımıyla genişlemeye devam ederek geniş bir coğrafyaya yayılan AB'ye Hırvatistan, Makedonya ve Türkiye aday ülkelerdir.

[9] Gökhan Tuzcu, "Avrupa Birliğine Geçiş Sürecinde Türk Eğitiminin Planlanması", *Milli Eğitim Dergisi*, 2002, Sayı 155-156.

[10] Murat Gürkan Gülcan, *Avrupa Birliği ve Eğitim*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2010.

[11] The history of the European Union. Web: http://europa.eu/about-eu/eu-history/index_en.htm. 25 Aralık 2010 tarihinde alınmıştır.

[12] Azerbaycan parlamentosunda milletvekili olan Prof. Jale Aliyeva, Türk devletlerinin ortak tarih ve coğrafya kitapları kullanması gerektiğini savunarak şunları söyledi: "Sovyetler döneminde bu bölgede yaşayan Türkler, Azerbaycan Türkleri de dahil olmak üzere kendi ulusal tarihleri ve kökenleri hakkında çok farklı şeyler öğrendiler. Okul kitaplarımızda hâlâ bizi İranlılarla, Albanlarla ilişkilendirmeye çalışan Sovyet propagandasının izleri var. Sadece dil ve edebiyat değil, Türk milletlerinin tarih ve coğrafyasını konu alan kitapların da yayınlanması için büyük bir ihtiyaç duyuluyor. Hepimizin Altaylardan gelen Türkler olduğumuz gerçeği uzun süre bizden gizlendi. Sovyet gizli servisi KGB, Türk dili ile ilgili konuları 'Doğu ülkeleri edebiyatı' diye genel bir başlık içine atıp kendi dilek ve çıkarları doğrultusunda istediklerini yazdı. Bu yüzden tüm Türk cumhuriyetlerinin özellikle tarih alanında yeni ve ortak bir kitap için çaba göstermesi gerektiğine inanıyorum. Bu konuya hükümetler düzeyinde eğilinirse hepimiz fayda sağlarız." Hürriyet, 22 Mayıs 2012.

[13] Ukrayna Eğitim Bakanı Dmitri Tabaçnik, Ukrayna'nın, bütün komşu ülkelerle ve bu çerçevede Türkiye ile tarih ders öğretmenlerine yönelik ortak kaynak kitap hazırlama niyetinde olduğunu söyledi. Ukrayna Eğitim Bakanlığı ile Rusya Eğitim Bakanlığı arasında bu konuda anlaşma olduğunu belirten Tabaçnik, bu iki ülkenin ortak bir komisyon kurduklarını ve bu komisyonun, öğretmenlere yönelik ortak bir tarih ders kitabı konusunda çalışmalar yürüttüğünü aktardı. Ukrayna'nın diğer komşuları ile de benzer bir çalışma içine girmek istediğini belirten Tabaçnik, Türkiye'nin Milli Eğitim Bakanlığı'na da bu konuda başvuruda bulunduklarını ve onlardan bu konuda olumlu yanıt almayı beklediklerini dile getirdi. Tabaçnik, benzer

din bağlamında da olmalıdır. Özellikle Türk cumhuriyetleri başta olmak üzere diğer dindaş-soydaş ülkelerle (Balkanlar da dahil) ortak bir tarih oluşturulmalıdır. Gerek okullarda gerekse diğer yerlerde okutulan tarihle oluşacak toplumsal bilinç, yeni nesillerin daha kişilikli, kompleksiz yetişmesini sağlayacaktır. Öte yandan ortak tarih algısı oluşturmada;

- Ortak tarih, ortak edebiyat, ortak bilim tarihi ders kitaplarının yazılması ve okullarda öğretilmesi,
- Gelenek unsurları (din, dil ve tarih) aynı veya benzer olan gerek Türk cumhuriyetleri gerekse Arap-İslam ülkeleri arasında öğretmen ve öğrenci değişiminin sağlanması,
- Ülkelerin eğitim sistemlerindeki dil öğretiminde önceliğin bu ülkelerin dillerine verilmesi,
- Ülkelerin ekonomik işbirliğinin artırılması,
- Ülkelerin turizm işbirliğinin artırılması,
- Ülkelerin sanatsal işbirliğinin artırılması yerinde olacaktır.

DİL ÖĞRETİMİ VE TOPLUMSAL BİLİNÇ

Gelenekleri oluşturan dolayısıyla toplumu (hatta devleti) oluşturan unsurlardan diğerleri dil ve dindir. Aslında dil, bir iletişim aracı olmaktan çok bir anlam taşıyıcısıdır. İnsanlar bir diğerine meramını ortak dille aktarırlar. Dil birliğinin millet oluşumunda önemli olduğu hep söylenegelmiştir. Tarihsel bir doğru olan dil birliği olgusu, hem geleneklerin aktarımında hem sürdürülmesinde hem de hayatın anlamı için gerekli bir olgudur. Ancak kimi ülkelerin geçmişinde zorla kültürleme yapıldığı görülmekte ve dil de zorla değiştirilen yada değiştirilmeye çalı-

---

bir çağrıyı Polonya'ya da yaptıklarını belirtti. Ortaklaşa tarih ders kitabı hazırlanması konusundaki çabaların özellikle üst sınıflara yönelik olduğunu kaydeden Tabaçnik, kültürler arası diyaloğun önemine değindi ve farklı uluslardan tarih öğretmenleri için ortak ders kitabı hazırlama yönündeki çalışmaların Avrupa Birliği'nden destek gördüğünü ifade etti. Rusya ile Ukrayna Eğitim Bakanlıkları, iki ülkedeki tarih öğretmenleri için ortak başvuru kitabı hazırlanması konusunda geçtiğimiz ay anlaşmaya varmışlardı. Bu antlaşma Ukrayna'daki milliyetçi çevrelerden tepki gördü. Milliyetçiler, Ukrayna tarihinin Rusya ile mücadele içinde geçtiğini söyleyerek, ortak tarih başvuru kitabı oluşturma çabalarının, Ukrayna'nın Rusya'nın kültürel etkisine girmesine neden olacağını söylüyor. *Avrasya Haber*, 18 Kasım 2010.

şılan unsurlardan biri olmuştur. Bundan dolayı Kırım entelektüeli İsmail Bey Gaspıralı, o ünlü sloganına dili katmış ve "dilde, fikirde ve işte birlik" demiştir.

1990'lı yıllardan sonra özellikle SSCB'den ayrılan Türk cumhuriyetleriyle ilgili olarak dil birliğinin sağlanması gerektiği ve bununla ilgili olarak değişik çevreler farklı öneriler ortaya koymuştur. Hatta düzenlenen sempozyumlarla alfabe birliğinin sağlanması gerektiği söylenmiş, 35 harften oluşan alfabenin tüm Türk cumhuriyetlerinde uygulanması istenmiştir[14]. Ancak, ortak yazı oluşturmanın ve hayata geçirmenin siyasi, ekonomik ve kültürel problemleri olabilir. Bu anlamda, belki de en uygun yol, üstten dayatmacı bir mantıkla Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmek yerine, bu halklar arasında ilişkileri geliştirmek gerekmektedir. Sosyal, ekonomik, siyasal, eğitsel, kültürel işbirlikler canlı tutulursa, iletişim sağlanabilir. Halkların kaynaşmasıyla, siyasilerin işbirliğinin artmasından sonra kurulacak komisyonlarla ortak yazı oluşturmak mümkün olabilir. Aksi takdirde, Sinanoğlu'nun (1997) belirttiği gibi, Ortak Türk Dünyası Yazı Kurulu Oluşturmak, alt yapısı olmayan iletişimlerle olası görünmemektedir. Öte yandan uzun süredir bir kültür ve dil benzemezliği[15] ile yaşamış halkları, üstten dayatmacı, kendi kendisine verdiği "Ağabey" rolü ile bir araya getirmeye çalışmak, yazıları değiştirmek vs. zor görünmektedir. Öte yandan unutulmamalıdır ki, dil öğretimi esasında bir kültürün öğretimidir.

DİN EĞİTİMİ VE TOPLUMSAL BİLİNÇ

Din, bireylere ve toplumlara kimlik ve kişilik verir. Bireyde bir düşünme biçimi oluşturan din, toplumsal yaşamı var eden geleneklerin kaynağı, bireylerin ahlakının ise dayanağıdır. Son 1-2 asır, günümüz in-

[14] Mustafa Öner, "Ortak Türk Alfabesi Hakkında Bazı Notlar", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl 3, Sayı 15, 1997.

[15] 1917 yılına kadar hemen hemen bütün dünya Türkleri İslam'ın kabulüyle gelen Arap harflerini kullanıyorlardı. Dünyadaki Türkler arasında bir kültür birliği de vardı. Rusların orta Asya'ya hâkimiyetiyle, Lenin'den sonra Özbekistan, Kazakistan vd. gibi yerlerde Kiril alfabesi yaygınlaştırıldı. Aynı yıllar Türkiye de Latin alfabesine geçince Türkiye ve diğer Türk diyarları arasında karşılıklı yayın okuma imkânı kalmadı. Kültür birliği bozuldu. SSCB'nin dağılmasıyla Türk cumhuriyetleri Latin alfabesine geçmeye çalışmaktadırlar. Özbekistan gibi ülkelerde Latin alfabesine geçişin sıkıntıları halen de yaşanmaktadır. Bu nedenle Türk Dünyası Yazı Kurulu oluşturmak, çeşitli ülkelerden hızla uzmanlar yetiştirmek ve ortak yazıyı ortaya koymak gerekmektedir (Oktay Sinanoğlu, "Türkiye'den Türk Dünyasına Türkçenin Geleceği", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl 3, Sayı 15, 1997).

san ve toplum algısı din merkezli olmaktan çok seküler veya ekonomi merkezli olmuştur[16]. Yaşamın ayrıntılarını dahi düzenleyen saik, ekonomik güdüler olmaya başladığından beri dini referans almayan bir gelenek, dine dayanmayan bir bireysel ahlak yaratılmış durumdadır. Bu hercai kişiliğin en büyük problemi toplumsal duyarlığı olmaması, bir başka ifadeyle harcıâlem eğilime kapılmasıdır. Yapılan araştırmalarda kişilerin ahlaki anlamda oldukça problemli oldukları belirtilmektedir[17, 18, 19, 20, 21]. Bu araştırmalardan çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri, yeni bir insan tipinin ortaya çıktığıdır; bilen ama yapmayan/yapamayan, gören ama önemsemeyen, düşünen ama uygulamayan bir insan.

Baudrillard'ın[22] ifadesiyle küreselleşmeyle "herşeyin çoğalarak yok olmasına" izin verilmeyecekse, "herşeyin" ahlaki bir zemine oturtulması gerekir. Bunun yollarından biri de, eğitimin ahlakının sorgulanması, ardından eğitimin "ahlakileştirilmesi" ve sonuçta düşüncesi ve uygulaması aynı olan insan yetiştirme düzenine olanak sağlanmasıdır. Öte yandan sürekli gelişmekte olduğuna inandırılmış insanlar[23], egosantrikleştikçe insanileştiklerini, narsistleştikçe akıllı olduklarını düşünmektedirler. Bu insan, dünyanın herhangi bir yerindeki savaş ya da açlık vakasından haberdar olmayı bir bilinç düzeyi sayarken, kendisinden çok uzaklarda olmasına rağmen aynı acıyı "yüreğinde hissetmeyi" ve "elin-

[16] Oysa XX. yüzyıla kadar dünya tarihi, din odaklı devletler tarafından oluşturulmuş bir tarihti. Toplumlar bu yüzyıla kadar dindar olmaya göre insanları, toplumları ve devletleri sınıflandırırdı. Ancak tarih, güçlüler tarafından yazıldığı için günümüz kapitalist yaşamın gereği olarak ekonomi odaklı bir tarih yazılmaktadır. Petrol aşkının çıkardı savaşlar gibi.

[17] İsmail Aydogan, "Küreselleşme ve Etkisi: Rus ve Kırım Tatar Öğrencilerin Tutum ve Davranışlarının Analizi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25 (2008).

[18] Salih Şimsek, "Ekonomik Refahın Batı Toplumu Üzerindeki Erozyon Etkisi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 6,193-197 (1995).

[19] Rıfat Miser, "Küreselleşen Dünyada Yetişkin Eğitimi", *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, 1-7 (2002).

[20] Alparslan Işıklı, "Yeni Dünya Düzeninde Emek-Sermaye Çelişkisi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 24, 27-50 (2000).

[21] www.character.org

[22] Jean Baudrillard, *Çaresiz Stratejiler*. (Çev:Oğuz Adanır), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. İstanbul, 2002.

[23] Batı öncülüğündeki gelişme olgusu hep teknolojik olmuş, insan ruhunun veya vicdanının gelişmesi hiç olmamıştır. Bu nedenle sanayileşme ve modernizmle, insan ruhsal ve vicdanen gerilerken, onun kullandığı araçlar gelişmiştir! Yine bu nedenle eskiye göre azalmayan savaşların ortasında insanlar yaşıyor. Belki de eskiden savaşlardan geç haber alınıyordu ama şimdi savaşın "gerçeğinden" hiç haber alınamıyor.

den geleni" değil, "yapması gerekeni hangi şartta olursa olsun" yapmayı bir türlü düşünememektedir!

Modernitenin ve seküler hayatın batı devletlerinde somutlaşması sonucu, kendi tarihsel serüvenlerinde yer tahsis ettikleri dinin, içe yönelik bir duygu yoğunluğu haline getirilmesinde kaybeden, din değil insan ve toplumlar olmuştur. Bu nedenle Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri ya da Balkanlardaki soydaş toplumlara din, yeri tahsis edilmiş bir olgu değil, insanın içi kadar dışına da müdahale eden bir olgu olduğu öğretilmelidir. Din birliği, tarih ve dil birliğinin temel taşıdır.

SONUÇ

Toplumları var eden ve sürdüren ana etken geleneklerdir. Gelenekleri oluşturan üç faktör tarih, din ve dildir. İnsan ve toplumların başarıları, geçmişlerinin onları etkilemesine bağlıdır. Bu etkinin gerçekleşebilmesi ise tarih bilincini zorunlu kılmaktadır. Türk dünyası ortak bir tarih anlayışıyla bu bilinci kazanabilir. Son günlerde Azerbaycan ve Ukrayna gibi ülkelerin ortak tarih kitapları hazırlanması konusundaki istekleri oldukça olumludur. Bu anlamda başta Türkiye olmak üzere Türk Cumhuriyetleri, Balkanlar, Ortadoğu'daki İslam ülkeleri de dahil olmak üzere ortak tarih yazılmalı ve bunlar ders kitabı olarak okutulmalıdır.

Dil, bir anlam aktarıcısıdır. Çok uzun süredir ortak dille hayatlarını sürdüren bu devletler (Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, Balkanlar, Ortadoğu'daki İslam ülkeleri), Osmanlının yıkılışından sonra alfabe konusunda değişime gidince dil birliği ortadan kalkmış oldu. 1990'lı yıllardan sonra SSCB'den ayrılan Türk Cumhuriyetleri ve Balkanlar da yeniden dil birliği sağlanması arzu edilmekte ancak bunun siyasi, ekonomik, kültürel birçok problemleri ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bir alfabe değişikliğine hemen gidilmesinden çok, sürece yayılan yöntemlere başvurulması daha yerinde olacaktır. Örneğin, üstten dayatmacı bir mantıkla Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmek yerine, bu halklar arasında sosyal, ekonomik, siyasal, eğitsel, kültürel ilişkileri ve işbirlikleri geliştirmek gerekmektedir.

Din, toplumların geleneklerini ve bireylerin ahlakını oluşturan temel faktördür. Uzun süredir din, toplumsal özelliğinden çok psikolojik özelliği öne çıkarılarak bir mutluluk aracı haline getirilmiştir. Bu anlamda dinin, insanın dışsal hayatına etkisi oldukça azal(tıl)mıştır. Bal-

kanlar ve Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin yakın tarihi (SSCB içindeki geçmişi) dini dışlayan bir özelliğe sahip olması nedeniyle, dini inançlarda oldukça problemli oldukları bilinmektedir. Bu açıdan o ülkelerde dinin, birliği sağlayıcı kalitede olması sağlanmalıdır. Unutulmamalıdır ki, sadece dil birliği yeterli bir çözüm olmaktan uzaktır. Belki de bu üç sacayağını birlikte götürmek daha doğru olacaktır.

KAYNAKLAR

Alpargu, Mehmet, "Türkiye ve Azerbaycan Tarih Ders Kitapları Üzerine Bazı Gözlemler", *Atatürk Dergisi*. 5(3), (2007).

Arık, Durmuş, *Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

Avrasya Haber, 18 Kasım 2010. "Ukrayna ile Ortak Tarih Kitabı" başlıklı haber.

Aydogan, İsmail, "Küreselleşme ve Etkisi: Rus ve Kırım Tatar Öğrencilerin Tutum ve Davranışlarının Analizi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 25, (2008).

Baudrillard, Jean, *Çaresiz Stratejiler*, (Çev: Oğuz Adanır), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002.

"The history of the European Union", Web: http://europa.eu/about-eu/eu-history/index_en.htm. 25 Aralık 2010 tarihinde alınmıştır.

Gülcan, Murat Gürkan, *Avrupa Birliği ve Eğitim* (2. Baskı), Pegem Akademi, Ankara 2010.

Hürriyet Gazetesi, "Azerbaycan Parlamentosunda Milletvekili Olan Prof. Jale Aliyeva, Türk Devletlerinin Ortak Tarih ve Coğrafya Kitapları Kullanması Gerektiğini Savundu" başlıklı haber, 22 Mayıs 2012.

Işıklı, Alparslan, "Yeni Dünya Düzeninde Emek-Sermaye Çelişkisi", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 24, (2000), ss.27-50,

Malashenok, Viktoria, *Kırgızıstan'da Türkiye'nin ve Türklerin İmajı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Mengüşoğlu, Takıyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

Miser, Rıfat, "Küreselleşen Dünyada Yetişkin Eğitimi", Ankara Üniversitesi, *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, (2002), ss.1-7.

Öner, Mustafa, "Ortak Türk Alfabesi Hakkında Bazı Notla", *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(15), (1997), ss.207-211

Özlem, Kader, "Değiştirilen Tarih: Bulgaristan Örneği", *Türk Dünyası*, www.türkbirlik.gen.tr sitesinden alıntılanma tarihi 20 Ağustos 2012

Sezer, Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

Sezgin, Fuat, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (Söyleşi: Sefer Turan), Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Sinanoğlu, Oktay, "Türkiye'den Türk Dünyasına Türkçenin Geleceği", *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(15), (1997), ss.192-195.

Şimsek, Salih, "Ekonomik Refahın Batı Toplumu Üzerindeki Erozyon Etkisi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 6, (1995), ss.193-197.

Tuzcu, Gökhan, (2002). "Avrupa Birliğine Geçiş Sürecinde Türk Eğitiminin Planlanması", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 155-156, (2002), www.meb.gov.tr

www.character.org

http://abdigm.meb.gov.tr/www/avrupa-konseyi/icerik/33

Kitap Tanıtmalar:

Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi 1. Editörler: İdris Bostan, Salih Özbaran, Deniz Yayınevi Müdürlüğü, İstanbul 2009; resimli, 392 s.

Türk ve Osmanlı denizcilik tarihine âit 2 ciltlik bir eser yayınlanmış bulunuyor. Eser devrin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Metin Ataç'ın "Türk Denizcilik Tarihini sunmaktan büyük bir mutluluk duyduğunu" belirttiği "Sunuş" yazısı ile başlamaktadır. Eserdeki yazıların her biri bilimsel kaynaklara dayanan araştırmalardır. Yazılar arasına haritalar, minyatürler, gemi resimleri, savaş sahneleri ve diğer resimler gayet güzel bir baskıyla serpiştirilmiştir. Her iki ciltte de mevcut makalelerde kullanılmış olan arşiv kaynakları, kitap ve makaleler bibliyografya başlığı altında toplanmıştır. Ayrıca ciltlerin dizini de bulunmakta olup araştırıcılara kolaylık sağlanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı ve Osmanlı öncesi denizcilik tarihi ile ilgilenen araştırıcıların ellerinden düşürmeyecekleri bir eser meydana gelmiştir. Diğer taraftan diyebiliriz ki, bugüne kadar denizcilik tarihi ile ilgilenen bilim adamlarının el attıkları bazı eserler geri planda kalmıştır.

Denizler insanlık tarihinde, bugün de olduğu gibi her bakımdan çok önemli olagelmiştir. Kara ülkeleri daima denizlere açılmayı hedef olarak görmüşlerdir. Hatta sadece denizlerle iktifa etmeyip daha sıcak ve ılıman denizlere ulaşmak için yayılmacı da olmuşlardır. Ülkeler için kıyı güvenliği deniz güvenliğini çağrıştırmıştır. Bunun için de gemicilik daima gündemde kalmıştır. Türklere gelince; deniz kültürü ile geç tanıştılar. Bununla beraber, mesafeyi kapatmak için yoğun çaba harcadıkları bu eserde de görülmektedir. *Dedem Korkut Destanı*'ndaki "daha deniz daha müren" ifadesi hiç şüphesiz bunu anlatmaktadır. Türkler Anadolu'yu yurt edinirken yeni bir strateji uygulamanın zorunluluğunu hissettiler. Anadolu'nun üç tarafı denizlerle çevrili olduğuna göre, denizciliğe önem vermenin gerektiğini kavradılar. Batı Anadolu'da bir deniz devleti kuran Çaka Bey (ö.1095)'den sonra Türkiye Selçukluları ve beylikler döneminde artık Türkler tersâneler ve gemi tezgahları kurup donanmalar inşa etmeye başladılar. Osmanlı Beyliği kurulduğu zaman Türk denizciler Bizans donanmasının azameti karşısında hayretler içinde kalmışlardı. İstanbul'un fethi ve Gelibolu tersânesinin kuruluşu devlete iki yön tayin etmişti. Biri Rumeli'de, diğeri denizlere açılma idi. Fatih'in son zamanlarındaki İtalya seferi ile Rodos muhasarası (1480) denizcilikteki gelişmeleri anlatır. XVI. yüzyılda denizcilik faaliyetleri daha da arttı. Süveyş'te tersâne kuran Osmanlıların Hint Denizi'nde donanması vardı. Rodos'un fethi ile Batı Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması akabinde Kıbrıs'ın fethi (1571), Osmanlı deniz gücünün ulaştığı yeri gösteriyordu. Bu devirde Osmanlı Devleti Malta'ya da bir donanma göndermişti (1566). Osmanlı donanmaları Akdeniz'de ve Karadeniz'de başarılı seferler yapıyordu. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin büyük tersâneleri dışında, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında 65

tersâne ve gemi inşa tezgahları bulunuyordu. Osmanlı denizciliği Kanunî'den sonra gelişmeleri takip edemedi. Sultan I. Ahmed devrinde donanmanın başarıları görüldüyse de XVII. yüzyılda gemi inşa teknolojileri geliştirilemedi. Eğitimli donanma personeli yetiştirilemedi. Bu yüzyılda Osmanlı denizciliği eski güç ve itibarını kaybetmişti.

Girişte editörlerin verdikleri özet bilgiye ekten sonra, Osmanlı denizcilik tarihi üzerinde yapılan yerli ve yabancı tarihçilerin çalışmalarına temas edilmektedir: Bu çalışmaların 1990'lı yıllardan sonra yoğunlaştığı ifade edilerek yapılan sempozyumlar hatırlatılmıştır. Keza Türk Deniz Kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen (Ekim 2008) Osmanlıların Hint Okyanusu politikalarına ilişkin sempozyum da bu çalışmalardandır.

Bu cilt iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımdaki makaleler Olaylar-Olgular-Yorumlar adıyla altı bölümde toplanmıştır. Birinci Bölümde Osmanlılardan önce Türk denizcilik faaliyetlerine âit üç yazı bulunmaktadır. Erdoğan Merçil'in "Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri" adındaki makalesinde, Gaznelilerin İndus nehri üzerindeki mücadeleleri ile Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve Türkiye Selçukluları dönemlerindeki denizcilik faaliyetleri ortaya konmuştur. Halil İnalcık'ın "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri" adlı makalesi Bizans ve batı kaynaklarından yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu bölümdeki üçüncü yazı Mustafa Daş'ın olup, "Türklerin Bizans ve Venedikle Denizlerdeki İlişki ve Mücadeleleri"ne âittir.

İkinci Bölüm Fatih Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Denizciliği'ne ayrılmıştır. Kate Fleet'in "Osmanlı Devleti'nin Erken Döneminde Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de Denizcilik Faaliyetleri" adlı makalesi akınlara ve ticarete ayrılmıştır. Burada İdris Bostan'ın peşpeşe iki yazısı bulunmaktadır. İlk yazı Gelibolu Tersânesi'ne, ikinci yazı Fatih devri Osmanlı denizciliğine ayrılmıştır.

Üçüncü Bölüm Osmanlı denizciliği ile Avrupa denizciliğinin yükselişi ile ilgili yazıları ihtiva etmektedir. "Avrupa'nın Okyanuslarda Yayılması ve Akdeniz Dünyası" adlı yazısı ile Salih Özbaran, İspanyol denizcilerinin Amerika kıtasına ulaşmaları, Portekizli denizcilerin Afrika ve Hindistan ticaretine göz dikmeleri, Ayrıca İngilizlerin Güney Amerika'ya ulaşmaları anlatılmaktadır. Bunu İdris Bostan'ın "II. Bayezid Dönemindeki Osmanlı Denizciliği" adlı makalesi takip ediyor. Ayni müellifin Tersâne-i âmire hakkındaki müteakip yazısı da Gelibolu Tahrir Defterinde kayıtlı olan Osmanlı denizcilerinin listesi bulunmaktadır. Buradaki müteakip yazı Mahmut Şakiroğlu'na âit olup 1540 tarihli Türk-Venedik antlaşmasına âittir.

Dördüncü Bölüm "Preveze Savaşı'ndan Tunus'un Fethine: Osmanlı Denizciliğinde Zirve" olarak ayrılmıştır. Bu bölümün ilk yazısı İdris Bostan'a âit olup Barbaros Hayreddin Paşa'nın İlk Deniz Beylerbeyiliği (1534)'ne âittir. İlk deniz Beylerbeyiliği, Kanunî'nin Akdeniz siyaseti ve Osmanlı-Fransız ilişkileri ele alınmıştır. Bundan sonra Özlem Kumrular'ın makalesi yer almaktadır. Makalenin adı "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Orta ve Batı Akdeniz'de Üstünlük Mücadeleleri" olup yerli ve yabancı araştırmalar kullanılmıştır. O zamanın Akdeniz dünyasında, Türklerin

"denizlerin efendisi" olarak anıldığı belirtilmiştir. Bundan sonra İdris Bostan'ın arşiv kaynaklarını kullandığı iki yazısı yer almaktadır. Birinci yazı Preveze zaferi (1538) ile ilgilidir. İkincisi Malta kuşatması (1565), Kıbrıs'ın fethi (1571), İnebahtı mağlubiyeti (1571) ve Tunus'un fethi (1574)'nin denizcilik tarihi bakımından incelendiği yazısıdır.

Beşinci Bölüm Hint Okyanusu'nda Osmanlı etkinlikleri başlığını taşımaktadır. Buradaki ilk yazı Salih Özbaran'a âit olup "Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'na Açılması" ile ilgilidir. Yazıda Osmanlıların Kızıldeniz'e ulaşmaları, Diu seferi (1538), Hürmüz kuşatması (1552) ve bölgedeki meşhur kaptanlar ele alınmıştır. Bu bölümdeki ikinci yazı Michel Tuchscherer'e âit olup "XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Kızıldeniz'de Osmanlı Donanması" adını taşımaktadır. Müellif burada Osmanlı arşiv belgeleriyle Arap kaynaklarını kullanarak Osmanlıların bölgeden nasıl çekilmek zorunda kaldığını anlatmıştır.

Altıncı Bölüm kalyon dönemine geçişe ayrılmıştır. İdris Bostan'ın burada üç yazısı bulunmaktadır. Bu yazılar Osmanlı deniz gücü, kürekten yelkene geçiş ve Mezemorta Hüseyin Paşa ve 1701 tarihli Bahriye Kanunnâmesi konulariyle ilgili belgelere dayanan bilimsel yazılardır. Bu bölümde dikkati çeken bir yazı Victor Ostapchuk'un Kazakların İstanbul Boğazı'na ve Karadeniz sahil şehirlerine yaptıkları akınlara dair yazısıdır. Müellif arşiv kaynaklarını kullanarak Osmanlı Devleti'ni zaman zaman sıkıntıya sokan bu konuya açıklık getirmiştir. Buradaki diğer bir yazı Ersin Gülsoy'a âittir. Bu yazı "Girit Seferi ve Sonrasındaki Politik Gelişmeler" adını taşımaktadır.

Eserde ikinci kısım Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Yönetimi ve Gemi İnşa Faaliyetlerine ayrılmıştır. Burada İdris Bostan'ın "Osmanlı Bahriyesinin Yönetimi", "Tersâneler ve Gemi İnşa Tezgahları" ve "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler" adlı üç yazısı bulunmaktadır. Arşiv belgelerinin de kullanıldığı yazılardır. Bunu takiben Salih Özbaran'ın "Hint Okyanusu'nda Osmanlı Yapılanması adlı dikkat çekici bir yazısı bulunmaktadır.Yazıda Mısır, Yemen, Habeş, Basra ve Lahsa Beylerbeyilikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca arşiv belgeleri kullanılarak kapudanlıklar hakkında da tamamlayıcı bilgiler sıralanmıştır.

XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi 2, Editörler: Zeki Arıkan, Lütfü Sancar, Deniz Yayınevi Müdürlüğü, İstanbul 2009, resimli, 34 s.

Elimizdeki eserin 2. Cildi Cumhuriyet dönemini de kısmen ilgilendiren yazıları ihtiva ediyor. Editörler Girişte İmparatorluğu ayakta tutan unsurlardan birinin donanma olduğu, donanmayı da ayakta tutan şeyin çağdaş teknoloji olduğunu belirtmişlerdir. Bunun da eğitimli personel ile olabileceği ifade edilmiştir. Eğitimli personel için eğitim kurumları ve bu kurumlara batılı uzmanlar da gerekiyordu. Türk denizcilik tarihini inceleyen uzmanların artık İtalyan arşivlerine de el attığı haberleri memnuniyet vericidir. Editörler Türk denizcilik tarihini ilk olarak araştırmaya başlayan Deniz subayı ve tarihçi Fevzi Kurtoğlu'nu ve Cumhuriyet döne-

minde araştırmalarıyla öne çıkan Deniz Müzesi Müdürü Haluk Şehsuvaroğlu, Âbidin Daver, Ali Rıza Seyfi ve Amiral Afif Büyüktuğrul'u anarak bir görevi yerine getirmişlerdir.

Girişte belirtildiği üzere XVII. yüzyıl ortalarından itibaren tersânelerde kalyon üretilmeye başlanmıştı. Ancak Navarin baskını(1821) ve Sinop baskını (1853) ile bu savaş gemileri gelişen teknolojinin gerisinde kaldığı anlaşılmıştır. Zaten Çeşme faciasiyle (1770) imparatorluk donanmasını kaybetmiş, modernleşme ihtiyacı ortaya çıkmıştı. İmparatorluk Çeşme'de donanmasını kaybederken Karadeniz'de hem Kırım'ı hem de buradaki üstünlüğü Ruslara kaptırıyordu. Bu zor yıllar, çağdaş anlamda eğitim vermek üzere kurulan (1775) Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun Mektebini kazandırdı. Sanayi Devrimi ile buharlı makinelerin savaş gemilerine uygulanmaya başlanması önemli değişikliklere zemin hazırladı.

Osmanlı Devleti Avrupa'daki gelişmeleri takip ediyor, bunlara ayak uydurmaktan başka bir çarenin olmadığını kavramış bulunuyordu. İmparatorluğu ayakta tutmanın başka bir çaresi yoktu. Yunan isyanları deniz gücünün önemini gözler önüne sermişti. Batıdaki teknolojileri benimsemek zorunlu hale gelmişti. II. Mahmud döneminde İngiltere'den ilk buharlı gemi Ermeni tüccarlar tarafidan satın alındı. Padişahın bununla Tekirdağ'a gidip gelmesi önemli bir gelişme oldu. Sultan Abdülmecid'in Eser-i Cedid adı verilen bir buharlı gemi ile Midilli'ye kadar yaptığı teftiş seyahati (1844), yeni gelişmelerin önemini bir kat daha ortaya koymuştu. Nitekim Sinop baskınında imha edilen Türk gemilerinden birkaç tanesi buharlı idi. Osmanlı denizciliği yıllarca batıdaki gelişmeleri takip etti. Girit isyanları bu gelişmelerin zorlayıcısı oldu. II. Abdülhamid devrinde donanmada gelişmeler durdu. Ertuğrul gemisinin Japonya'da dalgalara yenik düşmesi (1890) bunu ifade ediyor. Osmanlı donanması bu tarihlerden sonra kendisini toparlayamadı. Ancak Çanakkale savaşlarında boğazdaki mükemmel savunma sevk ve idarenin başarısı idi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Atatürk'ün her alanda getirdiği modernleşme hareketi denizciliği de etkilemiştir.

İkinci ciltte editörlerin girişteki yazısından sonra makaleler iki kısma ayrılmıştır. Her bir makale konularına göre bölümlerde gösterilmiştir. İlk yazı İdris Bostan'a âit olup kalyonun yükselişine ayrılmıştır. Makalede arşiv belgeleri kullanılarak XVIII. yüzyılda Tersâne-i Âmire olmak üzere Karadeniz ve Ege tersânelerinde düzenli olarak kalyon inşasına başlandığı belirtilmiştir. Devrin en gelişmiş savaş gemileri olan kalyonlar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. İkinci yazı Faruk Bilici'ye âit olup "XVIII. Yüzyılda Karadeniz'de Osmanlı-Rus Mücadeleleri" ile ilgilidir. Bu mücadele İkinci Viyana Kuşatmasından sonra Çarlık Rusya'sının Kutsal İttifak'a katılması ile başlayıp 1784'te Kırım'ın güya müstakil bir devlet olmasıyla bitmektedir. Müteakip yazı Rasim Ünlü'nün olup ince donanma hakkındadır. Burada Tuna kaptanlığı, Fırat Kaptanlığı, Dicle Kaptanlığı, Hazar kaptanlığı, Ardağan(Kür) Kaptanlığı ve Nil kaptanlığı incelenmiştir. Çeşme deniz savaşının anlatıldığı Ali Rıza İşipek'in yazısında Osmanlı donanmasının feci akıbetinin eğitimsizlik olduğu ortaya konmuştur. Müteakip yazı Tuncay Zorlu'ya âittir. Makalesinin adı "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücünün Modernleşmesi" olup burada Küçük Hüse-

yin Paşa'nın kaptanıderyalığa tayiniyle başlayan yenileşme çerçevesinde 1804 Kanunnâmesi ve Umûr-ı Bahriye Nezareti'nin kuruluşu, deniz topçuluğu, gemilerin bakırla kaplanması, ilk kuru havuzun inşası, İngiltere ile buharlı makine görüşmeleri ve yabancı mühendislerin hizmetleri anlatılmaktadır. Aynı müellifin eserdeki ikinci yazısı "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği" adını taşımaktadır. Bahriye Nezareti'nin kuruluşu, Bahriye Mektebi'nin kuruluşu ve ders cetvelleri, yabancı uzmanlar ile İngiltere ve Fransa'ya gemi siparişleri dikkati çekmektedir. Müteakip üç yazı Zeki Arıkan tarafından hazırlanmıştır. Birinci yazı "Akdeniz'de Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İngiliz İttifakları (1798-1799)" olup, Fransa'nın doğu siyasetindeki uygulamaları üzerine Osmanlı Devleti'nin tedbirleri, Fransa'ya savaş ilanı, Mısır'ın kurtarılması ve nihayet Fransa ile gerçekleşen barış anlatılmaktadır. Müellifin ikinci yazısı "Navarin Olayı (1827)"nda Rumların Osmanlı Devleti aleyhindeki çalışmaları, Patrik'in idamı ile olumsuz gelişmeler, Avrupa'nın desteği ve donanmaların birleşmesi ile Osmanlı ve Mısır donanmalarının Navarin'de perişanlığı arşiv belgeleri de kullanılarak anlatılmıştır. Zeki Arıkan'ın üçüncü makalesi "Kırım Savaşı ve Sinop Baskını (1853)" adını taşımaktadır. Bu makale Avrupa'da başlayan işçi sınıfı ayaklanmaları(1848) üzerine Avusturya işgali altındaki Macarların ayaklanması ve Avusturya'nın Rusların yardımıyla bu ayaklanmayı bastırması ve ihtilalcilerin önderi Kossuth'un Türkiye'ye sığınması sıkıntı yarattı. Diğer taraftan Rusya ile Kutsal Yerler Sorunu da imparatorluğun başını ağrıtıyordu. Bunlara ek olarak makalede Sinop baskını ve sonuçları anlatılmaktadır. Müteakip yazı Kemal Arı'ya âit olup "Yelkenliden Buharlıya Geçiş" adını taşımaktadır. Yazar burada XIX. yüzyılda Osmanlı donanmasının genel durumunu belirtip, ıslahat girişimlerine yer vermiştir. Sonra buharlı gemi yapımı için Amerika Birleşik Devletleri ile yapılan anlaşma (1830) gereğince İstanbul Tersânesi'nde bir buharlı gemi denize indirildi (1838). Kısa zamanda üç gemi daha yapıldı. Ancak makineler ithal ediliyordu. Sultan Abdülmecid zamanında gelişmeler hızlandı. Sivil gemicilikte de ilerlemeler arttı. Abdülaziz zamanında da gelişmeler sürdürüldü. Makalede bunlara yer verilmiştir. "II. Abdülhamid Devri Osmanlı Bahriyesi" adlı yazısı ile Şakir Batmaz, padişahın donanmayı ihmal ediş sebepleri, tasarruf düşünceleri, buna rağmen gemi siparişleri, Tersâne-i Âmire ve Heybeliada Bahriye Mektebi'ne yer verilmiştir. Eda Gülşen Gömleksiz "II. Meşrutiyetten Kurtuluş Savaşına Osmanlı Denizciliği" adlı makalesinde, 15 yıllık sürede ıslah çalışmaları, yeni bir donanma için halkın bağışları, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında donanmanın durumu kaleme alınmıştır. Rasim Ünlü "Atatürk Döneminde Denizcilik" adlı yazısında, Cumhuriyetin ilk yılında Bahriye Dairesi Reisliği'nin kuruluşu, Mustafa Kemal'in Hamidiye gemisi ile seyahati ve genç subaylara hitabı, Bahriye Vekâleti'nin kurulması ve deniz komutanlıklarının teşekkülü anlatılmaktadır.

II. Kısımda deniz yönetimi, gemi inşa faaliyetleri ve eğitim ile ilgili makaleler bulunmaktadır. İlk yazı Şakir Batmaz'ın olup "Osmanlı Devleti'nde Donanma ve Tersâne İdaresi (XIX. Yüzyıl ve Sonrası)" adını taşımaktadır. III. Selim devrinden itibaren bahriyede yapılan değişiklikler, II. Mahmud devrinde modernleşme çalışmaları, yeni nizamnâmeler, Tersâne-i Âmire Nezareti'nin kuruluşu, Deniz Gedikli sınıfının ihdası arşiv belgeleri kullanılarak ortaya konmuştur. Müteakip yazı "Deniz

Kuvvetleri Komutanlığı'nın Kurulması ve Yeniden Yapılanması(1921-1949)"na âittir. Millî Mücadele döneminden Atatürk'ün Türk denizciliğinin gelişmesi için emirleri ve yerine getirme çalışmaları, Deniz Müsteşarlığı dönemi, İkinci Dünya Savaşından sonra Amerika ile başlayan siyasî ve askerî ilişkilerle, bazı gemilerin Türkiye'ye transferi anlatılmaktadır. Bundan sonra Murat Koraltürk'ün "Türkiye'de Gemi İnşa Sanayiinin Tarihsel Gelişimi (Cumhuriyet'in Kuruluşundan Planlı Döneme Kadar)" adlı makalesinde Gölcük Tersânesi'nin kuruluşu, yerli vapurlar, şilepler, çeşitli deniz taşıtları ve araba vapurları gibi yerli deniz taşıtlarının yapılışı anlatılmaktadır. Kemal Beydilli "Savaş Eğitiminde Okullaşma (1775-1807)" adlı yazısında mühendislik hizmetleri ile silah teknolojisinde ve asker sevk ve idaresinde okullaşmaya büyük ihtiyaç duyulduğunu belirterek, denizcilikteki zafiyet noktalarına işaret etmiştir. Beydilli Osmanlı İmparatorluğu'nun batıdaki gelişmeleri almakta hevesli olduğunu, bunun için elemanlar çağrıldığını, hendese ve diğer teknik kitapların tercüme edildiğini de vukufla belirtmiştir. "Cumhuriyet Döneminde Türk Denizcilik Eğitimi" adlı makalesi ile Rasim Ünlü, Cumhuriyetle birlikte deniz harb okullarında eğitime verilen önem belirtilerek 1928'de modern manada deniz lisesinin kurulduğunu, müfredatı, eğitim kadrosu ve binası anlatılmaktadır. Ayrıca Deniz Astsubay Okulu'na da yer verilmiştir. Makalede İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki değişim ve gelişmelere de işaret edilmiştir. Müteakip yazı Mustafa İpteş'in "Türk Deniz Haritacılığının Tarihî Gelişimi" olup ilk haritacılıktan, Pîrî Reis'in haritasından ve XVIII-XX. yüzyıl Osmanlı dönemi deniz haritacılığından bahsedilmektedir. Burada önemli bir konu da deniz mesahalarıdır. Bu arada Seyir, Hidrografi Dairesi Başkanlığı'nın kuruluşu ile deniz haritacılığının 1928-1937 dönemi tanıtılmıştır.

Her iki cilt de bulunan editörlerin giriş yazılarıyla birlikte toplam olarak 46 yazı bulunmaktadır. Bu yazıların 14 adedi Osmanlı Denizcilik tarihinde araştırmalarıyla uzmanlaşmış bulunan Prof. Dr. İdris Bostan'a âittir. Yazılar, konuları göz önünde bulundurularak fazlaca bölümlere ayrılmıştır. Bu iki ciltlik hacimli eserde genel olarak gemi inşa teknikleri, tersâneler, teşkilatlanma, ıslahat gayretleri ve yönetim ile Avrupa denizciliği, okyanusa açılma çabaları ile Cumhuriyet dönemine âit denizcilik eğitim ve modernleşme çalışmaları hakkında dikkat çekici yazılar bulunmaktadır. Eser Deniz Basımevi Müdürlüğünce son baskı teknikleri kullanılarak mükemmel bir şekilde basılmıştır. Muhteva bakımından zengin böyle bir eserin basılmasında büyük hizmetleri olan editörleri kutlamak yerinde olacaktır.

Prof. Dr. MÜCTEBA İLGÜREL

DARIUSZ KOLODZİEJCZYK, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania International diplomacy on the european periphery (15th - 18th century) a study of peace treaties followed by annotated documents.* Leiden-Boston 2011, XXIX-1049 sayfa, ek XVII faksimile, 2 harita. Nâşiri, Brill yayınevi. "The Ottoman Empire and his Heritage" adlı dizinin 47. cildidir.

Günümüz tarih ve vesika araştırıcıları arasında özgün bir yeri bulunan Polonyalı müellif, Osmanlı devri Türk vesikaları arasında dolaşıp ülkesi ile olan ilişkilere dair kıymetli bir külliyât[1] yarattıktan sonra, şimdi de Kırım gibi tarihte her zaman yeri bulunan ülkenin Giray'lar devri diye adlandırılan evresinde geçirdiği muhtelif aşamaları başarı ile ele almış bulunuyor. Böyle cesur bir girişimi başarması yanında, neşrini üstlenen yayınevini de daha baştan kutlamak kaçınılmaz bir lüzumdur. Ülkesinin yayın hayatında her zaman seçkin bir makam sağlayan nâşir, şimdi de elimizde bulunan bu kitabı ilim âlemine arz etme yanında, üstlendiği ağır bir sorumluluğu da devam ettiriyor.

Kitabın ehemmiyetini açıklayan satırlardan evvel, Polonya'da bulunan Türk vesikaları üzerinde muhtelif araştırıcıların durduklarını belirtmek gerekir[2]. Polonya ile olan tarihî ilişkiler, Türk âleminde de daha başka vesikaların bu arada Türk arşivlerinde yaratılmasına yol açmış, sergiler ve gösteriler tertip edilmiştir[3]. Böyle bir gelenek şimdi yeni bir eserin ortaya çıkması sayesinde devam ediyor.

Polonya'nın çağlar boyu izlediği siyasi, kültürel, ekonomik tutumunu tahlil eden satırlar s. 252'de başlar, Vatikan'da bulunan Papa ile İstanbul'daki Osmanlı

[1] *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th-18th century), An annotaded edition of Ahdnâmes and other documents,* Leiden 2000; Hacer Topaktaş, "Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarih Yazımında Türkler ve Türkiye", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* c. VIII/15 (2010), s. 537-590; D. Kolodziejczyk için; s. 557-559, s. 562-13, s. 566, s. 568, s. 571-12, s. 577-18.

[2] Akdes Nimet Kurat, "Türk Diplomasisi ve Polonya Merkez Arşivindeki Türkçe Vesikalara Ait Lehce İki Eser", *TTK Belleten* XXX/119 (1966) s. 439-457. A.N. Kurat'ın diplomasi diye adlandırdığı eser sonradan Amerika'da İngilizceye tercüme edildi ve ilim âleminde çok itibar gördü. J. Reychman ile A. Zajaczkowski ikilisinin eseri Türkçeye tercüme edildi ise de satışa verilmedi, Başbakanlık Arşivi teşkilatı içinde iç hizmet statüsünde kullanıldı (H. Eren, *Türklük Bilim Sözlüğü,* I. Yabancı Türkologlar, Ankara 1998, s. 338-340. "Zajaczkowski, Ananiasz, 1903-1970); Türkçe metin nâdir, kitaplar arasında yer almıştır, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı,* İstanbul 1993.

[3] Jan Reychman, "Les études orientales (Islamiques) en Pologne", *Studia et Acta Orientalia,* II (1960), Bucarest, s. 161-187; *Savaş ve Barış, 15-19 Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri* İstanbul 1999; Sergi kataloğu olup, muhtelif evreler ele alınmıştır. Kemal Beydilli, *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde Polonya maddesinde, ülkedeki İslamiyet çalışmaları bölümü, c. 34 (2007), s. 317-320

Padişahı ile olan ilişkilerin özelliği, komşuları ile olan temaslar sonucu dinsel, kültürel yönden asimile olmayı engellemekteydi. Bu tutum vesikalarda bile kendisini gösterir. Gelen evrak korunmu yanında, daha sağlam olması için büyük defterlere kaydolunurdu (*Libri Inscriptionum* ve *Liber Legationum* gibi.) Bütün bu tarihi kalıntının yaptığı yer değiştirmeleri kitapta belirtilmiştir. Vesika derlemesi Piotr Tomicki adında biri tarafından gerçekleştirilmiş ve sonradan *Acta Tomiciana* diye adlandırılan külliyat devrin tarihçilerinin kıymetli bir kaynağı olma özelliğini kazanmıştır. Polonya'nın uğradığı istilalar özellikle İkinci Dünya Savaşı esnasındaki amansız tahrip, yılların birikiminin bir kısmını imha etmiş ise de kalanlar şimdi araştırıcıların elinde incelenmekte olup, şu an elimizde olan bu kitap da bunlardan birisidir. İstanbul'daki Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki ilgili vesikalar da, asırların tahribinden kurtulmayı başarıp, zamanımıza kadar ulaşmış, kataloğu hazırlamakta iken de Kırım ile olan ve ayrıca Polonya ile bağlantılı olanların daha şanslı olduğunu görmekle diğer ülkeleri (Almanya, İtalya, Avusturya) ihmal edenlere gıpta uyandıracak düzeydedir.

Araştırıcı vesikaları genel hatları ile tasvir ederken Kırım kavramı içinde olanlara özel bir bölüm ayırmıştır (s. 266-424). *Yarlık* terimi ile başlayıp diğer detaylara inilmesi ve diplomasinin gelişmesini sağlayan satırlardan sonra anahatlar da yerine konmuştur.

Kitabın sayfalarını çevirmeğe başladığımız zaman, karşılaştığımız konulara gelince: Sunuş XI-XII, Giriş XIII-XXIX, Yeradları, Özel adlar, Terimler XXXI-XXXV.

Tarihsel gelişme: birinci bölüm 1240-1523 yılları arası; Osmanlı hâkimiyeti 17-21; Megli Giray Devri 1478-1515 yılları arası 21-49; Mehmet Giray'ın 1515-1523 seneleri arası 49-61, sonuç 61-63. sayfalarda işlenmiştir.

İkinci bölüm: Kırım Hanlığı-Polonya ve Litvanya 1523-1671 yılları arası s. 64-89. sayfalarda sıra ile Saadet ve İslâm Giray (1523-1532) s. 71-89, Devlet Giray (1551-1577) s. 90-101, Mehmed Giray II (1577-1584), İslam II Giray (1584-1588), Gazi II Giray (1588-1608) s. 108-122. sayfalar arasında ele alınmıştır.

1608-1623 seneleri arasındaki tedhiş devri s. 122-131, İç savaş ve Kantemir devri (1623-1637) s. 131-148 arasında, Kazaklar devri (1637-1653 yılları arası) s. 148-163 arasında, Polonya-Kırım Anlaşması (1654-1666 yılları) s. 163-174 arası, Ukrayna mücadeleleri (1666-1667) s. 174-182 arasında incelenmiş olup sonuç 182-185. sayfalar arasında bağlanmıştır.

Üçüncü bölüm: İstanbul ve Moskova gölgesi 1671-1783 yılları arasını kaplar. Sıra ile: Osmanlı-Polonya harbi sırasında Kırım s. 186-190 arasında, Büyük Savaş (1683-1699 yılları arası) s. 190-194 arası, İttifaklar ve Kırım, Kuzey Harbi s. 195-197 arasında olup çetrefilli sorunlar s. 198-220 arasında konu edilmiştir.

Bahis 2 de bulunan konular: Kırım ile Polonya - Litvanya arasındaki diplomatik vesikalar ve diplomasi üzerine bir araştırma, s. 221: Kırım divanında kullanılan Türk dili, s. 223-229, diğer diller s. 229-240 arasında bulunurken s. 235 not 39'da

Cenova Cumhuriyeti'nin diplomatik faaliyeti tartışılır, Litvanya ve Polonya'da kullanılan lisanlar s. 240-245, bu koleksiyonda yayınlanan özgün vesikalar s. 251-265 arasında, Kırım sulh uygulamaları ve tipolojisi s. 266'da başlar ve sırası ile de; Yarlık s. 266-278, şartnâme yemin ve ahidnâme s. 279-300, Kırım yönetici ve elçilerinin yemin formülleri ile elçilere verilen yazılı direktifler s. 301-306 arasında, diğer uygulamalar s. 306 ile 312 arasında bulunmaktadır.

Kırım vesikalarındaki uygulamaların diplomatik özellik ve fiziki tasvirleri s. 313'den itibaren ele alınmıştır; Invocatio veya davet s. 314-321 arasında, Legitimatio, Nişan ve Tuğra konuları s. 321-331 arasında, Mühür s. 331-336, Baysa, Çince pai-tzu s. 336-342, *Sözümüz* kelimesinin tahlili s. 342-349, Intitulatio s. 350-364 arasında, Notificatio-Promulgatio s. 364-373 arasında, Inscriptio ve Salutatio s. 373-385 arası, Narratio ve Dispositio s. 386-387, Sanctio s. 388-405, Corroboratio s. 405 vd., Datatio ve Locatio diye adlandırılan vesikanın tarihleme ve kaleme alındığı mahal konusu s. 407-424 arasında bulunmaktadır. Kullanılan tarihlemeler, ay isimleri, tarihlendirmedeki uygulamalar, vesikaların kaleme alındıkları mahallerin özellikleri ihmal edilmemiş olup, fiziki tasvir ve ebatların da incelenişi yapılmış.

Vesikaların neşrine geçilmeden evvel ele alınan üç anabaşlık içinde sırası ile: Hanlara ve onlar tarafından yollanan Polonya ve Litvanya sulh direktifleri s. 425-443 arasında; Diplomatik seviye ve elçilerin statüleri s. 444-495 arasında; Polonya ve Litvanya ile Kırım arasındaki sulh görüşmelerinde ve siyasal yazışmalarda kullanılan tipik direktifler, s. 496-513 arasında; sonuç ise s. 514-518 arasında yer alır.

Vesikaların sonuşuna geçilmeden evvel adı geçen idarecilerin listesi s. 519-520, Neşir ilkeleri de s. 521-526 arasındadır. Her bir vesika neşrinin İngilizce tercümesini de ihmal etmeyip satır satır devam ettiren araştırıcı, eserden istifade edenlere çok faydalı bir kılavuz kazandırmıştır.

Vesika 1: Han Hacı Giray'ın, Kazimir adlı Büyük Dük'e 1461-'3 tarihli Yarlık'ı. Lehce metnin İngilizcesi de var. s. 529-533.

Vesika 2: 17 Eylül 1467 tarihli olup, Nur Devlet tarafından Kral Kazimir'e yolladığı şartnâme. Metin Latincedir. s. 534 vd. İngilizceye tercüme edilmemiş.

Vesika 3: Kral Kazimir'in Mengli Giray'a yolladığı sulh vesikası. Latince olan metin 27 Temmuz 1472 tarihlidir. s. 536-538. İngilizce tercümesi yoktur.

Vesika 4: Mengli Giray'ın Kazimir'e yolladığı Yarlık'ı. 1472-'4 arası. Aslı elde olmadığı için Lehce metin ve ingilizcesi bulunur. s. 539-544. Sene, 1472 ile 1474 arası tahmin ediliyor.

Vesika 5: Kırım elçisi Hacı Baba'nın Kral Kazimir'e getirdiği vesika. 1480 yılı nisan ayı. Rusca ve İngilizce metinler s. 545-547 arasındadır.

Vesika 6: Mengli Giray'ın Kazimir'e yolladığı şartnâme'si. 1480 yılına ait vesika, Rusca olup özgün metin kayıptır. İngilizce tercüme araştırıcılara yararlıdır; s. 548-550.

Vesika 7: Kral Sigismond'a yollanan, Kırım elçisi Tevkel'in vesikası. s. 551-554 arasındaki vesika Rusça metin ve İngilizce tercümesi ile beraber basılmıştır.

Vesika 8: Mengli Giray'ın Kral Sigismond'a yolladığı yarlık. 2 Temmuz 1507 tarihli. Aslı elde bulunmadığı için, Rusça kaleme alınmış tercüme metin ve beraberinde İngilizcesi bulunmaktadır. s. 555-565. Sahip olunan yerlerin sıralanması, Litvanya tarafının sorumluluğuna değiniliyor. Devletkerman denilen mahalde yazılmış. Kelimenin tahlili s. 565 n. 43'de bulunmaktadır.

Vesika 9: Mengli Giray'ın Kral Sigismond'a yolladığı şartnâme. 14 Temmuz 1507 tarihi asli metin ile elde olmadığı için devrinde yapılan tercümesi ile İngilizcesi bulunur; s. 566-579. Mevzu edilen son iki vesika aynı olmakla beraber, içeriklerinden dolayı araştırıcı tarafından ayrı ayrı tahlil edilmiştir. Giray'ın yardımcıları ve durumları detaylıdır, dipnotlarında açıklanmıştır.

Vesika 10: Litvanya Büyük Dük'ü Sigismond tarafından Mengli Giray'a yollanan 5 Eylül 1513 tarihli sulh agremanı. Rusça bir suretden yapılan neşrin İngilizcesi de verilmiştir. s. 580 ile 588 arasında bulunmaktadır. Eski antlaşmaların tahlili ve yeni sorunlar sıralanmıştır.

Vesika 11: Polonya kralı Sigismond tarafından Mengli Giray'a yollanan agreman direktifleri. Latince olan metin s. 589-593 arasında yayınlanmıştır. İngilizceye çevrilmemiştir. Tarihi 7 Eylül 1513. Esas metin elde bulunmadığı için, her bir yazma surette değişik kaleme alınan suretler, filolojik izah sayesinde yayınlanmıştır. Tarihleme (dadatio) de 593. sayfada bulunan son not (bx)'da incelenir.

Vesika 12: 1513 yıllarının aralık ayı sonunda kaleme alınan ve asli metni elde olmayan vesika, Mengli Giray tarafından Kral Sigismond'a yollanan ve şartnâme içeren yarlık'tır. S. 594-602 arasında yayınlanan metin için Rusça suretlerden istifade edilmiş ve İngilizceye de tercüme edilmiştir. Sahip olunan mahaller ve elçi statülerine yer verilmiştir.

Vesika 13: Mengli Giray'ın direktifi olan metin 1513 yılı aralık ayı tarihini taşır. S. 603-604 arası metinde Rusça suret ve İngilizce tercüme bulunmaktadır. Andlaşmalara saygı gösterilmesi arzu ediliyor.

Vesika 14: 1514 senesi haziran ayı tarihli metin. s. 605-611 arasında olup no. 12'deki vesikanın benzeridir. Perekop denen yerde ele alındığı tahmin edilmiştir.

Vesika 15: Mengli Giray tarafından Kral Sigismond'a yollanan 29 Ekim 1514 tarihli şartnâme. Aslî metin elde olmadığı için devirde Rusça sureti çıkarılmış ve İngilizce tercümesi de bulunur. s. 612-618 arasında basılmıştır. Mevzu ile alakalı görevlilerin tutumları bakımından ehemmiyetli olup yazıldığı mahal Kırk Yer, Devlet Saray olarak da tartışılır.

Vesika 16: Mengli Giray'ın Kral Sigismond'a yolladığı 29 Kasım 1514 tarihli şartnâmesi. Fotokopisi verilen ilk vesikadır. Aslı İtalyanca olan bu metnin İngilizce tercümesi yoktur. Devrin diplomasi geleneğinde özel bir yeri bulunan bu metni, o sıralarda divan görevlileri muhtelif dillere tercüme etmişler. Kaleme alan kişi de kendisini belirtmiş; Augustino de Garbaldi adındaki kişi bir Cenova geleneği uzantısıdır.

Vesika 17: Litvanya Büyük Dük'ü Sigismond'un Mehmed Giray'a yollattığı agreman. 14.3.1516 tarihli olan bu metin s. 624-632 arasında yazılmış olup, aslî metin ile İngilizce tercümesi de mevcuttur.

Vesika 18: Mehmed Giray tarafından Kral Sigismond'a yolladığı şartnâme içeren yarlık. Prens [Kalgay] Bahadır Giray aracıdır. 1517 yılının mayıs-haziran aylarında kaleme alınan vesika s. 633-641 arasındadır. Aslî metin elde bulunmadığı için devrinde yapılmış bir Rusça suret neşri ile İngilizce tercümesi vardır. Arazi meseleleri ve elçilik sorumlulukları satırları ağırlık noktasıdır.

Vesika 19: Mehmed Giray tarafından Kral Sigismond'a yollanan şartnâme içeren yarlık. s. 642-651 arasında neşredilen vesikanın tarihi 21 Ekim 1520'dir. Aslî metin elde bulunmadığı için Rusca [=Ruthenica] bir sureti verilmiş İngilizce tercüme yerini almıştır. Savaş halindeki ülkenin statüsü ve Kırımlıların tutumunu özetleyen ifadeler vardır.

Vesika 20: 21 Ekim 1520 / H. 926 Zilkade tarihli bu vesika, Mehmed Giray tarafından Kral Sigismond'a yollanan şartnâme'dir. Harezm Türkçesi ve Kırım lehçesi terimi ile kaleme alınan vesika s. 652-659 arasında olup zeyli de s. 660-662 arasında verilmiştir ve en fazla neşir şansı olan vesikalardan biri olup, II sayılı faksimile de basılmıştır. "Ferahkermende bitirildi" kaydı bulunan vesikanın Ruthenian [=Rusça] metinde Prekop yani Or Kal'a tarzındadır. Aralarında çatışma çıkan devletlere karşı, Kırım Han'ı tutumunu açıklar, bu arada ödenmesi geciken vergileri de hatırlatır.

Vesika 21: Evliya adlı elçinin Kral Sigismond'a götürdüğü vesika. 1522 yılının şubat-mart döneminde yazılmış. S. 663-664. S. 664, not 6'da 120 bin peygamber teriminin izahı yapılırken, 13. vesikanın 3 sayılı notuna da atıf bulunuyor. Mehmed Giray tarafından görevlendirilmiş. Her türlü mesele divanda tartışılacak. Rusça [=Ruthenian] metin, İngilizce tercüme bulunuyor.

Vesika 22: Saadet Giray tarafından 1527 senesinde Kral Sigismond'a yollanan yarlık. Aslî metin kayıp olan metnin devrinde yapılmış bir suretinden istifade edilip İngilizce tercümesine de yer verilmiştir. S. 665-676 arasında basılan vesikada Han kendi tutumu ve yakınlarının dış siyasetteki yerini açıklıyor.

Vesika 23: Saadet Giray'ın kardeşi olan Kalgay İslam Giray tarafından Kral Sigismond'a gönderilen yazı. S. 677-680 arasındaki metin devrinde yapılan bir tercüme olup İngilizcesi de bulunmaktadır. Artmağa başlayan Moskova düşmanlığına karşı teklifler sıralanır.

Vesika 24: Mehmed Giray'ın şartnâme içeren yarlık'ı. 1532 senesinin ekim-kasım arasında kaleme alınmış. Devrinde yapılan bir suretden yapılan neşir ile İngilizce tercümesi, s. 681-688 arasında bulunmaktadır. Han, sahip olduğu arazi ve güçleri sıralar, aile içinde, mücadeleye hazır kişiler var.

Vesika 25: Vilnius şehrinde elçi Devey Mirza'ya verilen ve Sahip Giray'a yollanan mektup. S. 689-691 arasında bulunan vesikanın devrinde ilgili makamlar tarafından yapılan bir suretinden istifade edilmiş ve İngilizce tercümesi de konmuştur. Yollanan elçi Polonya ve Litvanya'nın durumunu şifahî olarak izah edecek.

Vesika 26: Kral Sigismond tarafından Sahip Giray'a yollanan agreman mektubu. Özgün metin ile beraber İngilizce tercümesi s. 692-701 arasında bulunur ve 10 Nisan 1535 tarihlidir. Kazaklar sorununa[4] değinen vesikadır. Kendisini metheden Kral, Giray'lar ile olan dostluğun eskiliğine değinir, vergi, hediye, ödemeler düzene konur. Polonya ile Litvanya görevlileri de sıralanmıştır.

Vesika 27: Sahip Giray tarafından, Vasil isimli devlet elçisi aracılığı ile, Litvanya divanına yollanan, şartnâme içeren yarlık. Aslî metin elde olmadığı için, devrinde Ruthenian dille yapılan tercümesi ve İngilizcesi ile birlikte s. 702-711 arasında bulunmaktadır. Kazaklar meselesi diye bilinen, uzun süre etrafına dehşet saçan topluluk, ayrıca ilgili komşu ilişkilerine değinen vesikalardan birisidir. 1535 senesinin nisan ayı tarihini taşır.

Vesika 28: Sahip Giray tarafından, Kral Sigismond'a yollanan şartnâme içeren yarlık metni. 1539 senesi aralık ayı tarihini taşıyan vesikanın aslı elde olmadığı için Lehce metni ile İngilizce tercümesi s. 712-721 arasında neşredilmiştir. İki taraf arasında mevcut meselelere değinen ve karşılıklı itimatı hatırlanan vesika mahiyetindedir. Vergi, hediye ve ödemelere de değinilmiştir.

Vesika 29: Kırım elçisi Ali Hacı'nın, Krakov şehrinde vardığı barış görüşmeleri neticesidir. 13 madde içeren metinde iki taraf arasındaki meselelerin detaylarına yer verilmiştir. Mahalli lisan ile yazılmış metin ile İngilizce tercümesinin verildiği neşir s. 722 ile 728 arasında bulunmaktadır. Sahip oldukları mahalleri belirten vesikalardan birisidir. 1541 yılı başı tarihi vardır.

Vesika 30: Ali Hacı adlı Kırım elçisinin Vilnius şehrinde yaptığı görüşmeleri içerir. 1541 yılı ortalarına tarihlenen vesika mahalli dille yazılmış metin ile İngilizce tercümede tahlil edilmiştir. s. 729-731 arasında basılmıştır.

Vesika 31: Sahip Giray tarafından Kral Sigismond'a yollanan, şartnâme içeren yarlık metni. Andlaşma metni olup iki devlet arasındaki ticaret, arazi, seyahat konularının teferruatı ele alınmıştır. S. 732-739 arasında basılan vesika 1542 senesinin eylül ayı olarak tarihlenmiştir. Aslı elde olmadığı için, devrinde yapılan Lehçe metin ile ilgili İngilizce tercümesi de bulunmaktadır.

Vesika 32: Devlet Giray'ın, Kral Sigismond'a 1552 senesi mayıs ayında yolladığı şartnâme içeren yarlık'ı. Aslî metni elde bulunmayan vesikanın devrinde yapılan çevirinin metni ile İngilizce tercümesi s. 740-752 arasında bulunmaktadır. İki taraf arasındaki sınır anlaşmazlıklarının giderilmesi ayrıca tüccarların ve din adamlarının emniyeti, para sorunları hakkında geniş bir yer verilmiştir. Mesul oldukları mahaller de işaret edilmiştir.

[4] Karadeniz'de uzun süre bunalımlar yaratan Kazaklar ile ilgili en son kapsamlı araştırma: Victor Ostapchuk, "XVI ve XVII. Yüzyıl Kazak Deniz Akınları Karşısında Osmanlı Karadeniz'i", *Türk Denizcilik Tarihi Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar*, c. 1, İstanbul 2009, s. 241-253.

Vesika 33: Devlet Giray'ın yolladığı şartnâme sureti bulunan yarlık olup, muhatabı Kral Sigismond Augustus'dur. Aslı elde olmadığı için Lehce metnin faydalı olan İngilizce tercümesi de neşredilmiştir. Yazılan mahal Bahçesaray'da Kırk Yer deniyor. 1560 tarihli olan vesikada elçilere, tüccarlara garanti verilmesi, Hristiyanların Noel gününü güvenli kutlamaları da detay içindedir. S. 753-768 arasında neşredilmiştir.

Vesika 34: 1592 senesinin 14 Şubat - 14 Mart günleri arası olarak tarihlenmiştir. Gazi II Giray tarafından Kral III. Sigismond'a yollanan vesika Osmanlı devri Türkçesi ile yazılmıştır ve bir ahidnâmedir. Alma Saray denen mahalde yazılmış. Kazaklar ile beraber sınır meseleleri, tüccarlara mal alma ve satma konusunda yardım edilmesi ve ayrıca ödemeler meselesi de sıralanmıştır. Faksimilesi 3 numarada bulunmaktadır. Latin harflerine yapılan çeviri yazısı ile İngilizce tercüme, s. 769-776 arasında basılmıştır.

Vesika 35: 1592 yılının 14 Şubat - 14 Mart günleri arasında tarihlenen vesika, aynı kişiler arasında oluşmuş olup IV sayılı faksimilede basılmıştır. Kırım lehçesi ve Osmanlı devri Türkçesi karışımı ile yazılmış yarlık metnidir ve İngilizce tercümesi yapılmıştır. S. 777-787 arasında tahlil edilen vesika hususi bir mahal olan Alma Saray diye tanınan sonra muhtelif imlalar ile yazılan saraydır. İki tarafın da egemenlik alanlarında nasıl bir tavır takınmaları öneriliyor. Dinyeper Kazakları diye adlandırılan kişilere de engel olunması zikredilmiş.

Vesika 36: Sigismond III tarafından Gazi II Giray'a, Kossakowski adındaki elçi aracılığı ile yollanan sulh metnidir. Not 2'de Can Ahmed Çelebi adında Kırımlı Tatar bir diplomatın faaliyeti detaylı olarak açıklanır. Osmanlı Delveti'nin ilişkiler esnasındaki tesiri hissediliyor ve vesikaya aksetmiş bulunuyor. S. 788-793 arasında, Lehçe metin ve İngilizce tercüme basılmıştır. Moldovya meselesine temas edilmiştir.

Vesika 37: Gazi II Giray'ın Kral Sigismond'a yolladığı ahidnâme metni. Aslî metin elde bulunmadığı için, tercümesi Lehçe olan metinden yapılan neşre İngilizce tercüme eklenmiştir. Aynı kişiler arasında teati edilen metin, Can Temir Ağa adlı bir elçi aracılığı ile yollanmış görülüyor. Tarihlenmesi 1599 yılının Ağustos ayıdır. Basıldığı sayfalar 794-804 arasındadır.

Vesika 38: İki devlet arasındaki sulhun tasdikini aksettiren vesikadır. Lehçe ve ilgili İngilizce tercümesi s. 805-806'da bulunmaktadır. 1599 yılı Ekim ayı olarak tarihlenmiştir. Yukarıda adı geçen elçiye teslim edilen güvence vesikasıdır.

Son iki vesika için, suretlerinin çok sonra yapılmasından dolayı içeriklerinin detaylı tahlil edildiği belirtilir.

Vesika 39: Evvelki vesikada adı geçen kişiler arasında yapılan yazışma metnidir. Kırım'ın başında Gazi II Giray bulunduğu sırada oluşan bu vesikada elçilerin faaliyet ve statüsü için mühim kayıtlar bulunur. Moldovya meselesinin gelişmesine dair kayıtlar kadar eski andlaşmalara yapılan atıflar da dikkat çekicidir. S. 807-813 arasında bulunan bu vesikanın aslî metni elde bulunmadığı için Lehçe metin verilmiş İngilizcesi de okuyanların istifadesine sunulmuştur. Tarihlenmesi 20.3.1601.

Vesika 40: Kaleme alınışı 1601 senesi 30 Ağustos - 28 Eylül tarihleri arasında tespit edilen metin, iki devlet arasında yapılan ahidnâme olup Lehce metin ve İngilizce tercümesinde tahlil edilmiştir. Can Ahmet Çelebi adlı elçi aracılığı ile Gazi II Giray tarafından Kral Sigismond III'a yollanan vesika içeriği eski dostluğun devamının istendiğini aksettirir. Elçiler meselesine ait bilgiler de mühimdir. Dört mushaf kavramının tahlili s. 818'deki 17 numaralı not içinde yapılmıştır. Kalgay Selamet Giray ve aile halkının mesuliyetine değinen 1010 hicri tarihli vesikada ay adı Rebi olarak geçer. Vesika, s. 814-819 arasında neşredilmiştir. Moldovya ve Dinyeper Kazakları meseleleri de ele alınmıştır.

Vesika 41: Gazi II Giray'dan Kral Sigismond III'a yollanan 1604 tarihli ahidnâme metni. S. 820-827 arasında neşredilen vesika, asli metin kayıp olduğundan dolayı, devrinde yapılan Lehce surete göre neşredilmiş İngilizce tercümesine de yer verilmiştir. Kazaklar ve Moldovya meseleleri de yer tutar. Yazıldığı mahallin Bahçesaray olması tereddüt ile açıklanmıştır. Hz. Davud ve Mezmurlar diye tanınan eseri de burada yer almış.

Vesika 42: Kral Sigismond III tarafından Gazi II Giray'a gönderilen 1605 tarihli agreman yazısı. S. 828-834 arasında bulunan Lehce metin ve İngilizce tercümesi eski dostluklara atıflar yapılmasından sonra, gelişen meselelerin neler olabileceği ve yapılması faydalı temenniler üzerinde durulur. Kalgaylar Kırım'da, meclis Lehistan'da mesul gösteriliyor.

Vesika 43: Yukarıda adı geçen hanın yolladığı ahidnâme metni olup [=foedera et pacis litteres] aslî metin elde bulunmadığından dolayı *Liber Legationem* diye bilinen bir dermede mevcut Latince suret konulmuştur. İngilizceye tercümesi bulunmamaktadır. Tarihleme olarak, 24.VI.1607 görülüyor. Metin, s. 835-839 arasındadır. Eskiden beri devam eden dostluğun sürdürüleceği hakkında, dini meselelere dikkat edileceği de sıralanmış.

Vesika 44: Selâmet Giray'dan Kral Sigismond III'a yollanan ahidnâme metni. Aslî metin elde bulunmadığından dolayı, devrinde yapılmış olan Lehce tercüme ile araştırıcıların istifadesine sunulan İngilizce tercüme de bulunmaktadır. Bozuk olan mühasebetlerin düzeltilmesi, gönüllü sürgün Giray'ların varlığı, Kazaklar ile sınır meseleleri vesilesiyle patlak veren anlaşmazlıkların giderilmesi, elçilerin korunması ele alınmış olup, belirli olmayan tarihleme not 23'de ele alınmıştır. Tarihleme olarak 1609 yılının 20-30 Aralık günleri konulmuş. Vesika, s. 840-849 arasında basılmıştır.

Vesika 45: Canibeg Giray tarafından Kral Sigismond III'a yollanan 1611 tarihli ahidnâme metni. Aslî metin elde bulunmadığı için devrinde yapılmış olan Lehce ve İngilizce tercümeler s. 850-853 arasında basılmıştır. Not 8'de Can Anton Ispanula adlı Kırım temsilcisinin statüsü incelenirken, tüccarlar ve din adamlarının da siyasi temaslardaki tutumlarına yer verilir. Bu sırada Cenova Cumhuriyeti kökenlilerin varlığına dair kayıtlar teferruatlı olup, yazışmalardaki teferruat da dikkat çekicidir.

Vesika 46: Polonya divanı tarafından hazırlanan ve s. 854-864 arasında basılan ahidnâme metni Canibeg Giray adına kaleme alınmış. Lehce surete göre yapılan

neşre bir de İngilizce tercüme eklenmiştir. 1619 yılı Ekim ayı olarak tarihlenen vesikanın 854. sayfasındaki e) bendinde sansız Tatarının cümlesinin tahlili ve atıfları bulunmakta olup yemin esnasında kullanılan vallahi ve billahi ve tallahi gelişimi de Lehce metinde aynen korunmuştur. Florian Olescki adlı kişinin de elçilik görevi mühim olup Avusturya ve Moldovya meselelerine de temas edilmektedir. Bahçesaray'da tahrir edilip mühürlendiği kaydı bulunuyor.

Vesika 47: 1622 yılının Nisan ayında hazırlanan vesika, evvelkinin tarzını içerir. Lehce metinden sonra İngilizce tercüme araştırıcılara sunulmuştur. İki taraf arasında yapılan anlaşma üzerine hazırlanan ahidnâme, Kral Sigismond III'un hâkim olduğu mahallerin kaydı ile Canbeg [=Cani Beg] Giray'ın soyu sıralanır. Evvelki andlaşmaların geçerli olduğu, komşular ile olan ilişkiler ve tutum sıralanır. Yemin formülü de gelenekseldir. Aslî metinde tarih kaydı bulunmadığı için, kayıtlara göre tespiti yapılmıştır. Vesika, s. 865-875 arasında basılmıştır.

Vesika 48: Mehmed II Giray tarafından Kral Sigismond'a 1624 senesinin Ekim-Kasım aylarında yolladığı ahidnâme metni. Aslî metin elde bulunmadığı için o sıralarda yapılan Lehce tercümeden buraya aktarılmış ve İngilizce tercüme ihmal edilmemiştir. Geçerlilik ile birlikte komşular ile olan Tat tenilen toplulukların durumu, Mengli Giray zamanından beri devam eden dostluk, şimdi Bahçesaray şehrinde hazırlanan metin aracılığı ile devam edecek, vazifeliler de itaat edecekler. Terimlerin, duaların çeviriden çeviriye geçerken uğradıkları kavram değişiklikleri tartışılır (S. 137, s. 399'da teferruatlıdır). Han'ın oğlu Saadet Giray'ın da mührü bulunduğu kayda geçmiştir.

Vesika 49: Canibeg Giray'dan Lehistan kralına yollanan 1632/1042 tarihli ahidnâme metni V sayılı fotokopide yer almaktadır. Bahçesaray şehrinde tahrir edildiği belirtilen vesikada, Kırım hanı nerelere sahip olduğunu tasvir ederken, Çerkesler ile Tatların ve Tavgaçların da hâkimi olduğunu sıralar. Elçi olarak görevlendirilen Mehmed Ağa, meselelerin ağırlaştığını ve Kazakların ne gibi rahatsızlık ve huzursuzluk yarattıkları üzerine durur. Aile meseleleri de ilişki esasına göre sıralanmış. İç Savaş (1628-1629)'a da atıf bulunmaktadır. Kırımlı vazifelilerin de katkıları s. 887 ve 893'de tartışılmaktadır. Tarihleme hem yazı hem de rakam ile verilmiş. Aslî metin, Kırım'da kullanılan lisan ile Osmanlı devri Türkçesi ile birleştirilmiştir. Basılan çeviriyazı metin s. 885-894 arasında bulunmakta olup İngilizce tercümesi de ihmal edilmemiştir.

Vesika 50: 1634 senesinde Canibeg Giray tarafından Kral Vladislaus IV'a yollanan ahidnâme metnidir. Aslî metin için ilmî bir latin harfli çeviri yazı neşir gerçekleştirildikten sonra İngilizce tercüme de ihmal edilmemiştir. Fotokopisi VI numarada olup 3 parça olarak verilmiştir. Antonius Crutta adlı vazifeli de kayıt işlemini tamamlayıp imzasını koymuş. Eski andlaşmaların geçerliliği, yeniden patlak veren meselelerin de karşılıklı yapılacak görüşmeler neticesinde halledileceği, bu sıralarda Osmanlılar için dert olan Kazaklar ve hudud meseleler için İstanbul'dan temsilcilerin geldikleri haber veriliyor. Vesika neşri ve İngilizce tercümesi s. 895-904 arasında bulunmaktadır. Ödenmesi gerekli olan malî hususlar da sırası gelince belirtilir.

Vesika 51: İnayet Giray tarafından Kral Vladislaus IV'a yollanan 29 Haziran 1635/1045 Muharrem tarihini taşıyan ahidnâme metni. S. 905-911 arasında neşredilmiştir. Aslî metin elde bulunmadığı için devrinde yapılmış Lehce metin ile beraber İngilizce tercümesi de bulunmaktadır. Gazi Ağa adındaki elçilik hizmetinde bulunan kişi aracılığı ile gönderilen vesikada eski ahidnâmelerin geçerli olduğu ve şimdi hazırlanan aracılığı ile herkes tarafından uygulanacağı bildiriliyor. Dinyeper Kazakları diye adlandırılan gruba karşı birleşik davranılması, Osmanlı Devleti'ni rahatsız ettikleri kaydı bulunmaktadır. Vazifeli şahıslar ve üstlendikleri mesuliyet, dipnotlarında açıklanmıştır.

Vesika 52: Bahadır Giray'dan Kral Vladislaus IV'a yollanan, 1637 yılı Temmuz ayı 15-23 günlerini taşıyan ahidnâme metni. Aslî metin elde bulunmadığı için o devirde yapılıp kayda geçmiş Lehce metin ve bağlantılı İngilizce tercüme s. 912-918 arasında neşredilmiştir. Mengli Giray ile Devlet Giray'ın başlattıkları Sigismond Augustus (1548-1572)'un da katıldığı dostluğun devam ettiği, Bahçesaray'a gelen elçinin kabul edildiği, geciken yıllık onbeşbin filorin hatırlatılır. Kırım elçisi olan Kutlu Şah Bey de aradaki meseleleri de aktaracak. Kırımlı mesul kişiler kadar, karşı taraf da aynı tutum içinde olmalı. Dinyeper Kazakları huzursuzluğu devam ettiriyor.

Vesika 53: Kalgay İslâm Giray tarafından Lehistan kralına yollanan ahidnâme metni. Aslî metin elde bulunmadığı için devrinde yapılmış olan Leh dilinde ve bağlı olan İngilizce tercüme verilmiştir. İslâm Giray kendi unvan ve yetkisini tasvir ettikten sonra, kralın muhitini sıralar. Hüseyin Çavuş adındaki elçi vesikayı götürmüş. Kazaklar meselesi üzerinde ısrarlıdır. Tahrir yeri olarak gösterilen Lütfi Saray, Kalgayların rezidansı olan Ak Mescid Saray olarak tespit edilmiş S. 919-922 arasındaki sayfalarda basılan vesika 1637/1047 tarihlidir. Temsilciler, tüccarlar, din adamlarına engel çıkarılmayacak.

Vesika 54: Kral Vladislaus IV. tarafından Kalgay İslam Giray'a yollanan, cevap bulunan vesika. Mektubu Arslan adlı temsilcinin getirdiği ve ayrıca Han tarafından gönderilen vesikada bulunan meselelerin halli yazılıdır. Osmanlı Devleti'nin rahatsız edilmeyeceği, tüccarların emniyet içinde olacakları kaydı vardır. Vesika tarihsiz olup 1637 senesi olması n.l'de tartışılmıştır. S. 923-925 arasında neşrolunan vesika Lehce metin ve İngilizce tercümesi aracılığı ile istifadeye sunulmuştur.

Vesika 55: Selamet Giray'ın oğlu Bahadır Giray tarafından Kral Vladislaus IV.'a yollanan ahidnâme metnidir. 1640 M/1058 Rebiülâhir olarak tarihlenen metin s. 926-934 arasında basılmıştır. VII numaralı faksimilede görülen vesikanın Osmanlı Türkçesi, Kırım lehçesi karışımı olan aslî metni çeviriyazı olarak işlenmiş İngilizce tercümesi de hemen takip etmiştir. Bahçesaray'da tahrir olunan vesikada, Kazaklar tarafından yaratılan tahrip ve yağma gibi meselelerin Osmanlı Devletini tedirgin ettiği, iki taraf idarecilerinin dikkatli hareket etmesi, her türlü vergi, haraç ve ödemelerin kaidelere göre yerine getirilmesine dair kayıtlar sıralanmıştır. Osmanlı Padişahı olan IV. Murad'ın Bağdad'da olduğu fakat elçilerin durumu halledeceği, onbeşbin nakid altın, onbeşbin altınlık çuka ve kürk ve diğer tokuzlama halli için Kuvvet Bey adlı elçi vazifelendirilmiş.

Vesika 56: Nureddin Kırım Giray'ın 1640 senesinde Vladislaus IV adlı krala gönderdiği ahidnâme metni Osmanlı Türkçesi ve Kırım Lehçesi ile karışık olan aslî metnin çeviriyazısı yapılmış ve VIII sayılı fotokopide yayınlanmış, İngilizce tercümesi de hemen verilmiştir. Hicri tarih olarak da 1050 senesinin rebiülâhir okunuyor. Tahrir mekânı olarak Bahçesaray görülüyor. Kazaklar meselesine temas edilmiş. Onların şayka adı verilen gemilerine binip de Karadeniz'de yarattıkları meselelerin bitirilmesine işaret ediliyor.

Vesika 57: Kalgay İslâm Giray tarafından devrin kralı olan Vladislaus'a gönderilen 1640 senesi Ağustos/Hicrî 1050 senesinin evâil-i cemaziyelevvel'i görülen ahidnâme metni olup s. 942-947 arasında aslî metnin çeviriyazısı verilmiş, IX sayılı faksimilede yer almıştır. Ferahkerman denilen mahalde hazırlanan vesika muhtelif kereler ele alınmış, sureti çıkarılmıştır. Özi Kazaklarının, Osmanlı Devletine karşı olan zarar ve ziyanları şikâyet ediliyor. Elçi ve tüccarların emniyet içinde seyahat etmeleri temin edilmiş olup, efsane şahsiyet Zal'a atıf yapılmış.

Vesika 58: İslam III Giray'dan Kral Vladislaus IV'a gönderilen 1646 yılı şubat ayı tarihini içeren vesika metni. Aslî metin günümüz alfabesine göre çeviri yazısı olarak verilmiş ve İngilizceye de tercümesi hemen akabinde s.948-953 arasında verilmiştir. X sayılı fotokopide okunaklı bir görüntü bulunmaktadır. Değişik üslup ile kaleme alınan vesikada komşuların yarattıkları rahatsızlık, Kazak eşkiyasının tutumu, geciken vergi ödemeleri mevzu edilir. İslam Ağa adındaki temsilci iletir. Hudud boylarında mesele yaratılmayacak.

Vesika 59: Kral Kazimir tarafından yollanan Zborov (Zboriv) anlaşması metni. Elde bulunan metin suretlerine göre Lehce olarak yayınlanmış İnilizce tercümesi de verilmiştir. S. 954-958 arasında neşredilen 19.8.1649 tarihli vesika içinde kral eski ahidnâmelerin yürürlükte olduğunu kabul edip, temsilciler tarafından açıklanan yeni şartları, özellikle Zaporag Kazaklarının statüsünü ve tutumlarına değinir. İsveç'e de sahip olduğuna da değinir.

Vesika 60: 1649/1059 tarihli vesika, İslam III Giray tarafından Kazimir'e gönderilmiştir. XI sayılı fotokopide aslî metin verilmiş ve Latin harflerine göre yapılan çeviriyazıdan sonra İngilizce tercümesi de bir arada s. 959-963 arasında basılmıştır. Hakkında çok neşriyat yapılan bir vesika olduğu bellidir. Resmi tercümeler yapıldıktan başka devrinde Latince bir sureti de hazırlanmış. Ahidnâme geleneğinin devam edeceği ve sonraki nesillere de devredileceği kaydından sonra, Zboriv kalesi civarında tahrir edildiği işaret ediliyor. Yukarıdaki vesikada yapıldığı belirtilen ahidnâmenin tasdik edildiği maddelerin de sıralanması da bu tip metinlerde yeni bir uygulamanın başladığını gösterir. İki devlet arasında kalan toplulukların rahatsızlık yaratmamaları için tedbirlerin de alınması temenni ediliyor.

Vesika 61: Kral Kazimir tarafından Varşova'da hazırlanan sulh metnidir. 18.VII.1654 tarihli vesika, iki taraf elçilerinin huzurunda hazırlanmış, kral kendisinin sahip olduğu mahalleri sıralayıp, sonra da İslam Giray'ın hâkimiyet mahallerini belirtir. Sulh ebedî olup, Kırım yöresinde de aynen uygulanıp Kazaklar meselesi devam etmesine rağmen önlenecek ve komşular ile olan meselelere de çözüm

aranacak. Kırım elçisi Süleyman Ağa, kralın görevlileri ve meclis temsilcileri ile tartışmaya hazırdır ve vesika öyle hazırlanmış. S. 964-971 arasında basılan metinler Lehce ve günümüz İngilizce tercümesidir.

Vesika 62: s. 972 ve Vesika 63: s. 973. Her iki vesikada 20 Temmuz 1654 tarihli olup Lehce esas metinden sonra İngilizce tercüme de verilmiştir. Kırım elçisi olan Süleyman Ağa'ya teslim edildiği kaydı bulunmaktadır. Kral Kazimir ile meclis tarafından hazırlanan diplomatik üslup içeren bir vesika bütünlüğü görülüyor.

Vesika 64: Mehmed IV Giray tarafından Kazimir'e gönderilen ahidnâme metni. M. 1654/H. 1065 Muharrem tarihli olan aslî metnin Latin harflerine göre çeviriyazısı ve İngilizce tercümesi s. 974-983 arasında basılmıştır. XII sayılı faksimile de faydalıdır. Mehmed Giray Han, kardaş Yan Kazimir'e dostluğun devam edeceğine değinen ahidnâme metni elçi Süleyman Ağa'nın huzurunda yemin edilip hazırlanırken, Maryus Istanislas Yasluki adlı elçi aracılığı ile ilgili makama teslim edilmiş. Bahçesaray'da tahrir edilen vesikada Moskova tehlikesine temas edilmiş. Gönderilmesi kaçınılmaz olan her türlü vergi, hediye, para hatırlatılıyor. Kırım'a bağlı müttefiklere de yer verilmiş ve onların açıklamaları da araştırıcı tarafından s. 980-981'de yapılmıştır.

Vesika 65: Adil Giray'ın elçisi Dedaş Ağa'nın elde ettiği vesika. Lehce ve İngilizce tercümesi bulunmakta olup s. 982 vd. basılmıştır. Tarihi 3 Eylül 1666. Tahta geçişi tebrik edilen Giray'a önce başlatılan iyi temasların devam edeceği, kısa da olsa, haber veriliyor.

Vesika 66: 16 Ekim 1667 tarihli vesika XIII sayılı faksimilede neşredilmiştir. Lehce aslî metin ve İngilizce tercümesi s. 984-990'da neşrolunmuştur. Padhajce diye adlandırılan andlaşma metnidir. En çok çalışılan, o kadar da imla bozukluğu ve tutarsızlığı içeren bir vesika olup mühür basan kişilerin sayısı on olarak tespit edilmiş her birisinin de statüsü işlenmiştir. Dikkat çekici isim Osmanlı Devleti için bir süre sorun yaratan Çoban Giray'dır. Diğerleri de giriş kısmında ele alınan tarihî şahsiyetlerdir. Ailenin topluca mesul görüldüğü ve kabul ettikleri mühürlerinin mevcudiyetinden anlaşılıyor.

Vesika 67: 16 Ekim 1667 ve vesika 68 aynı gün olup, Lehce metin ve İngilizce tercümeleri s. 991-994 arasında basılmış bulunuyor. Zikredilen andlaşma metninde mesul bulunan temsilci hakkındadır. J. Sobieski adlı, Polonyalıların çok iftihar ettikleri liderlerinin imzasını hâvi vesikalar XIV ve XV. faksimilelerde de araştırıcıların istifadesine sunulmuştur.

Vesika 69: Padhajce andlaşmasının tasdikine dair Adil Giray'ın, Bahçesaray'da 15 Nisan 1668 günü Polonya temsilcisine verdiği vesikadır. Türkçe olan aslî metin elde bulunmadığı için devrinde yapılmış Lehce metnin suretini yayımlayan araştırıcı temkinli kullanmıştır. Bir an evvel sulhun sağlanması iki taraf için arzu edildiği ifadelerden anlaşılmaktadır.

Vesika 70: Selim Giray tarafından Zvanec denen mahalde, 23 Ekim 1672 günü verilen ve mührü basılan vesika aslî metin Lehce olup İngilizce tercümesi ile beraber s. 999-1000'de neşrolunmuştur. Fotokopi yayını, XVI numaradadır.

Vesika 71: Selamet Giray tarafından Augustus III'a yollanan yarlık M. 6.12.1742/H. 1155 Ramazan tarihini taşıyan vesika s. 1001-1008 arasında basılmış olup XVII sayılı faksimilede araştırıcıların istifadesine sunulmuştur. Aslî metin, resmi muamele görmüş, özetlenip ilgili yere konmuş. Zamanımıza kadar muhafaza edilebilen vesikalar arasındadır. Karlofça Andlaşması (1699) sonrasında meydana gelen meselelerin halli maddeler halinde sıralanmış ve her biri için kâfi miktarda açıklamalar yapılmıştır. Tüccar, ruhban sınıfı, borçlu kişiler hakkında kayıtlar, Zaporag Kazakları diye tanınan grubun faaliyeti, Moskova taburunun Hotin'e saldırısı konu edilip çözümler aranıyor. Osmanlı devrinde kullanılan Türkçe ile yazılan vesika sah yazısı ve mühür ile beraber araştırıcı tarafından tahlil edilmiş çeviriyazısı ilmî bir çaba ile tamamlandıktan sonra İngilizce tercümesi de verilmiştir.

Neşrin en kıymetli kısmını meydana getiren vesikalardan sonra gelen sayfalar: Kısaltmalar, s. 1009-1011; Seçilmiş kitabiyât, s. 1015-1034; Referans kitaplar, s. 1033-1034; Dizin, s. 1035-1049 (ilk 515 sayfayı içerdiği not edilmiş); Elbette, vesikalarda bulunan isim ve terimler ile onları tahlil eden satırlar ve dipnotları dizine almak çok zordur.

Böylece müellif ülkesindeki tarihsel bir ananeyi hacimli bir eser aracılığı ile devam ettirmektedir. Polonya toprakları ile ilgili meseleler ve ülkemizde bazı kereler etkili olan bu yöre insanlarının (en canlı misal, İstanbul'da bulunan Polonezköy diye adlandırılan, bu ülke insanlarının yarattığı mahal) bırakmış oldukları kalıntıların değeri her zaman hatırlanmaktadır.

Prof. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Hasan Cemal, *1915: Ermeni Soykırımı*, İstanbul: Everest Yayınları, 2012, 230 sahife.

Gazeteci/yazar Hasan Cemal'in Eylül 2012'de Everest Yayınlarından çıkan kitabı *1915: Ermeni Soykırımı* bilimsel araştırma ürünü olmayıp adıgeçenin konu hakkındaki görüşlerinin zaman içinde nasıl değiştiğini anlatan bir çalışmadır. Önsöz, onsekiz bölüm ve sonsözden oluşmaktadır. Ekler kısmında "Talat Paşa'nın İntikamı Alınmıştır!", "Annem Ermeni Benim!", "Türkiye İçin İdrak Zamanı", "Medeniyet Kaybı" ve "Hrant Dink Ailesinin Yargıtay'a Temyiz Dilekçesi" yer almaktadır. Harita, grafik, tablo ve bibliyografya bulunmamaktadır. Kitap konuşma dili havasında yazılmıştır. Rahat anlaşılır beyanlar, yer yer latife türü cümlelerle desteklenmiştir.

Yazar, metin boyunca güçlü bir ifade ve kıvrak bir üslupla dile getirdiği 'insan geçmişin tutsağı olmamalı' tezinde haklı gözükmektedir. Zira, geçmişin acıları yerine geleceğin umutlarına bakılması herkesin yararınadır. Geleceğin barış, anlayış ve uzlaşısının sağlanabilmesi için geçmişe saplanıp kalınamaz. Bunun en etkili yolu da diyalogdan geçmektedir.

Hasan Cemal'in geçmiş konusundaki bu olumlu yaklaşımına rağmen, yazdıklarında pek çok değerlendirme ve maddi vakıa yanlışlıklarına rastlanmaktadır. Bunları kitap sayfa numaralarına göre aşağıdaki şekilde belirtip düzeltmek mümkündür.

Türkiye 'resmi tarih anlayışıyla' insanları 'yalanda' yaşatmamış ve 'resmi tarihle 1915 dahil bir çok tarihi gerçeğin üstünü' örtmemiştir (ss. 21 ve 186). Şurası bir gerçektir ki Cumhuriyet'in kurucuları genç kuşakları hiçbir zaman kin ve nefret duygularıyla yetiştirmemiştir. Onların bütün dünyayla dostluk ve işbirliği içinde yaşamaları istenmiştir. Okulların müfredat programları bu yönde düzenlenmiştir. Ayrıca, '1915 Türk tarihinin kepaze sayfaları' olmayıp askeri zorunluluklar sonucu alınan güvenlik tedbirleri manzumesidir ve keyfiyet zamanın devletler hukuku ilke ve kurallarına uygundur[1]. Osmanlı hükümetinin kendi yurttaşları Ermeniler hakkında 1915'te aldığı tedbirler 1899 ve 1907 tarihli Lahey Kara Savaşları Hukuku ve Adetleri Sözleşmelerine veya zamanın herhangi bir uluslararası anlaşmasına aykırı

[1] Tehcirin dönemin devletler hukukuna uygunluğu hakkında Lawrence Oppenheim, ed., Ronald Roxburgh, *International Law: A Treatise*, Vol. 1: *Peace* (London: Longmans, Green and Co., Third Edition, 1920), pp. 206-209 and 229. Konu üzerine yakın tarihli bir çalışma için Thomas Buergenthal, "International Law and the Holocaust", in Michael Bazyler and Roger Alford, eds., *Holocaust Restitution Perspectives on the Litigation and Its Legacy* (New York and London: New York University Press, 2006), pp. 18-21.

değildir[2]. Bu nedenledir ki uluslararası savaş hukuku otoritelerinden Amerikalı Telford Taylor, "Ermeniler Osmanlı yurttaşıydılar; Türklerle Ermeniler arasında resmi bir savaş hali yoktu. Dolayısıyla tehcir Lahey Sözleşmelerinin ihlali değildir" demiştir[3]. Ayrıca, 12 Ağustos 1949 tarihli Savaş Vaktinde Sivil Kişilerin Korunmasına Dair Cenevre Sözleşmesine Ek İkinci Protokolün 17. maddesi, askeri nedenlerin zorunlu kılması halinde, muhasemat sırasında sivil nüfusun nakline cevaz vermektedir[4].

Öte yandan, resmi veya gayrıresmi tarih olmayıp gerçek tarih vardır. O da belgelere dayanan ve belgelere göre dürüstçe ve adilane yazılan tarihtir.

Türkiye ile Ermenistan arasında yalnızca sınırlar açılmayıp Ortak Tarih Komisyonu da kurulmalıdır. Yazarın üzerinde durmadığı bu husus iki ülke arasında 10 Ekim 2009'de Zürih'te imzalanan İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolünün ikinci maddesinde tarihi gerçeklerin araştırılmasına dair amir hüküm olarak esasen yer almaktadır (ss. 145 ve 180).

Atatürk 24 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada "Utanç verici işler, alçaklık!" sözlerini 1915 Ermeni olayları için değil Müttefik Kuvvetlerin (Rusya, İngiltere ve Fransa) Birinci Dünya Savaşı sırasında bu olaylar hakkında ileri sürdükleri iddialar için kullanmıştır (s. 149)[5]. Atatürk Ermeni tehcirini kınamamıştır. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanan *Philadelphia Inquirer Public Ledger* gazetesinin muhabiri Clarence Streit'a 25 Şubat 1921'de Ankara'da verdiği demeçte tehcirin savaş hali ihtiyaçlarından ötürü zorunlu olduğunu açıkça söylemiştir[6].

İttihat ve Terakki hükümetinin imparatorluk politikası unsurları Türkleştirmek yerine yönetimi güçlendirmek için merkeziyetçiliği amaçlamıştır. Türk dil ve kültürü gayriTürkler üzerine hiçbir zaman zorla tahmil edilmemiştir (s. 175).

'1915 demek soykırım demek' değildir ve 'neredeyse bütün dünya için öyle' anlama gelmemektedir. Zira, dünyanın pek çok ülkesi 1915 Ermeni olaylarını soy-

[2] 1899 ve 1907 tarihli Lahey Sözleşmelerinin metinleri için Leon Friedman, ed., *The Law of War: A Documentary History*, Vol. 1, (New York: Random House, 1972), pp. 221-250 and 270-369.

[3] Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir* (New York: Alfred Knopf, 1992), p. 13.

[4] *Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949* (Geneva: International Committee of the Red Cross, 1977), pp. 89-101.

[5] Bakınız Nimet Arsan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: 1919-1938*, Cilt: 4, (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1961) ve *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 1, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, İkinci Basım, 1985).

[6] Clarence Streit, "Turkish Nationalists Put Peace Up to Allies; Mustafa Kemal Declares for Self-Determination and Just Settlement in Comprehensive Review of Near Eastern Problem", *Philadelphia Inquirer Public Ledger*, 27 March 1921, p. 3.

kırım diye nitelememektedir. Bunlar arasında Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve İsrail gibi önemli ülkeler de bulunmaktadır. Amerikalı tarihçilerden Bernard Lewis, müteveffa Stanford Shaw, Guenter Lewy, Justin McCarthy, Norman Itzkowitz, Brian Williams, David Fromkin, Avigdor Levy, Michael Gunter, Pierre Oberling, müteveffa Roderic Davison, Michael Radu ve Edward Erickson, Fransız tarihçilerinden müteveffa Gilles Veinstein, İtalyan tarihçi ve hukukçularından Stefano Trinchese ve Augusto Sinagra ile İngiliz tarihçilerinden Norman Stone ve Andrew Mango 1915'e soykırım demeyi reddetmektedirler. Hasan Cemal 'soykırım gerçeğinden' söz etmektedir. Ancak, soykırım hukuki bir kavram olup bir olayın soykırım diye nitelendirilmesi için yetkili mahkeme kararı gerekmektedir. Böyle bir kararın çıkartılabilmesi için Ermenistan'ın 9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesinin 9. maddesi uyarınca Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanına başvuru hakkı bulunmasına rağmen, bu ülke şimdiye kadar bu yola tevessül etmemiştir (s. 180).

Bu kitapta üzerinde durulması gereken hususlardan biri de Ermeni tehcirini bu tarihe kadar soykırım diye nitelendirmediğini yazan Hasan Cemal'in elinde herhangi bir yeni kanıt bulunmadığı halde şimdi nasıl oldu da böyle diyebildiğidir.

1915: Ermeni Soykırımı yaklaşık yüz yıldır süren bir uyuşmazlıkta ortaya attığı meydan okuyan görüşlerle Türk ve uluslararası kamuoyunda şiddetli tartışmalara yol açacağa benzemektedir.

YÜCEL GÜÇLÜ

Özetler

SABAHATTİN EZER: ***Şaraga Höyük Orta Tunç Çağı Seramik Fırınları (s. 1-13)***

Anadolu'daki prehistorik ve protohistorik dönemlere ilişkin yapılan arkeolojik araştırmalarda sınırlı sayıda seramik fırını bulunmuştur. Bundan dolayı, Şaraga Höyük'te 2003 yılı kazı sezonunda bulunan ve Orta Tunç Çağı'nın II. evresine tarihlendirilen 2 adet seramik fırını, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin M.Ö. 2. binyılı seramik üretim teknolojisi hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemlidir. Bu fırınlardan biri diğerine oranla daha büyüktür. Çalışma sistemleri açısından birbirleri ile aynı özelliklere sahip olan bu iki seramik fırını, tipolojik açıdan ise bazı farklılıklar göstermektedir. Her iki fırın, yanma odası ve pişme odası olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. İki bölüm arasındaki ısı transferini gerçekleştiren "ısı aktarım kanalı" bulunmaktadır. 1 numaralı büyük fırın iri kapların pişirilmesinde, 2 numaralı fırın ise; küçük kapların pişirilmesinde kullanılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve benzer kültür özellikleri gösteren yakın komşu bölgelerde bulunmuş olan, Tunç Çağı ve öncesi dönemlere ait bazı seramik fırını örneklerine bakıldığında, seramik fırını tipolojisinin ve çalışma sisteminin çok ciddi radikal değişimler göstermediklerini söyleyebiliriz. Şaraga Höyük seramik fırınları, Fırat Vadisi boyunca görülen Orta Tunç Çağı'na ait ağzı yivli seramik grubunun Şaraga Höyük'te yerel olarak üretildiğini kanıtlamıştır. Şaraga Höyük Orta Tunç Çağı tabakasında ele geçen taştan çömlekçi çarkı mili, pişmemiş kil örnekleri, büyük ve küçük boy seramik fırınları, etrafa saçılmış durumda ele geçen çok sayıda ıskarta seramik kırıkları ve seramik fırınında bulunan tüm kaplar, seramik üretim sürecindeki bütün aşamaları açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şaraga Höyük, Orta Tunç Çağı, Fırın, Seramik, Güneydoğu Anadolu

NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN: ***Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında M.Ö. 2. Binde Frit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma (s. 15-72)***

Frit, fayans ve cam kullanımı Ege, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da M.Ö. 2. bin kültürünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Gerek arkeolojik gerekse filoloji verilerin ortaya koyduğu gibi özellikle Geç Tunç Çağı'nda, başta cam olmak üzere fayans ve frit malzemenin üst düzey uluslararası yazışmalara konu olabilecek kadar değerli ve yal-

nızca elit kesimin hizmetinde olan bir hammadde özelliği taşıdığı açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu malzemenin üretiminde kullanılan atölyelerin çoğunlukla saray içinde ya da saray ile bağlantılı kesimlerde yer alması ve dağılımının saray kontrolünde yapılmış olması frit, fayans ve camın değerli materyaller arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Frit, Fayans, Cam, M.Ö. 2. Bin, Ege, Mısır, Mezopotamya, Anadolu

NURETTİN ARSLAN - TOLGA ÖZHAN: ***Tiyatro Yazıtları Işığında Assos'ta Zanaatkârlar (s. 73-80)***

Bu çalışmanın amacı 1993 ve 1995 yılları arasında Assos tiyatrosunun oturma sıraları üzerinde ele geçen yazıtları arkeolojik veriler ve antik yazarlar ışığında irdelemektir. Yazıtlar, Assos'ta Roma İmparatorluk Dönemi'nde taş ocağı işçilerine, dericilere ve demircilere ait üç meslek birliğinin varlığını ortaya koyarken kentteki sosyo-ekonomik duruma dair ipuçları sunmaktadır. Yazıtların tiyatro içerisindeki konumları bu meslek gruplarının kentteki statülerinin derecesini ve kent ekonomisindeki önemli rollerini yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra meslekleri; taş, meşe palamudu gibi kentin doğal kaynakları ile ilişkilendirerek okumak mümkün olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Assos, Tiyatro, Taş Ocağı İşçileri, Dericiler, Demir Ustaları, Mesleki Birlikler

ERHAN AYDIN: ***Uygur Kağanlığı Yazıtları ile Yenisey Yazıtlarında Türk Adının Kullanımı Üzerine (s. 81-87)***

Eski Türk yazıtları, çok farklı coğrafyalarda taş, kaya ile çeşitli nesnelere yazılmış olup Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Türk dili araştırmalarının dışında çok çeşitli bilim alanlarında bu yazıtlardan yararlanılmaktadır.

Bu çalışmada Uygur Kağanlığı yazıtları ile Yenisey yazıtlarında geçen *Türk* sözcüğü üzerinde durulacak, buradaki *Türk* sözcüğü ile hangi boy veya boyların kastedildiği belirtilecektir. *Türk* sözcüğü eski Türk yazıtlarında Kök Türkleri anlatmak üzere kullanılmıştır. Bu kullanımı Kök Türk dönemi dışındaki yazıtlarda da görmek mümkündür. Özellikle Uygur Kağanlığı yazıtlarında *Türk* sözcüğü ile Kök Türklerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu durum Yenisey yazıtlarında da açık bir şe-

kilde görülmektedir. Yenisey bölgesindeki Türk kökenli halklar, Kök Türkler için *Türk* adını, Uygurlar içinse *Uygur* adını kullanmışlardır. Makalede bu konu işlenirken Uygur Kağanlığı yazıtları ile Yenisey yazıtlarındaki *Türk* sözcüğünün geçtiği cümleler, hem eski Türkçesiyle hem de günümüz Türkçesiyle verilerek okuyucuya karşılaştırma yapma olanağı sunulacaktır.

Türk adının eskiliği, anlamı ve yayılma alanı gibi konular bu makalenin içerisinde yer almayacaktır. Ancak *Türk* sözcüğünün ilk dönem Türkçe metinlerdeki kullanımı, özellikle Türk dili uzmanları dışındaki araştırmacılar için yeni görüşler belirleme olanağı sunmaya yardım edecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk adı, Uygur Kağanlığı Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Eski Türk Yazıtları.

FATİH BAYRAM: ***Hintli Bir İktisatçının Tarihte Özgürlük Arayışı: Amartya Sen'in Hindistan'da Türk Hakimiyetine Dair Tespitleri (s. 89-107)***

Hindistanlı bir iktisatçı olan Amartya Sen'in eserleri değişik zamanlara ve mekanlara nüfûzu açısından dikkate değerdir. İktisadî kalkınma hakkındaki yazılarında Amartya Sen, sık sık İmparator Ashoka ve Ekber Şah gibi Hindistan hükümdarlarına değinmektedir. Ona göre, Ashoka ve Ekber Şah'ın bu devasa ülkede her inançtan insana hitap eden dinî tesamüh siyaseti, modern Hindistan'ın oluşumuna büyük katkıda bulunmuştur. O, günümüzde iktisadî kalkınma teorisi ve pratiği ile ilgilenenlerin Hintli hükümdarların uygulamalarından çok şey öğrenebileceği iddiasındadır. Bu makalede, Amartya Sen'in Gazneliler ve Babürlülerle ilgili fikirleri çağdaş birincil kaynaklar ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Amartya Sen, Babürlüler, Gazneli Mahmud, Hindistan, Kalkınma

SELİM ASLANTAŞ: ***Avusturya Saray ve Devlet Arşivi'ndeki (Haus-, Hof- Und Staatsarchiv) Türkiye Fonları (s. 109-118)***

Bu makalenin amacı, Osmanlı tarihinin dış kaynakları bakımından en önemli arşivlerden biri olarak değerlendirilen Avusturya Saray ve Devlet Arşivi'ndeki Türkiye fonlarını tanıtmaktır. Makalede öncelikle

kısaca Saray ve Devlet Arşivi'nin tarihi üzerinde durulacak sonra da Türkiye fonlarının bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avusturya Saray ve Devlet Arşivi, Osmanlı Tarihinin Kaynakları

SERAP SUNAY: ***Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi (s. 119-150)***

Sultan II. Mahmud'un kızı, Atiyye Sultan'ın düğünü, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasından ve Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk saray düğünüdür. Sultanların evlenecekleri kişiyi padişahın seçtiği Osmanlı geleneğinde, evlilikler çoğu kez siyasi konjonktüre göre gerçekleştirilirdi. Atiyye Sultan da bu anlayışla, Tanzimat ricâlinin önde gelen simalarından Ahmed Fethi Paşa ile evlendirildi. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve Atiyye Sultan'ın düğününü tüm ayrıntılarıyla anlatan mensûr sûrnâme, konu hakkında bilinen tek nüshadır. Bu sûrnâme ve Takvim-i Vekayi ile Cerîde-i Havâdis gazeteleri sayesinde, hem Atiyye Sultan ve Ahmed Fethi Paşa'nın düğünleri hem de devlet protokolü ve şenlikler gibi diğer detayları öğrenmek mümkün olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atiyye Sultan, Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat, Sûr-ı Hümayun, Nişan Alayı, Nikâh, Çeyiz Alayı, Gelin Alayı.

GÖKHAN BOLAT: ***Mîrza Tâki Hân (Emir Kebir) ve Reformları (s. 151-181)***

19. yüzyıldaki İran modernleşme hareketlerinin en önemli siması olan Mirza Tâki Han ya da yaygın olarak bilinen adıyla Emir Kebir, yaklaşık üç yıl süren sadrazamlığı boyunca Osmanlı Devleti'ndeki II. Mahmut ve Tanzimat reformlarına benzer şekilde İran'da geniş bir alanda yenilik hareketlerini başlatmış ve bu kısa sürede yaptıklarıyla İran modernleşmesinde etkisi günümüze kadar süren derin izler bırakmıştır. Orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Mirza Tâki Han, elde ettiği başarılarla kısa sürede önemli görevlere gelmiş ve sırasıyla askerî kâtip, büyükelçi, Vezir-i Nizam (Azerbaycan Ordusu Komutanı), Emir-i Nizam (Genel Kurmay Başkanı) ve Şahs-ı Evvel-i İran (Sadrazam) olarak görev yapmıştır. Ayrıca Atabeg ünvanıyla daha son-

ra tahta çıkacak olan Nasıreddin Mirza'nın hocalığı gibi önemli bir görevi de üstlenmiştir. Sadrazamlığı sırasında elde ettiği güç ve yaptığı yenilikler siyasî rakiplerini, hanedan üyelerini veİngiltere ve Rusya gibi yabancı devletleri korkutmuşve bu korku onların Emir Kebir'e karşı ittifak yapmalarına neden olmuştur.Bu ittifakonun önce görevden uzaklaştırılması ve kısa bir süre sonra da öldürülmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar Hanedanı, Emir Kebir, Reform Hareketleri

MURAT ALANDAĞ: ***Çorum ve Çevresinde Faaliyette Bulunan Ali Murtezâ Nam-ı Diğer Kör Dede Çetesi (s. 183-218)***

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başları Osmanlı İmparatorluk tarihi açısından oldukça önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde yaşanılan bazı gelişmeler, yönetim disiplini, sosyal adalet ve askeri düzenin gerilemesine neden olmuştur. Bu duruma ilave olarak merkez-taşra koordinasyonun bozulması eşkıyalık hareketlerinin artmasına yol açmıştır. Böylece kısa zamanda Osmanlı taşrasında farklı temelli eşkıya hareketlerinin görüldüğü merkezler ortaya çıkmıştır. Tarihinde pek çok isyan hareketi barındıran Çorum'da bu merkezlerden biridir. XX. yüzyıl başlarındaki bazı gelişmelerden dolayı önem kazanan Çorum'da, önceleri bireysel temelli olarak ortaya çıkan Kör Dede'nin eşkıyalığı, zamanla idari, sosyo-ekonomik ve dini temeller edinmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda dönem itibariyle oldukça sıkıntı içerisinde bulunan İmparatorluğun Kör Dede Çetesi ile mücadelesi başta olmak üzere, çetenin faaliyet gösterdiği bölgelerdeki halk, idareci ve askerlere dair pek çok anekdota rastlanılacaktır. Çalışmamız esasında mahalli bir çalışma olmasına rağmen Osmanlı taşrasında yaşanılanlara genel olarak ışık tutmaktadır. Bu nedenle özelde Çorum örneğinden hareketle Osmanlı taşrasına dair yeni bir pencere açılmıştır. Bu pencereden; Kör Dede, çerkezler, idareciler, askerler, Dedesli aşireti, Alevi-Türkmen taifesi, vergiden yılmış halk ile zalim tahsildarlar gibi gördüklerimiz esasında imparatorluk gerçeğinden başka bir şey değildir. Farklı olan sadece yer, zaman ve şahıslardır.

Anahtar Kelimeler: Kör Dede, Eşkıya, Alevi, Çorum, Asker Firarisi, Çerkez, Rum Çeteleri

Ü. GÜLSÜM POLAT: ***Arvad; Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı'ndaki Fonksiyonları (s. 219-238)***

Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz hinterlandında bulunan Arvad (Ervad-Ruad) Adası oldukça küçük, su kaynaklarından yoksun ve tarıma uygun olmayan bir yapıya sahiptir. Arvad, I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde Fransız birliklerince 1915 yılı Eylül ayında işgal edilmiştir. Osmanlı idaresindeyken halkının büyük çoğunluğu balıkçılıkla geçinen bu küçük ada Fransızlar tarafından Osmanlı ana karasına olan yakınlığı nedeniyle istihbarat toplanması için casusların gönderilip alındığı bir merkez konumuna gelmiştir. Adada bu amaçla kurulan istihbarat merkezinde bölgenin yerlisi casuslar vasıtasıyla Fransız birlikleri önemli bilgiler edinebilmişlerdir. Ayrıca Arvad Adası'nın Osmanlı idaresinden koparılmasından sonra Fransızlar birtakım Osmanlı gemilerini yağmalamış ve adada yiyecek maddelerinin temininde sıkıntılar yaşanmıştır. Arvad Adası Fransa'nın Suriye hâkimiyetini sağlamak için işgal ettiği stratejik bir noktadır.

Anahtar Kelimeler: Arvad Adası, Osmanlı Devleti, Fransa, I. Dünya Savaşı, casusluk.

MASOUMEH DAEİ: ***XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti (s. 239-269)***

XIX. yüzyılın başlarında kapitalist endüstri devletleri kendi ürün ve üretimlerini Doğu'ya ulaştırmak ve aynı şekilde doğudan batıya ham madde aktarmak için rekabete girişmişlerdi. Aynı güçler Karadeniz'in doğu limanlarından İran'a kadar uzanan ticaret yoluna büyük önem vererek bu güzergahta hakim güç olmak için rekabete girişmişlerdi. XIX. yüzyıl başlarında Karadeniz ticaretinin canlanması ve 1869 yılında Süveyş kanalının açılması Karadeniz'in doğusundan İran'a yapılan ticaretin hem iktisâdî ve hem de siyasi bakımdan uluslararası stratejik önem kazanmasına sebep oldu. Karadeniz tarihine baktığımızda Trabzon limanının önemi, üstünlüğü, tarihi geçmişinden değil, aktif bir ticari yol olan Erzurum-Tebriz hattına bağlanmasından kaynaklanıyordu.

XIX. yüzyılda Karadeniz'in doğu limanlarından İran'a transit ticareti yapan iki yoldan Osmanlı hâkimiyet bölgesindeki Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ve Rus hakimiyet sahasındaki Gürcistan sahillerinden Sohum-Poti limanları üzerinden geçen Batum-Tiflis-Tebriz yolu iki devleti rakip haline getirdi.

Rus Çarı, Kafkas ticari-transit yolunu öne çıkarmak amacıyla ülkenin kuzey bölgesinde yarı sömürgeci durumunu korumak, Kafkasya'yı büyük bir ticari bölge yapmak, bütün Asya pazarları ile bağlantı kurmak niyetindeydi. Rusya kendi tüccarını önceden mükellef olduğu yerel vergilerden muaf tutarak, onlara mali ve gümrük yardımları yaparak tüccarı himayesi altına aldı. Rusya tüm bu girişimleriyle Osmanlı toprakları üzerinden İran'a gelen İngiliz malları ile rekabet etmeyi amaçlıyordu.

Diğer yandan Rusya, Kafkas yolunda ticari üstünlüğü daimi surette elinde bulundurmak için çeşitli önlemler aldı. Tebriz-Culfa demiryolunu yaparak bütün yol boyunca Rus askerlerini bu güzergaha yerleştirdi. Aynı yollun kenarlarına kullanışlı kervansaraylar yaparak tüccarın ve yolcuların seyahatini kolaylaştırdığı gibi menzillerle de bölge güvenliğini sağlamıştı.

1820 yılının ortalarında İngiliz malları ilk olarak Fars körfezinden İran'a girmiş, bu yıldan sonra da İngiliz malları Kuzey'den Sohum yoluyla Kafkasya ve Anadolu'nun doğusuna, İran'ın kuzeyine ulaşmıştı. İngiltere'nin bu başarısı bölgedeki Rus pazarını tehdit etmişti.

Rusya, siyasi açıdan Kafkasya bölgesiyle güçlü bağlantılar kurmasına rağmen, ekonomik açıdan güçlü bağlantılar kuramamış hatta günden güne bölgedeki ticari varlığı zayıflamıştı. Rusya'nın bölgede varlığı zayıflamasına karşın İngiliz mallarının satışı İran'da artıyordu. İngiltere, daha fazla kar elde etmek için kısa deniz yolları bulmaya yöneliyordu. İşte bu noktada İngiltere'nin İran'a ulaşmak için bulduğu en kısa yol Karadeniz güzergahıydı.

Bu makalede yeni bir bakış açısıyla ve belirli etkenler haricinde – Hindistan'ın siyasi ve iktisâdî rolü göz ardı edilerek – dış güçlerin olumsuz etkilerine rağmen XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başlarında İran ticaretinin canlanmasını incelemeye çalıştık. Diğer taraftan zikrettiğimiz yollarda Osmanlı ve Rusya arasındaki rekabetin neden ve nasıl bir şekilde ortaya çıktığı sorusuna cevap vermeye, aynı zamanda İngiltere'nin Osmanlı'ya ait olan yolu sahiplenmedeki rolünü belirlemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kafkasya, Karadeniz ticareti, Transit yol, İran, Tebriz

YILDIRAY ÖZBEK: ***Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1954) Kayseri'de Okul Yapıları (s. 271-302)***

Cumhuriyet eğitim tarihinin tüm örneklerinin görülebileceği Kayseri'deki okul yapılarını inceleyen bu çalışma 1923-1945 yılları arasında inşa edilip günümüze ulaşabilmiş 15 örneği içermektedir. Bu örneklerden 9 tanesi köylerde bulunmakta ve birbirlerinden farklı tasarım özellikleri göstermektedir. Mekân bakımından tek derslikten altı dersliğe kadar farklı düzenlemeler içeren örnekler içinde Nize Köyü ilköğretim okulu tek derslikli tek okuldur ve köy enstitüsü mezunlarının çalışabileceği derslik, işlik (demircilik atölyesi) ve lojmandan oluşan tasarımıyla yarışma sonucu elde edilmiş bir plânın devrin yönetmeliklerine göre uygulanmış halidir. Safa Mektebi ve Cin Ahmet Köyü ilkokulu girişe paralel koridorun arkasına yerleştirilmiş iki derslik ve bir idari bürodan oluşur. Bünyan Sağlık Meslek Lisesi (Eski Namık Kemal İlkokulu) ve Artmak Köyü ilkokulunda üç derslik ve bir idari bürodan oluşan tip projenin uygulaması söz konusudur. Yeşilkent, Akkışla Cumhuriyet, Kaynar ilkokulları ile Pazaröre Köy Enstitüsü H plânlı bir tasarıma sahiptirler ve giriş cepheleri üçgen alınlıklı ahşap revaklı birer sundurmayla vurgulanmıştır. 1940'lı yılların başında inşa edilen Kız Meslek Lisesi ve Erkek Sanat Enstitüsü modern betonarme inşaatın temsilcileri olarak öne çıkarlar. Olgun ölçüleri, temiz taş işçiliği ve anıtsal giriş revağıyla Develi Lisesi sanatçı imzası (Süleyman Unutulmaz) taşıyan tek eserdir. İncelenen okullar içinde birisi (Zile İlkokulu) hariç tamamı taş malzemeyle inşa edilmiştir. Zile ilkokulu, ahşap hatıllar yerleştirilmiş kerpiç malzemeyle inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan bu okullar, yeni kurulmuş olan Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini ve ideolojisini yeni nesillere anlatabilmek, tabir yerindeyse "ulus inşa edebilmek" amacıyla çoğu köylere dikilmiş birer anıt kimliğine sahiptirler.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, Erken Cumhuriyet Dönemi, Okul Yapıları, Pazaröre Köy Enstitüsü.

İSMAİL AYDOĞAN: ***Eğitim ve Tarih Ekseninde Sosyal Bilinci ve Sosyal Bilinçaltını Oluşturmak (s. 303-315)***

Bu çalışmada toplumun ana özelliği olan gelenekler ve gelenekleri oluşturan tarih, din ve dil faktörleri üzerinde durulmuştur. Toplumun ve toplumu oluşturan insanların başarılarının, tarihleri ile olan bağlantıları sonucunda oluştuğu, bu nedenle tarih bilincinin önemi

üzerinde durulmuştur. Öte yandan Türk cumhuriyetleri ve İslam coğrafyasıyla ortak tarih yazılarak ve bunlar ders kitapları olarak okutularak bölgesel ve toplumsal bilincin oluşturulmasının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca ortak tarih bilincinin oluşturulmasında ortak din algısının önemi vurgulanmış, sosyal, kültürel ve ekonomik işbirlikler sonucunda yapılacak ortak dil çalışmalarının, sosyal bilinci oluşturmada etkili olacağı belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortak Tarih, Sosyal Bilinç, Algı, Gelenek

Abstracts:

SABAHATTİN EZER: ***Middle Bronze Age Pottery Kilns At Şaraga Köyük (pp. 1-13)***

As a result of archeological research conducted on prehistoric and protohistoric periods in Anatolia a limited number of ceramic kilns were found. Therefore, two kilns, which have been found during the 2003 excavation season in Saraga Hoyuk and which belong to MBA II, are of great importance because they provide information regarding the ceramic production technology in the 2nd millennium B.C. One of these kilns is of big (Kiln 1) and the other is of small (Kiln 2) size. The both kilns show the similar work systems but both of them show same different features as the typologically. The kilns consist two chambers, in which the combustion and firing chambers. The kilns have heat transmission duct for the transfering of heat between combustion and firing chambers. Kiln 1 was used for firing of big size vessels and Kiln 2 for small size vessels. A few Middle Bronze Age pottery kiln were found in Southeast Anatolia and culturally related neighboring regions. Although, when we look Bronze and before age pottery kilns, we can say no radical shift has been empirically observed in the pottery firing techniques in the region. Kilns of Saraga Hoyuk proved that grooved rim ceramic group found along the Euphrates Valley has been produced locally at Saraga Hoyuk. The Middle Bronze Age level of Şaraga Höyük yielded material evidence for all stages of ceramic production at the site, including rotary stone, lumps of unbaked clay, pottery kilns of small and large sizes, scatters of ceramic wasters concentrated around the kilns, as well as intact ceramic vessels found *in situ* in the kilns.

Key words: Şaraga Höyük, Middle Bronze Age, Kiln, Pottery, Southeast Anatolia

NAZLI ÇINARDALI-KARAASLAN: ***A Study About Frit, Faience and Glass Material During 2nd Millenium BC in the Light of Archaeological and Philological Data (pp. 15-72)***

Frit, faience and glass usage form the important part of the 2nd millennium BC culture in Aegean, Egypt, Mesopotamia and Anatolia. As both the archaeological and philological data show, especially during the Late Bronze Age, glass, faience and frit material were as important

as to be the subject of the international letters of the upper class of the society and be important as raw materials in the service of the elite class. Apart from these, the workshops which were used for the production of these materials were found generally in the palace or in the places which were related with the palaces and their control were in the control of the palace. These confirmthe place of frit, faience and glass between the valuable materials.

Key words: Frit, Faience, Glass, 2nd millennium BC, Aegean, Egypt, Mesopotamia, Anatolia

NURETTİN ARSLAN - TOLGA ÖZHAN: ***Craftsmen in Assos in the Light of New Inscriptions (pp. 73-80)***

This study aims to evaluate inscriptions recently identified on the seats of the theater of Assos in the light of related literary and archaeological evidence. These inscriptions prove that craftsmen such as blacksmiths, leather-workers and stonecutters were working at the city during the Roman Imperial Period, providing us with information about the socio-economic aspects of the city. The location of these inscriptions in the theater demonstrates the social status of professional associations in the city and their significant roles in local economy. This also makes it possible to evaluate the importance of the city's natural resources such as andesite and valonian oak.

Key words: Assos, Theater, Stonecutters, Leather-workers, Ironsmiths, professional Associations

ERHAN AYDIN: ***On the Usage on the Name Turk in the Uighur Khanate and Yenisei Inscriptions (pp. 81-87)***

Old Turkic inscriptions hold a remarkable importance in that they are scattered over various areas and they were written on stones, rocks and some other objects or things, and that they are the oldest written documents of the Turkish language. Apart from researches on Turkish language, a range of scientific branches, too, benefit from these inscriptions.

In this study, an emphasis will be laid on the name *Turk* mentioned in the Uighur Khanate and Yenisei inscriptions; and what tribe or tribes are referred to with the usage of the name *Turk* will be discussed. The word *Turk* was used to describe the Kok Turks. This usage was also preferred in the inscriptions after the period of the Kok Turks. Es-

pecially in the inscriptions of the Uighur Khanate it is obvious that the word *Turk* refers to the Kök Turks. This is also apparent in the Yenisei inscriptions. Peoples of Turkic origins in the Yenisei region used the name *Turk* for Kök Turks, and the name *Uighur* for the Uighurs. As this subject is being discussed in this article, sentences where the word *Turk* is mentioned in the Uighur Khanate and Yenisei inscriptions will be presented both in old and modern Turkish, which will give the reader the opportunity to compare them.

The antiquity of the name *Turk*, its meaning and spreading areas are not to be included in this article. However, the usage of the word *Turk* in the first period Turkish texts will help to provide new insights especially for the researchers not specialized in the Turkish language.

Key words: The name *Turk*, Inscriptions of Uighur Khanate, Yenisei Inscriptions, Old Turkic Inscriptions.

FATİH BAYRAM: ***An Indian Economist's Search for Freedom in History: Amartya Sen's Remarks about the Turkish Rule in India (pp. 89-107)***

The works of Amartya Sen, an Indian economist, are interesting in the sense that they reflect a broad area of interest across time and space. In his works on economic development, Amartya Sen frequently refers to the Indian rulers such as Emperor Ashoka and Akbar Shah. According to him, these rulers contributed greatly to the formation of modern India by pursuing a policy of religious toleration towards all creeds in their vast realms. He argues that modern theoreticians and practitioners of economic development may learn a lot from the policies pursued by these rulers. In this article, Amartya Sen's views about the Ghaznavids and the Mughals will be examined in the light of primary sources written during these periods.

Key words: Amartya Sen, development, India, Mahmud of Ghazna, Mughals

SELİM ASLANTAŞ: ***The Turkey Fonds in the Austrian Haus-, Hof- und Staatsarchiv (pp. 109-118)***

The aim of this article is to present Turkey fonds housed in the Austrian Haus-, Hof- und Staatsarchiv, which is regarded as one of the

most important archives from the view of the foreign sources of the Ottoman history. In the article, firstly it will be briefly dealt with the history of Haus-, Hof- und Staatsarchiv and then will be done an evaluation on the Turkey fonds.

Key words: Austrian Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sources of Ottoman History

SERAP SUNAY: ***The First Wedding Ceremony of Tanzimat Era in Ottoman Palace: The Marriage of Atiyye Sultan, The Doughter of Mahmut II, With Ahmed Fethi Pasha (pp. 119-150)***

The marriage of Atiyye Sultan, the daughter of Mahmut II, was the first, after Sultan Abdülmecid's succession to the throne and the declaration of the Rescript of Gülhane. That Padishah used to choose whom sultans would marry wasusually practiced under political regulations in Ottoman tradition. Atiyye Sultan got married with Ahmed Fethi Pasha, a prominent figure in Tanzimat era, in compliance with this tradition, too. This study focus on mensûr sûrnâme which is the only text giving detailed description of Atiyye Sultan's wedding ceremony. Mensûr sûrnâme, Takvim-i Vekayi, and Cerîde-i Havâdis provide information about not only the wedding, but also the official protocol and feasts in Ottoman tradition.

Key words: Atiyye Sultan, Ahmed Fethi Pasha, Tanzimat, Sûr-ı hümayun, Engagement cortege, Wedding, Trousseau cortege, Bride cortege

GÖKHAN BOLAT: ***Mîrza Tâki Khan (Amîr Kabîr) And His Reforms (1848-1851) (pp. 151-181)***

Mirza Taki Khan or commonly known as Amir Kabir the most important person in Iran's modernization movements in 19th century. During his Grand Vizier which lasted nearly three years, initiated a broadrange of innovative movements in Iran and left deeptraces in the modernization of Iran, which lasted to the present. Although he was born in to a middle-class familly, due to his success he got important tasks. He respectively served as military secretary, delegate, ambassador, Azerbaijani Army Commander (Vazir-e Nezam), Chief of General Staff (Amir-e Nezam) and Gran Vizier. In addition with the title of Atabeg he served as mentor of Nasıreddin Mirza then became Shah of Iran. The power and success he got during the Grand Vizier frightened

his opponents, foreign states such as Britain and Russia and Shah's family. This fear ultimately made their alliance against to him and has initiated primarily the process leading to away from office and after a short time the killing.

Key words: Iran, Qajar Dynasty, Amir Kabir, Modernization Movements

MURAT ALANDAĞ: ***The Active Bandit Group of Ali Murteza Alias "Blind Grandfather (Kör Dede)" in Çorum and its Vacinity (pp. 183-218)***

The period between the end of the XIX and beginning of the XX Centuries witnessed extremely important developments in the development of the history of the Ottoman Empire. Some of the developments experienced during this period led to the decline in the management discipline, social justice and military organization. In addition to this situation, the deterioration of the central provincial coordination led to the increase in Banditry actions. Thus, Bandit-based movements emerged and were seen in different parts of the Ottoman countryside. Çorum was one of the centres which hosted many of these rebellious acts in history. Among some of these developments which emerged and gained prominence in the early phase of the XX Century in Çorum, initially on individually bases and with time as administrative, socio-economic and religious fundamentalism was the banditry of "Kör Dede" (Blind Grandfather). Therefore, in our study, we come across several anecdotes regarding especially struggles of the Empire, and the people of the region, its officials and military where the gang of "Kör Dede" was active in the period. Although it's a study of the regional experiences, it will shed a light on the Ottoman Countryside. For this reason, the example of Çorum movement in particular opened a new window in the Ottoman Countryside. From this window: we see that, "Kör Dede" Circassians , administrators, military, the Dedesli tribe, the Alawi – Turkmen class, were actually nothing other than ruthless tax collectors on the basis of the oppressive empire for the frustrated people. The only difference was the time and the individuals.

Key words: Kör Dede, Bandit, Alawi, Çorum, Military fugitive, Circassians, Greek Bandits

Ü. GÜLSÜM POLAT: ***Arwad; An Ottoman Island in the East Mediterranean and its Functions in the First World War (pp. 219-238)***

Arwad (Ervad or Ruad) Island, which is situated in the Eastern Mediterranean hinterland of the Ottoman Empire, is a small island deprived of water resources and has a structure that is not suitable for agriculture. Arwad was occupied by French troops in August 1915, during the First world War. Under Ottoman rule, the majority of its residents were living on fishing, however it gradually became a center where spies were sent to collect intelligence due to its proximity to the mainland of Ottoman Empire. An intelligence center was established on the island and the French were able to collect crucial intelligence from the local spies. After the island was freed from Ottoman sovereignty the French looted some Ottoman vessels and there was a food shortage on the island. Arwad is a strategic point that the French occupied to ensure its dominance in Syria.

Key words: Arwad Island, Ottoman Empire, France, First World War, espionage

MASOUMEH DAEİ: ***Ottoman - Russian Competition in Iranian Trade at the Beginning of 20th Century (pp. 239-269)***

In the beginning of nineteenth century, industrialized capitalist countries had a competition with each other within the Western Europe, to export their products to the east and also to import raw materials to the west. In order to actualize this goal, they laid emphasis on the commercial routes and transit ways that reached Iran through east ports of the Black Sea and competed with each other to become the dominant power.

The expansion of trade in the Black Sea from the beginning of nineteenth century on one hand and the opening of Suez Canal in 1869 on the other hand caused the trade that was performed from east of the Black Sea with Iran to become strategically important among the governments both commercially and politically. When we look at history of the Black Sea, we realize that the importance of Trabzon Port is not rooted in its historic past but in its role in the activation of Erzrum – Tabriz trade route.

In the 19th century, there were two competing ways to transit trade with Iran through the east coast of the Black sea, and also the two governments that had commerce via these ways became each others rivals;

for Ottomans, Trabzon, Erzurum and Tabriz roads, and for the Russians, Georgia coast via Sukhumi -Poti or Batumi port to Tbilisi and Tabriz. These roads belonged to Ottomans and the Russians respectively.

In order to strengthen its half colonization position in the region and also make Caucasus region commercial and to extend it to the whole Asian market places, tsar government tried to make Caucasian commercial and transit way attractive. It aimed at giving tax exemption to their merchants who paid tax formerly and offered financial and customs support to its businessmen so that they could compete with English commodity that came to Iran via Ottoman ways. On the other hand, Russians created all kinds of opportunity for their commercial superiority on the Caucasus way. They made railway between Tabriz and Julfa and placed the soldiers along all the way and also made clean, comfortable caravanserais and residences for the security of merchants and traveller on these ways.

In the middle of 1820, English merchandise first came to Iran via the Persian golf. But later on they came from north through Sokhumi to Caucasia and from there to east of Anatoly and then reached north of Iran. This was a success of English against the Russian's market. The Russians who had political relationship with this part could not maintain a strong economic relation in this region and it was dying away daily. With the weakening of the Russian presence, the selling of English merchandise was increasing in Iran; and to gain more profit, the English were trying to access new and short marine ways, and one of the shortest of these ways was the Black Sea.

In this article, the endeavour is to present a new perspective regarding Iranian commercial and transit issue, apart from specific patterns (political and economic role of India) and despite negative influence of foreign presence, to survey their existence in Iranian economy in nineteenth century and the beginning of twentieth century, which resulted in the blooming of trade.

On the other hand, we have tried to answer this question why and how the roads caused political and economical competition between the Russian and the Ottoman governments and also to specify the Britain's role in seizing the road belonging to the Ottomans. At the same time, we had to focus on this issue not only in 19th and 20th century but also current issues which exist in various ways.

Key words: Ottoman, Black Sea trade, Tranist way, Caucasia, Iran, Tabriz.

YILDIRAY ÖZBEK: ***Kayseri School Buildings in the Early Republican Period (1923-1945) (pp. 271-302)***

The city of Kayseri provides us with the survived examples of the schools dating from all periods of the Republican educational history. This study explores fifteen examples of educational buildings which were built in Kayseri between 1923 – 1945. Nine of these buildings are located in villages and reflect different design features. In terms of spatial layout there is a variety of different scales ranging from examples containing single classroom to six classrooms. Amongst these the School located in the village of Nize contains a single classroom. It is the product of a competition project applied through the regulations of the period. It involves a class where the graduates of the village institute could study, an iron workshop and an accommodation unit. The Safa School and the primary school of the village of Cin Ahmet consist of two classrooms and an administrative room which are located behind a corridor paralleling the entrance. Bünyan Vocational School of Medicine (the former primary school of Namık Kemal) and the primary school of the Artmak village, which involve three classrooms and an administrative room were constructed according to a typical Project. The primary schools of Yeşilkent, Akkışla Cumhuriyet, Kaynar and the Village Institute of Pazarören were designed according to an "H" plan layout and their entrance façades were accentuated by timber porticoes with triangular pediments. Girls' Vocational School and Boys' Art Institute, which were built during the early 1940s, represent modern construction technology of reinforced concrete. With its mature dimensions, developed stone masonry craftsmanship and monumental entrance portico, the Develi High School is the only example carrying the artist's (Süleyman Unutulmaz) signature. Excluding a single example (Zile High School) all the schools, which were analyzed by this study, are constructed by stone. The high school of Zile was constructed by mudbrick technique with timber lintels. These schools aimed to hand down the foundational philosophy and ideology of the Republic into successive generations. In other words, they were architectural tools for "building a nation". In this respect, these schools, which have survived until today, can be regarded as Republican monuments erected in most of the villages.

Key words: Kayseri, Early Republic Period, Schools Building, Village Institute of Pazarören.

İSMAİL AYDOĞAN: ***Raising Social Awareness and Social Subconciousness within the Framework of Education and History (pp. 303-315)***

This study primarily focuses on the factors of history, religionand language that constitute the main characteristics of a society. It is awidely known fact that the success that the people in a society obtain is naturally derived from the historical relationships that peoplebuild, which is the main concern of this study. Furthermore, it is also suggested in this study that a common history between the Turkic Republics and Islamic Countries be urgently written in collaborations with the experts from those countries. The history that will be negotiated at the end of the collaborative studies should be included in the school curricula of those countries in order to raise common social awareness. During this process the importance of creating a common religion perception should also been stressed. The other issue that has been emphasized is that the activities of creating a common language studies that will result from the social, cultural and economic collaborative studies would lead to create a common social awareness.

Key words: A Commonhistory, Socialawareness, Tradition, Perception

BELLETEN DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TİFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtmalar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar,** A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık,** 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı,** ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin,** 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi,** metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları,** makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar,** 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar,** 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e., a.g.m.,* veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600,* çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:
Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhıye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/ 210 ve 217
e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL
EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be** white, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles

shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *a.g.e* (ibid), *a.g.m* or *a.g.t* should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalcık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600,* çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalcık, *a.g.e.,* s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalcık, *Classical Age,* s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten,* c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalcık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600,* çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten,* c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:
Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/ 210 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies: Page

EZER, SABAHATTİN: Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük (with 12 illustrations) 1

ÇINARDALI-KARAASLAN, NAZLI: A Study About Frit, Faience and Glass Material During 2nd Millennium BC in the Light of Archaeological and Philological Data 15

ARSLAN, NURETTİN – ÖZHAN, TOLGA: Craftsmen in Assos in the Light of New Inscriptions (with 5 illustrations) 73

AYDIN, ERHAN: On the Usage on the Name *Turk* in the Uighur Khanate and Yenisei Inscriptions 81

BAYRAM, FATİH: An Indian Economist's Search For Freedom in History: Amartya Sen's Remarks About The Turkish Rule in India 89

ASLANTAŞ, SELİM: The Turkey Fonds in the Austrian Haus-, Hof- und Staatsarchiv 109

SUNAY, SERAP: The First Wedding Ceremony of Tanzimat Era in Ottoman Palace: The Marriage of Atiyye Sultan, The Doughter of Mahmut II, with Ahmed Fethi Pasha (with 2 illustrations, 3 document) 119

BOLAT, GÖKHAN: Mîrzâ Tâki Khan (Amîr Kabîr) and his Reforms (1848-1851) (with 1 illustrations) 151

ALANDAĞLI, MURAT: The Active Bandit Group of Ali Murteza Alias "Blind Grandfather (Kör Dede)" in Çorum and its Vacinity (with 4 document) 183

POLAT, Ü. GÜLSÜM: Arwad; An Ottoman Island in the East Mediterranean and its Functions in the First World War 219

DAEİ, MASOUMEH: Ottoman-Russian Competition in Iranian Trade at the Begining of 20th century 239

ÖZBEK, YILDIRAY: Kayseri School Buildings in the Early Republican Period (1923-1945) (with 65 illustrations, 17 draws) 271

AYDOĞAN, İSMAİL: Raising Social Awareness and Social Subconciousness with in the Framework of Education and History 303

Book Review:

İLGÜREL, MÜCTEBA: İdris Bostan - Salih Özbaran (ed.), *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi 1;* Zeki Arıkan - Lütfi Sancar, *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi* 317

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland - Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th - 18th century)* ... 323

GÜÇLÜ, YÜCEL: Hasan Cemal, *1915: Ermeni Soykırımı* 337

Turkish Abstracts 341

Abstracts 350

Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish) 359

Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English) 362

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXVII No. 278

April 2013

ANKARA - 2013